ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Μαριάννα Θωμά

Η θέση της γυναίκας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο:

Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής με βάση τους ελληνικούς παπύρους της ρωμαϊκής περιόδου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2017

Μαριάννα Θωμά

Η θέση της γυναίκας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο:

Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής με βάση τους ελληνικούς παπύρους της ρωμαϊκής περιόδου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επιβλέπων: **Αμφιλόχιος Παπαθωμάς**

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Βασίλειος Λεντάκης

Ανδρέας Χέλμης

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Βασίλειος Λεντάκης

Ανδρέας Χέλμης

Νικόλαος Γεωργαντζόγλου

Ελένη Καραμαλέγκου

Αθηνά Μπάζου

Ροζαλία Χατζηλάμπρου

ΑΘΗΝΑ 2017

Copyright © , Μαριάννα Θωμά 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ν' απομείνεις μόνος και ν' αρχίσεις να πλάθεις εσύ, με μοναχά τη δύναμή σου, έναν κόσμο που να μην ντροπιάζει την καρδιά σου..

Ν. Καζαντζάκης

Ευχαριστίες

Η διεξαγωγή και ολοκλήρωση μιας διδακτορικής διατριβής αποτελεί έργο επίπονο, αλλά ταυτόχρονα ευχάριστο και άκρως δημιουργικό. Η παρούσα εργασία είναι ο καρπός προσωπικού αγώνα και συγχρόνως συνδρομής και ηθικής υποστήριξης πολλών ανθρώπων, στους οποίους θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διατριβής μου, καθηγητή του τμήματος φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών κ. Αμφιλόχιο Παπαθωμά, ο οποίος με μύησε στην επιστήμη της παπυρολογίας, με καθοδήγησε ορθά όλα αυτά τα χρόνια σε κάθε μου βήμα ως μεταπτυχιακή και διδακτορική φοιτήτρια με τις στέρεες επιστημονικές γνώσεις του και τις πολύτιμες συμβουλές του, ενώ παράλληλα με στήριζε σε κάθε δυσκολία που προέκυπτε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής μου επιτροπής, τον αναπληρωτή καθηγητή του τμήματος φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών κ. Βασίλη Λεντάκη και τον επίκουρο καθηγητή του τμήματος Νομικής του πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ανδρέα Χέλμη, των οποίων οι επιστημονικές συμβουλές, η βοήθεια και η κατανόηση ύπηρξαν πολύτιμες σε όλη την πορεία της διδακτορικής μου έρευνας και καθοριστικές για την ολοκλήρωση αυτής.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς μου εξεταστικής επιτροπής: τους καθηγητές του τμήματος φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών κα Ελένη Καραμαλέγκου και κ. Νικόλαο Γεωργαντζόγλου, καθώς και τις λέκτορες του τμήματος φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών κα Αθηνά Μπάζου και κα Ροζαλία Χατζηλάμπρου για την τιμή που μου έκαναν να συμμετάσχουν στην εξέταση της διδακτορικής διατριβής, αλλά και για τις πολύτιμες συμβουλές και την ηθική τους στήριξη.

Εκτός από το τμήμα φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο ευχαριστώ βαθύτατα για την ευκαιρία που μου έδωσε να πραγματοποιήσω διδακτορικές σπουδές και να εκπονήσω τη διδακτορική μου διατριβή, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, καθώς και το Oead-Regional Office of Vienna για την υποτροφία διάρκειας εννέα μηνών που μου παρείχαν (πρόγραμμα Ernst Mach Scholarship Worldwide), προκειμένου να ολοκληρώσω τη διδακτορική μου έρευνα στις βιβλιοθήκες της Βιέννης. Ξεχωριστές ευχαριστίες πρέπει να εκφράσω και στον καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας και Παπυρολογίας του πανεπιστημίου της Βιέννης Bernhard Palme, και ταυτόχρονα διευθυντή της *Papyrussammlung* (Συλλογή Παπύρων) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας, για την υποστήριξή του και τη δυνατότητα που μου έδωσε να πραγματοποιήσω την έρευνα μου σε μία από τις καλύτερες βιβλιοθήκες παγκοσμίως στον τομέα της παπυρολογίας και της αρχαίας ιστορίας και να ολοκληρώσω την παρούσα διατριβή.

Τέλος, τις πιο θερμές ευχαριστίες οφείλω στην οικογένεια μου και ειδικά στους γονείς μου Νίκο και Ματίνα, οι οποίοι στήριξαν με χαρά την απόφαση μου να πραγματοποιήσω διδακτορικές σπουδές και με περιέβαλλαν με τεράστια αγάπη, κατανόηση και ανεκτικότητα όλα αυτά τα χρόνια. Δεν πρέπει να παραλείψω να ευχαριστήσω θερμά τους πολύ κοντινούς μου ανθρώπους και στενούς φίλους, οι οποίοι με υποστήριξαν έμπρακτα σε κάθε μου βήμα και πάντα πίστευαν ότι θα τα καταφέρω. Χωρίς τη δική τους κατανόηση και στήριξη δεν θα ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί το δύσκολο αυτό έργο. Αφιερώνω αυτή τη διατριβή σε όλους εκείνους που πιστεύουν ότι «δεν υπάρχει τίποτε αδύνατο, γι' αυτόν που θα προσπαθήσει».

Περιεχόμενα

Πρόλογος …… 8

Κεφάλαιο Α. Η εργασία των γυναικών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο……

Εισαγωγή…… 12-15

1.Οι γυναίκες Υφαντουργοί στη ρωμαϊκή Αίγυπτο…..……. 16-27

2. Τροφοί……..... 27-37

3. Η γυναικεία πορνεία…….. 37-47

4. Γυναίκες με καλλιτεχνικά επαγγέλματα…… 48-53

5. Γυναίκες νεκροτάφοι……. 54-57

6. Παραγωγή και πώληση αγαθών…….

α. Μυρόπωλισσα……... 58-59

β. Αρτοποιός……. 59-61

γ. Ελαιουργός-Ελαιοπώλισσα……... 61-63

δ. Λαχανοπώλης……..... 63-64

ε. Υαλουργός…… 64

στ. Κεραμοποιός……... 64-65

7. Γυναίκες Ναύκληροι…….. 66-68

8. Σπάνια Γυναικεία Επαγγέλματα……

α. Γυναίκες ιατροί……. 68-70

β. Φοροεισπράκτορας …….. 71

γ. Θησαυροφύλαξ……. 71

δ. καμηλοτρόφος……... 72

Συμπεράσματα Α Κεφαλαίου…… 73-75

Κεφάλαιο Β. Περιουσιακά Δικαιώματα των Γυναικών

Εισαγωγή…… 76-78

Α. Ιδιοκτησία Ακίνητης περιουσίας……...

1. Αγροτικές εκτάσεις…… 79-80

Τρόποι Απόκτησης της αγροτικής περιουσίας: Προίκα……... 71-83

Κληρονομιά……... 83-91

Αγορά γης……..... 91-97

Διάθεση Περιουσίας: Εκμίσθωση……..... 97-112

Πώληση……. 112-114

Χρήση της γης ως εμπράγματες ασφάλειες……..... 114-116

Κληροδοσία…….. 116

Εξουσία του κυρίου στην περιουσία……..... 116-120

Συμπεράσματα Ενότητας……... 120-121

2. Σπίτια, Δωμάτια και άλλα οικήματα…….. 122-127

Τρόποι απόκτηση: Προίκα……..... 128-130

Κληρονομιά……... 130-134

Αγορά σπιτιών…….. 134-139

Μίσθωση……..... 140-142

Διάθεση της ακίνητης περιουσίας:

Πώληση……. 142-150

Εκμισθώσεις…….. 150-152

Διαθήκες γυναικών……... 153-155

Χρήση των σπιτιών ως εμπράγματες ασφάλειες…….. 155-156

Συμπεράσματα Ενότητας……... 156-157

Β. Κινητή Περιουσία: Εισαγωγή…….. 158

1.Δούλοι……..... 158-161

Τρόποι απόκτησης: Προίκα……..... 161-162

Κληρονομιά……..... 162-167

Αγορά…… 167-173

Διάθεση Περιουσίας: Πωλήση…….. 174-176

Χρήση των δούλων ως εμπράγματες ασφάλειες…….. 176-177

Οι γυναίκες κληροδοτούν δούλους……..... 178-179

Απελευθέρωση δούλων……. 179-181

Συμπεράσματα Ενότητας……..... 181-182

2. Ζώα……. 183-185

Τρόποι Απόκτησης: Προίκα και κληρονομιά…….……..... 186-187

Αγορα ζώων……..... 188-189

Μίσθωση ζώων……. 189-190

Διάθεση περιουσίας: Πώληση και εκμίσθωση ζώων……..... 190-192

Κτηνοτροφία και χρήση σε άλλες εργασίες…..... 192-194

Συμπεράσματα Ενότητας……... 194-195

3. Κινητά Αντικείμενα: Ρούχα, κοσμήματα, σκεύη, έπιπλα…….. 196

Τρόποι Απόκτησης: Προίκα……. 196-211

Κληρονομιά……... 211-214

Αγορά……..... 214-215

Διάθεση κινητής περιουσίας……. 215

Πώληση……. 215

Κληροδοσία……... 216

Ενεχύραση……..... 216-217

Απώλεια…… 217-218

Συμπεράσματα Ενότητας……... 218-220

Γ. Δάνεια: Γυναίκες Οφειλέτες και Γυναίκες Δανειστές…….. 221-223

Γυναίκες ως Δανειστές…….. 223-225

Δάνεια μεταξύ συζύγων…… 225-228

Γυναίκες ως Οφειλέτες……. 229-233

Δάνεια ζευγαριών…….. 233-235

Δάνεια μεταξύ γυναικών …….. 235-237

Συμπεράσματα Ενότητας……... 237-238

Συμπεράσματα Β Κεφαλαίου……..... 238-240

Κεφάλαιο Γ. Όψεις της κοινωνικής ζωής των γυναικών……. 241

1. Συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις…… 241-247

2. Μόρφωση και Καλλιέργεια των γυναικών…….. 247-252

Σχέσεις στο πλαίσιο του οίκου:

Α. Δεσμοί φιλίας με δούλους……. 252-255

Β. Ενδοοικογενειακές Σχέσεις και Ρόλοι

1. Η σχέση της μητέρας με τα παιδιά: συναισθηματικές πτυχές…… 255-261

2. Η σχέση με την πεθερά: Σχέση αγάπης ή αντιζηλίας; …… 261-264

3. Σχέσεις μεταξύ συζύγων: Συναισθήματα και Παράπονα…… 264-267

Συμπεράσματα Κεφαλαίου Γ…….. 267-268

Επίλογος……..... 269-274

Γενική Βιβλιογραφία……..... 267-300

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο μελέτης τη θέση της γυναίκας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο των τεσσάρων πρώτων χριστιανικών αιώνων με στόχο τη σκιαγράφηση ορισμένων όψεων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της, ενώ πηγή της έρευνας θα αποτελέσουν οι ελληνικοί πάπυροι της περιόδου. Η θεση και η ζωή της γυναίκας στην Αίγυπτο είναι ζητήματα που έχουν απασχολήσει αρκετά την ερευνητική κοινότητα και περιλαμβάνουν ευρύ φάσμα θεματολογίας. Το ενδιαφέρον της δικής μου έρευνας εστιάζεται σε ορισμένες πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των γυναικών της ρωμαϊκής Αιγύπτου και έχει σκοπό να φωτίσει περισσότερο τη γενικότερη θέση τους στον μετακλασικό κόσμο. Η γυναίκα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, παρά τους νομικούς περιορισμούς που αντιμετωπίζει, έχει ενεργό ρόλο στην καθημερινή ζωή της χώρας, όπως αποδεικνύουν τα ποικίλα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα που προέρχονται από τους τέσσερεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Τα κείμενα στα οποία βασίζεται η παρούσα έρευνα αποτελούν ιδιωτικά και δημόσια έγγραφα, καθώς και επιστολές της ελληνορωμαϊκής εποχής που διασώζονται σε ελληνικούς παπύρους. Στα ιδιωτικά έγγραφα συναντάμε κυρίως συμβάσεις από ελευθέρως συμβαλλόμενα μέρη, όπως συμβόλαια γάμου, διαζυγίου, μαθητείας, εργασίας, πωλητήρια και μισθωτήρια συμβόλαια, συμβιβασμούς, παροχές εγγυήσεων, απελευθερώσεις, δάνεια, αποδείξεις αποπληρωμής δανείων, αλλά και καθαρά νομικά κείμενα που αποτελούν μονομερείς απευθυντέες ή μη απευθυντέες δικαιοπραξίες, όπως διαθήκες, δωρεές αιτίᾳ θανάτου, αποκηρύξεις και εντολές πληρωμής. Στη σφαίρα των δημοσίων εγγράφων, κειμένων δηλαδή που προέρχονται από κρατικές υπηρεσίες και αξιωματούχους ή που απευθύνονται σε δημόσιες αρχές και κρατικούς λειτουργούς, πρωταγωνιστικό ρόλο παίζουν οι αιτήσεις προς τις αρχές, οι υπομνηματισμοί του επάρχου της Αιγύπτου, τα πρακτικά δημοσίων συνεδριάσεων, οι ποικίλες ένορκες καταθέσεις και βεβαίωσεις, οι αποδείξεις επίταξης ζώων ή μεταφοράς φορτίων, οι απογραφικές δηλώσεις, οι δηλώσεις γεννήσεων και θανάτου, οι διάφορες μηνύσεις στην αστυνομία για κλοπές ή ατυχήματα, καθώς και οι λοιπές προσφυγές στις δημόσιες αρχές.[1]

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη και απαρτίζεται από συνολικά τρία κεφάλαια. Τα πρώτα δύο κεφάλαια (Α και Β) στρέφονται στη συμμετοχή της γυναίκας στην

[1] Για τα είδη των ιδιωτικών και δημοσίων εγγράφων βλ. αναλυτικά Παπαθωμάς, *Παπυρολογία* 193-196, 211-212.

οικονομική ζωή της Αιγύπτου, ενώ στο κεφάλαιο Γ, που ανήκει στο δεύτερο μέρος της έρευνας, ασχολούμαι με διάφορες όψεις της κοινωνικής ζωής των γυναικών, η μελέτη των οποίων συμβάλλει στην κατανόηση της ευρύτερης θέσης των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία. Η έρευνα ξεκινάει με την πραγμάτευση του θέματος της γυναικείας εργασίας και των πιο συχνών επαγγελμάτων που ασκούν οι γυναίκες με βάση τις παπυρικές πηγές, και συνεχίζει με την ανάλυση των περιουσιακών δικαιωμάτων των γυναικών χωρισμένων σε ακίνητη και κινητή περιουσία. Στο τελευταίο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου με τα περιουσιακά δικαιώματα συναντάμε μία ενότητα σχετική με την παρουσία των γυναικών στον χώρο των δανείων, τα οποία αποτελούν βασική οικονομική δραστηριότητα της καθημερινής ζωής.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας ανήκει το κεφάλαιο Γ, το οποίο πραγματεύεται διάφορες όψεις της κοινωνικής ζωής. Αρχικά, θα ερευνήσω τη συμμετοχή των γυναικών σε διάφορες γιορτές και εκδηλώσεις, καθώς και το ενδιαφέρον τους για μόρφωση και καλλιέργεια. Στη συνέχεια, το κεφάλαιο στρέφεται στην ανάπτυξη διάφορων κοινωνικών σχέσεων μέσα στο πλαίσιο του οίκου, καθώς και στους οικογενειακούς ρόλους της μητέρας, πεθεράς και συζύγου, οι οποίοι καθορίζουν συχνά τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και στο κοινωνικό σύνολο. Θα δοθούν ορισμένες πτυχές πτυχές των κοινωνικών σχέσεων και ρόλων των γυναικών με μεγαλύτερη έμφαση σε όσες από αυτές τις όψεις σχετίζονται με την έκφραση συναισθημάτων ή παραπόνων. Το ενδιαφέρον μου, δηλαδή, στρέφεται στις πληροφορίες που μπορεί κανείς να αντλήσει από τα παπυρολογικά κείμενα, και κυρίως από τις ιδιωτικές επιστολές, σχετικά με τα ψυχολογικά και συναισθηματικά χαρακτηριστικά των γυναικών στους διάφορους οικογενειακούς και κοινωνικούς τους ρόλους.

Στο τέλος κάθε κεφαλαίου υπάρχει η ενότητα με τα συμπεράσματα, ενώ και στο τέλος κάθε ενότητας συναντάμε σύντομα συμπεράσματα, τα οποία στοχεύουν στην καλύτερη κατανόηση και διευκόλυνση του αναγνώστη. Η εργασία ολοκληρώνεται με τον επίλογο, στον οποίο παρατίθεται μια γενική εικόνα των όσων αναπτύχθηκαν και μια αποτίμηση των στόχων, τους οποίους επεδίωξα να επιτύχω. Στο τελευταίο μέρος βρίσκεται η συνολική βιβλιογραφία που αξιοποιήθηκε κατά τη μελέτη και τη συγγραφή του παρόντος πονήματος.

Επιθυμητό στόχο της εργασίας μου αποτελεί η αποτίμηση της θέσης της γυναίκας της ελληνορωμαϊκής εποχής από κοινωνιολογική, νομική και ανθρωπολογική σκοπιά με προοπτική τη βαθύτερη κατανόηση του ρόλου της στην εν πολλοίς

ανδροκρατούμενη κοινωνία των πρώτων χριστιανικών αιώνων και στον μετακλασικό ελληνικό κόσμο γενικότερα.

Κεφάλαιο Α. Η εργασία των γυναικών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο

Εισαγωγή

Στον αρχαίο κόσμο, η οικονομία ήταν κατά βάσιν αγροτική. Η ιδιοκτησία γης[2] και δούλων που παρείχαν την εργασία τους αποτελούσαν τα βασικά κλειδιά για την κατανοήση της κοινωνικής δομής των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Η ακίνητη περιουσία και η ικανότητα αυτάρκειας ήταν στοιχεία που καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό-οικονομικό status των ατόμων. Στα *Πολιτικά* του (1329a.1-2) ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι οι πολίτες έπρεπε να έχουν άφθονο ελεύθερο χρόνο, μακριά από κάθε είδους εργασία, για να καλλιεργούν τις πνευματικές και πολιτικές δραστηριότητες, ενώ η ίδια αντίληψη για το *otium cum dignitate* απαντά και στους Ρωμαίους συγγραφείς.

Το ζήτημα της γυναικείας εργασίας στην αρχαιότητα έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τους μελετητές. Από τα πανάρχαια χρόνια, οι γυναίκες εργάζονταν, συνήθως στον χώρο του οίκου, για να καλύψουν τις ποικίλες ανάγκες της οικογένειάς τους. Ωστόσο, πολλές από αυτές εμφανίζονται να ασκούν κάποιο επάγγελμα, τις περισσότερες φορές με τη συνεργασία του συζύγου τους ή άλλου άρρενα συγγενή. Ο Ξενοφών είναι ο πρώτος αρχαίος συγγραφέας, ο οποίος αναγνωρίζει πλήρως την τεράστια συμβολή της γυναίκας στη διοίκηση του αρχαίου οίκου.[3] Ο διαχωρισμός της εργασίας με βάση το φύλο είναι κεντρική ιδέα στον *Οἰκονομικό* του (7.22), στον οποίο η σύζυγος έχει το καθήκον να επιβλέπει τις εργασίες του οίκου, να κατανέμει τις εργασίες των οικιακών δούλων, και να επιμελείται της προετοιμασίας του φαγητού και της κατασκευής των ρούχων.

Στην κλασική Αθήνα, η ζωή στην πόλη ακολουθούσε αυστηρό καταμερισμό, τόσο ανάμεσα στα φύλα, όσο και ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα. Σύμφωνα με τον Vernant,[4] στην αρχαία Ελλάδα τα χειρωνακτικά επαγγέλματα δεν θεωρούνται

---

[2] Για την άποψη ότι η γη αποτελούσε την πρωταρχική πηγή πλούτου στον αρχαίο κόσμο βλ. αναλυτικά De Ste Croix, *The Class Struggle* 120-128.

[3] Βλ. Pomeroy, *Xenophon Oeconomicus* 59. Σύμφωνα με την άποψη του de Ste Croix, οι Ελληνίδες σύζυγοι αντιμετωπίζονταν ως διακριτή οικονομική τάξη λόγω του ρόλου τους στη διοίκηση του οίκου. Βλ. De Ste Croix, *The Class Struggle* 100. Πρέπει να αναφερθεί ότι στην παρούσα εργασία ο όρος οίκος χρησιμοποιείται με την έννοια της ευρύτερης οικογενειακής ενότητας, η οποία περιλαμβάνει τόσο το κτήριο της οικογενειακής εστίας, όσο και την ίδια την οικογένεια του πατέρα, αλλά και αυτές που δημιουργούν στη συνέχεια τα παιδιά του. Για την έννοια της λέξης *οἶκος* βλ. και MacDowel, *Oikos* 10-21.

[4] Vernant, *Arbeit und Natur* 246-270. Αξίζει να αναφερθεί και η άποψη του Αριστοτέλη σχετικά με τις έννοιες *ποίησις* και *πράξις* (*Ἠθ.Νικ.* 1139b) και τη σχέση τους με την εργασία των δούλων. Για τον Αθηναίο φιλόσοφο, η εργασία των δούλων απάλλασσε τους ελεύθερους πολίτες από τον μόχθο της παραγωγής και τους έδινε τη δυνατότητα να ασχοληθούν με πολιτικές δραστηριότητες.

παραγωγή (*ποίησις*), αλλά *πράξεις* που εξυπηρετούν τις ανάγκες του καταναλωτή. Αυτός δηλαδή που ασχολείται με τη χειρωνακτική εργασία βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, σε αντίθεση με τον αγρότη, που επιτελεί εργασία (*πρᾶξις*), η οποία όμως πηγάζει από τη δική του βούληση και εξυπηρετεί τις προσωπικές του ανάγκες. Επομένως, η απασχόληση των γυναικών σε χειρωνακτικές εργασίες εκτός του οίκου δεν ταίριαζε στις κοινωνικές αξίας της κλασικής εποχής και η γυναίκα της πόλης δεν ήταν δυνατό να δουλεύει εκτός σπιτιού.[5] Η αστικοποίηση της κοινωνίας είχε λοιπόν ως αποτέλεσμα οι γυναίκες να εργάζονται κυρίως εντός του οίκου, όπου είχαν ποικίλες απασχολήσεις. Βέβαια, όπως γίνεται αντιληπτό, οι γυναίκες της ανώτερης τάξης δεν είχαν ανάγκη να εργαστούν εκτός σπιτιού, σε αντίθεση με τις οικονομικά ασθενέστερες και κοινωνικά κατώτερες, που έπρεπε να βρουν τρόπους να επιβιώσουν. Συχνά η δουλειά τους θεωρούνταν ισάξια με αυτή των δούλων και δεν έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Η κοινωνική αναγνώριση, λοιπόν, της γυναικείας εργασίας δεν εξαρτάτο τόσο από το είδος της, αλλά από το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελούνταν.

Εάν υπήρχε ανάγκη οι γυναίκες ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες,[6] ακόμη και ως *ποάστριαι*.[7] Χαρακτηριστικά, ο Δημοσθένης στον λόγο του *Κατὰ Εὐβουλίδου* 35 υποστηρίζει ότι «η πενία δικαιολογεί τη γυναικεία εργασία». Έτσι, σε περιόδους οικονομικής κρίσης οι γυναίκες απασχολούνταν ακόμη και με αγροτικές εργασίες σε κτήματα άλλων. Από την άλλη, οι γυναίκες μπορούσαν να πραγματοποιούν συναλλαγές μέχρι την αξία ενός μεδίμνου,[8] και έτσι απασχολούνταν κυρίως στο μικροεμπόριο,[9] όπως η πώληση τροφίμων (λαχανικά, φρούτα, αβγά, λουλούδια, κρασί, μέλι, ψάρια και άλλα)[10] ή παρείχαν διάφορες υπηρεσίες, όπως αυτή της τροφού, πόρνης, οικονόμου ή νοσοκόμας. Παράλληλα, στον τομέα της βιομηχανίας, οι γυναίκες εμφανίζονται τις περισσότερες φορές ως εμβαλωμάτες και υφαντουργοί.[11] Από τον τέταρτο όμως αιώνα π.Χ. και μετά, παρατηρείται άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών, γεγονός που επέτρεψε και την είσοδο τους στις ελεύθερες τέχνες και τα επαγγέλματα. Είναι ενδεικτικό ότι κατα την περίοδο αυτή εμφανίζονται πολλές γυναίκες καλλιτέχνες, γιατροί και φιλόσοφοι.[12]

---

[5] Βλ. Ξενίδου-Schild, *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα* 303.
[6] Saller, *Household and Gender* 101.
[7] Fr.44K Άρχιππος. Βλ. και Mactoux, *Travail au féminin* 307-14.
[8] Βλ. Ισαίον 10.10 (*Περί του Αριστάρχου κλήρου*).
[9] Υποστηρίζεται βέβαια και η άποψη, χωρίς να είναι όμως βέβαιη, ότι οι γυναίκες που ασχολούνταν με το εμπόριο εξαιρούνταν από τον περιορισμό του ενός μεδίμνου. Βλ. Erdman, *Die Ehe* 60-61.
[10] Ξενίδου-Schild, *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα* 303.
[11] Saller, *Household and Gender* 102.
[12] Βλ. Pomeroy, *Xenophon Oeconomicus* 58.

Παρομοίως, σύμφωνα με την Treggiari,[13] οι γυναίκες της ρωμαϊκής κοινωνίας, που ανήκαν στα κατώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα, εργάζονταν κυρίως στον τομέα της παροχής υπηρεσιών (πχ. πορνεία, προμήθεια τροφίμων), αλλά ασχολούνταν και με διάφορες τέχνες, όπως η υφαντουργία ή η παρασκευή ειδών πολυτελείας.[14] Στο μεγαλύτερο όμως ποσοστό τους δεν είχαν κάποιο επάγγελμα και εργάζονταν αποκλειστικά μέσα στον οίκο τους. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στα αναθήματα των Ρωμαίων γυναικών συναντάμε πολύ συχνά το μοτίβο "domum servavit, lanam fecit".[15]

Περνώντας τώρα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, η οποία μονοπωλεί τον ενδιαφέρον της έρευνάς μου, αξίζει να αναφερθεί ότι πρόκειται για μια κοινωνία αγροτική, αφού καθοριστικό ρόλο παίζει η έγγεια ιδιοκτήσια, η οποία συνήθως αποκτάται μέσω κληρονομιάς, στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της αυτοκρατορίας ήταν αγρότες και ο πλούτος των ανώτερων τάξεων βασιζόταν κυρίως στην εκμίσθωση των γεωργικών τους εκτάσεων.[16] Και ενώ το εμπόριο και η βιοτεχνία έπαιζαν συγκριτικά μικρότερο ρόλο στην οικονομία της αυτοκρατορίας, στις πόλεις της Αιγύπτου δραστηριοποιούνται διάφοροι έμποροι, όπως ενδεικτικά οινέμποροι, βαφείς, αργυροχόοι, αρτοποιοί και υφαντουργοί. Αρκεί να θυμηθούμε ότι η Αίγυπτος είναι μία από τις πιο αστικοποιημένες επαρχίες της αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι το 20-30% του πληθυσμού κατοικεί κατά τον δεύτερο και τρίτο αιώνα μ.Χ. αποκλειστικά στις μεγάλες πόλεις.[17] Οι πολυάριθμες παπυρικές μαρτυρίες για τον μεγάλο αριθμό τεχνιτών και το αντίστοιχο επίπεδο εξειδίκευσής τους προβάλλουν τη μεγάλη σημασία του εμπορίου για την αστική οικονομία της χώρας.[18]

Μέσα σε αυτές τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, οι πάπυροι μαρτυρούν ότι οι γυναίκες δραστηριοποιούνται επαγγελματικά, ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν. Το ενδιαφέρον, λοιπόν, σε αυτό το κεφάλαιο θα επικεντρωθεί στην έρευνα τη σχετική με την εργασία, και τα συνηθέστερα επαγγέλματα, τα οποία ασκούν οι γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου. Μετά την επιμέρους ανάλυση του καθενός από αυτά, θα ακολουθήσει η παράθεση σύντομων συμπερασμάτων, με στόχο την σκιαγράφηση της οικονομικής και κοινωνικής δύναμης που παρείχε το κάθε επάγγελμα

---

[13] Treggiari, *Jobs for Women* 76-104.
[14] Για τις επαγγελματικές ασχολίες των γυναικών στη ρωμαϊκή κοινωνία βλ. και Pomeroy, *Godesses and Slaves* 201.
[15] *ILS* 8403. Βλ.και Scheidel, *Most silent women* 206.
[16] Jones, *Roman Economy* 30.
[17] Rathbone, *Roman Egypt* 698.
[18] Alston, *Trade and the City* 184.

στις γυναίκες που το ασκούσαν. Παράλληλα, βασικός στόχος είναι να καταδειχθεί η συνολική συμβολή των γυναικών στην οικονομική ζωή της χώρας.

1. Οι γυναίκες υφαντουργοί στη ρωμαϊκή Αίγυπτο

Η υφαντουργία γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη στη χώρα της Αιγύπτου ήδη από την αρχαία εποχή, καθώς ευνοείται από τη μεγάλη παραγωγή λίνου στην περιοχή του Νείλου. Κατά την πτολεμαϊκή εποχή, η βιομηχανία της υφαντουργίας οργανώνεται συστηματικά, και πλέον βασίζεται όχι μόνο στη χρήση λιναριού ως πρώτης ύλης, αλλά και μαλλιού προβάτων. Οι μαρτυρίες αναφέρουν ότι από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. και μετά το βαμβάκι άρχισε να καλλιεργείται ευρέως στη χώρα του Νείλου και να χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη για την κατασκευή ενδυμάτων.[19] Η τεράστια σημασία που είχε η υφαντουργία για την οικονομική ζωή της Αιγύπτου καταφαίνεται από το γεγονός ότι η παραγωγή υφασμάτων και ειδών ένδυσης καταλάμβανε σημαντικό ποσοστό της συνολικής παραγωγής, σε σύγκριση με άλλα είδη βιοτεχνίας και βιομηχανίας. Αρκεί να θυμηθούμε ότι τα αιγυπτιακά υφάσματα ήταν περίφημα στον αρχαίο κόσμο και η αγορά τους απλωνόταν σε όλην τη Μεσόγειο, όπου εξάγονταν ως είδος πολυτελείας.[20]

Πληροφορίες για την οργάνωση της βιομηχανίας της υφαντουργίας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία παρέχει και το διάταγμα του Διοκλητιανού του 301 μ.Χ.,[21] το οποίο παραθέτει έναν πλήρη και λεπτομερή κατάλογο με τις τιμές των πρώτων υλών, των μάλλινων και λινών νημάτων, των ποικίλων ενδυμάτων, καθώς και των μισθών των υφαντουργών και άλλων συναφών τεχνιτών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. Όσον αφορά στην Αίγυπτο, το διάταγμα αυτό επιβεβαιώνεται από τις παπυρικές μαρτυρίες, στις οποίες καταγράφεται ικανός αριθμός υφαντουργών, κυρίως σε μικρές πόλεις και χωριά. Δεν είναι τυχαίο ότι σημαντικό μέρος της παραγωγής υφασμάτων και ενδυμάτων συντελείται κυρίως σε χωριά και μικρές πόλεις της Αιγύπτου, καθώς ο γεωργικός πληθυσμός καταφεύγει εποχικά σε αυτήν την ασχολία κατά τους μήνες της αγρανάπαυσης.[22] Κατά τον τέταρτο αιώνα, οι ανάγκες σε ένδυση του ρωμαϊκού στρατού καλύπτονταν από μεγάλα κρατικά εργοαστήρια, τα οποία διακρίνονταν στα *γυνακεῖα*[23] για την κατασκευή μάλλινων ενδυμάτων, και στα

---

[19] Βλ. Plinius, *Natura Historia* XIX 14, P.Iand.VII 142 και Καλλέρης, *Υφαντουργία* 87-88.

[20] Βλ. Jones, *The Cloth Industry* 185. Μεταξύ των λινών υφασμάτων ονομαστά ήταν της Αλεξάνδρειας, καθώς επίσης και εκείνα της Ταρσού, της Λαοδικείας, της Βύβλου και της Σκυθόπολης. Για την εξαγωγή υφασμάτων από την Οξύρρυγχο βλ. και Van Minnen, *Oxyrhynchite Textile Trade* 88-95.

[21] Βλ. *Ed. Diocl.* Xxvi. 10.31,69,75,96,117,138, Xxvii, 5,26, Xxviii.4,13,34,43,53,56,63. Για το διάταγμα του Διοκλητιανού βλ. και Tenney, *Ancient Rome*.

[22] Βλ. Wipszycka, *Les impôts professionnels* 123-124.

[23] Πβ. Ευσ. II,1012 A για τη σημασία του όρου *γυναικεῖον* ως εργαστήριο, όπου εργάζονταν γυναίκες.

λινυφεῖα για την κατασκευή λινών.[24]

Στόχος της παρούσας ενότητας είναι η διερεύνηση της συμμετοχής των γυναικών στη βιομηχανία υφαντουργίας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο των τεσσάρων πρώτων χριστιανικών αιώνων, με βάση τις σωζόμενες παπυρικές πηγές. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι τα εξής: α) αν οι γυναίκες απασχολούνται επαγγελματικά ως υφαντουργοί ή αν εργάζονται περισσότερο μέσα στα όρια του οίκου για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών σε ένδυση, β) τι ποσοστό γυναικών –ελεύθερων και δούλων– εμφανίζεται σε συμβόλαια μαθητείας της υφαντικής τέχνης ή εργασίας, καθώς και γ) ποια είναι η κοινωνική και οικονομική υπόσταση αυτών των γυναικών. Στο σημείο αυτο να αναφέρω ότι ιδιαίτερα διαφωτιστική για τη μελέτη της βιομηχανίας υφαντουργίας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο είναι η μονογραφία *L'industrie textile dans l'Égypte Romaine* της Ewa Wipszycka, στην οποία θα γίνει και περαιτέρω μνεία.

Προτού στραφώ στη ρωμαϊκή Αίγυπτο αξίζει να θυμίσω ότι στον αρχαίο κόσμο η υφαντική τέχνη αποτελεί πρωταρχική γυναικεία αρετή μαζί με την ταπεινοφροσύνη, την πίστη, αλλά και τη χρηστή διοίκηση των υποθέσεων του οίκου. Αρκεί να αναφερθεί ότι από την εποχή του Ομήρου οι γυναίκες συνδέονταν στενά με την τέχνη της υφαντουργίας με πρωταρχικό πρότυπο τη σύζυγο του Οδυσσέα Πηνελόπη. Στον Όμηρο βλέπουμε να υφαίνουν, τόσο γυναίκες της αριστοκρατικής τάξης, όσο και δούλες, ενώ σταδιακά στην κλασική εποχή μεγάλο μέρος της επεξεργασίας του μαλλιού μεταφέρθηκε στα εργαστήρια[25] της πόλης, όπου εργάζονταν ελεύθερες και δούλες.[26] Παρομοίως, στις ρωμαϊκές λογοτεχνικές πηγές η κατασκευή και επεξεργασία των υφασμάτων είναι άρρηκτα δεμένη με τα καθημερινά καθήκοντα των γυναικών, πρότυπο των οποίων αποτελεί η *matrona stolata* Λουκρητία.[27] Επομένως, το ονομαζόμενο *lanificium*[28] αποτελούσε σπουδαίο προσόν για τη Ρωμαία σύζυγο και κυρία.[29] Ωστόσο, στην εποχή του Νέρωνα ο συγγραφέας Columella αναφέρει ότι οι Ρωμαίες κυρίες της ανώτερης τάξης προτιμούσαν να αγοράζουν ακριβά ενδύματα, αντί να τα κατασκευάζουν οι ίδιες.[30] Σε κάθε περίπτωση όμως, η επεξεργασία του μαλλιού αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της εκπαίδευσης των νεαρών κοριτσιών, και κυρίως

[24] Βλ. Jones, *The Cloth Industry* 187. Πβ. BGU I 328.15 *[ἀμφόδου] Λινυφείων*.
[25] Βλ. Mossé, *Ancient World at Work* 93.
[26] Βλ. Paoli, *Die Frau* 26.
[27] Βλ. Cottica, *Spinning in the Roman world* 220.
[28] Για την ενασχόληση των γυναικών με το *lanificium* βλ.και Treggiari, *Lower Class Women* 68.
[29] Βλ. Suetonius, *Augustus*, 64, 73. Μάλιστα ο Αύγουστος για να προβάλλει την σπουδαιότητα της αρετής αυτής προτιμούσε να φοράει τα ενδύματα που κατασκεύαζαν η σύζυγος, η κόρη και η εγγονή του.
[30] Βλ. Columella, *De Re Rustica* XII, praef. 9-10.

όσων ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη. Βέβαια, οι επιτύμβιες επιγραφές αποδεικνύουν ότι η επεξεργασία μαλλιού αποτελούσε εργασία των γυναικών όλων των κοινωνικών τάξεων.[31] Σε τέτοιες επιγραφές συχνά συναντάμε και άνδρες με τον τίτλο *lanarius* ή *lanipedius*, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς ανήκουν στην τάξη των δούλων. Επομένως, στη ρωμαϊκή κοινωνία δεν υπήρχε κάποιο κοινωνικό κριτήριο που να εμπόδιζε τους άνδρες να ασχοληθούν επαγγελματικά με την επεξεργασία του μαλλιού και την κατασκευή υφασμάτων.

Οι πάπυροι από την πτολεμαϊκή εποχή μαρτυρούν ότι πολυάριθμες γυναίκες εργάζονται στον χώρο της υφαντουργίας. Χαρακτηριστικά, σε απογραφή του έτους 250 π.Χ.[32] αναφέρεται ότι 784 γυναίκες εργάζονται σε τρία χωριά του Αρσινοΐτη Νομού στον τομέα της *ἐριουργίας*, δηλαδή στην επεξεργασία μαλλιού. Στην επιχείρηση υφαντουργίας του διοικητή Απολλωνίου απασχολούνταν πολλές γυναίκες δούλες. Πολυάριθμοι είναι όμως και οι άντρες υφαντουργοί που εμφανίζονται στην πτολεμαϊκή περίοδο. Ενδεικτικά, στον PSI IV 341, 1-2 του 256 π.Χ., δύο αδέλφια που εργάζονται για τον Απολλώνιο χαρακτηρίζονται *τεχνῖται τῆς κατὰ τὴν ἐρέαν πᾶσαν γυναικυϋφῆ*. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπως θα δούμε, το επάγγελμα του υφαντουργού και όλα τα συναφή με αυτό επαγγέλματα δεν αποτελούν πλέον καθαρά γυναικεία υπόθεση.[33] Οι γυναίκες συνεχίζουν να εργάζονται στο σπίτι για την κάλυψη των αναγκών σε ένδυση όλων των μελών του οίκου,[34] ως επαγγελματίες όμως υφαντουργοί εμφανίζονται περισσότεροι άντρες. Οι πηγές που μαρτυρούν την ασχολία με την υφαντουργία είναι κυρίως οι αποδείξεις πληρωμής φόρων, τα συμβόλαια μαθητείας, τα συμβόλαια παραμονής, αλλά και διάφορες ιδιωτικές επιστολές.

Η μεγάλη σημασία της υφαντουργίας για την οικονομική ζωή της Αιγύπτου αποδεικνύεται και από την αντίστοιχη φορολογική επιβάρυνση, την οποία υφίστανται όσοι εξασκούν την τέχνη του υφαντουργού. Οι πάπυροι σώζουν πολυάριθμες αποδείξεις πληρωμής του ονομαζόμενου *γερδιακού* φόρου, καθώς και δηλώσεις απογραφής, στις οποίες καταγράφονται άνδρες και γυναίκες με την ιδιότητα του υφαντουργού. Το γεγονός ότι οι γυναίκες ασχολούνταν επαγγελματικά με την

---

[31] Περισσότερα βλ. Larrson-Loven, *Wool Work* 231-232.

[32] Βλ. P.Car.Zen. II 59295. Πβ. και Ξενοφώντα *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 1, 4 για την άποψη ότι η κατεργασία μαλλιού είναι γυναικεία εργασία.

[33] Πβ. Ηρόδοτον II 35.2.

[34] Βλ. P.Tebt. II 413, P.Tebt. II 414. Πβ. και επιστολή P.Mich.αρ.ευρ.1648 (II), όπου η Αρέσκουσα ζητάει από τον αδελφό της να της στείλει βαμβάκι για να φτιάξει εσώρουχα στα υπόλοιπα αδέλφια τους, καθώς τα χρειάζονται άμεσα. Πβ. και SB XIV 11881, όπου σώζεται μια επιστολή μεταξύ της Αλλούτος και της «μητέρας» Φαυστίνας, με την οποία η αποστολέας ζητάει υλικά για να γνέψει και να πουλήσει τα υφάσματα, προκειμένου να εξασφαλίσει ορισμένα χρήματα.

υφαντουργία το αποδεικνύουν και οι αποδείξεις πληρωμής φόρων, στις οποίες αναφέρεται ότι κάποια γυναίκα *γερδίαινα,*[35] δηλαδή υφάντρια, πλήρωσε τον αντίστοιχο φόρο επιτηδεύματος.[36] Στον BGU II 617 (216-217 μ.Χ.) η Ταλείς, δούλη του Εριεύτος μαζί με άλλες τρεις γυναίκες–Τύβι, Φαμενώθ και Παχών–πληρώνουν τους φόρους της *κοπῆς τριχὸς* και του *χειρωναξίου,*[37] δηλαδή φόρο επιτηδεύματος, στον Αυρήλιο Δίδυμο. Ο φόρος με το όνομα *κοπὴ τριχὸς* έχει εντούτοις προβληματίσει αρκετά τους μελετητές. Με βάση τον Reil,[38] η *κοπὴ τριχὸς* σχετιζόταν με όσους αποκαλούνταν *γερδιοραβδισταί* και ανήκε στους φόρους της κατηγορίας του *χειρωναξίου*. Ο όρος συνδέεται με ορισμένο στάδιο της υφαντικής τέχνης και συγκεκριμένα με το χτύπημα του μαλλιού μετά το πλύσιμό του.[39] Τετοιου είδους εργασία δεν απαιτούσε ιδιαίτερη εξειδίκευση και γινόταν κυρίως από γυναίκες. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη ειδικών σε αυτό το θέμα που ονομάζονται *ἐριοραβδισταί* ή *γερδιοραβισταί*.[40] Οι δούλες του παραπάνω παπύρου πρέπει να ήταν επαγγελματίες υφάντριες ή κατασκευάστριες τσόχας και έτσι ήταν υποχρεωμένες να πληρώσουν τον φόρο άδειας ασκήσεως επαγγέλματος. Παρομοίως, στον P.Bodl. 17 τέσσερεις δούλες πληρώνουν στον Ζώσιμο και τους συνεταίρους του τους ίδιους φόρους. Όπως φαίνεται, οι γυναίκες υφάντριες που εμφανίζονται στις αποδείξεις πληρωμής φόρων είναι πιο συχνά δούλες παρά ελεύθερες.

Καθώς η υφαντουργία ήταν μία απο τις κατεξοχήν τέχνες, η οποία διδασκόταν με το σύστημα της μαθητείας κοντά σε κάποιον διδάσκαλο, σημαντικές πληροφορίες για την άσκηση της υφαντικής τέχνης από γυναίκες μας παρέχουν και τα διασωθέντα συμβόλαια μαθητείας. Στα συμβόλαια αυτά παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των νεαρών μαθητευόμενων τεχνιτών είναι άνδρες και όχι γυναίκες, όπως πιθανόν θα ανέμενε κανείς. Σύμφωνα με τον Bradley,[41] στα συμβόλαια μαθητείας της υφαντικής τέχνης από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο τα κορίτσια που εμφανίζονται είναι ως επί το πλείστον δούλες. Συγκεκριμένα, παραθέτει έναν κατάλογο[42] από εικοσιεννιά συμβόλαια

---

[35] Πρόκειται για έναν όρο που συναντάμε κυρίως στους παπύρους. Βλ. *LSJ*[9] *γερδία – γερδίαινα*.
[36] Βλ. O.Mich. I 11, PSI IX 1055, P.Coll.Youtie I 36.
[37] Το *χειρωνάξιον* ήταν ο κεφαλικός φόρος που επιβαλλόταν στις εμπορικές συναλλαγές. Βλ. σχετικά Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus* 191-194.
[38] Βλ. Reil, *Hellenistichen Aegypten* 19, 96, 104.
[39] Wipszycka, *Les impôts professionnels* 121. Η Wipszucka καταλήγει ότι η *κοπὴ τριχὸς* ήταν είτε ένας φόρος που πλήρωνε κάποιος για να αποκτήσει την άδεια εποχικής εξασκήσεως του ομώνυμου επαγγέλματος είτε ένας φόρος που πλήρωνε κάποιος για να αποκτήσει την άδεια να πραγματοποιεί αυτές τις εργασίες στο σπίτι του για την κάλυψη των οικιακών αναγκών.
[40] Πβ. SB I 5220.
[41] Βλ. Bradley, *Child Labour* 311-330.
[42] Βλ. Bradley, *Child Labour* 316.

μαθητείας, που χρονολογούνται στους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες, εκ των οποίων τα εικοσιτρία αφορούν αποκλειστικά τη διδασκαλία της υφαντικής τέχνης. Στα εικοσιτρία αυτά συμβόλαια εμφανίζονται πέντε γυναίκες και όλες είναι δούλες.[43] Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να λάβει την εξής εξήγηση: όταν τα κορίτσια έφταναν στην ηλικία που θα μπορούσαν να μαθητεύσουν κοντά σε κάποιον τεχνίτη, συνήθως παντρεύονταν[44] και τεκνοποιούσαν, οπότε η διδασκαλία ήταν κάτι ασυμβίβαστο με την ιδιότητα της συζύγου ή της μητέρας. Έτσι, οι περισσότερες ελεύθερες γυναίκες, που εμφανίζονται στους παπύρους να ασχολούνται επαγγελματικά με κάποια τέχνη, την είχαν πιθανόν διδαχθεί μέσα στον χώρο του σπιτιού, ενώ ελάχιστες μαθήτευαν κοντά σε κάποιον δάσκαλο.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του P.Oxy. LXVII 4596, ο οποίος αποτελεί συμβόλαιο μαθητείας μεταξύ του Αυρήλιου Πολυδεύκη και του Αυρήλιου Θώνι που χαρακτηρίζεται *ίστωνάρχης*.[45] Συγκεκριμένα ο Αυρήλιος Πολυδεύκης συμφωνεί να εμπιστευτεί στον Αυρήλιο Θώνι την ανήλικη κόρη του Αυρηλία Αφροδίτη για τέσσερα έτη, προκειμένου να διδαχθεί τη γερδιακή τέχνη.[46] Στο συμβόλαιο αναφέρεται ότι ο Θώνις δεν θα δίνει μισθό στο κορίτσι, αλλά θα αναλάβει τη διατροφή και την ένδυσή της. Η μελέτη αντίστοιχων συμβολαίων αποδεικνύει ότι κατά τη διάρκεια της μαθητείας ο δάσκαλος αναλαμβάνει τη διατροφή και την ένδυση του μαθητευόμενου,[47]

---

[43] Βλ. P.Mich. V 346a, SPP XXII 40, P.Oxy. XVI 1647, PSI III 241.

[44] Βλ. και Van Minnen, *SB XVIII 13305* 201-203.

[45] Για τον όρο *ίστωνάρχης* βλ. *LSJ*[9] *ίστωνάρχης* (*ίστάρχης*). Προφανώς ήταν το άτομο που επέβλεπε τις υφαντικές εργασίες σε ορισμένη περιοχή. Περισσότερο φως στον ρόλο του *ίστωνάρχη* ρίπτουν τα όστρακα που έχει εκδώσει ο Wilcken. Βλ. Wilcken, *Griechische Ostraka* 303-304. Συγκεκριμένα στο WO 1156 αναφέρεται ότι κάποιος Παταπής *γέρδιος ίστωνάρχης* ανακαλεί την άδεια που έχει δώσει σε μια γυναίκα και τον γυιό της να πουλούν σε ορισμένο σημείο τα υφάσματα και τα ενδύματα που κατασκευάζουν. Αντιθέτως, στα WO 1154 και 1155 ο *ίστωνάρχης* δηλώνει ότι δεν ανακαλεί την αντίστοιχη άδεια που έχει παραχωρήσει σε ορισμένους υφαντουργούς. Πβ. και O.Wilb. 75. Βλ. και Wallace, *Taxation in Egypt* 199. Δηλαδή η *ίστωναρχία* ήταν μια μορφή επιτήρησης των αργαλειών και της αντίστοιχης παραγωγής μιας περιοχής. Όπως φαίνεται, ο ρόλος του ήταν ρυθμιστικός για την οργάνωση της παραγωγής και πώλησης των υφασμάτων και ενδυμάτων κάθε περιοχής, ενώ παράλληλα παρείχε καποιου είδους άδεια σε όποιον ήθελε να ασκήσει την τέχνη της υφαντικής σε συγκεκριμένη περιοχή. Η βιομηχανική παραγωγή στην Αίγυπτο θα μπορούσε να πραγματοποιείται σε μεγάλα εργαστήρια. Ωστόσο, με εξαίρεση την Αλεξάνδρεια, τα μεγάλα εργαστήρια ήταν κατά πάσα πιθανότητα σπάνια, καθώς δεν άφησαν τα ίχνη τους στους παπύρους. Εξαίρεση αποτελεί το εργαστήριο υφαντουργίας του Απολλωνίου, του στρατηγού του Ερμοπολίτη Νομού, το οποίο λειτουργούσε κατά τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. Βλ.και Wipszycka, *Les impôts professionnels* 123.

[46] Βλ. και Zingale, *Arte della tessitura* 199-208.

[47] Οι συνθήκες της μαθητείας συχνά ήταν όμως σκληρές για τα νεαρά παιδιά, αφού στα περισσότερα συμβόλαια ορίζεται ότι θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους από την ανατολή του ηλίου ως τη δύση αυτού. Σε ορισμένα συμβόλαια μαθητείας, όπως για παράδειγμα στα P.Oslo III 141 (I) και PSI VIII 902, αναφέρεται η φράση *κατὰ τόν νόμον*. Πρόκειται για μια φράση που οδήγησε πολλούς μελετητές, μεταξύ των οποίων και τον Taubenschlag, να θεωρήσουν ότι υπήρχε κάποιο σύστημα κανόνων που ρύθμιζε τις σχέσεις μεταξύ δασκάλου και μαθητή, δηλαδή τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους, τη διάρκεια της μαθητείας, την υποχρέωση υπακοής του μαθητή, αλλά και τα πρόστιμα που επιβάλλονταν σε περίπτωση παραβίασης του συμβολαίου από το ένα απο τα δύο μέρη. Μάλιστα ο Taubenschlag θεωρεί ότι υπήρχε

ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να συμφωνηθεί και κάποιο είδος αμοιβής, δεδομένου ότι ο μαθητευόμενος υφαντουργός –αλλά και γενικότερα ο κάθε μαθητευμόμενος τεχνίτης– είχε μεγάλη οικονομική χρησιμότητα για τον δάσκαλο και το εργαστήριό του.[48] Αντίστοιχα, η μαθητευόμενη, όπως και στο παρόν κείμενο, αναλαμβάνει την υποχρέωση να παραμείνει στην υπηρεσία του υφαντουργού μέχρι τη λήξη του συμβολαίου. Η διδασκαλία διαρκούσε συνήθως από ένα έως πέντε έτη ανάλογα με το επίπεδο και την ηλικία του μαθητή,[49] αλλά και την αντίστοιχη κατάρτιση του δασκάλου.[50] Στο δεύτερο μέρος του παραπάνω συμβολαίου συναντάμε τη σύναψη δανείου[51] μεταξύ του δασκάλου και του πατέρα της μαθητευομένης Αφροδίτης, το οποίο συμφωνείται ότι πρέπει να επιστραφεί μετά τη λήξη της μαθητείας. Σε αντίθετη περίπτωση, το κορίτσι θα παραμείνει στην υπηρεσία του δασκάλου, στ. 16-25: *ὁμ[ο]/ λογεῖ δὲ ὁ Πολυδεύκης ἐσχηκέναι πα[ρὰ]/ τοῦ Θώνιος ἐν προχρείᾳ εἰς ἀναγκαί[ας]/αὐτοῦ χρείας ἀργυρίου δραχμὰς τετρακο[σ]ί/ας ἅσπερ μετὰ τὸν τετραετῆ χρόνον ἀποδώ/σει τῷ Θώνι ἄνευ τόκου, ο̣ὐκ [ἐξόντος αὐ]/ τῷ ἐντὸς τοῦ χρόνου ἀποσπᾶ[ν τὴν θυ]/γατέρα αὐτοῦ οὐδὲ μετὰ τὸν χρόνον/ πρὶν ἂν ἀποδῷ τὰς τοῦ ἀργυρί[ου] δ̣[ραχμὰς]/[τετρ]ακοσίας πλήρη[ς].* Η νεαρή κοπέλα πιθανόν χρησιμοποιείται ως ένα είδος ενέχυρου για την εξασφάλιση του δανείου προς όφελος του πατέρα της, κάτι που μαρτυρεί την χαμηλή κοινωνική και οικονομική κατάσταση, στην οποία συνήθως βρίσκονταν οι γυναίκες που εργάζονταν στον χώρο της υφαντουργίας.

Οι πάπυροι και κυρίως οι δηλώσεις απογραφής μαρτυρούν ότι το επάγγελμα του υφαντουργού συχνά ήταν οικογενειακή υπόθεση μεταξύ γονιών και τέκνων,[52] και έτσι αρκετές γυναίκες συνέχιζαν την οικογενειακή παράδοση. Η περίπτωση του

κάποιος νόμος που απαγόρευε στον πατέρα να διδάσκει την υφαντουργία στον γυιό του ή τη μητέρα στην κόρη και ότι όφειλαν να τους στείλουν σε άλλον δάσκαλο. Ωστόσο, οι πηγές δεν συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης τέτοιου νόμου και το πιθανότερο είναι οτι η παραπάνω έκφραση αναφέρεται στο γενικό αίσθημα δικαίου που πρέπει να διαπνέει τις σχέσεις μεταξύ μαθητή και δασκάλου. Βλ. και Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 673.

[48] Μερικές φορές μάλιστα ο μαθητευόμενος λαμβάνει ως δώρο από τον δάσκαλό του ορισμένο ένδυμα. Βλ. ενδεικτικά P.Mich. 346a. Ο μαθητευόμενος μπορούσε είτε να μένει στο σπίτι του δασκάλου είτε να επιστρέφει το βράδυ κάθε ημέρας στο δικό του. Βλ. P.Oxy. IV 725.

[49] Στον PSI III 241 η δούλη Νίκη εκπαιδεύεται μόνο για ένα έτος, γιατί ήταν ήδη δεκατεσσάρων ετών, όταν δόθηκε για διδασκαλία από τον κύριό της σε έναν υφαντουργό.

[50] Βλ. Wipszycka, *L'industrie Textile* 58-59. Βεβαίως σημαντικό ρόλο έπαιζε και το επιθυμητό επίπεδο εξειδίκευσης που ανέμεναν τα συμβαλλόμενα μέρη από τη διδασκαλία. Βλ. Straus, *Activités Exercées par les esclaves* 77. Για παράδειγμα, οι γνώσεις επεξεργασίας των λινών υφασμάτων που προέρχονταν από την Ταρσό της Κιλικίας απαιτούσαν μακρόχρονη διδασκαλία. Για το επάγγελμα του ταρσικάριου βλ. Wild, *Tarsikarios* 810-819.

[51] Περισσότερα για δάνεια που παραχωρούνταν με εγγύηση τις υπηρεσίες του οφειλέτη ή κάποιου τέκνου του βλ. κεφάλαιο Β ενότητα Γ.

[52] Βλ. BGU IV 1069, P.Lond. II 257.

Τρύφωνα[53] από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. αποτελεί τυπικό παράδειγμα μιας οικογένειας, η οποία έχει καταστήσει την υφαντουργία παράδοση από γενιά σε γενιά. Αξιοσημείωτος, επίσης, είναι και ο πάπυρος BGU XI 2083 (2ος-3ος αι. μ.Χ.), ο οποίος σώζει ένα ένταλμα για τα μέλη της οικογένειας του Αβούτος από την Σοκνοπαίου Νήσο, τα οποία εγκαλούνται από κάποιον Αμμώνιο. Τόσο ο ίδιος, όσο και η γυναίκα και η κόρη του, χαρακτηρίζονται με τους όρους *γέρδιν* και *γερδίαινα,* αντίστοιχα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του παπύρου P.Coll.Youtie II 83 του τετάρτου αιώνα μ.Χ., στον οποίο διασώζεται μια δωρεά αιτίᾳ θανάτου από μια μητέρα στους δύο γυιούς της. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι η Αυρηλία Αμμωνία είναι *κνάφισσα*[54] και στη δωρεά της αφήνει στους δύο γυιούς της τα εργαλεία και ό,τι άλλα αντικείμενα σχετίζονται με την τέχνη της.[55]

Γυναίκες ως επαγγελματίες υφάντριες εμφανίζονται και σε μία επιστολή του τρίτου αιώνα μ.Χ.[56] από τον Τρώιλο στην αδελφή του σχετικά με κάποιον λευκό χιτώνα, τον οποίο θέλει να έχει εκείνη έτοιμο, όταν αυτός επιστρέψει στο σπίτι. Στην εκτενή αυτή επιστολή, ο αποστολέας ενημερώνει την παραλήπτη ότι στέλνει με κάποιον Ηρακλείδη τα σύνεργά του –πιθανόν εργαλεία υφαντουργίας– και τον μισθό των *γερδιαινῶν* (στ. 9). Όπως φαίνεται, η οικογένεια του Τρώιλου διαθέτει επιχείρηση υφαντουργίας, στην οποία εργάζονται και γυναίκες υφάντριες. Εάν το επάγγελμα του υφαντουργού ήταν κλειστό κληρονομικό επάγγελμα ή όχι δεν είναι σαφές με βάση τις σωζόμενες πηγές.[57] Το ότι πολλές φορές η τέχνη κληρονομούνταν από τους γονείς στα παιδιά είναι σύνηθες φαινόμενο στις κοινωνίες όλων των εποχών, καθώς τα παιδιά ακολουθούν συχνά, με δική τους ή όχι επιλογή, το επάγγελμα των γονέων. Εκτός των οικογενειακών εργαστηρίων, γυναίκες υφαντουργοί εμφανίζονται ως συνέταιροι σε βιοτεχνίες υφαντουργίας μαζί με άντρες υφαντουργούς. Χαρακτηριστικά, ας αναφέρουμε την επιστολή P.Oxy. XXXI 2593 από τον δεύτερο αιώνα, με την οποία η Απολλωνία ενημερώνει τους συνεργάτες της Φιλήτα και Ηρακλείδη σχετικά με τις τιμές και τα χρηματικά ποσά που δαπανήθηκαν για την αγορά μαλλιού. Προφανώς η

---

[53] Για την περίπτωση του Τρύφωνα βλ. Brewster, *A weaver of Oxyrynchus* 132-154.

[54] Βλ *LSJ*[9] *κνάφισσα- γνάφισσα.* Ήταν η τεχνίτρια που κατεργάζεται τα υφάσματα για να τα καθαρίσει από τις λιπαρές ουσίες του μαλλιού και να τα λευκάνει.

[55] Μάλιστα αναφέρει ότι ο ένας γυιός της, ο Διονύσιος, παρέμεινε δίπλα της και μετά τον θάνατο του συζύγου της, ώστε να τη βοηθάει στην εξάσκηση της κναφικής τέχνης. Βλ. P.Coll.Youtie II 83.6-9.

[56] Βλ. P.Oxy. VII 1069. Πβ. και επιστολή P.Mert. III 114, στην οποία ο Αχιλλάς επικοινωνεί με τη Σαραπιάδα και τη μητέρα της για ορισμένα ρούχα που του ετοιμάζουν.

[57] Βλ. Johnson, *Roman Egypt* 388 για την άποψη ότι η υφαντουργία ήταν κληρονομικό επάγγελμα και Khrostov, *Očerki organizacii promyšlennosti* 170 για την αντίθετη άποψη.

συντάκτρια και οι δύο άντρες διαθέτουν από κοινού επιχείρηση υφαντουργίας και η επιστολή αυτή συντάσσεται στο πλαίσιο της επαγγελματικής τους σχέσης.[58]

Επιπλέον, όπως μαρτυρεί η μελέτη των παπυρικών πηγών, οι υφαντουργοί των οποίων διασώζονται οι υπογραφές στα περισσότερα συμβόλαια μαθητείας είναι όλοι αναλφάβητοι, κάτι που αποτελεί σημαντική ένδειξη για την κοινωνική τάξη, στην οποία ανήκαν.[59] Στα σαρανταδύο συμβόλαια μαθητείας που παραθέτει ο Bergamasco,[60] τα οποία χρονολογούνται από τον πρώτο μέχρι τον έκτο αιώνα, τα εικοσιπέντε αφορούν στην τέχνη της υφαντουργίας και σε άλλα συναφή με αυτό επαγγέλματα, όπως αυτό του *πλουμαρίου*,[61] του *βαρβαρικάριου*[62] και του *λινουφαντή*.[63] Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτά τα εικοσιπέντε συμβόλαια μαθητείας, μόλις τα έξι αφορούν σε γυναίκες μαθήτριες, εκ των οποίων οι πέντε είναι δούλες και μόνο η μία ελεύθερη, η οποία διδάσκεται την τέχνη των πλουμαρίων. Η συχνή παρουσία δούλων ως μαθητών στα συμβόλαια μαθητείας της υφαντικής τέχνης εξηγείται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι δούλοι, πέρα των οικιακών εργασιών, όφειλαν να ασκούν και κάποιο τεχνικό επάγγελμα προς όφελος του κυρίου τους.[64] Για αυτόν τον λόγο είναι σημαντική η παρουσία δούλων σε παπύρους με αποδείξεις ή καταλόγους πληρωμής φόρων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο PSI X 1154 του δευτέρου αιώνα μ.Χ., στον οποίο βρίσκουμε έντεκα δούλους και δούλες να οφείλουν τον γερδιακό φόρο.[65]

---

[58] Η Απολλωνία αναφέρεται επίσης στην αποστολή των υλικών για τη στολή του ενός από τους δύο παραλήπτες, μέσω κάποιου Οννώφρη Βλ. P.Oxy. XXXI 2593 3-6.

[59] Βλ. Westermann, *Apprentice contracts* 298.

[60] Βλ. Bergamasco, *Διδασκαλικαί* 162-167. Ο κατάλογος του Bergamasco είναι πιο πρόσφατος και περισσότερο πλήρης από αυτόν του Bradley που αναφέρθηκε παραπάνω στη σημείωση 40.

[61] Βλ. Reil, *Hellenistischen Ägypten* 106.

[62] Βλ. και SB XIV 11982.

[63] Βλ. Reil, *Hellenistichen Aegypten*, 97, 108-109.

[64] Οι δούλοι και οι δούλες, που εμφανίζονται ως μαθητές στα συμβόλαια μαθητείας, προέρχονται τις περισσότερες φορές από μικρές πόλεις ή χωριά, όπως η Τεβτύνη και η Σοκνοπαίου Νήσος και ανήκουν σε κυρίους κατώτερης κοινωνικής τάξης. Συνήθως οι οικογένειες κατώτερης ή μεσαίας κοινωνικής τάξης διέθεταν δούλους που γεννιόνταν και ανατρέφονταν στο σπίτι και έπειτα φρόντιζαν να τους διδάξουν κάποια τέχνη, ώστε να τους αποφέρουν οικονομικό όφελος. Για τις οικογένειες αυτές ήταν περισσότερο συμφέρον να αναθρέψουν έναν δούλο που γεννήθηκε στον οίκο τους και στα δώδεκα έτη να του διδάξουν κάποια τέχνη, παρά να αγοράσουν κάποιον ενήλικο δούλο ή δούλη που διέθετε γνώσεις ή επαγγελματική εξειδίκευση. Βλ. και Bienzuska-Malowist, *Les esclaves nés dans la maison* 159. Ο Westermann θεωρεί ότι οι εξειδικευμένοι σε κάποια τέχνη δούλοι μπορούσαν να μην μένουν στο σπίτι του κυρίου τους, ωστόσο τις περισσότερες φορές φαίνεται ότι έμεναν εκεί και ο κύριος αναλάμβανε ακόμη και να τους προμηθεύει τα υλικά που χρειάζονταν για τη δουλειά τους ή να επικοινωνεί με τους πελάτες. Βλ. Westermann, *The Slave Systems in Antiquity* 98, 103, 121.

[65] Η πληθώρα μαρτυριών για δούλους και δούλες υφαντουργούς δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι περισσότεροι από τους δούλους που ασκούν άλλα επαγγέλματα ή ασχολούναι μόνο με τις οικιακές εργασίες. Η εξήγηση βρίσκεται στο γεγονός ότι οι υφαντικές δραστηριότητες των δούλων μαρτυρούνται σε ποικίλων ειδών διασωθέντα κείμενα, όπως συμβόλαια μαθητείας, παραμονής, δικονομικά έγγραφα και αποδείξεις είσπραξης φόρων, σε αντίθεση με κείμενα που μαρτυρούν την άσκηση άλλων επαγγελμάτων από αυτούς. Βλ. Straus, *Activités exercées par les esclaves* 87.

Παρομοίως, στο συμβόλαιο εργασίας P.Wisc. I 5 (185-186 μ.Χ.) μεταξύ του Γλαύκου Πεκύσιου και του Αχιλλά για τη γερδίαινα δούλη του πρώτου με το όνομα Ταπόντων αναφέρεται ως όρος ότι η κοπέλα θα βρίσκεται μέρα και νύχτα στις υπηρεσίες του εργοδότη της Αχιλλά. Ωστόσο, εάν το βράδυ ο κύριός της Γλαύκος την χρειάζεται για την προετοιμασία του άρτου, είναι υποχρεωμένη να επιστρέφει στον οίκο του και να εκτελεί τις αντίστοιχες εργασίες αρτοποιίας,[66] στ. 31-34: *ἐὰν δὲ πάθη διὰ νυκτὸς χρ[ε]ί[α]ν αὐ/τῆς ὁ δεσπότης πρὸς ἀρτοποιίαν/ μεταπέμψεται αὐτὴν οὐδενὸς διὰ/ τοῦτο ὑπολογουμένου ἀπὸ τῶν μισθῶ[ν]*.

Ενδιαφέρον είναι ότι σε αρκετά συμβόλαια μαθητείας συναντάμε γυναίκες ιδιοκτήτριες δούλων τις οποίες στέλνουν σε κάποιον δάσκαλο για να τις διδάξει. Ας αναφέρουμε ενδεικτικά τον SPP XXII 40, στον οποίο η Σεγάθις με επίτροπο τον γυιό της υπογράφει συμβόλαιο μαθητείας για τη δούλη της Ταορσενούφι. Στο παρόν συμβόλαιο ορίζεται πρόστιμο σε περίπτωση που ο δάσκαλος δεν διδάξει όσα οφείλει στη νεαρή δούλη, αλλά και σε περίπτωση που η κυρία της την απομακρύνει από τον δάσκαλο πριν από τη συμπλήρωση του συμφωνημένου χρόνου. Παρομοίως, στον P.Oxy XIV 1647 από τα τέλη του δευτέρου αιώνα, η Πλατωνίς με επίτροπο τον αδελφό της Πλάτωνα συμφωνεί για τη μαθητεία μιας δούλης της με το όνομα Θερμούθιον. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι νεαρές αυτές δούλες τις περισσότερες φορές δίνονταν ως προίκα στις κυρίες τους ή κληρονομούνταν από τον σύζυγο ή τον πατέρα.[67] Για τον λόγο αυτό οι κυρίες που υπογράφουν τα συμβόλαια μαθητείας εμφανίζονται με επίτροπο συνήθως τον γυιό ή τον αδελφό τους. Βεβαίως, στα συμβόλαια μαθητείας που παραθέτει ο Bergamasco εμφανίζεται και μία γυναίκα ιδιοκτήτρια ενός άρρενα δούλου,[68] τον οποίο, με την επιτροπεία κάποιου άνδρα ονόματι Σαταβούς, εμπιστεύεται σε έναν διδάσκαλο, ώστε να τον εξειδικεύσει στην τέχνη της υφαντουργίας. Ωστόσο, οι περισσότερες γυναίκες[69] των παραπάνω συμβολαίων εμπιστεύονται συνήθως τον γυιό τους για την εκμάθηση της υφαντικής τέχνης, κάτι που και πάλι συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η υφαντουργία δεν ήταν αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Παράλληλα, οι δούλοι ή οι δούλες που γνώριζαν την υφαντική ή άλλη τέχνη

[66] Στο συμβόλαιο συμφωνείται ότι σε τέτοια περίπτωση δεν θα υφίσταται μείωση ή παρακράτηση ο μισθός της δούλης από τον Αχιλλά.
[67] Βλ. για παράδειγμα P.Oxy. III 496 στον οποίο έχουμε ένα συμβόλαιο γάμου στο οποίο αναφέρεται ότι στην προίκα της γυναίκας περιλαμβάνεται και η δούλη Καλλιτύχη. Περισσότερα για την απόκτηση δούλων βλ. στο κεφάλαιο Β στην ενότητα για την κινητή περιουσία.
[68] Βλ. P.Grenf. II 59.
[69] Βλ. P.Oxy. II 322, P.Mich. II 121, P.Oxy. XLI 2971, P.Tebt. II 385, PSI αρ.ευρ. 195. Στον PSI X 1110 ο γυιός συμφωνείται από τη μητέρα του να διδαχθεί την ψιαθοπλοκική τέχνη. Για τον ψιαθοπλόκο βλ. και Reil, *Hellenistichen Aegypten* 124.

μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τους κυρίους τους, προκειμένου να εξοφλήσουν κάποιο δάνειο ή χρέος των τελευταίων. Στον SPP XXII 36 (145) η ιέρεια Σόηρις από την Σοκνοπαίο Νήσο συμφωνεί με τον υφαντουργό Αγχώφι να παραχωρήσει στις υπηρεσίες του τη γερδίαινα δούλη της με το όνομα Σωτηρίς για δύο έτη, προκειμένου με την εργασία της στο εργαστήριό του να εξοφλήσει τους τόκους από ένα δάνειο που οφείλει η κυρία της στον Αγχώφι.

Εφόσον είδαμε ότι και ελεύθερες γυναίκες ασχολούνταν επαγγελματικά με την υφαντουργία, είναι εύλογο να σκεφτούμε ότι διδάσκαλοι της υφαντικής τέχνης δεν ήταν μόνο άντρες, αλλά και γυναίκες. Στα συμβόλαια μαθητείας που διασώζονται η πλειοψηφία των δασκάλων είναι άνδρες. Στον πάπυρο SB XVIII 13305 του 271 μ.Χ. μια γυναίκα γερδίαινα, η Αυρηλία Λιβουκή,[70] αναλαμβάνει για ένα έτος να διδάξει την τέχνη της σε ένα νεαρό κορίτσι. Προβληματισμούς προκαλεί η ταυτότητα της μαθήτριας, καθώς ο πάπυρος είναι φθαρμένος και δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για δούλη ή ελεύθερη. Ο Van Minnen[71] προτείνει διάφορες διορθώσεις του κειμένου, με βάση τις οποίες η νεαρή μαθήτρια πρέπει να ήταν ελεύθερο κορίτσι, πιθανόν κόρη τού αδελφού τού Αυρηλίου Ισίωνα, δηλαδή του ενός από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη του συμβολαίου. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι σε άλλες δύο ακόμη περιπτώσεις μαθητείας[72] ένα ελεύθερο κορίτσι δίνεται σε μια γυναίκα δασκάλα ή σε ζευγάρι, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι για λόγους ηθικής ήταν προτιμότερο οι νεαρές μαθήτριες να διδάσκονται κοντά σε γυναίκες, δηλαδή σε περιβάλλον ακίνδυνο για την παρθενία και την τιμή τους.[73] Βεβαίως, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε για τις νεαρές δούλες, οι οποίες μαθητεύουν σχεδόν πάντα κοντά σε άνδρες δασκάλους.

Διαφορετικά από τα συμβόλαια μαθητείας ήταν τα συμβόλαια παραμονής,[74] με βάση τα οποία ο εργαζόμενος έπρεπε να παραμένει στην οικία του εργοδότη και να εκτελεί όσες εργασίες του ζητούσε. Μερικά τέτοια συμβόλαια, τα οποία διασώζονται, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την παρουσία των γυναικών στον χώρο της υφαντουργίας. Χαρακτηριστικά, σε ένα τέτοιο συμβόλαιο από τον τρίτο αιώνα μ.Χ.,[75]

---

[70] Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι η Αυρηλία Λιβουκή δικαιοπρακτεί χωρίς κύριον, χάρη στο δίκαιο των τριών τέκνων.
[71] Βλ.Van Minnen, *SB XVIII 13305* 202-3.
[72] Πρόκειται για τον P.Heid. IV 326, στον οποίο δεν αναφέρεται ξεκάθαρα το αντικείμενο της διδασκαλίας και για τον κόπτικο πάπυρο KSB 1045.
[73] Βλ.Van Minnen, *SB XVIII 13305* 203.
[74] Χαρακτηριστικό συμβόλαιο παραμονής βρίσκουμε στον πάπυρο PSI VIII 902 του πρώτου αιώνα μ.Χ. στον οποίο ένας άνδρας υφαντουργός συμφωνεί να παραμείνει στην υπηρεσία ενός άλλου άνδρα για δύο έτη. Για τα συμβόλαια παραμονής βλ. Westermann, *The Paramone* 37-39.
[75] Βλ. SB IV 7358.

η γερδίαινα Αυρηλία Ταήσις συμφωνεί να παράσχει υφαντικές και οικιακές υπηρεσίες στην Αυρηλία Θαισάριον, προκειμένου να της εξοφλήσει ένα παλαιό χρέος του πατέρα της προς αυτήν. Οι υπηρεσίες της κοστολογούνται ως έντεκα αρτάβες σιταριού τον χρόνο, δηλαδή το ήμισυ περίπου όσων θα απαιτούνταν για τη συντήρηση μιας οικογένειας. Έτσι, οι συνθήκες εργασίας και η χαμηλή αμοιβή της γυναίκας την τοποθετούν σε κατάσταση παρόμοια με δουλεία. Ανάλογη περίπτωση συναντάται και στον P.Mich. II 123, όπου μία γυναίκα δουλεύει υπηρετώντας ένα ζευγάρι, τόσο ως υφάντρια όσο και στις λοιπές οικιακές εργασίες, προκειμένου και πάλι να ξεπληρώσει παλαιό χρέος του πατέρα της.[76]

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη μελέτη των παπυρικών πηγών που σχετίζονται με την υφαντική δραστηριότητα των γυναικών, μπορούμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή της έρευνας. Είναι σαφές ότι η υφαντουργία στη ρωμαϊκή Αίγυπτο αποτελεί πρωταρχικό επάγγελμα και η ενδυματοποιία πρωταγωνιστεί στον χώρο του εξωτερικού και εσωτερικού εμπορίου. Λόγω της τεράστιας οικονομικής σημασίας της και του ιδιαίτερου ρόλου που διαδραμάτιζε στη χώρα της Αιγύπτου, η υφαντουργία αποτελεί επάγγελμα, τόσο για άνδρες, όσο και για γυναίκες. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι στις παπυρικές μαρτυρίες είναι περισσότεροι οι άνδρες υφαντουργοί και ειδικά στα συμβόλαια μαθητείας, τα οποία αναφέρθηκαν νωρίτερα. Αλλά και σε αυτά, οι γυναίκες που εμφανίζονται είναι κυρίως δούλες, οι οποίες δεν είχαν συνήθως δικαίωμα επιλογής και διδάσκονταν την τέχνη κατόπιν απόφασης του κυρίου τους. Τα ελεύθερα κορίτσια είναι πολύ πιθανό να μαθήτευαν στο σπίτι κοντά στη μητέρα ή σε κάποια δούλη που γνώριζε την υφαντική τέχνη, καθώς στην ηλικία μεταξύ δώδεκα και δεκατεσσάρων ετών προορίζονταν για γάμο. Τις περισσότερες φορές οι γυναίκες αυτές ασχολούνται με την υφαντουργία, προκειμένου να καλύψουν κυρίως τις ανάγκες σε ένδυση των μελών της οικογενείας.[77] Ωστόσο, σε οικογένειες με παράδοση στην υφαντουργία οι γυναίκες είχαν εξίσου σημαντικό ρόλο με τους άντρες και συχνά κατά την απουσία του συζύγου ή του πατέρα τους μπορούσαν να διευθύνουν τις εργασίες για την κατασκευή υφασμάτων και ενδυμάτων. Βεβαίως, δεν ήταν σπάνιο για μια γυναίκα –κυρίως αν δεν είχε σύζυγο– να διατηρεί μαζί με άλλα

[76] Εντύπωση προκαλεί το ότι από τα συμφραζόμενα του κειμένου φαίνεται πως ο πατέρας της είναι ζωντανός και επομένως έχει μεταβιβάσει για κάποιον λόγο το χρέος στην κόρη του.

άτομα εκτός οικογενειακού περιβάλλοντος κάποια, συνήθως μικρή, επιχείρηση υφαντουργίας, από την οποία αντλούσε τα απαραίτητα για την επιβίωση της. Από την έρευνα των παραπάνω πηγών μπορεί να απαντηθεί και το τελευταίο ερώτημα, που τέθηκε και αφορά στην οικονομική και κοινωνική κατάσταση αυτών των γυναικών. Όπως φαίνεται, η υφαντουργία απασχολεί γυναίκες, αλλά και άνδρες της μέσης και κατώτερης κοινωνικής τάξης, κυρίως αιγυπτιακής, αλλά και ελληνικής καταγωγής, οι οποίοι με τη βοήθεια των αντίστοιχων δούλων τους ασχολούνται επαγγελματικά με την κατασκευή υφασμάτων και ενδυμάτων.

2. Τροφοί

Ένα επάγγελμα καθαρά συνυφασμένο με τη γυναικεία φύση, και ιδιαίτερα διαδεδομένο στον αρχαίο κόσμο, είναι αυτό της τροφού, με το οποίο έχει ασχοληθεί εκτενώς η διεθνής βιβλιογραφία. Η παρούσα ενότητα αποσκοπεί στη συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών του επαγγέλματος της τροφού, καθώς και στη διερεύνηση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης των γυναικών που κατέφευγαν στο θηλασμό ξένων βρεφών για βιοποριστικούς λόγους.

Στην Αίγυπτο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά και στην πτολεμαϊκή εποχή, πολλές γυναίκες αναλάμβαναν να θηλάσουν και να αναθρέψουν είτε παιδιά Ρωμαίων είτε Αλεξανδρινών κυρίως γυναικών της ανώτερης τάξης, οι οποίες φοβόνταν μήπως ο θηλασμός βλάψει την εξωτερική τους εμφάνιση. Ενδεικτική μαρτυρία αυτού του φαινομένου είναι μια επιστολή που διασώζεται από τον τρίτο αιώνα μ.Χ., στην οποία μια πεθερά κατηγορεί ευθέως τον γαμπρό της ότι αναγκάζει την κόρη της να θηλάσει –πιθανόν λόγω αμέλειας να προσλάβει τροφό– και του ξεκαθαρίζει ότι δεν θα επιτρέψει κάτι τέτοιο, αλλά προτείνει να προσλάβουν αμέσως τροφό για το βρέφος,[78] στ. 3-6: *εἰ θέλ[ει, τ]ὸ βρέφος ἐχέτω/ τροφόν, ἐγὼ γὰρ οὐκ ἐπιτ[ρέ]πω τῇ θυγατρί μου/ θηλάζειν ἀσπάζομαι πρ[λ]λὰ τὴν γλυκυτάτην/ μου θυ[γα]τέρα Ἀπολλωνί[α]ν κ[α]ὶ Εὐφροσίνην*. Τροφοί ωστόσο προσλαμβάνονταν και για παιδιά ορφανά ή για παιδιά, των οποίων οι μητέρες δεν διέθεταν μητρικό γάλα, πιθανόν λόγω οργανικής αιτίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, το παιδί που χρειαζόταν τροφό είχε υιοθετηθεί από κάποιον ελεύθερο πολίτη, με την προοπτική, μεγαλώνοντας, να γίνει δούλος ή δούλη.

[78] Βλ. P.Lond. III 951.3-4.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Τάκιτο,[79] οι γυναίκες που ανήκαν στις ανώτερες τάξεις της ρωμαϊκής κοινωνίας ανέθεταν σχεδόν αποκλειστικά τον θηλασμό και την ανατροφή των τέκνων τους σε επαγγελματίες τροφούς, παρά το γεγονός ότι η πράξη του θηλασμού είναι παραδοσιακά αυτή που δένει περισσότερο τη μητέρα με το παιδί της. Ωστόσο, στη ρωμαϊκή κοινωνία πολλές φορές χρειαζόταν τροφός για παιδιά, των οποίων οι μητέρες είχαν πεθανει,[80] ενώ δεν ήταν απίθανο να προβλέπεται στην προίκα της νύφης μια δούλη με τον ρόλο της τροφού.[81] Ο συγγραφέας Σωρανός του πρώτου αιώνα μ.Χ. αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος από το έργο του *Γυναικολογία* (2.93-126) στην λεπτομερή περιγραφή των καθηκόντων της τροφού, η οποία από τον έκτο μήνα έπρεπε να προσθέσει στη διατροφή του βρέφους δημητριακά, ενώ έπαυε να το θηλάζει σταδιακά από το δεύτερο έτος και μετά. Παράλληλα, ο ρόλος της τροφού ήταν καθοριστικός και στην περίπτωση που το βρέφος έπασχε από κάποια ασθένεια, καθώς τότε εκείνη ακολουθούσε την αντίστοιχη φαρμακευτική αγωγή, την οποία μετέδιδε στο παιδί μέσω του θηλασμού.[82] Η τροφός αποτελούσε ταυτόχρονα πρωταρχικό φορέα κοινωνικοποίησης του νεαρού παιδιού, καθώς είχε τη φροντίδα του μέχρι την ηλικία, κατά την οποία ξεκινούσε η εκπαίδευση, οπότε το αναλάμβανε ο παιδαγωγός. Η επιλογή της κατάλληλης τροφού από τους γονείς έπαιζε σπουδαίο ρόλο, αφού στον αρχαίο κόσμο επικρατούσε η πεποίθηση ότι το γάλα μετέδιδε τόσο φυσικές, όσο και ηθικές ιδιότητες στα βρέφη. Ο ιατρός Μνησίθεος του 4ου αιώνα π.Χ.[83] προτείνει την επιλογή μιας τροφού που να μοιάζει στη μητέρα ή γενικά μιας όμορφης κοπέλας. Ορισμένοι βέβαια συγγραφείς απέρριπταν τον ξένο θηλασμό ως κάτι ανήθικο, γιατί πίστευαν ότι η υποβολή του παιδιού στην επιρροή μιας ξένης γυναίκας κατέστρεφε τους οικογενειακούς δεσμούς.[84] Οι αριστοκρατικές ρωμαϊκές οικογένειες μάλιστα απέδιδαν διάφορες ιδιότητες στις τροφούς ανάλογα με την καταγωγή τους: οι Αιγύπτιες θεωρούνταν ότι αγαπούσαν πολύ τα παιδιά, οι Θρακιώτισσες ότι ήταν δυνατές και αφοσιωμένες, οι Σπαρτιάτισσες σκληρές, ενώ καλύτερες ως τροφοί θεωρούνταν οι

---

[79] Βλ. Τακ., *Dial.* 28.4, *Germ*. 20.1.

[80] Για τη σημασία του ρόλου της τροφού στη ρωμαϊκή κοινωνία βλ. και Bradley, *The Social Role of the nurse* 13-35.

[81] Βλ.και *Digest* 24.1.28.1.

[82] Σωρανός, *Γυναικολογία* 24.57. Η δόση των φαρμάκων ήταν τέτοια, ώστε να έχουν επίδραση μόνο στο βρέφος και να μην επηρεάσουν αρνητικά την υγεία της τροφού.

[83] Apub Oribasius, *Libri Incerti 15*.

[84] Favorinus apud Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 12.1.17-23. Για τον ρόλο του μητρικού θηλασμού στη ρωμαϊκή λογοτεχνία βλ. αναλυτικά Salzman-Mitchell, *Breast-feeding Mothers* 141-164. Ο Φαβωρίνος μάλιστα πίστευε στην ύπαρξη της *materna flagrantia* η οποία απειλούνταν με εξαφάνιση, εάν μια μητέρα έδινε το παιδί της σε τροφό. Βλ. αναλυτικά Bradley, *Wet-Nursing* 219.

Ελληνίδες, καθώς μπορούσαν να διδάξουν στα παιδιά την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα.[85] Στα περισσότερα συμβόλαια θηλασμού από τη ρωμαϊκή εποχή συναντάμε κυρίως Αιγύπτιες ή Ελληνοαιγύπτιες γυναίκες ως τροφούς. Βεβαίως το γεγονός αυτό δεν σχετίζεται μόνο με τις πιθανές ιδιότητες, που απέδιδαν σε γυναίκες τροφούς αιγυπτιακής ή ελληνικής καταγωγής, αλλά κυρίως με την αντίστοιχη κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση που τις ωθούσε να παρέχουν υπηρεσίες θηλασμού και φροντίδας βρεφών. Ο ρόλος της τροφού στη ζωή του παιδιού δεν περιοριζόταν μόνο στη φροντίδα του και τον θηλασμό, καθώς αναπτύσσονταν ιδιαίτερα στενοί δεσμοί μεταξύ τους, οι οποίοι διαρκούσαν διά του βίου, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες επιτύμβιες επιγραφές από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας, καθώς και οι λογοτεχνικές πηγές.[86] Πολύ συχνά οι τροφοί θεωρούνταν μέλη της οικογένειας χάρη στις σημαντικές υπηρεσίες που παρείχαν. Ετσι, ειναι ενδεικτικό ότι σε ιδιωτικές παπυρικές επιστολές από τη ρωμαϊκή εποχή σώζονται χαιρετισμοί από ή προς την τροφό, η οποία ζούσε κοντά στην οικογένεια. Ενδεικτικά ας αναφέρω την επιστολή BGU I 332,[87] όπου η Σεραπιάς στέλνει στα παιδιά της τις ευχές της, τους χαιρετισμούς τής ιδίας και άλλων προσώπων του ευρύτερου οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος που ζουν κοντά της, μεταξύ των οποίων και της τροφού ονόματι Ερμανούβις.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για το επάγγελμα της τροφού στη ρωμαϊκή Αίγυπτο προέρχονται είτε από τα συμβόλαια θηλασμού,[88] τα οποία ονομάζονται συνήθως *συγγραφὴ τροφῖτις,* είτε απο διάφορα έγγραφα που βρίσκονται σε άμεση ή έμμεση σχέση με αυτά, όπως οι αποδείξεις τροφείων.[89] Στο σημείο αυτό ας διευκρινισθεί ότι ο όρος *συγγραφὴ τροφῖτις* δεν θα πρέπει να συγχέεται με το αιγυπτιακό γαμικό έγγραφο, που είναι επίσης γνωστό με την ίδια ονομασία.[90] Με βάση την κρατούσα άποψη, το συμβόλαιο θηλασμού θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως *μίσθωσις,*

[85] Βλ. Dasen, *Childbirth and Infancy* 308. Σημαντικό ρόλο στην επιλογή της τροφού έπαιζε και η ηλικία της κοπέλας. Ωστόσο, στα διασωθέντα συμβόλαια θηλασμού από την Αίγυπτο βρίσκουμε μόνο τρεις φορές την ηλικία της γυναίκας. Αναλυτικά βλ. και Aboualy, *Wet-Nursing* 100.
[86] Κάτων 1.20.5-7. Για τους στενούς δεσμούς μεταξύ της τροφού και του παιδιού βλ.και Bradley, *The Nurse and the Child* 137-156. Βλ. και Bradley, *The Social Role of the nurse* 25.
[87] Βλ. BGU I 332 (= Bagnall – Cribiore, *Women's Letters* 389-390).
[88] Βλ. SB V 7619, P.Rein. II 104, P.Oxy. II 321, P.Mich. II 121, P.Oxy. II 377, P.Mert. III 118, PSI II 203, P.Stras. II 764, P.Athen. 20 (= SB V 7607).
[89] BGU I 297, PSI IX 1065, P.Oxy. I 91, P.Lips. I 31, P.Tebt. II 399, P.Oxy. XIV 1717, BGU XIII 2329, P.Grenf. II 75.
[90] Βλ. Mitteis, *Grundzgüge* 1 206 σημ. 2.

σύμφωνα με τους όρους του ελληνικού δικαίου.[91] Στο επάγγελμα της τροφού συναντάμε συνήθως δύο ειδών γυναίκες: τις ελεύθερες που παρέχουν την υπηρεσία επ' αμοιβή[92] και τις δούλες που υποχρεώνονταν από τους κυρίους τους να παρέχουν τις συγκεκριμένες υπηρεσίες.[93] Μόλις το παιδί μεγάλωνε, οι τροφοί που ήταν οικιακές δούλες απελευθερώνονταν από τον κύριό τους, ως ανταμοιβή για τις πολύτιμες υπηρεσίες που παρείχαν.[94]

Στη μελέτη των συμβολαίων θηλασμού σημαντικό είναι το υλικό που συγκέντρωσαν οι Masciadri και Montevecchi.[95] Πρόκειται για σαράντα έγγραφα από τα οποία μόλις το ένα είναι δημοτικό συμβόλαιο του τρίτου αιώνα π.Χ., ενώ τα υπόλοιπα τριανταεννιά είναι ελληνικοί παπυροι χρονολογούμενοι μεταξύ των ετών 81 π.Χ. και 305 μ.Χ. Σε αντιστοιχία με το καθεστώς των τροφών, δηλαδή ελεύθερες ή δούλες, βρίσκεται και το καθεστώς των βρεφών που θηλάζονταν. Όπως είναι φυσικό, συμβαλλόμενα μέρη στα συμβόλαια θηλασμού είναι η γυναίκα που αναλαμβάνει το βρέφος και αυτός που της το δίνει. Αν το παιδί ειναι ελεύθερο, συνήθως το δίνει για θηλασμό ο ένας από τους δύο γονείς,[96] ενώ αν είναι δούλος συναντάμε τον κύριο ή ιδιοκτήτη του.[97] Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τα παραπάνω σαράντα κείμενα που αναφέρθηκαν, μονο τα επτά αφορούν ελεύθερα τέκνα, ενώ εικοσιένα απο αυτά αφορούν νεαρούς δούλους και πέντε αφορούν παιδιά κάποιου κυρίου με τη δούλη του, τα λεγόμενα *ἔγγονα*. Το γεγονός ότι στο παραπάνω δείγμα κειμένων τα ελεύθερα τέκνα είναι λιγότερα πιθανόν οφείλεται, αφενός στο ότι τα θήλαζε συνήθως η ίδια η μητέρα τους, με εξαίρεση τις γυναίκες που είχαν την οικονομική άνεση να προσλάβουν τροφό, και αφετέρου κάποια άλλη ελεύθερη γυναίκα ή δούλη του σπιτιού, οπότε δεν ήταν αναγκαίο να καταρτιστεί συμβόλαιο.[98]

---

[91]Αναλυτικότερα για τη νομική φύση του συμβολαίου θηλασμού Βλ. Chrétien-Vernicos, *Le contrat de nourrice* 611-615. Για τη σχέση του συμβολαίου θηλασμού με τα συμβόλαια παραμονής βλ. και Samuel, *Paramone Clauses* 221-311.

[92] Για ελεύθερες τροφούς βλ. BGU I 297, PSI III 203, PSI X 1131, P.Meyer 11, P.Ross.Georg. II 18. P.Grenf. II 75, P.Athen. 20, P.Bour. 14.

[93] Για δούλες τροφούς βλ. ενδεικτικά PSI IX 1065, P.Tebt. II 399, P.Mert. III 119, P.Oxy. I 91, BGU III 859.

[94] Treggiari, *Jobs for Women* 89. Τέτοιες μαρτυρίες συναντώνται σε πολλές ταφικές επιγραφές. Βλ. και Γάιος Ι.38-39.

[95] Βλ. Manca Masciadri – Montevecchi, *Baliatico*.

[96] Στις περιπτώσεις αυτές συνήθως συμβαλλόμενο μέρος είναι ο πατέρας, όπως για παράδειγμα στους P.Ross.Georg. II 18, PSI IX 1065. Σε περίπτωση που δεν υπάρχει πατέρας ή τον έχει εγκαταλείψει η μητέρα, το συμβόλαιο συνάπτει η τελευταία, όπως για παράδειγμα στους P.Oxy. II 321, P.Oxy. I 91.

[97] Σε συμβόλαια θηλασμού νεαρών δούλων συναντάμε πιο συχνά ως κύριο άντρα: P.Rein. II 103, P.Rein. II 104, P.Mich. II 121, PSI X 1131, P.Oxy. I 37, BGU I 247, P.Ryl. II 342, PSI II 203, BGU II 859, P.Tebt. II 399, P.Bour. 14. Σε μερικές περιπτώσεις βρίσκουμε μια γυναίκα ως κυρία του δούλου βρέφους, όπως για παράδειγμα στους P.Stras. VII 646, P.Meyer II.

[98] Βλ. Chrétien-Vernicos, *Le contrat de nourrice* 590.

Ο P.Rein. II 103 (= SB V 7619) του πρώτου αιώνα μ.Χ. αποτελεί κλασική περίπτωση συμβολαίου θηλασμού, την οποία αξίζει να εξετάσουμε πιο αναλυτικά. Μια γυναίκα ονόματι Τασεύς με επίτροπο τον σύζυγό της, Πέρση της επιγονής,[99] συμφωνεί να αναλάβει για δύο χρόνια τον θηλασμό και την ανατροφή μιας νεαρής δούλης. Ας σημειωθεί ότι η ελεύθερη τροφός σχεδόν πάντα συμβάλλεται κατά την κατάρτιση του συμβολαίου θηλασμού με την βοήθεια ενός κυρίου, ο οποίος στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ο σύζυγός της, όπως και εδώ.[100] Οι υποχρεώσεις της διατυπώνονται ξεκάθαρα, καθώς πρέπει να τρέφει και να θηλάζει το παιδί με το δικό της γάλα για χρονικό διάστημα δύο ετών, στ. 8: *[θρέψαι] καὶ θηλ[ά]σαι τῶι ἰδίωι αὐτῆς γάλακτι*. Σχεδόν σε όλα τα συμβόλαια θηλασμού συναντάμε αυτή τη φράση, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ορίζεται ακόμη και το ότι το γάλα πρέπει να ειναι καθαρό και σε καλή κατάσταση.[101] Συνήθως η διάρκεια του θηλασμού και της φροντίδας του παιδιού κυμαίνεται από έξι μήνες ως δύο χρόνια, όπως στο παρόν συμβόλαιο,[102] ενώ ο τόπος ανατροφής του παιδιού τις περισσότερες φορές είναι η κατοικία της τροφού και του συζύγου της.[103] Πέρα της επιμέλειας που οφείλει να επιδείξει η γυναίκα κατά τη φροντίδα του βρέφους (στ. 17: *καὶ ἐπιμέλειαν ποήσασθαι [τούτου*), όφειλε να συναινεί και σε μια σειρά από άλλους περιορισμούς. Συγκεκριμένα, η τροφός έπρεπε να φροντίζει τον εαυτό της και την υγεία της, ώστε να μην μολυνθεί το γάλα. Επιπλέον, όφειλε να μην έχει σεξουαλικές επαφές, να μην μείνει έγκυος κατά τη διάρκεια του θηλασμού και της φροντίδας του παιδιού, αλλά ούτε και να θηλάζει κάποιο άλλο παιδί

[99] Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι περισσότερες τροφοί με τους συζύγους τους που αναφέρονται στους παπύρους χαρακτηρίζονται ως Πέρσες της επιγονής, δηλαδή ξένοι μισθοφόροι. Βλ χαρακτηριστικά και PSI X 1131. Στα τέλη του δευτέρου αιώνα ο όρος Πέρσης της επιγονής σήμαινε κάποιον ξένο που θεωρούνταν γυιός στρατιώτη και προοριζόταν για στρατιωτική σταδιοδρομία. Οι γυναίκες και οι κόρες αυτών ονομάζονταν *Περσίναι*. Σταδιακά όμως, ο όρος συνδέθηκε με τη χαμηλή κοινωνική στάθμη και την οφειλή ορισμένου χρηματικού ποσού. Αναλυτικότερα βλ. Boswinkel – Pestman, *Les archives privées de Dionysios* 56-63. Βλ. και Vandersleyen, *Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς* 191-201.

[100] Ως κύριος της ελεύθερης τροφού εμφανίζεται σε εικοσιπέντε συμβόλαια ο σύζυγός της, σε δύο ο αδελφός της, σε ένα ο θείος, σε ένα ο ανηψιός, μία φορά ένας από τους δύο γονείς και σε τέσσερεις περιπτώσεις ο επίτροπος δεν διευκρινίζεται. Αναλυτικότερα βλ. Chrétien-Vernicos, *Le contrat de nourrice* 593.

[101] Αυτός ο όρος εμφανίζεται κυρίως σε συμβόλαια θηλασμού από τα τέλη της πτολεμαϊκής εποχής. Βλ. BGU IV 1108, 1109 (5 π.Χ.), CPGr I 13 (30 π.Χ. – 14 μ.Χ.).

[102] Μετά τα δύο έτη το παιδί μπορούσε να τρέφεται με στέρεη τροφή και δεν είχε ανάγκη το γάλα της τροφού. Το πιο βραχύχρονο συμβόλαιο θηλασμού που σώζεται έχει διάρκεια δέκα μήνες. Βλ. Chrétien –Vernicos, *Le contrat de nourrice* 595.

[103] Ας σημειώσουμε ότι στον P.Grenf. II 75 = C.P.Gr. I 40 σώζεται μια απόδειξη εκδοθείσα από την τροφό, η οποία απασχολήθηκε στην κατοικία του εργοδότη της μαζί με άλλες τρεις τροφούς στ. 3-5: *ὁμολογῶ τετρο/φευκέν[αι] σοι τὸ τέταρτον μέρος τῆς δου/λίας*.

παράλληλα,[104] στ. 18-19: *καὶ [μὴ] ἀνδροκοιτεῖν πρὸς τὸ μὴ διαφθαρῆναι/ [τὸ γάλα μηδὲ ἐπι]κυεῖν μηδὲ ἕτερον σωμάτιον παραθηλάζειν*. Η σεξουαλική αποχή των τροφών συνιστάτο τόσο για φυσικούς, όσο και για συναισθηματικούς λόγους.[105] Ωστόσο, όπως μπορεί κανείς να αντιληφθεί, τόσο οι ελεύθερες, όσο και οι δούλες που εργάζονταν ως τροφοί αντιμετώπιζαν πολλές δυσκολίες στην προσωπική τους ζωή κατά την τήρηση των παραπάνω περιορισμών.[106]

Οι υποχρεώσεις, όμως, μιας τροφού δεν περιορίζονταν μόνο στους παραπάνω όρους. Δεν μπορούσε να προβεί σε μονομερή ρήξη του συμβολαίου και σε περίπτωση που το έκανε θα έπρεπε να επιστρέψει ό,τι έλαβε από τον αντισυμβαλλόμενο, αλλά και να πληρώσει ορισμένο πρόστιμο.[107] Ενδεικτική περίπτωση είναι η δίκη μιας Αιγύπτιας τροφού ονόματι Σαραεύς,[108] η οποία είχε αναλάβει να θηλάσει τον δούλο Ηρακλά, τον οποίο ο Πεσούρις συνέλεξε από τους *κοπρῶνες* (χωματερές). Όπως περιγράφει ο πάπυρος, ο νεαρός δούλος αρρώστησε, όσο βρισκόταν υπό την φροντίδα της τροφού, και ο κύριός του τον απομάκρυνε από αυτήν. Ωστόσο, επειδή το παιδί τελικά πέθανε, ο Πεσούρις διεκδικούσε το βρέφος, που είχε γεννήσει η ίδια η Σαραεύς λίγο καιρό πριν από την κατάρτιση του συμβολαίου. Στη δίκη που ακολούθησε, ο δικαστής αναγνώρισε ότι το βρέφος ανήκε στην τροφό και απλώς την υποχρέωσε να επιστρέψει τα χρήματα που είχε λάβει ως αμοιβή από τον Πεσούρι.[109] Όπως μαρτυρεί το εν λόγω κείμενο, σε μερικές −ακραίες ενδεχομένως−περιπτώσεις η τροφός κινδύνευε να χάσει και το ίδιο της το τέκνο, σε περίπτωση θανάτου του θηλαζόμενου. Εάν το βρέφος πέθαινε κατά την περίοδο του θηλασμού, χωρίς ωστόσο να ευθύνεται η ίδια, η τροφός είχε την υποχρέωση να αναθρέψει ένα άλλο παιδί για χάρη του εργοδότη της.[110] Πρόκειται για

---

[104] Σε αντίθεση με τους όρους των διασωθέντων συμβολαίων θηλασμού, οι γιατροί της αρχαιότητας δεν υποστήριζαν ότι η τροφός δεν έπρεπε να θηλάζει παράλληλα και άλλο παιδί. Βλ. και Aboualy, *Wet-Nursing* 104.

[105] Όπως φαίνεται, η απαγόρευση των σεξουαλικών επαφών είχε ως σκοπό την αποτροπή εγκυμοσύνης η οποία θα δημιουργούσε πρόβλημα στο γάλα του θηλασμού. Παράλληλα, στον αρχαίο κόσμο υπήρχε η θρησκευτική πεποίθηση ότι η τροφός έπρεπε να είναι σωματικά αγνή για όσο διάστημα θήλαζε το βρέφος.

[106] Bradley, *Sexual Regulations* 322.

[107] P.Rein. II 103.25-29: *ἐὰν δὲ/ παρασυνγραφουντες μὴ ποιῇ καθὰ γέγραπται, ἀποτεισάτωι τῶι Παάπει,/ ὅτι εἴληφεν ἢ καὶ ἕξει παρ' αὐτοῦ ἀργύριον μεθ' ἡμιολίας καὶ τὸ βλάβος/ κὰ ἐπιτειμο ἄλλας ἀργυρίου δραχμὰς διακοσίας καὶ εἰς τὸ δημόσ[ι]ον/ τὰς ἴσας.* Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ισόποσο πρόστιμο πρέπει να καταβληθεί σε ορισμένες περιπτώσεις και στο δημόσιο ταμείο. Πβ. και P.Bour. 14.25-28.

[108] P.Oxy. I 37.

[109] Ο P.Oxy. I 38 σώζει την αίτηση προς τον στρατηγό από τον σύζυγο της Σαραεύτος λίγο καιρό μετά την απόφαση του δικαστηρίου, καθώς ο Πεσούρις αρνιόταν να συμμορφωθεί.

[110] Βλ. P.Rein. II 103.21-24: *ἐὰν μη τι πάθῃ ἀνθρώπινον, ὃ καὶ συνφανὲ[ς γέν]ηται,| [ἡ ὁμ]ολογοῦσα ἀνέγκλητος ἔστωι, καὶ ἐὰν μὲν αἱρῆται ὁ Πᾶπις ἕτερον| [αὐτῆι] ἐγχειρει σωμάτιον, καὶ τοῦτο θρέψει ἐπὶ τὸν ἐνλείψοντα χρόνον| [ἐ]πὶ τοῖς προκειμένοις*. Βλ. και Lewis, *Life in Egypt* 146 και Taubenschlag, *Law of Greco-Roman Egypt* 285.

τη λεγόμενη «ρήτρα αθανασίας», η οποία δεν εμφανίζεται σε όλα τα συμβόλαια, αλλά κυρίως σε όσα αφορούν ελεύθερα τέκνα.[111] Μάλιστα η ρήτρα αυτή ισχύει κυρίως για τους πρώτους μήνες του θηλασμού, κατά τους οποίους ο κίνδυνος θανάτου του βρέφους ήταν μεγαλύτερος.

Από την άλλη πλευρά, ο αντισυμβαλλόμενος στα συμβόλαια θηλασμού είχε ως μοναδική υποχρέωση να καταβάλει στην τροφό την αντίστοιχη αμοιβή, τον λεγόμενο *μισθό* ή *τροφεῖα*, δηλαδή ορισμένο οικονομικό ποσό, αλλά και παροχές σε είδη διατροφής. Στα είδη διατροφής περιλαμβάνεται σχεδόν σε όλα τα συμβόλαια μια σταθερή ποσότητα λαδιού που ήταν συνήθως δύο κότυλοι.[112] Σε μερικά συμβόλαια δίνονται και ορισμένες ποσότητες σιταριού, κρασιού και πουλερικών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η καλή διατροφή της τροφού και κατ' επέκταση η καλή ποιότητα του γάλακτος θηλασμού.[113] Ο μισθός της τροφού για δύο χρόνια κυμαινόταν από 60 ως 140 δραχμές το έτος.[114] Τόσο τα παραπάνω χρήματα, όσο και τα είδη διατροφής προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών του παιδιού σε ένδυση[115] και σίτιση, στ. 9-16: *ἀντὶ τῶν ἑσταμένων χορη/[γή]σασθαι ὑ[π]ὸ τοῦ Παάπιος εἰ[ς] τροφεῖα καὶ εἱματισμὸν καὶ τὴν ἄλλην τὴν/ [ὑπὲ]ρ τοῦ σωμα[τ]ίου δαπάνην πᾶσαν κατ' ἔτος ἀργυρίου δραχμῶν ἑξήκοντα,/ [κ]αὶ δὴ αὐτόθ[ε]ν ἀπέχειν ἡ ὁμολογοῦσα καὶ ὁ ἀνὴρ καὶ ἔγγυοις Πετσεῖρις παρὰ/ [τ]οῦ Παάπιος τὰς {τοῦ} ὑπὲρ τοῦ πρώτου ἐνιαυτοῦ ἀργυρίου ἑξηκον ἐκ πλή/ [ρ]ους διὰ χειρὸς ἐξ οἴκου· τούτου δὲ πληρωθέντος εἰς ἅπαξ ἀποδώσει αὐ[τῆι] ὁ Παᾶπις/ τοῦ ἄλλου ἐνιαυτοῦ [ἀ]ργυρ[ίου δ]ραχμὰς ἑξήκοντα, ἐπὶ δὲ τὸν αὐτὸν [δι]ετηι/ [χρό]νον χορηγήσηι αὐτῆι κα[τὰ] μῆνα ἐλαίου κοτύλας δύ*ο. Αν συγκρίνουμε τον μισθό μιας τροφού με αυτόν ενός γεωργού, συνειδητοποιούμε ότι και οι δύο

---

[111] Για συμβόλαια θηλασμού δούλων βρεφών, στα οποία εμφανίζεται η ρήτρα αθανασίας βλ. Chrétien-Vernicos, *Le contrat de nourrice* 597. Για τη ρήτρα αθανασίας γενικότερα βλ. Christopoulos, *Αθανατος* 297-301.

[112] Βλ. Johnson, *Roman Egypt* 286. Σύμφωνα με τον Hermann, το λάδι αυτό προοριζόταν για τις ανάγκες του σώματος της τροφού. Ωστόσο, η Préaux θεωρεί ότι το λάδι αποτελούσε βασικό στοιχείο της διατροφής της. Βλ αναλυτικά Hermann, *Ammenverträge* 490-499 και Préaux, *L'économie des Lagides* 92.

[113] Βλ. ενδεικτικά P.Bour. 14.

[114] Ωστόσο σε ορισμένες περιπτώσεις βρίσκουμε και πολύ χαμηλότερη αμοιβή, όπως στον P.Mich.αρ.ευρ. 151 = SB XXII 15614, στον οποίο συμφωνούνται 12 δραχμές ανά έτος. Πρόκειται για ένα συμβόλαιο από τον δεύτερο αιώνα του οποίου η προέλευση είναι ασυνήθιστη, καθώς υποστηρίζεται ότι προέρχεται από την περιοχή Dahkleh Oasis. Η τροφός Σενοσίρις έχει μάλιστα την ηλικία των 40 ετών, ηλικία μεγαλύτερη από τον μέσο όρο ηλικίας των γυναικών που εργάζονται ως τροφοί.

[115] Στο συμβόλαιο που αναφέρθηκε ακριβώς παραπάνω δίνονται ως αμοιβή και δύο *κέντρωνες* τον χρόνο για ιματισμό. Ο σπάνιος αυτός όρος πιθανόν σημαίνει ένα ζευγάρι κουβέρτες από παλιά ή επαναχρησιμοποιημένα υλικά, προκειμένου να κρατάνε ζεστό το βρέφος-δούλη που δίνεται για θηλασμό από την Ταψαΐτα στην τροφό Σενοσίρι. Αναλυτικότερα βλ. Heilporn –Worp, *A Wet Nurse Contract*, 224-225.

κυμαίνονται στις δέκα δραχμές περίπου τον μήνα. Ωστόσο, η τροφός κέρδιζε λιγότερα, αν αφαιρέσουμε από αυτόν τον μισθό τα έξοδα διατροφής και φροντίδας του βρέφους. Όπως φαίνεται και από το παρόν συμβόλαιο, ένα μέρος του μισθού προκαταβάλλεται, στ. 12-14: [*κ]αὶ δὴ αὐτόθ[ε]ν ἀπέχειν ἡ ὁμολογοῦσα καὶ ὁ ἀνὴρ καὶ ἔγγυοις Πετσεῖρις παρὰ/ [τ]οῦ Παάπιος τὰς {τοῦ} ὑπὲρ τοῦ πρώτου ἐνιαυτοῦ ἀργυρίου ἑξηκον ἐκ πλή/[ρ]ους διὰ χειρὸς ἐξ οἴκου*. Ενδιαφέρον είναι ότι σε περίπτωση παράβασης των συμβατικών υποχρεώσεων της τροφού, ο Πάπις έχει το δικαίωμα να ενάγει, τόσο την ίδια, όσο και τον σύζυγο και κύριό της, οι οποίοι ευθύνονται προσωπικά με την περιουσία τους, στ. 29-31: *ἡ πρᾶξις ἔστωι Παάπει ἔκ τε τῶν προγεγραμμένων/ καὶ ἐξ οὗ ἐὰν αἱρῆται καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς πάντων/ κυρία ἡ συνγραφηι.*

Παρόμοιοι όροι συναντώνται στα συμβόλαια και στην περίπτωση που η τροφός δεν είναι ελεύθερη, αλλά δούλη.[116] Η βασική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι, επειδή η δούλη δεν διαθέτει δικαιοπρακτική ικανότητα, συμβαλλόμενος στο αντίστοιχο συμβόλαιο είναι ο κύριος και ιδιοκτήτης της. Επίσης, είναι άξιο παρατήρησης το ότι η τροφός ελεύθερου βρέφους θεωρούνταν ανώτερη από εκείνη ενός δούλου, ενώ παράλληλα και η αμοιβή της ήταν μεγαλύτερη.[117] Τα σωζόμενα συμβόλαια που αφορούν στην ανατροφή δούλου βρέφους είναι πολύ περισσότερα αριθμητικά από αυτά που αφορούν ελεύθερα τέκνα, όπως είδαμε και νωρίτερα. Πέρα από του λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί και διαφορετικά. Αρκεί να αναλογιστούμε την τεράστια έκθεση βρεφών στην Αίγυπτο, τα οποία κατέληγαν δούλοι όποιου τα περισυνέλεγε.[118] Με βάση τον *Γνώμονα του Ιδίου Λόγου*, ένα νομικό εγχειρίδιο από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., το ένα τέταρτο της περιουσίας αυτών που υιοθετούσαν έκθετα παιδιά κατέληγε στο δημόσιο ταμείο. Έτσι ήταν προτιμότερο για τους ίδιους τα παιδιά που έβρισκαν να παραμένουν δούλοι αντί να υιοθετούνται.[119] Η εγκατάλειψη των νεογέννητων τέκνων από τους γονείς τους σε δημόσιους *κοπρῶνες*,

---

[116] Βλ. ενδεικτικά P.Oxy. I 91.

[117] Βλ. την επιστολή P.Mich. III 202, όπου δύο αδελφές, η Ουαλερεία και η Θερμουθάς, προσπαθούν να πείσουν μια τρίτη κοπέλα ονόματι Θερμούτιον, προκειμένου να αναλάβει τη φροντίδα του βρέφους της μίας από τις δύο. Στα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν χαρακτηριστικό είναι πρώτον ότι θα λάβει μεγαλύτερη αμοιβή, στ. 12-15: *ἐὰν συνευδοκῇ τρο/φεύειν, περισσότερον/ μέλλις μισθαριν εὑ/ρισκει, ὡς ἐλεύθερον* και δεύτερον ότι θα ευτυχήσει και θα βρει και εκείνη με αυτόν τον τρόπο μια οικογένεια, στ. 17-18: *καὶ γονεις μέλλις εὑρίσκειν/ ἐὰν ποιησοι* και στ. 26-29: *ἐρωτῶ σε κατα/πλεῦσε ἵνα εὐτυχήσῃς./ ἄλλο γὰρ ἐλεύθερον ἄλλο/ δουλάριν*.

[118] Για το φαινόμενο της έκθεσης βρεφών στη ρωμαϊκη εποχή βλ. Harris, *Infanticide in the Greco-Roman World* 114-116, Engels, *Female Infanticide* 112-120, Bennett, *The Exposure of Infants* 341-451, Eyben *Family Planning* 5-82, Cameron, *The Exposure of Children* 105-114, Manca-Masciardi – Montevecchi, *Vendite Fiduciarie* 148-161.

[119] Βλ. *Γνώμων του Ιδίου Λόγου* BGU V 1210.107, 115-116. Βλ. Carcopino, *Le droit d'exposition*.

δηλαδή μέρη, όπου έρριπταν τα σκουπίδια, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στην Αίγυπτο και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τη συνήθεια αυτή τη συναντάμε για πρώτη φορά στην αρχαία Βαβυλωνία.[120] Τα έκθετα παιδιά ήταν συνήθως παιδιά φτωχών οικογενειών, νόθα, παιδιά χωρίς πατέρα είτε λογω διαζυγίου είτε λογω θανάτου[121] ή παιδιά ανεπιθύμητου φύλου.[122] Αξίζει να αναφερθεί ένας πάπυρος από το 8 π.Χ.,[123] στον οποίο διασώζεται η συμφωνία μεταξυ της χήρας εγκύου Διονυσσιαρίου και της πεθεράς της Ερμιόνης. Η γυναίκα δηλώνει οτι έλαβε πίσω την προίκα της και παραιτείται από κάθε αξίωση σχετικά με την περιουσία του αποθανόντος συζύγου της. Σε αντάλλαγμα, η πεθερά της της επιτρέπει να εκθέσει το νεογέννητο βρέφος και να ξαναπαντρευτεί. Επιπλέον, σε μια παπυρική επιστολή από το 1 π.Χ.,[124] ο Ιλαρίων συμβουλεύει την έγκυο γυναίκα του Αλίτη μόλις γεννήσει, ανάλογως με το φύλο του βρέφους, να εκθέσει το θηλυκό παιδί,[125] ενώ να κρατήσει το αρσενικό. Ωστόσο, το κείμενο αυτο ίσως αποτελεί εξαίρεση, καθώς τα συμβόλαια θηλασμού από τη ρωμαϊκή εποχή αναφέρουν εξίσου αγόρια και κορίτσια ως έκθετα βρέφη.

Αν και η τροφός παρείχε πολύτιμες υπηρεσίες στην ανατροφή του βρέφους και έχαιρε σεβασμού στον αρχαίο κόσμο,[126] οι περισσότερες γυναίκες που εργάζονταν ως τροφοί προέρχονταν από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις[127] και δεν αμείβονταν ποτέ πλουσιοπάροχα. Στις περισσότερες περιπτώσεις συναντάμε παντρεμένα ζευγάρια, όπου ο άνδρας ασκεί ένα επάγγελμα χαμηλών απολαβών, όπως αυτό του υφαντουργού, και η γυναίκα παρέχει υπηρεσίες τροφού.[128] Μάλιστα επρόκειτο συνήθως για γυναίκες που είχαν χάσει τα δικά τους παιδιά και διέθεταν άφθονο μητρικό γάλα. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι σε μερικές περιπτώσεις οι γυναίκες που εργάζονταν ως τροφοί είχαν

---

[120] Βλ. P.Athen. 20 στο Πετρόπουλος, *Πάπυροι* 123.
[121] Evans-Grubbs, *Exposure and infanticide* 85.
[122] Αναλυτικότερα βλ. Chrétien-Vernicos, *Le contrat de nourrice* 590.
[123] BGU IV 1104.
[124] P.Oxy. IV 744.
[125] Στην κλασική και ελληνιστική Αθήνα, η έκθεση νεογέννητων κοριτσιών ήταν κοινό φαινόμενο, καθώς η ανατροφή των κοριτσιών προϋπέθετε και την παροχή προίκας κατά την ηλικία του γάμου και απομάκρυνση από τον πατρικό οίκο σε αντίθεση με τα αγόρια που συνέχιζαν να παρέχουν τις υπηρεσίες τους στην οικογένεια. Βλ. Ποσείδιππου, *Ἑρμαφρόδιτοι*, fr.11 Kock. Για την έκθεση των βρεφών στην αρχαία Ελλάδα βλ. και Cantarella, *Γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας* 83-85.
[126] Σε πολλές ταφικές επιγραφές οι γυναίκες τροφοί αποκαλούνται με τον όρο *χρηστή* ή *φίλη*. Πρβλ. και τη συχνά τρυφερή αντιμετώπιση των τροφών από την αρχαία τραγωδία.
[127] Για τη χαμηλή κοινωνική στάθμη των γυναικών τροφών πρβλ.και BGU IV 1139 από τα τέλη του πρώτου αι. π.Χ., όπου μια ελεύθερη κόρη εισέρχεται σε συμβόλαιο παραμονής και τροφίτιδος με έναν δούλο ονόματι Πάρθο λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης των γονιών της. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι ένας δούλος εμφανίζεται ως αντισυμβαλλόμενο μέρος σε συμβόλαιο. Αναλυτικότερα βλ. Samuel, *Paramone Clauses* 299 και Montevecchi, *BGU IV 1139 231*-241.
[128] Bradley, *Sexual Regulations* 324.

και κάποια παράλληλη μερική απασχόληση, όπως αυτή της *νεκροτάφης* την οποία θα δούμε σε επόμενη ενότητα.[129] Τόσο ο θηλασμός βρέφους, όσο και η ασχολία με την ταφή ήταν απασχολήσεις που απέφεραν χαμηλά έσοδα και είναι λογικό μερικές γυναίκες να εργάζονται και με τους δύο τρόπους, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζήν για εκείνες και την οικογένειά τους. Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε ότι σε μερικές αποδείξεις τροφείων μαζί με τον μισθό της τροφού αναφέρεται ότι ο σύζυγός της θα λάβει ορισμένο δάνειο από το αντισυμβαλλόμενο μέρος του συμβολαίου, το οποίο συνήθως είναι ιδιοκτήτης του εν λόγω δούλου βρέφους. Σύμφωνα με τους Masciadri – Montevecchi, αυτές οι πληρωμές της τροφού που συνδυάζονται με την παραχώρηση δανείου ήταν στην πραγματικότητα καταπιστευματοδόχος πώληση του παιδιού έναντι προκαταβολικής αμοιβής και αποτελούσε συνήθη πρακτική λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε. Οι τροφοί αυτές, λοιπόν, παρέχουν τις υπηρεσίες θηλασμού, προκειμένου να στηρίξουν οικονομικά τους συζύγους τους, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της οικονομικής εξάρτησής τους από αυτούς.[130] Μεταξύ αυτών των κειμένων πρέπει να επισημανθεί ότι στον P.Mich. II 123 συναντάμε αρκετές περιπτώσεις, όπου ο ίδιος άνδρας προσλαμβάνει δύο διαφορετικές τροφούς σχεδόν ταυτόχρονα, στην πραγματικότητα όμως για να χορηγήσει ορισμένο κεφάλαιο στους συζύγους τους.[131]

Από τη σύντομη έρευνα για το επάγγελμα της τροφού μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι υπήρξε ένα απο τα πιο διαδεδομένα και το μόνο αποκλειστικά γυναικείο επαγγέλμα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, με το οποίο συμμετείχαν ενεργά οι γυναίκες στην οικονομική ζωή της χώρας. Ο μεγάλος αριθμός γυναικών που εργάζονταν ως τροφοί επιβεβαιώνεται από την πληθώρα παπυρικών μαρτυριών που διασώζονται. Η ανάπτυξη του επαγγέλματος της τροφού ευνοείται από την τεράστια έκθεση βρεφών, αλλά και τις περιορισμένες επαγγελματικές διεξόδους που είχαν οι γυναίκες των κατώτερων τάξεων, κυρίως ελληνο-αιγυπτιακής καταγωγής.[132] Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται για ένα επάγγελμα το οποίο, ενώ φαινομενικά δεν απαιτούσε ιδιαίτερες δεξιότητες παρά μονο σωματική ευρωστία και υγιές μητρικό γάλα, στην πράξη επέβαλλε πολλούς περιορισμούς και αυστηρές υποχρεώσεις στη

[129] Βλ. χαρακτηριστικά P.Grenf. II 75, P.Bodl. I 169.
[130] Βλ. Hobson, *Role of Women* 378-79. Αναλυτικότερα βλ. Masciadri – Montevecchi, *Vendite Fiducarie* 148-161.
[131] Πρόκειται για τους: Κόμωνα στους P.Mich. II 123 VI.13, VI.20, VII.7, Ζώιλο στους P.Mich. XI.29, XIII.33, Ορσενούφι στο P.Mich. II 123 XVI.28, XVI.16 και Απίωνα στο P.Mich. II 123 VI.22,23.
[132] Πβ. Δίωνα Χρυσόστομο 7.114 για την άποψη ότι η τροφός ήταν ένα σεβαστό επάγγελμα για ελεύθερες, αλλά φτωχές γυναίκες.

νεαρή τροφό, οι οποίες αναστάτωναν τόσο την προσωπική, όσο και την οικογενειακή της ζωή. Ο χαρακτηρισμός πολλών γυναικών τροφών σε συμβόλαια θηλασμού ως *Περσίνων* –έναν όρο που σταδιακά συνδέθηκε με τη χαμηλή κοινωνική στάθμη ατόμων ξένης καταγωγής, αλλά και την οφειλή χρηματικού ποσού– επιβεβαιώνει την άποψη ότι κυρίως γυναίκες από οικονομικά αδύναμες οικογένειες αποφάσιζαν να εργαστούν με αυτόν τον τρόπο. Εξάλλου, μεγάλος αριθμος των τροφών αυτών ήταν δούλες, οι οποίες αναγκάζονταν από τους κυρίους τους να θηλάσουν ξένα βρέφη. Όμως, είτε ελεύθερες είτε δούλες, οι τροφοί κατάφερναν να κερδίσουν την αγάπη και την εμπιστοσύνη των παιδιών που φρόντιζαν και πολλές φορές θεωρούνταν ισάξια μέλη της οικογένειας για την οποία εργάζονταν.[133]

3. <u>Η γυναικεία πορνεία</u>

Η πορνεία δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται ως το αρχαιότερο γυναικείο επάγγελμα, καθώς αποτελεί ένα φαινόμενο που απαντά στις κοινωνίες όλων των εποχών. Στην αρχαία Βαβυλωνία, καθώς και σε άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου, συναντάμε τη λεγόμενη «ιερή πορνεία», η οποία σχετίζεται με τη θρησκευτική λατρεία προς τιμήν κάποιου θεού. Αρχαίες πηγές μαρτυρούν ότι σε ορισμένους λαούς η πορνεία εμφανίζεται σε μεγαλύτερο ποσοστό συγκριτικά με άλλους. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε ότι οι γυναίκες των Ετρούσκων συνήθιζαν να εκδίδονται, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη μελλοντική προίκα τους. Παράλληλα, και από την περιοχή της Πομπηίας διασώζονται άφθονες μαρτυρίες για την επαγγελματική δράση τέτοιων γυναικών.[134] Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία των πρώτων χριστιανικών αιώνων η πορνεία συνεχίζει να αποτελεί φαινόμενο ανεκτό, που στόχευε στην κάλυψη των σεξουλικών αναγκών του ανδρικού πληθυσμού, αλλά όχι και ευηπόληπτο. Αρκεί να θυμηθούμε ότι η αυτοκρατορική νομοθεσία την εποχή του Αυγούστου, αλλά και μεταγενέστερα, έκανε διάκριση μεταξύ των αξιοσέβαστων γυναικών και των γυναικών ταπεινής καταγωγής ή δούλων, οι οποίες μπορούσαν να εργαστούν ως πόρνες, χωρίς να διατρέχουν τον κίνδυνο να τιμωρηθούν για μοιχεία. Οι γυναίκες όμως αυτές αντιμετώπιζαν διάφορους περιορισμούς, όπως το ότι δεν μπορούσαν να συνάψουν νόμιμο γάμο με άνδρες που κατείχαν σημαντική κοινωνική θέση.[135]Στη ρωμαϊκή κοινωνία ο όρος *infamia* (έλλειψη δημόσιας τιμής) χαρακτήριζε όσους και όσες

---

[133] Πβ. Cic., *Tusc. Disp.* 3.1.2 για τη σύνδεση της βρεφικής και παιδικής ηλικίας με την τροφό.
[134] Βλ.αναλυτικά Defelice, *Women of Pompeii*.
[135] Evans-Grubbs, *Virgins and Widows*, 221.

ασχολούνταν με κάποια κατώτερα επαγγέλματα, όπως ήταν η πορνεία, αλλά και τα δημόσια θεάματα που λάμβαναν χώρα στη Ρώμη (μονομάχοι, ηθοποιοί).[136]

Η πληθώρα ερωτικών προβλημάτων και ανησυχιών που περιγράφονται στους μαγικούς παπύρους, καθώς και η κυκλοφορία ενός ερωτικού εγχειριδίου, το οποίο συνέγραψε η Σάμια εταίρα Φιλαινίς[137] κατά την ελληνιστική εποχή, μαρτυρούν ότι οι κάτοικοι της ρωμαϊκής Αιγύπτου ενδιαφέρονταν για θέματα σεξουαλικής και ερωτικής φύσεως.[138] Αν και οι πόρνες της ρωμαϊκής Αιγύπτου δεν άφησαν πίσω τους πολλά ίχνη, είναι βέβαιο ότι και σε αυτήν την επαρχία της αυτοκρατορίας ένα σύνηθες γυναικείο επάγγελμα ήταν η παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών σε άνδρες.[139] Δυστυχώς, οι επιτύμβιες επιγραφές ρίπτουν ελάχιστο φώς στο επάγγελμα της πορνείας, καθώς οι γυναίκες που εργάζονταν με αυτόν τον τρόπο απέφευγαν να αναφέρουν το επάγγελμά τους, το οποίο προκαλούσε καχυποψία και έλλειψη σεβασμού. Από την άλλη πλευρά, και οι παπυρολογικές μαρτυρίες, που έχουν διασωθεί σχετικά με τη γυναικεία πορνεία στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, τυγχάνει να μην είναι άφθονες, δυσχεραίνοντας περισσότερο την έρευνα. Ωστόσο, πολύτιμες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από διάφορα ιδιωτικά έγγραφα και κυρίως από αποδείξεις πληρωμής φόρων. Στόχος της ενότητας είναι να σκιαγραφηθούν οι κοινωνικές και οικονομικές πτυχές της πορνείας των γυναικών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο.

Όπως έχει γίνει ήδη φανερό, οι γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων είχαν περιορισμένες επιλογές επαγγελματικής αποκατάστασης. Συνήθως ακολουθούσαν το επάγγελμα του συζύγου τους ή εργάζονταν στην οικογενειακή επιχειρήση, όπως ήταν για παράδειγμα οι βιοτεχνίες υφαντουργίας. Οι περιορισμένες επιλογές σε συνδυασμό με τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης ωθούσαν πολλές φορές τις γυναίκες στον χώρο της πορνείας. Η κατάσταση ήταν ακόμη πιο δύσκολη σε περίπτωση που η γυναίκα ήταν ορφανή, διαζευγμένη, ή χήρα,[140] δηλαδή χωρίς την υποστήριξη κάποιου άνδρα. Χαρακτηριστικά, σε επιστολή του τετάρτου αιώνα μ.Χ., η Άρτεμις γράφει σε κάποιον Σαραπίωνα, ο οποίος είναι στρατιώτης, σχετικά με τα

---

[136] Edwards, *Three Unspeakable Professions* 69-70. Αρκεί να θυμηθούμε ότι ο Αύγουστος είχε απαγορεύσει στα μέλη της συγκλήτου να παντρεύονται ηθοποιούς, τα παιδιά τους, αλλά και τους απελεύθερούς τους.

[137] P.Oxy. XXXIX 2891. Βλ. και Tsantsanoglou, *Lady from Samos* 183-195.

[138] Βλ.Whitehorne, *Sex and Society in Greco-Roman Egypt* 242.

[139] Ο Lewis (*Life in Egypt* 145) υποστηρίζει ότι μόνο δύο ήταν τα αμιγώς γυναικεία επαγγέλματα στην ρωμαϊκή Αίγυπτο: η πόρνη και η τροφός. Ωστόσο, είναι πιθανό και ορισμένοι άνδρες να εργάζονταν στη σεξουαλική βιομηχανία. Πβ. O.Edfou. I 171, στον οποίο αναφέρεται ένας άνδρας που πληρώνει τον εταιρικό φόρο. Είτε πρόκειται για άνδρα που παρείχε σεξουαλικές υπηρεσίες είτε για πορνοβοσκό.

[140] Βλ. McGinn, *The Economy of Prostitution* 70.

«πορνεύματα» των δύο κοριτσιών του, τα οποία κατακρίνονται από τη γειτονιά.[141] Από το κείμενο δεν είναι σαφές αν οι κόρες του Σαραπίωνα παρέχουν σεξουαλικές υπηρεσίες επί πληρωμή ή εάν απλώς επιδίδονται σε πολλές ερωτικές περιπέτειες. Σε κάθε περίπτωση, το κοινωνικό σύνολο απορρίπτει την ανήθικη συμπεριφορά τους. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η επιστολή τοποθετείται σε χριστιανικό περιβάλλον και οι κόρες του Σαραπίωνα είναι μάλλον κι αυτές Χριστιανές, όπως ο πατέρας τους. Ο P.Philammon (= BGU III 1024) του 16 μ.Χ. ρίπτει ιδιαίτερο φως στη θέση της γυναίκας, η οποία εργάζεται ως πόρνη στην κοινωνία της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου. Ωστόσο, οι πληροφορίες του εν λόγω παπύρου πρέπει να αντιμετωπιστούν με μεγάλη επιφύλαξη, καθώς οι μελετητές αμφισβητούν το κατά πόσο το περιστατικό που περιγράφεται είναι αληθινό ή όχι και πιστεύουν ότι αποτελεί προϊόν φαντασίας ή ακόμη και ρητορικής άσκησης.[142] Στο κείμενο σώζεται η αίτηση μιας μητέρας προκειμένου να της δοθεί οικονομική αποζημίωση από τον δολοφόνο της κόρης της, η οποία ήταν πόρνη. Ο Αλεξανδρινός βουλευτής Διόδημος δολοφόνησε τη νεαρή κοπέλα, η οποία του παρείχε σεξουαλικές υπηρεσίες με πρόσχημα την άπιστη συμπεριφορά της, και για τον λόγο αυτό φυλακίστηκε. Ο δικαστής Ζεφύριος, ενώ αρχικά τον απελευθέρωσε, στη συνέχεια τον ξανασυνέλαβε. Κατα τη διάρκεια της δίκης που ακολούθησε, η μητέρα της νεκρής, Θεοδώρα, αιτείται την παροχή αποζημίωσης, καθώς με τον θάνατο της κόρης της έχασε το μοναδικό της εισόδημα. Όπως φαίνεται, η γυναίκα είχε ως μοναδική πηγή εσόδων τα κέρδη της κόρης της απο την παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών. Ακόμη και αν η ιστορία είναι φανταστική, δεν απέχει ίσως πολύ από την πραγματικότητα.

Η δεινή οικονομική θέση ανάγκαζε συχνά πολλούς γονείς και κυρίως τις μητέρες να εκδίδουν τα παιδιά τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα προς το ζην. Πιθανόν πρόκειται για γυναίκες που έχουν αποκτήσει κόρες από εξώγαμες σχέσεις, γι'αυτό και στις αποδείξεις πληρωμής φόρων οι περισσότερες πόρνες εμφανίζονται συνήθως μόνο με μητρωνύμια και όχι πατρωνύμια. Είναι, ωστόσο, πιο δύσκολο να αποφανθούμε με βεβαιότητα κατά πόσο οι σύζυγοι συνήθιζαν να εκπορνεύουν τις συζύγους τους για οικονομικούς λόγους, καθώς το λεγόμενο *lenocinium* θεωρούνταν ανήθικο και παράνομο από τη ρωμαϊκή κοινωνία.[143] Αξίζει να

[141] P.Grenf. I 53.20-21.

[142] Σχετικά με το κείμενο βλ. και Kanavou − Papathomas, *Alexandrian Murder Case* 453-469.

[143] McGinn, *The Economy of Prostitution* 57. Βλ. αναλυτικά McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law* 220-245. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο P.Oxy. III 528 στον οποίο διασώζεται η επιστολή από κάποιον Σερήνο στην Ισιδώρα, η οποία τον έχει εγκαταλείψει. Στην επιστολή αναφέρεται ότι ένας άντρας ονόματι Κολοβός έκανε την Ισιδώρα πόρνη (στ. 18-19: *ὁ Κόλοβος δὲ πόρνην με πεπύ-/ηκεν).* Δυστυχώς η επιστολή δεν διασώζει άλλες πληροφορίες.

σημειώσουμε ότι τις περισσότερες φορές οι μητέρες που εξέδιδαν τις κόρες τους ήταν και εκείνες παλαιότερα πόρνες, οι οποίες πλέον δεν μπορούσαν να εργαστούν λόγω της ηλικίας τους. Επομένως, μια γυναίκα που εργαζόταν με αυτόν τον τρόπο δεν είχε άλλη επιλογή για οικονομική εξασφάλιση στα γεραμάτα από το να γεννήσει και να αναθρέψει κόρες που θα ακολουθούσαν το επάγγελμά της.[144] Οι απόψεις του δικαστή Ζεφύριου στον παραπάνω πάπυρο είναι ενδεικτικές της σταδιακής αλλαγής που άρχισε να επέρχεται στην αντιμετώπιση τέτοιων γυναικών, ήδη από τον πρώτο αιώνα υπό την αυξανόμενη επίδραση του χριστιανισμού. Συγκεκριμένα, ο δικαστής λυπάται την οικονομική ένδεια της γυναίκας που την οδήγησε στην πορνεία και τονίζει την παθητική στάση της απέναντι στη μοίρα της.[145] Η δολοφονία της νεαρής κοπέλας αποδεικνύει τον μεγάλο κίνδυνο στον οποίο ήταν εκτεθειμένες καθημερινά οι γυναίκες αυτές, και τη συχνή αδιαφορία της κοινωνίας απέναντι στα περιστατικα βίας εις βάρος τους.[146] Αν και οι πιθανότητες να είναι αληθινό αυτό το συμβάν είναι μικρές, ωστόσο το κείμενο δεν απέχει πολύ από την πραγματική θέση της γυναίκας πόρνης στην κοινωνία της Αιγύπτου. Σωματική βία μαρτυράται και στην επιστολή Κ 296,[147] στην οποία αναφέρεται ότι μια νεαρή πόρνη (*κοράσιον*) έπεσε θύμα κακοποίησης με σοβαρές σωματικές βλάβες, όπως το σπάσιμο του ποδιού της και οι μώλωπες σε όλο της το σώμα.

Στο ερώτημα αν η πορνεία ήταν κερδοφόρα επιχείρηση για τη γυναίκα, η απάντηση είναι καταφατική. Είναι αποδεδειγμένο ότι η ασχολία με την πορνεία απέφερε στις γυναίκες περισσότερα έσοδα από όσα θα κέρδιζαν δουλεύοντας ως εργάτριες.[148] Συνήθως όμως ήταν περισσότερο επικερδής για τους ιδιοκτήτες γυναικών δούλων, οι οποίες αναγκάζονταν να εργαστούν με αυτόν τον τρόπο. Αξίζει να θυμηθούμε ότι ήδη από τα αρχαία χρόνια οι πρώτες πόρνες ήταν τις περισσότερες φορές δούλες, οι οποίες έπρεπε να ικανοποιούν τις σεξουαλικές επιθυμίες του κυρίου τους, όποτε εκείνος το ήθελε. Αν και οι όροι *πόρνη* και *εταίρα*, από τη ρωμαϊκή εποχή και μετά, χρησιμοποιούνται σχεδόν ως συνώνυμοι, ωστόσο έχουν μια βασική διαφορά.[149] Πόρνες ονομάζονταν κυρίως οι δούλες, αλλά και οι ελεύθερες που προσέφεραν σεξουαλικές υπηρεσίες σε οποιοδήποτε άντρα, σε αντίθεση με τις εταίρες

---

[144] Βλ. Strong, *Working Girls* 124.
[145] Βλ. Montserrat, *Sex and Society* 133-134.
[146] Για την αδιαφορία των Ρωμαίων απέναντι στη βία και τις καταχρήσεις που υφίσταντο οι νεαρές πόρνες βλ. και Bullough –Bullough, *Women and Prostitution* 52.
[147] Βλ. Cuvigny, *La route de Myos Hormos* 387.
[148] McGinn, *The Economy of Prostitution* 69.
[149] Βλ. Leontsini, *Prostitution* 25-26.

που δεν ανήκαν στην τάξη των δούλων και συνήθως συνδέονταν ερωτικά με έναν σταθερό πελάτη.[150] Βέβαια, το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν στη σεξουαλική βιομηχανία ήταν απελεύθερες,[151] οι οποίες ξεκίνησαν να εκπορνεύονται ως δούλες και συνέχιζαν και μετά την απελευθέρωσή τους, καθώς δεν είχαν διδαχτεί άλλο επάγγελμα ή τέχνη. Στην Αίγυπτο, όπως και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία, οι γυναίκες συνήθως εργάζονταν ως πόρνες σε οίκους ανοχής, σε πανδοχεία ή στα δημόσια λουτρά.[152] Τις περισσότερες φορές νεαρά κορίτσια που είχαν εκτεθεί ως βρέφη και θυγατέρες που είχαν πουληθεί για οποιοδήποτε λόγο από τους γονείς τους ανατρέφονταν από τους επονομαζόμενους πορνοβοσκούς και προορίζονταν να εργαστούν με αυτήν την ιδιότητα. Σε παρόμοια κοινωνική θέση, αλλά ελαφρώς καλύτερη, βρίσκονταν οι γυναίκες που εκπαιδεύονταν για να εργαστούν ως ηθοποιοί και ψυχαγωγοί κάθε είδους.[153] Ας θυμηθούμε ότι ήδη από την κλασική εποχή η παρουσία μιας γυναίκας σε συμπόσια υποδήλωνε ότι ήταν εταίρα.[154] Οι Ελληνίδες[155] της Αιγύπτου συνδέονται στενά με το επάγγελμα της πορνείας από τα αρχαία χρονια. Έτσι, η πρώτη ελληνίδα που μαρτυρείται στην Αίγυπτο, η Ροδόπις,[156] ήταν εταίρα που δούλευε στην Ναύκρατη στα χρόνια του φαραώ Άμασι.

Στη ρωμαϊκή κοινωνία, τόσο οι πόρνες όσο και οι λεγόμενοι πορνοβοσκοί, αντιμετώπιζαν μια σειρά περιορισμών, όσον αφορά στα δημόσια αξιώματα, αλλά και στη σφαίρα του ιδιωτικού δικαίου.[157] Για τη δράση των πορνοβοσκών στην Αίγυπτο ενδεικτικός ειναι ο PSI 1055a, που πιθανόν χρονολογείται μετά το 265 μ.Χ., στον οποίο σώζεται καταγγελία εις βάρος δύο πορνοβοσκών, που είχαν μισθώσει οίκους ανοχής (*κοινεῖα*) στην πόλη και σε άλλες περιοχές του Αρσινοΐτη νομού. Στον πάπυρο αναφέρεται, επίσης, ότι οι δύο πορνοβοσκοί, ο Πύρρος και ο Ποδάριος, πωλούν διάφορα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και τη δούλη πόρνη Κανθάρα. Η πώληση δούλων, που εργάζονταν ως πόρνες, εμφανίζεται ήδη από την πτολεμαϊκή εποχή με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον PSI IV 406 του τρίτου αιώνα π.Χ., ο οποίος αναφέρει

---

[150] Glazebrook, *Porneion* 35.
[151] Βλ.και Treggiari, *Freedmen during the Late Republic* 142.
[152] Ο Ουλπιανός (*Dig.* 23.2.43) θεωρεί ως πόρνες όχι μόνο τις γυναίκες που εργάζονταν σε οίκους ανοχής, αλλά και όσες εκδίδονταν σε ταβέρνες, καπηλειά ή οπουδήποτε αλλού.
[153] Pomeroy, *Goddesses and Slaves* 192. Για τη σύνδεση των καλλιτεχνών με την πορνεία βλ. Γιουβενάλη XI 162, Μαρτιάλη V 78.22, XI V. 20.3. Πβ. και P.Oxy.V 840.
[154] Βλ. Δημοσθένη 59.33. Βλ. και Fisher, *Greek Associations* 1172.
[155] Πβ. P.Oxy. XXXIX 2891 για την εταίρα Φιλαινίδα από την Σάμο, η οποία έγραψε ερωτικό εγχειρίδιο, το οποίο αναφέρθηκε και νωρίτερα. Βλ. και Προπέρτιο, *Ελεγείες* III, 11 για τον χαρακτηρισμό της Κλεοπάτρας Ζ ως «βασίλισσας-εταίρας» και Legras, *Prostitution feminine* 249.
[156] Ηρόδοτος II 135, 25, Διόδωρος I 64, 13-14, Στράβων XVII 1, 33, Πλίνιος *HN* XXXVI 17, 82.
[157] McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law* 23.

ότι δύο πορνοβοσκοί πούλησαν διάφορες δούλες για να εργαστούν ως πόρνες στην Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και Αραβία. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι πορνοβοσκοί καθόριζαν τις τιμές[158] που θα χρέωναν οι κοπέλες στους πελάτες, και σε περίπτωση που οι πόρνες ήταν δούλες είχαν το δικαίωμα, όπως στα παραπάνω παραδείγματα, να τις πουλήσουν. Πρέπει να θυμηθούμε ότι στην Αίγυπτο άνδρες και γυναίκες που εργάζονταν σε διάφορα επαγγέλματα πλήρωναν και αντίστοιχους φόρους, με σημαντικότερους τους φόρους επιτηδεύματος. Στην πορνεία αντιστοιχούσε το λεγόμενο *έταιρικόν,*[159] φόρος ο οποίος εμφανίζεται στην Αίγυπτο ήδη πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Πολλοί μελετητές έχουν εκφράσει την άποψη ότι ο Καλιγούλας εμπνεύστηκε από το φορολογικό σύστημα της Αιγύπτου τον φόρο στην πορνεία, τον οποίο επέβαλε σε όλη την αυτοκρατορία. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Βεβαίως, η Αίγυπτος, όπως κάθε επαρχία της αυτοκρατορίας, είχε τις δικές της ιδιαιτερότητες και κυρίως όσον αφορά στο δημοσιονομικό σύστημα.[160] Οι υψηλά αμειβόμενες πόρνες χρέωναν περίπου ένα δηνάριο για τις υπηρεσίες τους, άρα είχαν τη δυνατότητα να αυξήσουν την τιμή, ώστε να συμπεριληφθεί σε αυτήν ο αντίστοιχος εταιρικός φόρος. Αντιθέτως, οι χαμηλά αμειβόμενες κινδύνευαν να χάσουν την πελατεία τους σε περίπτωση που ζητούσαν περισσότερα για να καλύψουν και τα έξοδα του αντίστοιχου φόρου. Είναι πολύ πιθανό ότι οι πόρνες της Αιγύπτου χρέωναν μεταξύ ενός και τριών οβολών για τις υπηρεσίες τους δεδομένου του χαμηλού κόστους ζωής που επικρατούσε.[161]

Ένας φόρος σε οίκους ανοχής εμφανίζεται σε μια λίστα φόρων κοντά στο Σαραπιείο το 135-6 μ.Χ., ο οποίος μάλιστα χαρακτηρίζεται ως ιερατικός φόρος.[162] Στην αρχαία και πτολεμαϊκή Αίγυπτο εμφανίζεται η ιερή πορνεία σε μικρότερη όμως κλίμακα σε σχέση με την Ελλάδα[163] και την ευρύτερη Ανατολή.[164] Επιπλέον, σε

---

[158] Οι τιμές των σεξουαλικών υπηρεσιών κυμαίνονταν μεταξύ 16 και 25 ασσάρια, κυρίως για τις πιο ακριβοπληρωμένες πόρνες. Αν λάβουμε πάντως υπόψη μας το χαμηλό κόστος ζωής στην Αίγυπτο, πιθανόν οι Αιγύπτιες πόρνες αμείβονταν ακόμη λιγότερο.

[159] Για τον φόρο αυτό βλ. και Wallace, *Taxation in Egypt* 209-11.

[160] Στην επαρχία της Αιγύπτου η συλλογή του συγκεκριμένου φόρου φαίνεται ότι ήταν καθήκον των τοπικών φοροεισπρακτόρων, ενώ σε άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας ήταν αρμοδιότητα του στρατού.

[161] McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law* 278.

[162] P.Lond. αρ.ευρ. 1562. Βλ. και Rea, *Market taxes* 197. Πιθανόν πριν από τον φόρο του Καλιγούλα, υπήρχε στην Αίγυπτο ένα σύστημα που απέφερε έσοδα από τα πορνεία στους ναούς.

[163] Στην αρχαία Ελλάδα οι ιερές πόρνες, *ιερόδουλες*, βρίσκονταν σε περισσότερο προνομιούχα θέση συγκριτικά με τις κοινές πόρνες, καθώς απολάμβαναν μεγαλύτερη προστασία. Για την ιερότητά τους πβ. Πίνδαρο, απ.122 Snell και Σιμωνίδη, απ.104a, Diehl.

[164] Βλ. Ηρόδ. 1.182, Στράβωνα 17.1.46. Οι ναοί διέθεταν στο προσωπικό τους πόρνες και των δύο φύλων και συγκέντρωναν τα έσοδα από τις δραστηριοτητές τους. Ωστόσο, οι αρχαίες πηγές δεν επιβεβαιώνουν ξεκάθαρα την ύπαρξη της λεγόμενης ιερής πορνείας ως φαινομένου στην αρχαία Ανατολή και πολλοί μελετητές κάνουν λόγο για μύθους. Αναλυτικότερα βλ. Legras, *Prostitution feminine* 254-258.

επιγραφή από την Κόπτο του 90 μ.Χ. σώζονται οι δασμοί που έπρεπε να πληρώσει κάποιος για να μεταβεί στα λιμάνια της Ερυθράς θάλασσας. Ενώ οι γυναίκες των ναυτικών και των στρατιωτών πλήρωναν είκοσι δραχμές, για τις γυναίκες πόρνες προβλέπονταν 106 δραχμές. Πρόκειται για ένα ποσό αρκετά υψηλότερο συγκριτικά με τα άλλα. Πιθανόν το ποσό αφορούσε ορισμένη ομάδα γυναικών που βρίσκονταν υπό την επίβλεψη κάποιου πορνοβοσκού. Σε περίπτωση που το ποσό αυτό αφορά κάθε γυναίκα ατομικά, είναι απορίας άξιο με ποια κριτήρια θεωρούνταν εταίρα ή όχι κατά την πληρωμή των παραπάνω δασμών.[165] Πιθανόν για τη διαπίστωση της ιδιότητας των παραπάνω γυναικών, εκτός των προσωπικών τους στοιχείων, λαμβάνονταν υπόψη και η ενδυμασία τους. Είναι γνωστό ότι οι εταίρες διακρίνονταν για τα ιδιαίτερα ρούχα τους και μάλιστα όσες θεωρούνταν πολυτελείας φορούσαν ενδύματα από διάφανο μετάξι.[166]

Όπως ήδη ανέφερα, οι περισσότερες πόρνες, δούλες ή απελεύθερες, βρίσκονταν υπό τον έλεγχο κάποιου πορνοβοσκού. Ωστόσο, υπήρχαν και ορισμένες γυναίκες οι οποίες εργάζονταν ανεξάρτητα και ταξίδευαν από περιοχή σε περιοχή, προκειμένου να εξασφαλίσουν την αναγκαία πελατεία. Μαρτυρίες από την Αίγυπτο φανερώνουν ότι σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις, οι οποίες έχουν διασωθεί σε όστρακα, οι πόρνες έπαιρναν ειδική άδεια από τους φοροεισπράκτορες για να ασκήσουν το επάγγελμά τους σε ορισμένο τόπο και σε ειδικές μέρες. Προφανώς επρόκειτο για μέρες εορτών και άλλων κοινωνικών εκδηλώσεων. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, οι επισκέπτες των πόλεων κατά τις θρησκευτικές εορτές είχαν ένα επιπλέον κίνητρο να ταξιδέψουν και να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις αυτές.[167] Αν και στα συμβόλαια καλλιτεχνών, δεν αναφέρεται η παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών, οι θρησκευτικές εορτές ήταν μια ευκαιρία απελευθέρωσης με άφθονο κρασί, χορό και σεξουαλικές συνευρέσεις.[168] Στο όστρακο O.Wilcken II 1157 από την Ελεφαντίνη του δεύτερου αιώνα μ.Χ. ο Πελαίας δίνει άδεια σε μια γυναίκα ονόματι Θιναβδελλά να «κοιμηθεί», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, με όποιον θέλει μια συγκεκριμένη ημέρα, πιθανόν σε κάποια εορτή, στ. 2-5: *ἐπιχοροῦ/μεν σοι τῇ ὑπογεγραμέν(ῃ)/ ἡμέρᾳ μεθ' οὗ ἐὰν θέλῃς ἐν/θάδε*

---

[165] Montserrat, *Sex and Society* 130-31.

[166] Οι Ρωμαίες πόρνες φορούσαν τη λεγόμενη toga. See Olson, *Matrona and Whore* 192-93. Πβ. και P. Haun. II 13, όπου η Μελίσσα συμβουλεύει την Κλεαρήτη να είναι προσεκτική με τον στολισμό του σώματός της και αναφέρεται στην εμφάνιση των γυναικών που εργάζονταν ως πόρνες. Πβ. και SB V 7557, όπου αναφέρεται ότι οι γυναίκες ντύνονται και στολίζονται κατάλληλα για να αυξήσουν τη σεξουαλική θελκτικότητά τους.

[167] McGinn, *The Economy of Prostitution* 27.

[168] Για πόρνες που ταξίδευαν απο γιορτή σε γιορτή στον ελλαδικό χώρο βλ. και Δίωναα Χρυσόστομο, 77.4, Στράβωνα 12.8.17.

κοιμᾶσθαι. Ο ίδιος Πελαίας, που χαρακτηρίζεται τελώνης, στο O.Wilcken II 83 δηλώνει οτι έλαβε τον εταιρικό φόρο από μια άλλη γυναίκα, τη Θιψανσώτι. Παρόμοια περίπτωση συναντάμε στον SB IV 7399 επίσης από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ, στον οποίο ο τελώνης Βασσίων δίνει άδεια στην Αφροδίτη να *εταιρεί* μία συγκεκριμένη μέρα, η οποία πιθανόν ταυτίζεται με μια γιόρτή αφιερωμένη στην Ίσιδα και τον Όσιρι.

Όπως φανερώνουν τα παραπάνω όστρακα, το επάγγελμα της πορνείας, εκτός από την φορολόγηση, διέπετο από μία σειρά κανόνων, όπως η αδειοδότηση της ασκήσεώς του σε ορισμένο τόπο και χρόνο. Στις περιπτώσεις των παραπάνω οστράκων πιθανόν επρόκειτο για γυναίκες που μετακινούνταν από χωριό σε χωριό, προκειμένου να προσφέρουν σεξουαλικές υπηρεσίες κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εορτών και για αυτόν τον λόγο έπρεπε να καταγραφούν επίσημα. Πέρα των θρησκευτικών εορτών στις οποίες οι εταίρες δέχονταν πελάτες κάθε κοινωνικής τάξης, από τους βασικότερους σταθερούς πελάτες των γυναικών αυτών υπήρξαν οι στρατιώτες, αλλά και όσοι νέοι ταξίδευαν στις πόλεις και είχαν την οικονομική άνεση να πληρώσουν για τέτοιου είδους υπηρεσίες.[169] Οι μελέτες της Hélène Cuvigny, στην οποία έγινε αναφορά και νωρίτερα, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την δραστηριότητα των εταιρών κοντά σε στρατόπεδα της Αιγύπτου. Ενδεικτικά, ας αναφερθεί ότι στην επιστολή K227 ο Λογγίνος ζητάει από τον Απολλινάρι να του στείλει την πόρνη Σαραπιάδα για ένα μήνα περίπου με το πρόσχημα ότι την έχει ανάγκη. Όπως φαίνεται από την επιστολή, ο Απολλινάρις, ο οποίος εκπροσωπεί τα συμφέροντα του Λογγίνου, έχει δεσμευτεί να του πληρώσει 75 δραχμές από την εργασία της κοπέλας, αλλά ακόμη δεν έχει στείλει το ποσό, με αποτέλεσμα ο Λογγίνος να ανησυχεί.[170] Η κοπέλα αποστέλλεται σε περιοχές με στρατόπεδα για να προσφέρει τις υπηρεσίες της. Οι στρατιώτες μίσθωναν τις υπηρεσίες μιας πόρνης για ορισμένο διάστημα, είτε μέσω ενός μεσάζοντα, όπως είναι η περίπτωση του Απολλινάρι, είτε απευθείας από τον κύριό της.[171]

Παρόμοια περίπτωση συναντάμε στο O.Did. 333, όπου ο Κορνήλιος γράφει στον Αντώνιο σχετικά με κάποια κοπέλα με το όνομα Ιουλία,[172] η οποία είναι πιθανόν

---

[169] Αντίστοιχες μαρτυρίες διασώζονται και από την περιοχή της Δούρας Ευρωπού στη Συρία, όπου κατά το 256 μ.Χ. πολλές γυναίκες από διάφορες πόλεις ταξίδευαν για να διασκεδάσουν τους στρατιώτες της περιοχής. Αναλυτικότερα για τα ψευδώνυμα που είχαν οι γυναίκες αυτές βλ. Rostovtzeff – Bellinger – Brown – Welles, *Excavations at Dura* 203. Βλ. και Pollard, *Roman Army* 211-227.

[170] Cuvigny, *La route de Myos Hormos* 386.

[171] Βλ. O.Did. αρ.ευρ. 147. Η Cuvigny αναφέρει ότι οι στρατιώτες πλήρωναν περίπου τέσσερεις δραχμές για τη μίσθωση μιας πόρνης.

[172] Μια γυναίκα με το όνομα Ιουλία συναντάμε και στο O.Did.386 σε μια επιστολή προς τη μητέρα της Σκνίπα, χωρίς να γνωρίζουμε όμως αν πρόκειται για την κοπέλα του παραπάνω κειμένου. Ωστόσο, δημιουργεί εύλογες απορίες το γεγονός ότι στέλνει χαιρετισμούς σε πολλούς στρατιώτες, καθώς και η

εταίρα και παρείχε τις υπηρεσίες της στον Αντώνιο. Η Hélène Cuvigny παρατηρεί ότι από τον τρίτο κυρίως αιώνα ο όρος *μίσθ*ωμα χρησιμοποιούνταν για την αμοιβή που έπαιρναν οι γυναίκες πόρνες και σηματοδοτούσε τον δημόσιο χαρακτήρα των δραστηριοτήτων τέτοιων γυναικών.[173] Επιπλέον, ιδίαιτερα αινιγματικός είναι ο όρος *κυκλευτικόν*, ο οποίος συναντάται σε πολλά από τα όστρακα που προέρχονται από την περιοχή της Βερενίκης. Η ερευνήτρια κατέληξε ότι ο όρος αυτός αναφερόταν συνήθως στην αμοιβή που δέχονταν οι πόρνες, πιθανόν κατά την περιπλάνηση τους απο στρατόπεδο σε στρατόπεδο, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις σεξουαλικές ανάγκες των στρατιωτών.[174] Μάλιστα τις περισσότερες φορές οι γυναίκες αυτές μετακινούνταν ανά δύο, προκειμένου η δεύτερη να προσφέρει την απαραίτητη ηθική και υλικη βοήθεια στη γυναίκα που θα παρείχε τις υπηρεσίες της στην περιοχή του στρατοπέδου.[175] Άλλο ένα σημείο, το οποίο αξίζει να αναφερθεί, είναι ότι σε πολλές επιστολές, στις οποίες κάποιος προξενητής ζητάει να του στείλουν μια ορισμένη πόρνη, συναντάμε τη φράση με ή χωρίς *κουιντάνα.* Ο όρος αυτός δεν αφορά κάποιο γυναικείο όνομα, όπως αρχικά είχε υποστηριχθεί, αλλά αναφέρεται σε ορισμένο φόρο που επιβαλλόταν σε όλων των ειδών τις δραστηριότητες, οι οποίες πραγματοποιούνταν σε στρατιωτικές περιοχές. Όπως καταλαβαίνουμε, η δράση των εταιρών σε περιοχές, όπου υπήρχαν στρατόπεδα, ήταν ιδιαίτερα σημαντική και οικονομικά επικερδής και για τον λόγο αυτό υπαγόταν σε αυστηρή φορολόγηση.

Μπορεί οι εταίρες της Αιγύπτου να μην άφησαν πολυάριθμα ίχνη πίσω τους, όμως ενδεικτική της δράσης τους είναι και η μαρτυρία του Μεγάλου Αθανάσιου, ο οποίος κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. αναφέρει ότι στις πόλεις της Αιγύπτου επικρατούν όλα τα είδη της ακολασίας.[176] Καταδικάζει μάλιστα τη σεξουαλική βιομηχανία στην Αίγυπτο, στην οποία εντάσσει εκτός από τις πόρνες και τους ηθοποιούς, χορευτές και αυλητές. Όπως φαίνεται, τα μεγαλύτερα κέντρα πορνείας βρίσκονταν στη Ναύκρατη, την Κάνωπο, την Ελεφαντίνη και σε μικρότερο βαθμό στην Υψήλη της Θηβαΐδος.[177]

αναφορά της σε κάποια εορτή, για την οποία φαίνεται ότι δεν διαθέτει τα κατάλληλα ρούχα. Αν πρόκειται για την Ιουλία την εταίρα, τότε πιθανόν η κοπέλα ήθελε να παρευρεθεί σε κάποια γιορτή για να παράσχει τις υπηρεσίες της, όμως της έλειπαν τα κατάλληλα ρούχα.

[173] Cuvigny, *Femmes Tournantes* 161-62.

[174] Cuvigny, *Femmes Tournantes* 162.

[175] Ενδεικτικά βλ. K227, K493.

[176] Αθανάσιος, *Κατὰ Ἑλλήνων* 25 (= PG XXV 49 D). Πβ. και Ηρώνδα I 26-33: *τὰ γὰρ πάντα, ὅσσ' ἔστι κου καὶ γίνετ', ἔστ' ἐν Αἰγύπτωι·/ πλοῦτος, παλαίστρη, δύναμι[ς], εὐδίη, δόξα, /θέαι, φιλόσοφοι, χρυσίον, νεηνίσκοι, /θεῶν ἀδελφῶν τέμενος, ὁ βασιλεὺς χρηστός,/ Μουσῆιον, οἶνος, ἀγαθὰ πάντ' ὅσ' ἂν χρήιζηι,/ γυναῖκες, ὀκόσους οὐ μὰ τὴν Ἄιδεω Κούρην/ ἀστέρας ἐνεγκεῖν οὐραν[ὸ]ς κεκαύχηται, /τὴν δ' ὄψιν οἷαι πρὸς Πάρι[ν] κοτ' ὥρμησαν/ κρι]θῆναι καλλονήν—λάθοιμ' αὐτάς.*

[177] Montserrat, *Sex and Society* 120.

Ωστόσο, και η Αλεξάνδρεια, καθώς και μεταγενέστερα η Κωνσταντινούπολη, αποτελούσαν σημαντικά αστικά κέντρα με μεγάλα ποσοστά πορνείας.

Η μεγάλη οικονομική σημασία που είχε η πορνεία για τον ευρύτερο ρωμαϊκό κόσμο αποδεικνύεται και από τον φόρο, τον οποίο επέβαλε και εφάρμοσε ο αυτοκράτορας Καλιγούλας[178] σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπως ήδη αναφέρθηκε. Η φορολόγηση του επαγγέλματος της πορνείας απαντά ήδη από τα αρχαία χρόνια στην Αθήνα, την Αίγυπτο, την Κω και τις Συρακούσες.[179] Ορισμένοι αρχαίοι συγγραφείς, όπως οι Σουητώνιος, Δίων Κάσσιος και Ιώσηπος Φλάβιος υποστηρίζουν ότι ο Καλιγούλας εισήγαγε τον συγκεκριμένο φόρο με μόνο κίνητρο την απληστία.[180] Είναι βέβαιο ότι με την επιβολή του φόρου οι ρωμαϊκές αρχές ήθελαν να αυξήσουν τα κρατικά έσοδα, αλλά και να ελέγξουν τη δραστηριότητα των γυναικών αυτών εντάσσοντάς την σε νόμιμο πλαίσιο. Σε καμία περίπτωση όμως δεν προσπάθησαν να καταδικάσουν ηθικά το φαινόμενο της πορνείας.[181] Ο McGinn αναφέρει ότι ο φόρος αυτός είχε τρείς βασικούς στόχους: την κερδοφορία, τη νομιμότητα και τον κοινωνικό έλεγχο.[182] Η νομιμοποίηση του επαγγέλματος της πορνείας βεβαίως δεν σημαίνει ότι έπαψε να αντιμετωπίζεται με καχυποψία από το κοινωνικό σύνολο. Όπως και να έχει, η πορνεία θεωρείται δημιούργημα της ανδρικής κοινωνίας, προκειμένου να ικανοποιήσει τις σεξουαλικές ανάγκες της. Ωστόσο, αν και το επάγγελμα αυτό δημιουργήθηκε για την ευχαρίστηση των ανδρών, αποτελούσε ταυτόχρονα μια σημαντική πρόκληση στην ανδρική εξουσία, καθώς οι γυναίκες αυτές συχνά ασκούσαν μεγάλη επίδραση στους πελάτες ή εραστές τους.[183] Το ότι ο φόρος του Καλιγούλα υπήρξε ιδιαίτερα επικερδής επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι δεν ανακλήθηκε

---

[178] Βλ. Σουητώνιο, *Καλιγούλας* 40.

[179] Για τους φόρους επιτηδεύματος στην Αίγυπτο βλ. Wallace, *Taxation in Egypt* 191 κ.ε. Για τον φόρο πορνείας στην Αθήνα βλ. Αισχίνην, *Κατά Τιμάρχου* 119, *Πολυδεύκης* 7.202. Για την Κω βλ. SIG 3.1000. Για τις Συρακούσες Πολύαινο 5.2.3. Στην Αθήνα οι οίκοι ανοχής βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του κράτους και πλήρωναν φόρο που λεγόταν *πορνικόν*. Βλ. και Vanoueke, *La prostitution* 26.

[180] McGinn, *The taxation of Roman prostitutes* 80.

[181] McGinn, *The taxation of Roman prostitutes* 81-82. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Σουητώνιος παραδίδει -χωρίς να ξέρουμε αν είναι αλήθεια- πως ο Καλιγούλας είχε δημιουργήσει έναν οίκο ανοχής στον Παλατίνο λόφο, όπου υποχρέωνε να εργάζονται γυναίκες και άνδρες της αριστοκρατικής τάξης. Στόχος του ήταν να εξευτελίσει σεξουαλικά τα μέλη των ανώτερων τάξεων, προκειμένου να ικανοποιήσει τον κατώτερο λαό. Αναλυτικά βλ. Σουητώνιο, *Καλ.* 41.1 και McGinn, *Caligula's Brothel* 95-107.

[182] McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law* 286. Βλ. Δίωνα Κάσ. 56.25.8. Βλ. και Edwards, *Three Unspeakable Professions* 86.

[183] Montserrat, *Sex and Society* 116. Πβ.και P.Brit.Museum. 10508.6.12, 22.6, όπου οι πόρνες εμφανίζονται έτοιμες να καταστρέψουν οικονομικά τους άνδρες. Στο σημείο αυτό να θυμηθούμε ότι οι εταίρες στην κλασική Αθήνα είχαν περισσότερες ελευθερίες από τις υπόλοιπες γυναίκες και ασκούσαν συχνά επιρροή στους άνδρες με τους οποίους συνδέονταν.

μεταγενέστερα, ούτε από τον αυτοκράτορα Κλαύδιο, ούτε από τους χριστιανούς αυτοκράτορες.

Η ολοκλήρωση της έρευνας αποδεικνύει οτι η πορνεία αποτελούσε βασικό μέσο επιβίωσης για πολλές γυναίκες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Οι δύσκολες συνθήκες ζωής σε συνδυασμό με την απουσία κάποιου άνδρα από την οικογένεια οδηγούσαν τις γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων σε αυτόν τον χώρο. Επιπλέον, η στενή σύνδεση της πορνείας με τη δουλεία αποδεικνύει την χαμηλή κοινωνική θέση των γυναικών αυτών, οι οποίες γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους κυρίους τους. Συνεπώς η πορνεία ήταν μια ακόμη μορφή εκμετάλλευσης της γυναικείας εργασίας, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε έναν πρωταρχικό τρόπο συμμετοχής των γυναικών στην οικονομική ζωή της χώρας. Επιπλέον, ας μην ξεχνάμε ότι πολλές πόρνες στην Αίγυπτο έπεφταν συχνά θύματα βίας από τους πελάτες τους, οι οποίοι δεν δίσταζαν να τις κακομεταχειριστούν. Η υποτιμητική θέση που κατείχε η γυναίκα η οποία εργαζόταν ως πόρνη στη ρωμαϊκή κοινωνία φαίνεται και από τον όρο *lupana* (lupa = λύκαινα), ο οποίος χρησιμοποιούνταν για να προβάλει την αρπακτική και φιλήδονη φύση των γυναικών αυτών, αφαιρώντας τους κάθε ανθρώπινο στοιχείο[184] και παρομοιάζοντάς τις με ένα άγριο ζώο.

[184] Βλ. McGinn, *The Economy of Prostitution* 57. Βλ. αναλυτικά McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law* 7. Να θυμηθούμε ότι και ο οίκος ανοχής ονομαζόταν *lupanar*.

4. Γυναίκες με καλλιτεχνικά επαγγέλματα

Στον αρχαίο κόσμο, όπως και σήμερα, η μουσική και ο χορός αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής. Αυλητρίδρες, χορευτές και διάφοροι άλλοι καλλιτέχνες συνόδευαν τους πολίτες σε ποικίλες εκδηλώσεις τη ζωής τους, όπως οι επίσημες εορτές και τα δείπνα. Στα ιδιωτικά δείπνα των οικονομικά εύπορων οικογενειών παρίστανται συνήθως μουσικοί και των δύο φύλων, καθώς και μίμοι ή καλλιτέχνες παντομίμας, προκειμένου να ψυχαγωγήσουν τους συνδαιτημόνες.[185] Βέβαια, οι περισσότερες μουσικοχορευτικές παραστάσεις εντάσσονταν σε θρησκευτικό πλαίσιο, καθώς συχνά αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των θρησκευτικών εορτών, κυρίως προς τιμήν των θεών που συνδέονταν με τη γονιμότητα.[186] Τέτοιες εκδηλώσεις έδιναν την ευκαιρία σε άνδρες και σε γυναίκες να εργαστούν, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για τη ζωή τους. Οι περισσότεροι επαγγελματίες καλλιτέχνες συνήθως ανήκαν σε επαγγελματικές ενώσεις ή στους λεγόμενους «Διονυσιακούς συλλόγους». Χαρακτηριστικά, παρατηρείται ότι στα συμβόλαια εργασίας ή παροχής υπηρεσιών, που καταρτίζονται, συμβαλλόμενο μέλος είναι συνήθως ο εκάστοτε υπεύθυνος του αντίστοιχου σωματείου, ο οποίος αναλαμβάνει να εξασφαλίσει στον αντισυμβαλλόμενο τους καλλιτέχνες που αναζητάει, ενόψει κάποιας εορτής. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι πάπυροι μαρτυρούν ότι η ενασχόληση των γυναικών με καλλιτεχνικά επαγγέλματα ήταν κοινό φαινόμενο στη ρωμαϊκή περίοδο. Το γεγονός αυτό ειναι αναμενομένο, αν σκεφτούμε ότι από τα πανάρχαια χρόνια ο χορός και η μουσική σχετίζονται στενά με τη γυναικεία φύση.

Ο P.Corn. 9 (= P.Corn. αρ.ευρ. 26) του τρίτου αιώνα μ.Χ. αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση συμβολαίου εργασίας χορευτριών, από το οποίο αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για τους όρους εργασίας τους στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Σύμφωνα με το κείμενο, η Αρτεμισία από τη Φιλαδέλφεια ζητάει από την Ισιδώρα την

[185] Οι παντομίμοι ήταν συνήθως χορευτές που αναπαριστούσαν διάφορους μύθους με κίνηση και χειρονομίες. Συνήθως συνοδεύονταν από άλλους μουσικούς και χορευτές οι οποίοι δεν μιλούσαν. Βλ. σχετικά Webb, *Demons and Dancers* 25-26 και Robert, *Pantomimen* 106-122. Πβ. Dunbabin, *Mosaics* 170-71 για ένα μωσαϊκό από αίθουσα τραπεζαρίας στη Μαριαμίν της Συρίας, όπου απεικονίζεται μια ομάδα γυναικών μουσικών και ένας χορευτής.

[186] Για τις θρησκευτικές και λοιπές εορτές στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. αναλυτικά Perpillou -Thomas, *Fêtes d'Égypte*. Κατή τη ρωμαϊκη περίοδο η Ίσιδα λαμβάνει πολλά απο τα χαρακτηριστικά που ανήκουν στη λατρεία του Αθώρ, όμως η λατρεία του θεού και η συνδεσή του με τον χορό συνεχίζει να υφίσταται. Για τη συμμετοχή των γυναικών στις εορτές αυτές βλ. και κεφάλαιο Γ για την κοινωνική ζωή.

κροταλίστρια,[187] δηλαδή χορεύτρια με καστανιέτες, να εργαστεί σπίτι της για έξι ημέρες μαζί με άλλες δύο χορεύτριες. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις περισσότερες τερακότες που σώζονται από τη ρωμαϊκή περίοδο με αναπαραστάσεις χορευτριών, αυτές συνήθως κρατούν διάφορα μουσικά όργανα με πρωταρχικό τα κρόταλα, αλλά και το τύμπανο, τα κύμβαλα ή το σείστρο.[188] Στο παρόν συμβόλαιο φαίνεται ότι η Ισιδώρα ήταν γνωστή χορεύτρια-κροταλίστρια, και καλείται να χορέψει σε ιδιωτική εορτή στο σπίτι της Αρτεμισίας. Οι όροι του συμβολαίου είναι ιδιαίτερα ευνοϊκοί για τις χορεύτριες, αν σκεφτούμε ότι θα αμειφθούν με τριανταέξι δραχμές τη μέρα, καθώς και με τέσσερεις αρτάβες κριθαριού και εικοσιτέσσερεις φραντζόλες ψωμιού. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, ένας μέσος χορευτής της ρωμαϊκής περιόδου λάμβανε τον διπλάσιο μισθό από έναν μέσο υφαντουργό και μισθό σημαντικά υψηλότερο από αυτόν ενός μέσου εργάτη.[189] Αν και ο παπύρος αυτός απέχει τριανταένα χρόνια από ένα άλλο συμβόλαιο εργασίας χορευτών, τον P.Grenf. II 67, παρατηρούμε ότι η υψηλή αμοιβή παραμένει ίδια, δηλαδή τριανταέξι δραχμές τη μέρα.[190]

Στην αμοιβή των καλλιτεχνών, εκτός από τα έξοδα διαμονής, περιλαμβάνονταν συνήθως και διάφορα είδη τροφής, όπως σιτάρι, κρασί[191] και ραφινέλαιο,[192] τα οποία δεν προορίζονταν πάντα για άμεση κατανάλωση. Ενδιαφέρον είναι το ότι η Αρτεμισία δηλώνει στο συμβόλαιο πως θα φροντίσει για τη φύλαξη των κουστουμιών ή των χρυσών στολιδιών, που θα έχουν μαζί τους οι χορεύτριες κατά τη διαμονή στο σπίτι της.[193] Οι επαγγελματίες χορευτές και γενικά οι καλλιτέχνες που μισθώνονταν για ιδιωτικές ή μη παραστάσεις έφερναν μαζί τους τα απαραίτητα εφόδια για την εμφάνισή

---

[187] Σύμφωνα με τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρινό (*Παιδαγωγός* II, 4, 192), τα κρόταλα διέφεραν από τα κύμβαλα. Πβ. και P.Hib. 54. Βλ. και Wilcken, *Chrestomathie* 494, αρ.17. Αυτό το είδος χορού ήταν παραδοσιακό στην Αίγυπτο και αποτελεί πιθανόν ελληνική επίδραση, αν και κρόταλα διαφόρων τύπων χρησιμοποιούνταν στη χώρα και πριν από την πτολεμαϊκή εποχή. Ο Ηρόδοτος (II 60 2.22) αναφέρει ότι τα κρόταλα συνήθως παίζονταν από γυναίκες και όχι από άνδρες.

[188] Βλ. Vesterinen, *Professional Dancers* 33.

[189] Βλ.Westemann, *The Castanet Dancers* 142 και Vesterinen, *Professional Dancers* 81-107. Πβ. και P.Oxy. III 519, όπου διασώζονται διάφορες πληρωμές για μια εορτή. Άνδρες και γυναίκες καλλιτέχνες κέρδιζαν χρήματα και με άλλους τρόπους πέρα της συμφωνημένης αμοιβής. Πολύ συχνά εισέπρατταν παραπάνω χρήματα, χάρη στη γενναιοδωρία των εργοδοτών τούς ή δέχονταν διάφορα δώρα από θαυμαστές ή εραστές. Βλ. αναλυτικότερα Webb, *Demons and Dancers* 48.

[190] Πβ. και P.Flor. I 74 για συμφωνία καλλιτεχνών, κυρίως μουσικών, όπου η αμοιβή θα είναι και πάλι 36 δραχμές τη μέρα.

[191] Η ποσότητα κρασιού που αναφέρεται στα περισσότερα συμβόλαια είναι ένα κεράμιο.

[192] Η Vesterinen αναφέρει ότι το ραφινέλαιο παρατηρείται ως αμοιβή κυρίως για καλλιτέχνες από τον Οξυρρυγχίτη νομό. Βλ. Vesterinen, *Professional Dancers* 83.

[193] Βλ. P.Corn. 9.12-15.

τους, όπως ρούχα, κοσμήματα και μουσικά όργανα.[194] Όπως φαίνεται από τον παρόντα πάπυρο, όσοι καλούσαν χορεύτριες και άλλους καλλιτέχνες για ιδιωτικές παραστάσεις στο σπίτι τους φρόντιζαν να τους εξασφαλίσουν κάποιο ζώο ως μέσο μεταφοράς από και προς τον τόπο εργασίας.[195] Η Αρτεμισία υπόσχεται στην Ισιδώρα ότι θα τους παραχωρήσει συνολικά δύο γαϊδούρια για να ταξιδέψουν εκείνη μαζί με τις άλλες δύο χορεύτριες. Δεν πρέπει να μας προκαλεί απορία το ότι δεν προβλέπονται ισάριθμα γαιδούρια για τις χορεύτριες, γιατί πιθανόν κάτι τέτοιο θα ήταν περισσότερο δαπανηρό.[196] Παράλληλα, αξίζει να αναφερθεί ότι ο τύπος *κροταλίστρια* εμφανίζεται για πρώτη φορά σε αυτόν τον πάπυρο. Ας σημειώσουμε ότι στον P.Oxy. III 475 από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. απαντά ο τύπος *κροταλιστρίδας*. Εκεί γίνεται αναφορά στο μοιραίο ατύχημα ενός δούλου που έπεσε από ψηλά στην πρόσπαθειά του να παρακολουθήσει τις χορεύτριες κατά τη διάρκεια μιας ιδιωτικής θρησκευτικής εορτής. Οι εορτές αυτές είχαν συνεπώς ημιδημόσιο χαρακτήρα και όχι αμιγώς ιδιωτικό, καθώς οι παραστάσεις δίνονταν σε ανοικτό χώρο, όπως στην παρούσα περίπτωση έξω από την οικία, ώστε να μπορούν να τις απολαμβάνουν όλοι σχεδόν οι κάτοικοι της περιοχής. [197]

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, οι περισσότεροι από αυτούς τους καλλιτέχνες, άντρες και γυναίκες, ανήκαν σε επαγγελματικούς συλλόγους και σωματεία[198] και ο εκάστοτε υπεύθυνος ή πρόεδρος του συλλόγου υπέγραφε τα συμβόλαια μισθώσεως εργασίας.[199] Στον P.Oxy. LXXIV 5015 από τον τρίτο αιώνα μ.Χ. σώζεται ένα συμβόλαιο εργασίας, το οποίο περιλαμβάνει αυλητές και κροταλίστριες. Ο Καλλίνικος, ο οποίος είναι υπεύθυνος του συγκεκριμένου εργαστηρίου, αναλαμβάνει να εξασφαλίσει τους απαιτούμενους καλλιτέχνες στον Ατρή και τον Δίδυμο για μία εορτή. Ο μισθός ορίζεται στις 120 δραχμές τη μέρα, σαράντα φραντζόλες ψωμί, ορισμένη ποσότητα ραφινέλαιο, ένα κεράμιο ξίδι και ένα κρασί. Προκαταβολικά δίνονται είκοσι

---

[194] Για τα όργανα και τα ρούχα των επαγγελματίων καλλιτεχνών που μισθώνονταν για συγκεκριμένες γιόρτές βλ. P.Hibeh. 54 που χρονολογείται στα 245 π.Χ.

[195] Περισσότερα για τη μετακίνηση των καλλιτεχνών από και προς τους τόπους εργασίας του βλ. Sijpesteijn, *Transportation of entertainers* 425-429.

[196] Πβ. P.Oxy. XXXIV 2721 στον οποίο παρέχονται τρία συνολικά γαϊδούρια για τέσσερεις καλλιτέχνες (τρεις αυλητές και μία κροταλίστρια) και τον υπεύθυνο πρώταυλη. Πιθανόν στην περίπτωση αυτή οι γυναίκες θα πήγαιναν πεζές, καθώς τα τέσσερα γαϊδούρια προορίζονταν για τους άνδρες χορευτές.

[197] Βλ. και BGU IV 1125, P.Oxy. IV 731.

[198] Για την οργάνωση των σωματείων αυτών βλ. και Westermann, *Entertainment in Egypt* 23,26. Ο P.Oxy.Hels. 25.47 μαρτυρεί ότι τα μέλη των συντεχνιών του Διονύσου εξαιρούνταν από τη φορολογία.

[199] Βλ. ενδεικτικά P.Oxy XII 1275, P.Flor. I 74, P.Oxy. IV 731. Βλ. και Westemann, *The Castanet Dancers* 137. Οι κατώτεροι καλλιτέχνες ανήκαν συνήθως σε δικές τους επαγγελματικές ενώσεις και όχι στους διονυσιακούς συλλόγους.

δραχμές στον Καλλίνικο. Να σημειώσουμε ότι ο όρος *ἐργαστήριον*[200] για μουσικούς και χορευτές εμφανίζεται και στον P. Oxy. XXXIV 2721, στον οποίο και πάλι έχουμε μια συμφωνία για τρεις αυλητές και μία κροταλίστρια. Ο μισθός αυτήν την φορά θα είναι πενήντα δραχμές τη μέρα, δώδεκα φραντζόλες ψωμί, δύο κότυλοι ραφινέλαιο και ένα κεράμιο κρασί, ενώ θα δοθούν προκαταβολικά ως αρραβώνας είκοσι δραχμές. Και πάλι οι τρεις αυλητές και η χορεύτρια θα μεταφερθούν με τρία γαϊδούρια αντί για τέσσερα, όπως θα περίμενε κανείς.

Στους παπύρους συναντάμε βεβαίως και γυναίκες χορεύτριες που δεν ειδικεύονται στις καστανιέτες, αλλα είναι απλές *ὀρχηστρί(δ)ες*.[201] Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε τον P.Aberd. 58 από τον τρίτο αιώνα, που σώζει το συμβόλαιο μίσθωσης μιας *ὀρχηστρίας* για λογαριασμό κάποιου Ισίδωρου. Ο μισθός και πάλι φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα υψηλός, αφού στον πάπυρο αναφέρονται εξηντατέσσερεις δραχμές ως αμοιβή. Παρόμοιο συμβόλαιο απαντά και στον BGU VII 1648 χρονολογούμενο μεταξύ δευτέρου και τρίτου αιώνα. Εδώ η *ὀρχηστρία* Τνεφερώς από τη Φιλαδέλφεια μισθώνεται από κάποιον Παψείτα για ορισμένες ημέρες, προφανώς για να χορέψει σε κάποια εορτή. Δυστυχώς ο πάπυρος δεν διασώζει περισσότερες λεπτομέρειες. Ιδιαίτερη είναι και η περίπτωση του P.Grenf. II 67 (= W.Chr. 497), ο οποίος αναφέρθηκε και προηγουμένως. Ο Αυρήλιος Ασκλάς ζητάει από τον Αυρήλιο Θέωνα, τον *προνοητή αυλητρίδων*, να του στείλει δύο χορεύτριες εκ των οποίων της πρώτης σώζεται το μισό όνομα –πιθανόν ήταν κάποια ονομαστή χορεύτρια– για δεκαημέρη εορτή στο χωριό Βακχιάς. Ο Θέων είναι πρόεδρος ενός επαγγελματικού σωματείου καλλιτεχνών. Μαζί με την αμοιβή των κοριτσιών αναφέρεται ότι θα τους δοθούν και τρία γαϊδούρια, προκειμένου να μεταφερθούν προς και από το σπίτι του Αυρηλίου Ασκλά, κάτι που μας προκαλεί εντύπωση δεδομένου ότι η συμφωνία αφορά δύο χορεύτριες και όχι τρεις. Πιθανόν, ο παραπάνω γάιδαρος να προσφέρεται για να μεταφέρει τις αποσκευές των κοριτσιών με τα απαραίτητα στολίδια και τα κουστούμια για την εορτή ή για να μεταφέρει τον υπεύθυνό τους, τον Θέωνα. Χορεύτριες και αυλητές συναντώνται και στον πάπυρο P.Alex.Giss. III από τον τρίτο αιώνα, στον οποίο ο Παβούς, πρόεδρος της Σοκνοπαίου Νήσου, ζητά από κάποιον Αντώνιο αυλητές και χορεύτριες για μια εορτή, η οποία γίνεται πιθανόν προς τιμήν των αυτοκρατόρων.

---

[200] Ο όρος *ἐργαστήριον* συνδέεται ωστόσο και με την πορνεία. Βλ. Δημοσθένη 59.67 (*Κατά Νεαίρας)* Αλκίφρονα fr.5.1., Αισχ. 112.3-124.

[201] Αξίζει να σημειώσουμε ότι στον P.Gen. I 73 απαντά ο όρος *παισταῖς* για τρεις χορεύτριες, οι οποίες υπογράφουν συμβόλαιο για μια γιορτή.

Οι πάπυροι μαρτυρούν ότι ως αυλητές εργάζονται κυρίως άνδρες,[202] ενώ οι γυναίκες εργάζονται πιο συχνά ως χορεύτριες. Ωστόστο, στον P.Ross.Georg. II 18[203] βρίσκουμε αναφορά στον μισθό μιας αυλητρίδος. Γυναίκες που μισθώνονται για ορισμένη εορτή συναντάμε και σε ένα συμβόλαιο εργασίας από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ.[204] Το κείμενο κάνει λόγο για τέσσερα παρθένα κορίτσια πιθανόν μαζί με τρεις άνδρες γυμναστές. Ο πάπυρος δεν διασώζει λεπτομέρειες για τις υπηρεσίες που θα προσφέρουν τα νεαρά κορίτσια, αλλά το πιθανότερο είναι ότι θα συμμετάσχουν σε ορισμένη τελετή είτε με τη μορφή χορού είτε κάποιου αθλήματος.

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα είναι πού διδάσκονταν τα νεαρά αυτά κορίτσια την τέχνη της μουσικής και του χορού. Τις περισσότερες φορές οι καλλιτέχνες διδάσκονταν στο πλαίσιο του οίκου, ενώ παράλληλα μπορούσαν να διδαχθούν την τέχνη κοντά σε κάποιον δάσκαλο με το σύστημα της μαθητείας που συναντάται σε πολλά επαγγέλματα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Υπάρχει ωστόσο ένας πάπυρος[205] από τον πρώτο αιώνα ο οποίος προβληματίζει σχετικά με τις συνθήκες διδασκαλίας της *σωμφιακής* τέχνης.[206] Συγκεκριμένα, ο νεαρός Ευδαίμων θα μαθητεύσει κοντά στη δασκάλα Απολλωνάριον για πέντε χρόνια. Έκπληξη προκαλεί το ότι η Απολλωνάριον δεν θα εξασφαλίσει στο μαθητή της μόνο τροφή και ένδυση, αλλά θα πληρώσει και ογδόντα δραχμές στον πατέρα του.[207] Η Vesterinen[208] θεωρεί ότι η Απολλωνάριον πιθανόν έχει στο σπίτι της μια ομάδα νεαρών καλλιτεχνών που ειδικεύεται στη σωμφιακή τέχνη και επωφελείται οικονομικά από τη συμμετοχή τους σε διάφορες παραστάσεις.

Από τις σωζόμενες μαρτυρίες φαίνεται ότι οι επαγγελματίες καλλιτέχνες ζούσαν κυρίως σε μεγάλες πόλεις, όπως η Αρσινόη,[209] η Οξύρρυγχος[210] και η Ερμούπολη,[211] καθώς η αστική ζωή, σε αντίθεση με την ζωή στην ύπαιθρο, τους

---

[202] Στο επάγγελμα του μουσικού η εκπαίδευση γινόνταν συνήθως με το σύστημα της μαθητείας κοντά σε έναν δάσκαλο και τις περισσότερες φορές επρόκειτο για κάποιο μαθητευόμενο αγόρι.
[203] Βλ. P.Ross.Georg. II 18 IV 16.
[204] Βλ. P.Lond. II 331.3-6.
[205] P.Heid. IV 327. Πβ. και SB V 7612.
[206]Αξίζει να σημειώσουμε ότι κατά την πτολεμαϊκή εποχή *σωμφίς* ονομαζόταν χορεύτρια του ναού πιθανόν αιγυπτιακής καταγωγής. Πβ. P.Mich. αρ.ευρ. 4394a. Ωστόσο, στη ρωμαϊκή εποχή πιθανόν η σωμφιακή τέχνη αποδεσμεύτηκε από το θρησκευτικό στοιχείο και η διδασκαλία της αφορούσε όλους όσους ήθελαν να μάθουν επαγγελματικό χορό. Βλ. και Clarysse– Sijpesteijn, *A dancer of Boubastis* 56-61.
[207] Πβ. BGU IV 1125 από το 13 π.Χ. στον οποίο διασώζεται συμβόλαιο μαθητείας ενός αυλητή και αναφέρεται ότι ο δάσκαλος θα πληρωθεί για τις υπηρεσίες του.
[208] Βλ.Vesterinen, *Professional Dancers* 110.
[209] Βλ. P.Corn.αρ.ευρ. 26, P.Grenf. II 67, P.Lond. II 154-5.
[210] Βλ. P.Oxy. X 1275.
[211] Βλ. P.Flor. I 74, SPP XX 78.

παρείχε περισσότερες ευκαιρίες εργασίας. Όσον αφορά την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν συνήθως οι γυναίκες χορεύτριες, οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι ήταν δούλες ή γυναίκες χαμηλής κοινωνικής στάθμης. Ας θυμηθούμε ότι στην αρχαία Αθήνα οι ελεύθερες γυναίκες δεν εργάζονται συνήθως ως χορεύτριες ή μουσικοί, με ελάχιστες εξαιρέσεις.[212] Μάλιστα, οι περισσότερες έχουν αιγυπτιακά ονόματα, όπως παραδίδουν οι πάπυροι. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολύ συχνά συνδέονται και με την πορνεία, καθώς η συμμετοχή τους σε διάφορες εορτές τους έδινε παράλληλα την ευκαιρία της παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών. Εξάλλου, ο χορός στην Αίγυπτο ανέκαθεν είχε ερωτική πλευρά, καθώς πολλές γυναίκες χορεύτριες –ιέρειες των ναών– χόρευαν ενώπιον ενός άρρενα θεού προσπαθώντας να μετουσιώσουν τη θεϊκή σεξουαλική βία σε κάτι δημιουργικό.[213] Παράλληλα, και στην κλασική λογοτεχνία η καλλιτέχνις–εταίρα αποτελεί κοινό τόπο, καθώς το γυναικείο σώμα που χορεύει αποτελεί πηγή αισθητικής απόλαυσης.[214] Μάλιστα είναι απορίας άξιο το ότι η αυλητρίδα, η οποία συμμετέχει σε διάφορα συμπόσια, συνδέεται πιο συχνά με την πορνεία συγκριτικά με την ορχηστρίδα, η οποία λόγω της έκθεσης του σώματός της κατά τη διάρκεια του χορού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο σεξουαλικά διαθέσιμη.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η ασχολία των γυναικών με καλλιτεχνικά επαγγέλματα είναι αρκετά υψηλή στη ρωμαϊκή Αίγυπτο και η οικονομική δύναμη που τους παρείχαν αυτές οι δραστηριότες είναι υψηλότερη συγκριτικά με άλλες μορφές εργασίας. Αν και οι γυναίκες χορεύτριες ή αυλητρίδες συνδέονταν συχνά με την πορνεία, στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου οι καλλιτέχνες δεν θεωρούνται τόσο περιθωριοποιημένοι, όσο στην κλασική εποχή, δεδομένου ότι ηταν ένα δημοφιλές επάγγελμα για άντρες και γυναίκες με ικανοποιητικές απολαβές. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι σταδιακά από το τέλος του 3ου αιώνα μ.Χ., τα συμβόλαια εργασίας επαγγελματιών καλλιτεχνών αρχίζουν να εξαφανίζονται,[215] χωρίς ωστόσο να μπορουμε να αποδώσουμε την αιτία αυτού του φαινομένου στην εξάπλωση του χριστιανισμού και των αρχών του.

[212] Βλ. SEG. 18.36, B212, 25.178.5
[213] Βλ. Montserrat, *Sex and Society* 118.
[214] Βλ. Λουκιανον, *Ἑταιρικοὶ Διάλογοι*, Αθήναιο, *Δειπνοσοφισταὶ* (βιβλίο 13 *Περὶ γυναικῶν*).
[215] Βλ. Westemann, *The Castanet Dancers* 144.

5. **Γυναίκες *νεκροτάφοι***

Οι πάπυροι, ήδη από την ελληνιστική εποχή, παραδίδουν μαρτυρίες για διάφορα επαγγέλματα τα οποία σχετίζονται με την εκτέλεση των ταφικών εθίμων και τη λατρεία του νεκρού. Στα επαγγέλματα αυτά ανήκουν οι λεγόμενοι *γραμματεῖς*,[216] οι *παρασχίσται*, οι *ταριχευταί*, οι *στολισταί*, οι *ἰατροί*, οι *χοαχύται*, οι *νεκροτάφοι*, οι *ἐνταφιασταί* και οι *θρηνηταί*. Το επάγγελμα του *νεκροτάφου*, το οποίο θα μας απασχολήσει σε αυτή την ενότητα, δεν σχετιζόταν τόσο με την τέλεση ταφικών εθίμων, αλλά αποτελούσε περισσότερο μια τυπική διαδικασία. Συγκεκριμένα ο *νεκροτάφος* ασχολούνταν με το πρακτικό μέρος της ταφής του νεκρού που πραγματοποιούνταν μετά τη δουλειά του ταριχευτή και πριν από αυτήν του *χοαχύτη*. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το αρχαιότερο παπυρικό κείμενο που μαρτυρεί τον όρο *νεκροτάφος* προέρχεται από τον τρίτο αιώνα μ.Χ.[217] Όσο καιρό οι νεκροί θαύονταν στους ήδη υπάρχοντες παλαιούς τάφους, το επάγγελμα αυτό δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Αίγυπτο. Ωστόσο, στη ρωμαϊκή περίοδο, κατά την οποία αυξήθηκε ο πληθυσμός, εμφανίστηκε η ανάγκη για δημιουργία νέων τάφων, με αποτέλεσμα το επάγγελμα του *νεκροτάφου* να αποκτήσει μεγαλύτερη ζήτηση.[218] Όπως μαρτυρεί ο P. Grenf. II 77, στα καθήκοντα του *νεκροτάφου* περιλαμβανόταν και η μεταφορά των νεκρών σωμάτων από τη μία περιοχή στην άλλη, δηλαδή η λεγόμενη *παρακομιδή*. Μάλιστα το σύνολο των καθηκόντων τους στους παπύρους αποκαλείται είτε *κηδεία νεκροταφικὴ*[219] είτε *ὑπηρεσία νεκροταφική*.[220] Όπως φαίνεται, οι *νεκροτάφοι* είχαν το δικαίωμα να εξασκούν το επάγγελμά τους σε μια ορισμένη περιοχή ή να εκμεταλλεύονται μια συγκεκριμένη νεκρόπολη.[221] Συνήθως ζούσαν έξω από την πόλη κοντά στη νεκρόπολη, της οποίας την περιοχή μπορούσαν να εκμεταλλεύονται και με άλλους τρόπους, όπως για παράδειγμα τη γεωργική εκμετάλλευση.[222]

Εφόσον η μεταφορά των σωμάτων απαιτούσε σημαντική μυϊκή δύναμη, είναι λογικό το επάγγελμα του *νεκροτάφου* να απευθύνεται κυρίως σε άνδρες, Ωστόσο, στους παπύρους μαρτυρούνται και ορισμένες γυναίκες που έχουν τον τίτλο *νεκροτάφη* ή

---

[216] Αυτοί ασχολούνταν με τη μουμιοποίηση των πτωμάτων.

[217] Βλ. P.Sorb. αρ.ευρ. 331.
[218] Βλ. Derda, *Necropolis Workers* 28.
[219] Βλ. P.Grenf. II 68, 70.
[220] Βλ. P.Grenf. II 71.
[221] Βλ. και Wagner, *Les Oasis d'Égypte* 351.
[222] Βλ. O.Wilb. 76. Πβ. και SB I 4651,4653 για την άποψη ότι οι *νεκροτάφοι* κατοικούσαν εκτός πόλεως κοντά στη νεκρόπολη.

νεκροταφίς. Ενδεικτικά, κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 240 και 306 μ.Χ., δεκαπέντε *νεκροτάφοι*, μεταξύ των οποίων και δύο γυναίκες, δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Κυσίδας στη Μεγάλη Όαση.[223] Οι περισσότεροι από αυτούς δεν κατάγονται από τη συγκεκριμένη περιοχή, και πιθανόν δραστηριοποιούνται και σε άλλες νεκροπόλεις της ίδιας τοπαρχίας. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο P.Grenf. II 71 (= P.Bodl. I 33), στον οποίο μια ενήλικη γυναίκα, η Αυρηλία Ασκλαταρία,[224] με την ιδιότητα της *νεκροτάφης* εξουσιοδοτεί κάποιον άνδρα να την εκπροσωπήσει στην ακρόαση ενώπιον του προέδρου της *Μωθιτών πόλεως*, όπου θα παρίσταται ένας διαιτητής για να ρυθμίσει ένα ζήτημα, στο οποίο εμπλέκεται η γράφουσα.[225] Ωστόσο, από τα συμφραζόμενα φαίνεται ότι πρόκειται για τυπική διαδικασία, η οποία θα μπορούσε να σχετίζεται με κάποια κλήρωση για δημόσιο αξίωμα.[226]

Γυναίκες που εξασκούν το επάγγελμα της *νεκροτάφης* βρίσκουμε και σε άλλους παπύρους από τη ρωμαϊκή εποχή. Συγκεκριμένα, στον P.Grenf. II 76 του τετάρτου αιώνα μ.Χ. σώζεται μια συμφωνία διαζυγίου με κοινή συναίνεση μεταξύ του Σούλι που χαρακτηρίζεται *νεκροτάφος* και της συζύγου του Σεμψάϊτος, η οποία είναι επίσης *νεκροτάφη*. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι οι περισσότεροι *νεκροτάφοι* που προέρχονται από την περιοχή της Μεγάλης Οάσεως συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς συγγένειας, κάτι που οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανόν το επάγγελμα να ήταν οικογενειακό και κληρονομικό.[227] Συνήθως ένας πατέρας συνεταιριζόταν με τους γυιούς του, ή ένας σύζυγος με τη σύζυγό του. Η μεταβίβαση αυτού του δικαιώματος γινόταν είτε μέσω

---

[223] Βλ. Dunand, *Les Necrotaphes* 117.

[224] Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο πάπυρος χρονολογείται στα 246 μ.Χ, έτος στο οποίο έχει ήδη τεθεί εν ισχύ το διάταγμα του Καρακάλλα για την παραχώρησης της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Το εν λόγω διάταγμα μπορεί να εξηγήσει την προσθήκη του τίτλου της Αυρηλίας στο όνομα της παραπάνω *νεκροτάφης*.

[225] Ο Bagnall θεωρεί ότι το ζήτημα θα μπορούσε να σχετίζεται με ιδιοκτησία περιουσίας εκ μέρους της γυναίκας στην εν λόγω περιοχή, όπου πρέπει να μεταβεί ο εξουσιοδοτηθείς. Βλ. Bagnall, *A Mandate* 151.

[226] Βεβαίως, το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι κατά πόσο οι γυναίκες συμμετείχαν στις δημόσιες λειτουργίες, τα λεγόμενα *munera corporalia*. Όπως φανερώνουν οι παπυρικές μαρτυρίες, οι γυναίκες κατά κανόνα εξαιρούνταν από τέτοιου είδους υποχρεώσεις. Πολύ συχνά σε διάφορα έγγραφα από την Αίγυπτο συναντάμε αναφορές στην εξαίρεση των γυναικών από την υποχρέωση να καλλιεργούν δημόσια γη. Η απαλλαγή των γυναικών από ποικίλες δημόσιες υποχρεώσεις μαρτυρείται κυρίως σε κείμενα από τον 1ο αι. μ.Χ. ως και την εποχή του Ιουστινιανού, κατά την οποία μάλιστα αποκαλείται προγονικό έθιμο. Βλ. Lewis, *Compulsory Public Services* 92. Για την εξαίρεση των γυναικών από διάφορες λειτουργίες, όπως η *ἐπιμέλεια* βλ. και. BGU II 648, P.Oxy. VI 899, P.Tebt. II 327. Πβ. και *Digest* 50.4.3.3: *corporalia munera feminis ipse sexus denegat.*

[227] Βλ. Derda, *Necropolis Workers* 30. Για την κληρονομικότητα του επαγγέλματος βλ. SB III 7205 στον οποίο ο *νεκροτάφος* Πετεχών φοβάται ότι μια ομάδα από πέντε *ἐξωπυλῖται* θα του αφαιρέσουν την *ἐνταφιαστικὴν τάξιν*, η οποία του ανήκει από τον πατέρα του. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στην ομάδα των πέντε ατόμων ανήκει και μια γυναίκα. Για τον όρο *ἐξωπυλίτης* βλ. και P.Grenf. II 72. Ο όρος αυτός εμφανίζεται από τον τρίτο αιώνα μ.Χ. και πιθανόν ταυτίζεται τόσο με τον όρο *νεκροτάφος*, όσο και *ἐνταφιαστής*.

της κληρονομιάς από τον πατέρα στα τέκνα είτε μέσω της παραχώρησής του σε κάποιον τρίτο.[228]

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, τα άτομα που εργάζονταν σε αυτόν τον χώρο ανήκαν σε χαμηλή κοινωνική τάξη, αν λάβουμε υπόψη μας ότι βασική τους αρμοδιότητα ήταν η ασχολία με την καθαρά τεχνική πλευρά της ταφής. Ενδεικτικά, ο P.Tebt. II 589 του δευτέρου αιώνα μ.Χ. αναφέρει τους *νεκροτάφους* σε έναν κατάλογο επαγγελματιών μαζί με τους *οἰκοδόμους* και τους *ὀνηλάτες*. Παράλληλα, είναι ενδεικτικό ότι επτά από τους δεκαπέντε *νεκροτάφους* –άνδρες και γυναίκες– που εμφανίζονται σε παπύρους από την περιοχή της Μεγάλης Οάσεως δηλώνουν ότι δεν μπορούν να υπογράψουν το όνομά τους, καθώς είναι αναλφάβητοι. Το γεγονός αυτό συνηγορεί υπέρ της χαμηλής κοινωνικής και πνευματικής στάθμης όσων ασχολούνταν επαγγελματικά με την διαδικασία της ταφής. Μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκεται για δούλους ή ελεύθερους, οι οποίοι εργάζονταν με αυτόν τον τρόπο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τόσο η *νεκροτάφη* Ταπαούς στον P.Grenf. II 75, για την οποία υπογράφει ο Αυρήλιος Φιλοσάραπις, καθώς η ίδια δεν γνωρίζει γράμματα, όσο και η *νεκροτάφη* Θερμούθις στον P.Bodl. I 169. Σε μορφωτικό επίπεδο θα λέγαμε ότι οι *νεκροτάφοι* –άνδρες και γυναίκες–μοιάζουν με τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας.

Το πόσο προσοδοφόρα ήταν η δουλειά του *νεκροτάφου* δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε με βάση τις σωζόμενες μαρτυρίες.[229] Συνήθως όσοι ασχολούνταν με αυτό το επάγγελμα είχαν παράλληλα και άλλες εργασίες, όπως είναι οι γεωργικές, καθώς τα καθήκοντα που σχετίζονταν με την ταφή δεν ήταν καθημερινά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν δύο πάπυροι από τον τέταρτο αιώνα στους οποίους φαίνεται ότι μια γυναίκα *νεκροτάφη* μπορούσε να δουλεύει παράλληλα και ως τροφός. Χαρακτηριστικά στον P.Bodl. I 169, ο οποίος αναφέρθηκε και ακριβώς παραπάνω, σώζεται ένα συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο η *νεκροτάφη* Θερμούθις συμφωνεί να γίνει τροφός ενός βρέφους με τη συμφωνία του συζύγου της ως επιτρόπου. Παρομοίως, και στον P.Grenf. II 75, για τον οποίο έγινε νύξη παραπάνω, η *νεκροτάφη* Ταπαούς δηλώνει ότι έλαβε απο τον *νεκροτάφο* Κασιανό είκοσι τάλαντα ως αμοιβή για το φαγητό και την

[228] Βλ. SB I 4654-55.

[229] Η μόνη ένδειξη που έχουμε για τα έσοδα ενός *νεκροτάφου* προέρχεται από τον P.Grenf. II 77, στον οποίο αναφέρεται ότι δίνονται 340 δραχμές για τη μεταφορά της σορού, 20 δραχμές για το σάβανο και τα λοιπά απαραίτητα αντικείμενα, καθώς και πληρωμή του *νεκροτάφου* σε είδος με την προσφορά διαφόρων αγαθών.

ένδυσή της κατά την περίοδο που εργαζόταν ως τροφός στο σπίτι του.[230] Στο κείμενο αυτό δεν είναι σαφές, αν η γυναίκα είναι ελεύθερη ή δούλη, καθώς η υπηρεσία της αποκαλείται δουλεία, (στ. 10-12: *τ]ὰ τρο-φῖα(*) καὶ τὸν ἡματι[σμὸ]ν(*) τ[οῦ τετά]ρτου μέρους τῆς δουλί[ας]*) χωρίς όμως να γίνεται συγκεκριμένη νύξη στο καθεστώς της γυναίκας. Βεβαίως, μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι τόσο ελεύθεροι, όσο και δούλοι μπορούσαν να εξασκήσουν το επάγγελμα του *νεκροτάφου*. Το επάγγελμα της τροφού, αλλά και εκείνο της *νεκροτάφης* προορίζονταν για γυναίκες κατώτερης κοινωνικής τάξης, επομένως είναι εύλογο κάποιες από αυτές να ασχολούνται περιστασιακά και με τις δύο εργασίες, προκειμένου να κερδίσουν τα προς το ζην. Κάτι τέτοιο συνηγορεί και πάλι υπέρ της άποψης ότι η αμοιβή του *νεκροτάφου* ήταν ιδιαίτερα χαμηλή.

Από τον τρίτο αιώνα μ.Χ. και μετά συναντάμε και τον όρο *ἐξωπυλίτης* ο οποίος σχεδόν ταυτίζεται με τον όρο *νεκροτάφος*.[231] Οι εξωπυλίτες πρέπει να ήταν φύλακες της νεκρόπολης, οι οποίοι κατοικούσαν είτε γύρω από αυτήν είτε εντός της. Η κοινωνική τάξη τους ήταν αντίστοιχη με αυτή των νεκρτοτάφων. Μια γυναίκα με αυτό το επάγγελμα συναντάται στον P.Grenf. II 78, όπου περιγράφεται ότι η *εξωπυλίτης* Τάβης και ο σύζυγός της συνέλαβαν παράνομα ως δούλους την ελεύθερη σύζυγο και τα παιδιά του επίσης *εξωπυλίτη* Σύρου. Δεν αναφέρεται ο λόγος αυτής της υποδούλωσης, αλλά θα μπορούσε να σχετίζεται με ορισμένο χρέος. Συνοψίζοντας, η ταφή των νεκρών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο θεωρείται ένα επάγγελμα που εξασκείται και από τα δύο φύλα, παρά τις όποιες φυσικές δυσκολίες παρουσίαζε. Οι γυναίκες χαμηλής κοινωνικής τάξης είχαν τη δυνατότητα να εργαστούν ως *νεκροτάφοι*, συνήθως όμως με τη συνεργασία του συζύγου τους.

---

[230] Για τους όρους *τροφεῖα* και *ἱμάτια* πβ.για παράδειγμα BGU I 297, στον οποίο σώζεται ένα συμβόλαιο τροφού. Ο Wagner (*Les Oasis d'Égypte* 324) θεωρεί ότι η *νεκροτάφη* Ταπαούς είναι δούλη, η οποία εργάζεται παράλληλα ως τροφός, πιθανόν κάποιου δούλου, στο σπίτι του Κασιανού. Πβ.και P.Grenf. II 75.4-5: *τὸ τέταρτον μέρος τῆς δουλείας*.

[231] Βλ. Derda, *Necropolis Workers* 33. Ο όρος αυτός απαντάει πρώτη φορά στον πάπυρο P.Grenf. II 72. Για τη σύνδεση μεταξύ του όρου *νεκροτάφος* και *ἐξωπυλίτης* βλ. P.Hamb. I 56, P.Lond. IV 1419, 1215-1224. Ο Gascou μάλιστα ταυτίζει τον όρο *ἀλλόφυλος* με τον όρο *ἐξωπυλίτης* βασιζόμενος κυρίως στον BGU I 34. Αναλυτικότερα βλ. Gascou, *Les ἀλλόφυλοι* 285-294.

6. Παραγωγή και πώληση αγαθών

Πέρα από την παροχή διαφόρων υπηρεσιών, οι γυναίκες, ήδη από την κλασική εποχή, δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στον χώρο της παραγωγής και πώλησης προϊόντων.[232] Στην παρούσα ενότητα θα ασχοληθώ με περιπτώσεις γυναικών, οι οποίες παρασκευάζουν ή και πωλούν είδη διατροφής και καθημερινής χρήσης στη ρωμαϊκή Αίγυπτο.

α. Μυροπώλισσα

Οι λογοτεχνικές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν ότι η χρήση αρωμάτων στον αρχαίο κόσμο αποτελεί κοινό φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται με την εξωτερική ομορφιά και χάρη. Ήδη τον 7ο αιώνα π.Χ., ο Ησίοδος,*Έργα* στ. 519-523, περιγράφει γλαφυρά τη χάρη και την ομορφιά των νεαρών κοριτσιών με τα δροσερά αρώματα. Στην κλασική Αθήνα την εποχή του Αριστοφάνη δεν συναντάμε μόνο τους λεγόμενους πωλητές αρωμάτων (*μυροπῶλαι* και *μυροπώλισσα*ι), αλλά και ειδική αγορά αρωμάτων και αρωματικών φυτών, το λεγόμενο *μυροπώλιον*. Αν και στον ελλαδικό χώρο το επάγγελμα της μυροπώλισσας δεν έχαιρε μεγάλης υπόληψης, οι Ρωμαίες γυναίκες που ασχολούνταν με την πώληση αρωμάτων θεωρούνταν αξιοσέβαστες.[233] Στην Αίγυπτο όλων των εποχών η παρασκευή και η πώληση αρωμάτων καταλαμβάνει σπουδαία θέση στην οικονομική ζωή της χώρας. Ιδιαίτερα η Αλεξάνδρεια ήταν ονομαστή για τις αλοιφές της, αλλά και για τα περίφημα αρώματά της σε όλο τον αρχαίο μεσογειακό κόσμο, ενώ για τα εργαστήρια αρωματοποιΐας της κάνει λόγο και ο Πλίνιος.[234] Η παραγωγή ποικίλων αρωμάτων βεβαίως προϋπέθετε την καλλιέργεια των αντίστοιχων φυτών, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν ως βάση, όπως η βιολέτα, ο νάρκισσος, το τριαντάφυλλο και πολλά άλλα.[235]

Όπως μαρτυρούν οι παπυρικές πηγές, το εμπόριο αρωμάτων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο φαίνεται ότι ήταν οργανωμένο σε τοπικά σωματεία, που ονομάζονταν *κοινὰ τῶν μυροπωλῶν* τα οποία ρύθμιζαν τις τιμές των αντίστοιχων προϊόντων. Ενδεικτική μαρτυρία αποτελεί ο P.Oxy. LIV 3733 του τέταρτου αιώνα μ.Χ., στον οποίο γίνεται λόγος για το *κοινὸ τῶν μυροπωλῶν* της Οξυρρύγχου. Παράλληλα, ο P.Fay XCIII, στον

---

[232] Βλ. P.Stras. IX 831.4 για μια γυναίκα *ζυτόπωλι*, P.Panop. 15.8. για *κυαμοπώλισσα*.
[233] Treggiari, *Lower Class Women* 70.
[234] Βλ. Pliny, *Natura Historia* XIII 5 ff.
[235] Βλ. Jonhson, *Roman Egypt* 339-340.

οποίο σώζεται η πράξη μίσθωσης της *μυροπωλαϊκῆς* και *ἀρωματικῆς* εργασίας από κάποιον Σαραπίωνα, μαρτυρεί ότι κατά το 161 μ.Χ. η κατασκευή και το λιανικό εμπόριο αρωμάτων ήταν μονοπώλιο.

Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο οι γυναίκες ασχολούνταν επαγγελματικά με την παρασκευή ή πώληση αρωμάτων στην Αίγυπτο της ρωμαϊκής περιόδου. Δυστυχώς οι διασωθείσες πηγές δεν μπορούν να διαφωτίσουν πολύ την κατάσταση. Σημαντική μαρτυρία αποτελεί ο P.Oxy. LXXV 5064 του τετάρτου αιώνα μ.Χ., στον οποίο ένας άνδρας ονόματι Αυρήλιος Παύλος εγγυάται στον ερανάρχη Αυρήλιο Συρίωνα υπέρ της Αυρηλίας Απολλωνίας, η οποία είναι πωλήτρια αρωμάτων. Η εγγύηση δίνεται για ορισμένο δάνειο το οποίο εκείνη έχει λάβει από το αντίστοιχο επαγγελματικό σωματείο, τον λεγόμενο έρανο.[236] Μάλιστα αναφέρεται ότι η ημερήσια συνεισφορά της γυναίκας θα είναι εξήντα μυριάδες δηνάρια, και στην περίπτωση που δεν τα καταβάλει, οφειλέτης θα είναι ο εγγυητής της.[237] Όπως φαίνεται από τον πάπυρο, η γυναίκα είναι ελεύθερη πολίτης με τον τίτλο Αυρηλία, ενώ η σχέση της με τον άνδρα που εμφανίζεται ως εγγυητής της δεν είναι ξεκάθαρη. Επομένως, αν και η χρήση των αρωμάτων απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στο γυναικείο κοινό, η πώληση τους δεν ήταν αποκλειστικά γυναικείο επάγγελμα στην Αίγυπτο,[238] καθώς οι μαρτυρίες για άνδρες μυροπώλες είναι περισσότερες. Χαρακτηριστικά ας αναφέρουμε ότι σε έναν κατάλογο πληρωμών από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ.[239] συναντάμε, μαζί με τα επαγγέλματα του *ἀρτοκόπου* και του *ἡπητή*, αυτό του μυροπώλη, ενώ σε ποικίλα κείμενα της περιόδου γίνεται αναφορά σε πολλούς άνδρες με το επάγγελμα του μυροπώλη.[240]

β. Αρτοποιός

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ήδη από την κλασική εποχή πολλές γυναίκες εργάζονταν στην παραγωγή και πώληση προϊόντων διατροφής, όπως μέλι, αλάτι,

---

[236] Ο έρανος αποτελούσε επαγγελματικό σωματείο το οποίο χορηγούσε δάνεια στα μέλη του. Για τον *ἐρανάρχη* πβ. BGU IV 1133, 1141, O.Claud. 158.
[237] Βλ. P.Oxy. LXXV 5064.10-18.
[238] Ο Φερεκράτης στο Fr.70 KA αναφέρει, λανθασμένα πιθανόν, ότι η πώληση αρωμάτων στην αρχαία Ελλάδα ήταν γυναικείο επάγγελμα, ενώ με βάση τον *Κατὰ Ἀθηνογένους* λόγο του Υπερείδη στην Αθήνα το μυροπώλειο ήταν κυρίως ασχολία για δούλους.
[239] Βλ. P.Ryl. II 420.
[240] Βλ. P.Erl. 115, P.Got.13, P.Oslo III 144, P.Oxy. XXII 2340, P.Oxy. XLII 3065, P.Petaus 103, SB XX 15094, SB XXVI 16762.

λαχανικά και είδη άρτου.[241] Ειδικά η αρτοποιία είναι ένας χώρος που παραδοσιακά συνδέεται με τις γυναίκες, καθώς ανέκαθεν η προετοιμασία του ψωμιού και των λοιπών σκευμασμάτων άρτου αποτελούσε ευθύνη της γυναίκας του σπιτιού. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, οι μαρτυρίες για γυναίκες αρτοποιούς δεν είναι δυστυχώς άφθονες. Από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. ενδεικτικός είναι ο ο P.Bodl. I 34 (= SB XXVI 16537), στον οποίο συναντάμε την παραχώρηση του μονοπωλείου παραγωγής και πώλησης πλακούντα[242] με τον αντίστοιχο φόρο για οκτώ μήνες από την Ρουβρία Σουπερσίλλα Ειρήνη σε κάποιον Δίδυμο, στον οποίο προφανώς το υπενοικιάζει, στ. 6-24: *[βούλομαι ἑκ]ουσίως καὶ αὐθαιρέτως/ [ἐπιχωρηθῆ]ναι παρὰ σοῦ πρὸς μό/[νους μῆνας ὀ]κτὼ ἀπὸ τοῦ ἐνεστῶ/[τος μηνὸς Τῦβι] μέχρι Μεσορὴ/ [μηνὸς τοῦ ἐνε]στῶτος κβ (ἔτους)/ [Ἀντωνίνου Κα]ίσαρος τοῦ κυρίου/ [τὴν---]πωλικὴν καὶ πλακουν/[τοπωλικὴν κ]αὶ παντελιτοπωλικ/[ήν κώμης] Φιλαδελφείας καὶ/ [---τε]λέσω εἰς τὸν τῆς/ [ὠνῆς λόγ]ον φόρου σύνπα[ν]/[τι] [λόγῳ ἀρ]γυρίου δραχμὰς ε[--]/ [--- ὧν καὶ] τὴν διαγραφὴ[ν ποι]/[ήσομαι κατὰ μ]ῆνα τὸ αἰρ[οῦν]/ [ἐξ ἴσου ἀνυ]πολόγων καὶ ἀκ[ιν]/[δύνων, τῶν] εἰς ἑτέρους λόγου[ς]/ [πρὸς διοίκησ]ιν τελουμένων/ [ὄντων πρὸς] ἐμὲ τὸν μεμισθω/[μένον.*

Το επάγγελμα του παραγωγού και πωλητή πλακούντα[243] ήταν διαδεδομένο στη ρωμαϊκή Αίγυπτο και το συναντάμε ξανα στον P.Bodl. I 36, όπου ανάφερεται ότι ο Αυρήλιος Ευτύχης είναι γυιός του Γεωργίου του πλακουντά. Δυστυχώς, οι διασωθείσες παπυρολογικές μαρτυρίες για γυναίκες που παράγουν και πωλούν πλακούντα και άλλα είδη άρτου είναι ελάχιστες. Χαρακτηριστικά στον P.Oxy. VIII 1146 από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., ο οποίος σώζει ένα κατάλογο πληρωμών, αναφέρονται διάφορες γυναίκες ως *ἀρτοκόπισσαι*.[244] Επιπλέον, ο P.Oxy. XXIV 2421[245] από τον τέταρτο αιώνα αναφέρει μια γυναίκα *ἀλέτισσα* σε έναν κατάλογο πληρωμών σε σιτάρι, ενώ σε απόσπασμα επιστολής,[246] που χρονολογείται στον τέταρτο με πέμπτο αιώνα, αναφέρονται *ἀλετρείδαι* (στ. 9: *παρὰ τῷ ἀρτο[κ]όπῳ εἰς ἀλετρείδ[ας*]).

---

[241] Βλ. Brock, *Labour of Women* 336-346. Πβ. Θεόφραστος, *Χαρακτῆρες* II 9, XXII 10 και Μένανδρο 962K για τον όρο «ἀγορὰ γυναικεῖα», ο οποίος αναφέρεται είτε στην πώληση γυναικείων ειδών είτε στην πώληση αγαθών που παρήγαγαν οι ίδιες οι γυναίκες.

[242] Ο πλακούντας ήταν ένα είδος άρτου βλ. κα LSJ, *πλακοῦς* I.1. Για τη χρήση και τη σημασία του πλακούντα στην καθημερινή ζωή της Αιγύπτου βλ. SB XX 14226, P.Oxy. VI 936, P.Oxy. IX 1211, P.Oxy. XIV 1655.

[243] Στον SPP XX 106 συναντάμε μια αναφορά στον Θέωνα τον πλακουντάριο (ή πλακουντά).

[244] Για τον όρο *ἀρτοκόπος* βλ. Reil, *Hellenistichen Ägypten*, 152,171,174. Πβ. και P.Prag. I 97.1 για μια *καθαροπώλισσα*.

[245] Αξίζει να αναφέρουμε ότι στον στίχο 47 συναντάμε μια γυναίκα με το επάγγελμα της βάφισσας.

[246] PSI VII 838.

Η ασχολία με την παρασκευή άρτου δεν είναι ωστόσο αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση, όπως φανερώνουν οι πολυάριθμοι πάπυροι που κάνουν λόγο για άνδρες αρτοποιούς.[247] Στον χώρο του οίκου βέβαια η παρασκευή του άρτου και των λοιπών εδεσμάτων ήταν συνήθως γυναικεία δουλειά και κυρίως εργασία που αναλάμβαναν οι δούλες του σπιτιού. Έτσι, ως παράδειγμα να αναφέρουμε ότι σε συμβόλαιο παραμονής[248] δούλης, για το οποίο έγινε λόγος και νωρίτερα, συμφωνείται ότι σε περίπτωση που ο εργοδότης της επιθυμεί να ψήσει ψωμί μέσα στη νύχτα, ο κύριός της θα πρέπει να της επιτρέψει να μεταβεί στο σπίτι του και να πραγματοποιήσει την αντίστοιχη εργασία.

γ. Ελαιουργός – Ελαιοπώλισσα

Το λάδι αποτελεί βασικό προϊόν καθημερινής κατανάλωσης και ποικίλης χρήσης στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, αν και θα το κατατάσσαμε ίσως στα είδη πολυτελείας,[249] εξαιτίας της σπανιότητας της ελιάς στη χώρα του Νείλου. Χαρακτηριστικά σε μια επιστολή[250] του τρίτου αιώνα, η Δημητρία ενημερώνει την αδελφή της Άπια ότι τελικά κατάφερε να της αποστείλει το λάδι το οποίο της είχε ζητήσει. Όπως φαίνεται, η συντάκτρια βρίσκεται στην Αντινοόπολη, όπου η αγορά λαδιού ήταν εύκολη, ενώ η παραλήπτρια της επιστολής βρίσκεται πιθανόν σε περιοχή βορειότερα αυτής, στ. 14-17: *εὗρον δὲ/ νῦν τὸν πρὸς σὲ ἀνερχό/μενον, ἔπεμψά σοι τὸ/ ἔλαιον ἄξιόν σου*. Δυστυχώς οι πάπυροι της ρωμαϊκής περιόδου δεν διασώζουν πλήθος πληροφοριών σχετικών με την οικονομική δραστηριότητα των γυναικών, ωστόσο συναντάμε ορισμένες σημαντικές μαρτυρίες. Ενδεικτικά, στον P.Fay. XCI του πρώτου αιώνα μ.Χ. μια γυναίκα ονόματι Θενετκουείς, *Περσείνη* στην καταγωγή, με κύριο ένα συγγενή της υπογράφει συμβόλαιο εργασίας σε ελαιοτριβείο. Συγκεκριμένα, εργοδότης της θα είναι ένας Ρωμαίος λεγεωνάριος ονόματι Λούκιος Βελλήνος Γέμελλος, ο οποίος της προκαταβάλλει δεκαέξι δραχμές ως *ἀρραβῶνα ἀναπόρριφον* με αντάλλαγμα να μεταφέρει τις ελιές που παράγονται από τους ελαιώνες του στην Ευημερία στο αντίστοιχο ελαιοτριβείο του, στ. 15-27: *ἐπάνα[γ]κον ῥῦν παρεμβαλεῖν τὴν Θεν/ετκουεῖν*

[247] Αναλυτικά για την αρτοποιία και τα αντίστοιχα επαγγέλματα στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο βλ. Battaglia, *Artos*.
[248] Βλ. P.Wisc. I 5.32.
[249] Βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 24.
[250] P.Hamb. I 192 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 330; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B4.13, αρ. 212).

ἐν [τ]ῶι ὑ[πά]ρχοντι τῷ Λουκίωι Βελ/λήνωι Γεμέλ[λ]ῳ [ἐν] Εὐημερείᾳ ἐλαιουργίωι/ ἀφ' ἧς ἡμέρας [ἐ]ὰν [α]ὐτῆι παρανῳ̣[ίλῃ ἐ]λ̣αι̣κοὺς/ καρποὺς ἐκπεπτωκότας εἰς τὸ ἐνεστὸ(ς)/ τρίτον ἔτος, ποιοῦσαν πάντα ὅσα καθήκει/ παρεμβαλλού[σ]ῃ μέχρει ἐγβάσεως πάσης/ ἐλαιουργίας, λαμβάνουσα παρὰ τοῦ Λουκίου/ Βελλήνου τὸν ἡμερήσιον μισθὸν ὡς/ἐπὶ τῶν ὁμοίων παρεμβαλλουσῶν ἐν/τῇ κώμηι, ὑπολογήσιν δὲ τὸν Λουκίον/ τὰς τοῦ ἀργ[υ]ρίου δραχμὰς δέκα ἓξ κατὰ/ μέρος ἐκ τῶν ἐσομένων μισθῶν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι αν η γυναίκα δεν εκτελέσει τα καθήκοντά της, οφείλει να επιστρέψει τα χρήματα που έλαβε διπλάσια, ενώ ταυτόχρονα ο Λούκιος θα έχει το δικαίωμα να διατάξει αναγκαστική εκτέλεση στην περιουσία της με βάση την αντίστοιχη νομική διαδικασία. Όπως μαρτυρεί η επιστροφή του αρραβώνα λίγα χρόνια μετά το 107 μ.Χ, η Θενετκουείς δεν κατάφερε μάλλον να εκπληρώσει τα καθήκοντά της, ωστόσο για κάποιο λόγο απέφυγε να πληρώσει το διπλάσιο ποσό ως πρόστιμο:[251] *ἀργυρίου δραχμὰς δέκα ἕξ. (ἔτους) πέμ<π>του Αὐτοκράτορος Καίσαρος Νερούα Τραιανοῦ Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ, Τῦβ(ι) ιβ.*

Παράλληλα, σε μια σειρά παπύρων από τον τέταρτο αιώνα εμφανίζεται μια γυναίκα με το όνομα Αυρηλία Θεοδώρα να συνάπτει διάφορες δικαιοπραξίες με τρίτους. Το ενδιαφέρον μας μονοπωλεί το ότι η γυναίκα χαρακτηρίζεται στα κείμενα ως *ἐλαιοπώλισσα,*[252] δηλαδή ασχολείται επαγγελματικά με την πώληση ελαίου.[253] Στον P.Panop. 11 (= SB XII 10978) από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., η Αυρηλία Θεοδώρα εμφανίζεται να μισθώνει την τρίτη στέγη μιας οικίας που ανήκει σε μια γυναίκα με το όνομα Σοφία. Ο πάπυρος δεν διασώζει λεπτομέρειες για την επαγγελματική δραστηριότητα της, όμως μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι πιθανόν διέθετε μια ορισμένη οικονομική δύναμη, η οποία της επέτρεπε να προβεί στην εμπράγματη δικαιοπραξία της μισθώσεως ακινήτου. Παρομοίως, στον P.Panop. 13 (= SB XII 10980) η ίδια γυναίκα εμφανίζεται να εκμισθώνει για τρία έτη μέρος οικίας που της ανήκει στον Αυρήλιο Ψαΐτα, ενώ στον P.Panop. 12 (= SB XII 10979) εκμισθώνει ακίνητα (*ἐξέδρα* και *ταμιεῖον*) στον Αυρήλιο Γερμανό. Σε έναν ακόμη πάπυρο της σειράς, στον P. Panop. 24 (= SB 12 11217), η Αυρηλία Θεοδώρα αναφέρει ότι έχει δανείσει ορισμένη ποσότητα αργυρίου σε κάποιον Βησά, ο οποίος έθεσε ως υποθήκη

[251] βλ. και Keenan − Manning − Firanko, *Law and Legal Practice* 412-13.
[252] Μια ακόμη ελαιοπώλισσα αναφέρεται στον P.Berl.Bork.389 (=SB VIII 9902, SB XXIV 16000), στον οποίο διασώζεται κατάλογος με ονόματα διαφόρων επαγγελματιών και της ακίνητης περιουσίας τους.
[253]Από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή σώζονται πολυάριθμοι πάπυροι κυρίως με άνδρες ελαιοπώλες. Για την παραγωγή και σημασία του λαδιού στην οικονομία της Αιγύπτου κατά τους πτολεμαϊκούς χρόνους βλ. και Sandy, *Ptolemaic Oils* 237-242.

για το δάνειο το τμήμα ενός ελαιοφοινικώνος που του ανήκε. Καθώς το δάνειο κατέστη ληξιπρόθεσμο, η Θεοδώρα αναγκάστηκε να προχωρήσει στις νόμιμες διαδικασίες. Οι οικονομικές δραστηριότητες της είναι λοιπόν σημαντικές, κάτι που οδηγεί πιθανόν στο συμπέρασμα ότι ανήκε σε μια οικονομική ελίτ και διέθετε πολυάριθμα ακίνητα.

Επιπλέον, στον BGU II 445 από τον δεύτερο αιώνα η Σοήρις, κόρη του Στοτοήτι, ασχολείται με την εκμετάλλευση ενός ελαιώνα και συνάπτει ορισμένα δάνεια, τα οποία κατά πάσαν πιθανότητα σχετίζονται με τη χρηματοδότηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της. Τα παραδείγματα είναι λίγα, ωστόσο ίσως υπαινίσσονται ότι η ασχολία με την παραγωγή και πώληση ελαίου ήταν μία κερδοφόρα δραστηριότητα και απέδιδε σημαντική οικονομική δύναμη. Εξάλλου, πρέπει να τονίσουμε ότι αν και οι καρποί ελιάς αποτελούσαν βασικό προϊόν διατροφής στην Αίγυπτο, με βάση τις μαρτυρίες του Στράβωνα[254] οι ελιές εμφανίζονται σπάνια στην χώρα και εντοπίζονται κυρίως στην Αλεξάνδρεια και τον Αρσινοΐτη Νομό. Εφόσον το λάδι αποτελούσε είδος πολυτελείας στην Αίγυπτο, η ασχολία με την παραγωγή[255] και πώλησή του απέφερε σημαντικά έσοδα.

δ. Λαχανοπώλης

Το επάγγελμα της λαχανοπώλιδος μαρτυράται ήδη από την Αθήνα του πέμπτου αιώνα, και αρκεί να θυμηθούμε τα υποτιμητικά σχόλια του Αριστοφάνη[256] για τη μητέρα του τραγικού ποιητή Ευριπίδη, η οποία το ασκούσε. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο δεν γνωρίζουμε πολλές πληροφορίες για το επάγγελμα της λαχανοπώλιδος, ωστόσο ο BGU I 22 από τον δεύτερο αιώνα κάνει λόγο για μια γυναίκα λαχανοπώλιδα, η οποία υποβάλλει αίτηση στις αρχές εξαιτίας της επίθεσης που δέχτηκε στο σπίτι της από ένα ζευγάρι,[257] στ. 1-7: *Ἀπίωνι στρ(ατηγῷ) Ἀρσι(νοίτου) Ἡρακ(λείδου)/ με(ρίδος)/ παρὰ Ταρμούθιος τῆς/ Φίμωνος λαχανοπώλης/ ἀπὸ κώμης Βακχιάδος/ τὸ παρὸν μὴ ἔχουσα κύ/ριον*. Παράλληλα, σε μια αίτηση, που χρονολογείται τον δεύτερο με τρίτο αιώνα, μια γυναίκα αναφέρει ότι ο Αγαθοκλής με τον δούλο του και έναν ακόμη εργάτη μπήκαν στο κτήμα της και της κατέστρεψαν την παραγωγή λαχάνου ζημιώνοντάς της αρκετά, στ. 8-11: *καὶ ἐλί-/κμησάν μου τὸ λ\ά/αχανον/ καὶ οὐχ [ὀ]λ[ί]γην ζη[μ]είαν/ μοι ἐζημιωσάμην*.

[254] Στραβ., *Γεωγρ.* 17. Ι. 35.11-18.
[255] Για την παραγωγή των διαφόρων ειδών λαδιού βλ. και Van Minnen, *Beer, Wine and Oil* 1265-1280.
[256] Βλ. *Ἀχαρνῆς* 480, *Ἱππῆς* 19, *Θεσμοφοριάζουσαι* 387.
[257] Για τη συγκεκριμένη αίτηση βλ. και ενότητα με κινητή περιουσία σελ. 216.

Προφανώς, η γυναίκα διαθέτει εκτάσεις καλλιέργειας οπωροκηπευτικών, τις οποίες καλλιεργούν γεωργοί. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν έχει αναλάβει η ίδια την πώλησή των προϊόντων.

ε. Υαλουργός

Αν και το επάγγελμα του υαλουργού εμφανίζεται συχνά στους παπύρους, οι πληροφορίες για γυναίκες που ασχολούνται επαγγελματικά με αυτόν τον χώρο είναι μηδαμινές. Ο P.Got. 7 του 250 μ.Χ. σώζει μια προσφορά στο δημοτικό συμβούλιο της Πανόπολης για την παροχή γυαλιού σε τρία τοπικά λουτρά. Η προσφορά δίνεται από τρία άτομα που χαρακτηρίζονται *ύελουργοί*: ο Αυρήλιος Ώρος, ο γυιός του Αυρήλιος Μαρίνος και η Αυρηλία Σαραποδώρα. Η Σαραποδώρα χαρακτηρίζεται ως αστή,[258] κάτι που πιθανόν υπαινίσσεται ότι η γυναίκα δεν ανήκε στο αρχείο των κατοίκων της Πανόπολης. Η κοινωνική θέση της δεν ταιριάζει με τη χειρωνακτική εργασία του υαλουργού, για την οποία μιλάει το κείμενο. Είναι πιθανό η γυναίκα να διηύθυνε κάποια οικογενειακή επιχείρηση με συνεργάτες τους δύο άντρες.[259]

στ. Κεραμοποιός

Η κεραμοποιία ήταν ένας κλάδος ιδιαίτερα ανεπτυγμένος στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπως μαρτυρούν τα πολυάριθμα γλυπτά ανάγλυφα που απεικονίζουν κεραμοποιούς εν ώρα εργασίας, αλλά και οι αρχαιολογικές ανασκαφές κλιβάνων. Οι παπυρικές μαρτυρίες[260] που σώζονται δεν μπορούν να ρίξουν άφθονο φως στις δραστηριότητες των κεραμοποιών της εποχής και ιδιαίτερα όσον αφορά τη συμμετοχή των γυναικών σε αυτόν τον χώρο. Τρεις πάπυροι από τα μέσα του τρίτου αιώνα (P.Oxy. L 3595-7), οι

[258] Για την έννοια του αστού και τις διάφορες θεωρίες των μελετητών βλ. Delia, *Alexandrian Citizenship* 8-9 και el Abbadi, *Alexandrian Citizenship* 116.
[259] Βλ. αναλυτικά Worp, *Female Professionals* 86-87.
[260] Στον P.Oxy. LIV 3766, 60-61 (= P.Oxy. XXXI 2570) γίνεται αναφορά στο κοινό των κεραμέων της Οξυρρύγχου. Κεραμείς απαντούν σε πληθώρα παπύρων από τη ρωμαϊκή εποχή: P.Oxy. XII 1497.9, XVI 1911. 181,185-191, XVI 1913.29, 33, 49-51, XVI 2030.6, XVII 2155.12, LV 3787.38, XXIV 2421.55, O.Ashm. 78.3, 81.8, O.Bodl. II 1761.4, O.Bodl. II 1884.9, O.Bodl. II 2373.2,6,8, O.Kellis 127.7, O.Kellis 130.5,9, O.Kellis 145.2, O.Strasb. I 634.3, O.Trim.I 90.4, P.Cair.Mich. 359.488,489, P.Coll.Youtie I 63.23,25, P.Corn. 22.3, P.Kell. I 74.2,35, P.Lond. II 189.59, P.Mich. IV 224.2984,2985, SB I 5124.181-182, SB IV 7330.11, SB XIV 12107.4,6, SPP 22 6.13.

οποίοι διασώζουν συμβόλαια μισθώσεως κεραμοποιείου, μπορούν να καταδείξουν ορισμένες πτυχές του επαγγέλματος. Συγκεκριμένα, στον P.Oxy. L 3595 ο Αυρήλιος Παήσις μισθώνει από δύο ανήλικα κορίτσια, την Αυρηλία Λεονταρούτα και την Αυρηλία Πλουσία, για δύο χρόνια ένα *κεραμεῖον* με όλον τον απαραίτητο εξοπλισμό για την κατασκευή αμφορέων κρασιού,[261] στ. 4-9: *ἑκουσίως ἐπιδέχομαι μισθώσασθαι/ ἐπὶ χρόνον ἔτη δύο ἀπὸ τοῦ ὄντος μηνὸς Θὼθ τοῦ ἐνεστῶτος ζ (ἔτους) τὸ ὑπάρχον ὑ/μεῖν ἐν ἐποικίῳ μεγάλῳ κτήματος περὶ Σενέ/πτα κεραμ\ε/ῖον οἰνικοῦ κεράμου σὺν ταῖς τούτου καμάραις/ καὶ καμείνῳ καὶ λίθῳ κεραμευτικῷ καὶ τοῖς ἄλλοις χρη/στηρίοις.* Παρομοίως, στον P. Oxy. L 3596 ο Κλαυδιανός ο κεραμεύς μισθώνει από την Αυρηλία Άπια για ένα έτος το ¼ του κεραμοποιείου που της ανήκει, με σκοπό να κατασκευάσει 4000 οξυρρυγχίτικους τετράχοους αμφορείς κρασιού, ενώ στον P.Oxy. L 3597 ο ίδιος και πάλι μισθώνει το 1/3 του κεραμοποιείου που ανήκει στον αδελφό της Άπιας, Σεπτίμιο Ευδαίμονα, επίσης γυιό του Σεπτίμιου Σερήνου.

Οι παραπάνω κεραμοποιοί, λοιπόν, θα παρήγαν συνολικά 26.000 τετράχοα πιθάρια με κρασί, ποσό ιδιαίτερα μεγάλο που προφανώς θα κάλυπτε τις ανάγκες της ευρύτερης περιοχής. Από τους εκμισθωτές μίσθωναν όλο τον εξοπλισμό και τα υλικά για το έργο τους.[262] Η αμοιβή τους ανέρχεται περίπου σε τριανταπέντε δραχμές ανά εκατό τεμάχια ή αλλιώς σε δύο οβολούς, ποσό που θεωρείται μικρό σε σχέση με την εργασία που κατέβαλαν.[263] Όπως παρατηρεί κανείς, οι γυναίκες εμφανίζονται κυρίως ως εκμισθώτριες εργαστηρίων κεραμικής, τα οποία διαθέτουν συνήθως λόγω πατρικής κληρονομιάς. Πιθανόν οι οικογένειές τους είχαν στην κατοχή τους μεγάλες εκτάσεις αμπελώνων και αντίστοιχα εργαστήρια κεραμοποιίας, προκειμένου να παράγουν τους απαραίτητους αμφορείς για την τοποθέτηση του κρασιού. Η ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας, και κυρίως αμπελώνων, από τις γυναίκες είναι ένα σημαντικό θέμα το οποίο θα μας απασχολήσει σε επόμενο κεφάλαιο.

[261] Βλ. Cockle, *Manufacture in Roman Egypt* 87-97.
[262] Για τη μίσθωση ενός κεραμοποιείου που κατασχέθηκε δίνει πληροφορίες και ο P.Tebt. II 342.
[263] Για το χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό status των μισθωτών κεραμοποιών βλ. Mayerson, *Economic status of potters* 97-100.

7. Γυναίκες ναύκληροι

Από την πτολεμαϊκή εποχή[264] ο ποτάμιος στόλος έπαιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου και συνδεόταν στενά με τη μεταφορά βασιλικού σίτου[265] στην Αλεξάνδρεια με σκοπό τη διοχέτευσή του σε όλη την περιοχή της Μεσογείου. Το επάγγελμα του ναυκλήρου[266] γνωρίζει μεγάλη άνθιση, καθώς οι Πτολεμαίοι βασιλείς συνήθως απευθύνονταν σε ιδιώτες πλοιοκτήτες για τη μεταφορά των προϊόντων στην πρωτεύουσα της χώρας. Η ιδιότητα του ναυκλήρου αποδίδεται τόσο στον κύριο ενός πλοίου που το εκμεταλλεύεται ο ίδιος, προκειμένου να εξάγει σιτάρι και άλλα προϊόντα, όσο και στον αντιπρόσωπο αυτού και τον ναυλωτή του. Με βάση τις παπυρολογικές πηγές της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, η ασχολία με τις θαλάσσιες μεταφορές δεν θεωρείται καθόλου απαξιωμένο επάγγελμα και επιλέγεται συχνά από άτομα υψηλής κοινωνικής θέσης.[267]

Κατά τους πτολεμαϊκούς χρόνους η συμμετοχή των γυναικών στις μεταφορές προϊόντων[268] μέσω του ποταμού είναι αξιοσημείωτη, και πρόκειται κυρίως για γυναίκες που ανήκουν στη βασιλική αυλή. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο συναντάμε επίσης ορισμένες γυναίκες ιδιοκτήτριες πλοίων, οι οποίες ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, ωστόσο οι μαρτυρίες που σώζονται είναι αριθμητικά πολύ λιγότερες. Τα κείμενα αυτής της περιόδου είναι είτε συμβόλαια ποτάμιων μεταφορών για λογαριασμό του κράτους, τα οποία μοιάζουν πολύ με τα λεγόμενα *σύμβολα* της πτολεμαϊκής εποχής, είτε ναυλωτικές συγγραφές[269] μεταξύ ιδιωτών, αλλά και του

---

[264] Πβ. P.Ryl. IV 576 από την πτολεμαϊκή εποχή, όπου συναντάμε έναν άνδρα ναύκληρο, τον Δωσίθεο, πιθανόν εβραϊκής καταγωγής να κατέχει μαζί με κάποιον Διονύσιο μια *κερκουροσκάφη*. Αναλυτικότερα βλ. Hauben, *Jewish Shipowner* 167-170. Για κερκουροσκάφη βλ. Casson, *Ships and Seamanship* 166.

[265] Βλ. P.Lond. II 301 από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., όπου αναφέρεται η μεταφορά σίτου με πλοίο και P.Mich.αρ.ευρ.4607, όπου διασώζεται κατάλογος πλοίων για μεταφορά σιτηρών στον Νείλο με χωρητικότητα 100-1400 αρτάβες. Βλ. και Pearl, *Transport Charges in Egypt* 74.

[266] Για τις επαγγελματικές ενώσεις των ναυκλήρων (*navicularii*) βλ. και Rostovtzeff, *Social and Economic History* 158-59. Ο Κλαύδιος αντάμειβε με κάποια προνόμια τους έμπορους που χρησιμοποιούσαν δικά τους πλοία για να μεταφέρουν σιτάρι στη Ρώμη για πέντε χρόνια. Συγκεκριμένα, αν ο έμπορος ήταν Ρωμαίος πολίτης, εξαιρούνταν από τη *Lex Papia Poppaea*, που επέβαλε τιμωρία στους άτεκνους, ενώ αν ο έμπορος ήταν γυναίκα απελεύθερη θα αποκτούσε το δικαίωμα να συντάξει διαθήκη χωρίς τη συναίνεση του πάτρωνά της. Βλ. Suet. *Cl.* 18.4, 19. Βλ. και Sirks, *Food for Rome* 62-63 και Temin, *Roman Market Economy* 32. Βλ. και Garnsey, *Grain for Rome* 123. Για εμπορικές δραστηριότητες της Αιγύπτου στα λιμάνια της Μεσογείου βλ. και P.Bingen 77, όπου συναντάμε την καταγραφή φορτίων πλοίων.

[267] Βλ. J. Velissaropoulos, *Les nauclères grecs* 53.

[268] Βλ. P.Rain.Cent. 43, BGU X 1933, P.Ryl. IV 576, P.Heid. VI 368, P.Tebt. III 856, P.Erasm. II 33, P.Erasm. II 39, P.Lille I 29, P.Lille I 23, P.Tebt. II 370, PSI IX 1048.

[269] Βλ. ενδεικτικά P.Oxy. XLV 3250. Πβ. και P.Lond. II 301.

κράτους για τη μεταφορά πλέον όχι μόνο σίτου, αλλά και των υπολοίπων προϊόντων της *ἀννώνης*.[270]

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Κλαυδίας Βερενίκης από την Οξύρρυγχο, η οποία αναφέρεται σε μια αίτηση για *ὀβολισμὸν* ποταμόπλοιων κατά τον 3ο αι. μ.Χ. μαζί με άλλους δύο άντρες. Επιπλέον, ο P.Tebt. II 370 από τον τρίτο αιώνα μ.Χ. αποδεικνύει ότι η Σαραπιάς εργάζεται σε οικογενειακή επιχείρηση ναυκλήρων. Ο πάπυρος σώζει μια απόδειξη (*σύμβολον*), την οποία εκδίδει η ίδια ως ιδιοκτήτρια ενός πλοίου με κυβερνήτη τον αδελφό της και απευθύνεται στους φύλακες του όρμου του ιερού άλσους και τους σιτολόγους της μητροπόλεως. Συγκεκριμένα, με την παραπάνω απόδειξη η κοπέλα δηλώνει ότι φόρτωσε στο πλοίο, αρχής γενομένης από την 29η ημέρα του μήνα Μεσορή του τρέχοντος έβδομου έτους, σιτάρι καθαρό, ανόθευτο (*ἀδώλου*), χωρίς χώμα (*ἀβώλου*), χωρίς κριθάρι (*ἀκρίθου*), κοσκινισμένο (*καικοσκινευμένου*) και υπολογισμένο με το δημόσιο μέτρο (*μέτρῳ δημοσίῳ*).[271] Προβληματισμό στους μελετητές έχει προκαλέσει η ταυτότητα της ναυκλήρου, δεδομένου ότι οι εκδότες Grenfell και Hunt ως το 1907 υποστήριζαν ότι πρόκειται για άντρα, τον Σαραπία, κάτι που υποστήριξε και ο Sijpesteijn το 1977. Ωστόσο, το 1986 ο Van Minnen υποστήριξε την άποψη ότι πρόκειται για το θηλυκό όνομα Σαραπιάς βασιζόμενος στα μέχρι τότε παπυρικά κείμενα, αλλά και το *Namenbuch* του Preisigke, στο οποίο δεν αναφέρεται το όνομα Σαραπιάς ως αρσενικό.[272] Αν και ο Van Minnen υποστηρίζει κυρίως ότι η Σαραπιάς ήταν η κυρία του πλοίου με κυβερνήτη τον αδελφό της και έμμεσα ότι διέθετε την ιδιότητα της ναυκλήρου,[273] η ίδια η φύση του εγγράφου και η αναφορά στον στίχο 8 του ρήματος *ἐνεβαλόμην* υπονοούν ότι η γυναίκα έχει την ιδιότητα του ναυκλήρου, καθώς εκμεταλλεύεται επιχειρηματικά το οικογενειακο πλοίο. Πιθανόν η Σαραπιάς είναι και κυρία του πλοίου ή έχει την συγκυριότητα μαζί με τον αδελφό της.[274] Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι και μια αναθηματική επιγραφή[275]

---

[270] Βλ. J. Velissaropoulos, *Les nauclères grecs* 120-121. Το ρωμαϊκό κράτος παρείχε σημαντικά κίνητρα στους πλοιοκτήτες που εξυπηρετούσαν την αννώνα με σημαντικότερο την ασυλία από τις διάφορες λειτουργίες. Βλ. και Kehoe, *Roman Agrarian Economy* 48. Για την *αννώνα* (*annona*), δηλαδή τη μέθοδο που χρησιμοποιούσε το ρωμαϊκό κράτος για τον εφοδιασμό των αιγυπτιακών λεγεώνων βλ.και Wallace, *Taxation* 23.

[271] Βλ. P.Tebt. II 370 12-19.

[272] Βλ.Van Minnen, *A woman ναύκληρος* 91-92. Πβ. και Sijpesteijn, *A female tax collector* 71-73, όπου εμφανίζεται μια Σαραπιάδα ως φοροεισπράκτορας.

[273] Van Minnen, *A woman ναύκληρος* 92.

[274] Πβ. P.Erasm. II 33 από την πτολεμαϊκή εποχή.

[275] Η επιγραφή είναι αφιερωμένη στη θεά Λητώ, η οποία πιθανόν ταυτίζεται με την αιγυπτιακή θεά που λατρευόταν στον ναό, όπου βρέθηκε η επιγραφή. Βλ. Jouguet, *Médamoud* 3-10. Πρβλ. *SEG* VIII 703= SB V 7539.

από το Μενταμούντ της Αιγύπτου, στην οποία αναφέρονται δύο γυναίκες, η Αίλια Ισιδώρα και η Αίλια Ολυμπιάς ως *ματρῶναι στολάται ναύκληροι* και ο αδελφός τους Αίλιος Απολλινάριος ως *ἔπαρχος* του στόλου τους. Η επιχείρηση εκμετάλλευσης πλοίων αφορά σε αυτήν την περίπτωση στην ανοικτή θάλασσα, αφού τα τρία αδέλφια δραστηριοποιούνται κυρίως στην Ερυθρά θάλασσα και τον Ινδικό ωκεανό.[276]

8. Σπάνια γυναικεία επαγγέλματα

Στην παρούσα ενότητα θα εξετάσουμε ορισμένα επαγγέλματα γυναικών, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σπάνια, καθώς συνήθως ασκούνται από άνδρες και δεν ταιριάζουν απόλυτα με τη νομική και κοινωνική θέση της γυναίκας. Οι πάπυροι όμως μαρτυρούν οτι ορισμένες γυναίκες δραστηριοποιούνταν ακόμη και σε χώρους, που θα περιμέναμε να είναι κατ'εξοχήν ανδροκρατούμενοι.

α. Γυναίκες ιατροί

Αναφέρθηκε και νωρίτερα ότι στην κλασική Αθήνα πολλές γυναίκες εργάζονται ως μαίες[277] και νοσοκόμες. Η *μαῖα,*[278] η λεγόμενη στα λατινικά *obstetrix*, είναι επίσης γνωστή από τις κωμωδίες του Πλαύτου, ενώ η *ἰατρομαῖα,*[279] που εμφανίζεται σε ρωμαϊκές επιγραφές, ανήκε σε ελαφρώς ανώτερη κοινωνική τάξη. Αντιθέτως, το επάγγελμα του γιατρού ήταν κατ'εξοχήν ανδρικό και δεν είναι λίγοι οι άνδρες γιατροί,[280] και ειδικά δημόσιοι ιατροί,[281] οι οποίοι καταγράφονται στους παπύρους από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Ωστόσο, στη ρωμαϊκή κοινωνία υπάρχουν ορισμένες γνωστές γυναίκες γιατροί, όπως μαρτυρούν οι επιτύμβιες επιγραφές,[282] με αξιοσημείωτο παράδειγμα την Αντιοχίδα από την Τλω που τιμήθηκε από την πόλη της για τις

[276] Βλ. και Velissaropoulos, *Les nauclères grecs* 116 και Jouguet, *Médamoud* 20-21.
[277] Ας θυμηθούμε την μητέρα του Σωκράτη Φαιναρέτη.
[278] Για τα χαρακτηριστικά της μαίας της εποχής βλ. και Σωρανού, *Γυναικολογία* 1-4.
[279] Βλ. *CIL*. VI. 9477, 9478. Να θυμίσουμε ότι η μαία και στην κλασική Αθήνα έχαιρε κοινωνικής εκτίμησης, καθώς δεν υπήρχαν, όπως φαίνεται, επαγγελματίες μαιευτήρες.
[280] Για το status των γιατρών βλ. Pleket, *Physicians in Graeco-Roman World* 31-32.
[281] Η πρώτη αναφορά σε δημόσιο ιατρό απαντά στον P.Oxy. I 51 από την Οξύρρυγχο του 173 μ.Χ.
[282] Βλ. Israelowich, *Patients and Healers* 77-78.

σημαντικές ιατρικές υπηρεσίες που παρείχε.[283] Παράλληλα, και οι πάπυροι –κυρίως από τον δεύτερο αιώνα και μετά– δίνουν ορισμένες μαρτυρίες για γυναίκες που απασχολούνται επαγγελματικά στον χώρο της ιατρικής.

Στον P. Oxy. XII 1586 από την Οξύρρυγχο των αρχών του τρίτου αιώνα γίνεται λόγος για μια γυναίκα *ἰατρίνη* σε μια επιστολή μεταξύ αδελφών. Συγκεκριμένα, ο Αρποκρατίων γράφει στην αδελφή του Ηραΐδα στέλνοντας χαιρετισμούς από διάφορα μέλη του οικογενειακού περιβάλλοντος, μεταξύ των οποίων και μια γυναίκα γιατρό, στ. 12-15: *ἡ ἰ(*)ατρίνη σε ἀσπάζε/ται καὶ Διονύσιος καὶ Ἥρων/ καὶ οἱ ἐμοὶ πάντες σε προσαγο/ρεύουσιν*. Δυστυχώς δεν διασώζονται άλλες πληροφορίες για την γυναίκα, ούτε για τη σχέση της με την οικογένεια. Επίσης, σε μια επιστολή από τον δεύτερο αιώνα συναντάμε μνεία σε μια *λοχιάδα*. Πιθανόν πρόκειται για κάποια μαία, η οποία αναφέρεται μαζί με έναν γιατρό, ωστόσο οι απόψεις των μελετητών διίστανται, στ. 14-16: *ἐπισκέ/ψαι τὴν μητέραν μ̣[ου]/καὶ τὴν οἰκίαν καὶ ̣τ[ὸν]/ ἰατρὸν καὶ λοχιαδ̣α]*. Για μαία κάνει λόγο ένα ακόμη κείμενο[284] του δεύτερου αιώνα από τον Αρσινοΐτη νομό. Πρόκειται για την ιστορία της Ρωμαίας Πετρονίλλας, της οποία ο σύζυγος πέθανε, ενώ η ίδια ήταν έγκυος. Προκειμένου να προστατέψει τα κληρονομικά δικαιώματα του αγέννητου τέκνου της ως νόμιμου απογόνου του συζύγου της, η Πετρονίλλα ακολούθησε την τυπική διαδικασία απόδειξης της εγκυμοσύνης. Ωστόσο, συνεχίζει να έχει προβλήματα με την οικογένεια του συζύγου της, γι'αυτό και ζητάει από τον *iuridicus* έναν επίτροπο για τον ανήλικο γυιό της. Αναφερόμενη στην παραπάνω διαδικασία εξηγεί ότι εξετάστηκε από μια μαία για να εξακριβώσει την κατάστασή της συνοδευόμενη από μία ακόμη γυναίκα, στ. 1-4: *πρὸς ἣ̣[ν] ἐκέλευσάς με γενέσθαι./ διεπέμψατό σοι καταμεμαθηχέναι/ με σὺν μέαι καὶ ἐγνωκέναι κατὰ γαστρὸ̣ς/ ἔχουσαν.* Παράλληλα, στον τέταρτο αιώνα βρίσκουμε μια μαία, η οποία έχει περισσότερο τον ρόλο ενός ιατροδικαστή. Συγκεκριμένα, στον P.Oxy. LI 3620 ο Αυρήλιος Θώνιος, του οποίου η έγκυος σύζυγος δέχθηκε επίθεση στο σπίτι από μια γυναίκα και μια δούλη, ζητάει με αίτησή του στους νυκτοστρατηγούς[285] να του στείλουν κάποια μαία για να εξετάσει την κατάσταση της υγείας της συζύγου του και να καταθέσει τη σχετική αναφορά, η οποία θα χρησιμοποιηθεί από τον Θώνιο στην αντίστοιχη δίκη, στ. 17-24: *μεῖαν ἐπιστα/λῖσαν ὑφ' ἡμῶν ἀπαντῆσαι καὶ σημιώσασθαι τὴν/ διάθεσιν αὐτῆς καὶ*

[283] Βλ. *TAM* II 595. Βλ. και Γαληνό 12.691 K. Υπήρχαν βεβαίως και άλλα παραδείγματα γυναικών ιατρών που τιμήθηκαν για τις υπηρεσίες τους. Αναλυτικότερα βλ. Israelowich, *Patients and Healers* 78.
[284] P.Gen. II 103. Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 224.
[285] Για το αξίωμα των νυκτοστρατηγών οι οποίοι ανήκαν στις αστυνομικές δυνάμεις της Αιγύπτου βλ. και Oertel, *Die Liturgie* 281-283.

ἐνγράφως προσφωνῆσαι ⟦την⟧ <καὶ>/ τῆς προσφωνήσεως γεγενημένης καὶ γνωσθέντος/τοῦ ἀτοπήματος ἐγ'γύας αὐτὰς παρασχέσθαι ἵν' εἰ συμβέ/η τι τῆς συμβίῳ μου ἡ δεουσαν ἐκδικία γένηται παρὰ/τῷ ἀχράντῳ δικαστηρίῳ τοῦ κυρίω μου διασημοτάτου/ ἐπάρχου τῆς Αἰγύπτου Τιβερίου Φλαυΐου Λαίτου. Είναι ενδιαφέρον το ότι και σε αυτήν την περίπτωση η μαία (*μέα*) αναλαμβάνει να εξετάσει την έγκυο γυναίκα στη θέση κάποιου δημόσιου ιατρού. Ενδεχομένως από το τέλος της ελληνιστικής εποχής και κατά τη ρωμαϊκή, οι γυναίκες μετά από ορισμένη ηλικία και ειδικά οι παντρεμένες εξετάζονταν συνήθως από άτομα του ίδιου φύλου, σε αντίθεση με τα νεαρά κορίτσια και τις δούλες,[286] για τις οποίες έχουμε μαρτυρίες ιατρικής εξέτασης από άντρες γιατρούς.[287] Ωστόσο, πάπυροι της εποχής μαρτυρούν ότι αυτό δεν αποτελούσε κανόνα. Ας θυμηθούμε την περίπτωση του P.Oxy. LXI 4122, στον οποίο ο Αυρήλιος Ιέραξ ζητάει έναν δημόσιο ιατρό να εξετάσει τη σύζυγό του που δέχθηκε επίθεση από τρίτους.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι σταδιακά από τον δεύτερο αιώνα και μετά η μαία αποκτά ολοένα και σημαντικότερο ρόλο και πολλές φορές θεωρείται ισάξια με έναν άνδρα γιατρό. Αν και δεν αποκαλείται επίσημα ιατρός, παρά μόνο σε ορισμένα κείμενα, ο ρόλος της περιλαμβάνει την παροχή ποικίλων ιατρικών υπηρεσιών, ακόμη και αυτής του ιατροδικαστή. Ενδεχομένως για λόγους κοινωνικούς και ηθικούς ήταν προτιμότερο οι γυναίκες να εξετάζονται από άλλες γυναίκες και γι' αυτό παρατηρείται αυτή η εξέλιξη. Όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση, οι πάπυροι δεν ρίπτουν άπλετο φως. Συνήθως πρόκειται για ελεύθερες γυναίκες και όχι τόσο για δούλες, όπως για παράδειγμα στο επάγγελμα της τροφού, και σίγουρα οι υπηρεσίες τους θεωρούνταν σπουδαίες, αν κρίνουμε από τις ρωμαϊκές επιγραφές της αυτοκρατορίας, οι οποίες αποδίδουν τιμή σε γυναίκες ιατρούς για τη συνολική προσφορά τους σε έναν τόπο. Στις περιπτώσεις των επιγραφών πρόκειται για γυναίκες που προέρχονται από οικογένειες ιατρών, κάτι που δεν μπορούμε όμως να επιβεβαιώσουμε για τις μαρτυρίες της ρωμαϊκής Αιγύπτου.

[286] P.Oslo III 95. Βλ. και Keenan − Manning − Firanko, Law and *Legal Practise* 505 (10.4.3).
[287] Βλ. Hirt-Raj, *Médecins et maladies* 53-54.

β. Φοροεισπράκτορας

Στον P.Mich.αρ.ευρ. 3759 συναντάμε τη σπάνια περίπτωση μας γυναίκας που εργάζεται ως φοροεισπράκτορας,[288] ένα κατεξοχήν ανδρικό επάγγελμα. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αναφέρεται ότι η Σαραπιάς εισπράττει το τέλος *καταλοχισμῶν*[289] μέσω του επιτηρητού Αμμωνία από μια απελεύθερη γυναίκα. Όσον αφορά στη Σαραπιάδα, πιθανόν η χρήση του αορίστου τύπου *ἀσχοληθεῖσα* υποδεικνύει ότι η γυναίκα ήταν στο παρελθόν φοροεισπράκτορας και γι' αυτό διαθέτει ακόμη το δικαίωμα να συγκεντρώνει καθυστερημένους φόρους, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Τετοέως, στ. 3-12: *διεγράφη Σαραπιά/ δι Σαραπίωνος ἀσχοληθείσῃ τοὺς/ καταλοχισμοὺς τοῦ Ὀξυρυγχίτου/ καὶ ἄλλων ̣νομῶν διὰ Ἀμμωνίου/ἐπι̣τ(ηρητοῦ)/ πραγματευτοῦ ὑπὸ Τετοέως/ ἀπελευθέρα[ς] Πανεχώτου ἀπὸ τοῦ/ Ἀφροδισίου τῆς Μικρᾶς Ὀάσεως ⟦. . .⟧/ἀρούρης μ[ιᾶς ---] τέλος σ̣ὺν σ[πονδῇ ---] ἔτι τὰ [ὀ]φε̣ι̣[λόμενα ---]*. Δυστυχώς μαρτυρίες για γυναίκες φοροεισπράκτορες[290] δεν διαθέτουμε πολλές από τη ρωμαϊκή περίοδο. Στον P.Princ. II 50 του τρίτου αιώνα συναντάμε επίσης μια γυναίκα πιθανόν φοροεισπράκτορα. Συγκεκριμένα, σε απόδειξη πληρωμής της *αννώνης* των στρατιωτών αναφέρεται η Ουσία Πτολεμαΐς, η οποία ήταν μέλος του κοινού των *απαιτητών*.[291]

γ. Θησαυροφύλαξ

Σε μια αίτηση[292] προς τον στρατηγό από τον πρώτο αιώνα συναντάμε την αναφορά σε γυναίκα θησαυροφύλακα, δηλαδή φύλακα των κρατικών σιταποθηκών. Συγκεκριμένα, η Θεναπύγχις, η *θησαυροφύλαξ*, μαζί με τον γυιό της Απύγχι και τη σύζυγό του Θαήσι, μίσθωσαν μια σιταποθήκη στο χωριο Τεβτύνη[293]από τους ιερείς του ναού του θεού Σούχου, όπου και ανήκε η απόθηκη. Οι ιερείς και κύριοι της αποθήκης αντιμετώπισαν προβλήματα μετά τον θάνατο της γυναίκας, καθώς οι πόρτες της είχαν αφαιρεθεί με

---

[288] Βλ. Sijpesteijn, *Female tax collector* 71-73.

[289] Για τον συγκεκριμένο φόρο θα γίνει λόγος παρακάτω στην ενότητα με την ιδιοκτησία σπιτιών στο κεφάλαιο Β.

[290] Αξίζει να σημειώσουμε ότι γυναίκες με δημόσια αξιώματα απουσιάζουν συνήθως από τους παπύρους. Ωστόσο, μια γυναίκα με τον τίτλο του βουλευτή απαντά στον έκτο με έβδομο αιώνα. Αναλυτικότερα βλ. Sijpesteijn, *female βουλευτής* 141-42.

[291] Οι *ἀπαιτηταί* ήταν ένα είδος επίσημων εισπακτόρων. Βλ. και Wallace, *Taxation in Egypt* 288. Για τους *απαιτητές* της αννώνας βλ. και Wallace, *Taxation in Egypt* 23.

[292] Βλ. P.Mich.V 226. Βλ. και Winkler −Zellmann-Rohrer, *Bilingual Petition* 195-203.

[293] Βλ. και Husselman, *Granaries* 67.

αποτέλεσμα να μην μπορούν οι ίδιοι να μεταφέρουν εκεί δημόσιο σιτάρι για την πληρωμή των αντίστοιχων φόρων τους. Για τον λόγο αυτό αποφάσισαν να απευθυνθούν στον στρατηγό, στ. 12-35: *ἐπιδὴ/ μεμισθώκαμεν ἔτι πάλαι ἐν τοῖς ἔμπροσ/θεν χρόνοις μέχρι τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους/ καὶ ἡμέρας τῇ τετελευτηκυείῃ θησαυρο/φύλακι Θεναπυνχι καὶ τοῦ ἐνοντος ὑειου/ αὐτῆς Ἀπυνχεως τοῦ Ἁρμιύσιος καὶ τῇ γυ/ναικεὶ Θαήσι τὸν ἐν τῇ προκιμένηκώμῃ/ Τεβτύνει τοῦ Κρόνου κρατεοῦ θεοῦ μεγά-/λου μεγίστου θησαυρὸν ἐνεργὸν ἐν ᾧι/ πύργος καὶ προσπαρακίμενος ἕτερος πύρ/γος καὶ πυλών, ἡμῶν δὲ καὶ τῶν ἑτέρ/ων ἡμῶν εἰαιρων παραλαμβανόντων/ παρὰ τῶν προγεγραμμένων Ἀπύνχεως/ καὶ τῆς γυναικὸς Θαήσιος τόν τε θησαυρὸν/ἐν ᾧι τινα ὧν παρίληφεν σκευῶν τε/ καὶ θυρῶν εὕραμεν δὲ ἐν τῷ ἐνεστῶ/τι μηνὶ Φαρμοῦθι τοῦ ἐνεστῶτος κγ (ἔτους)/ Τιβερίου Καίσαρος Σεβαστοῦ τὰς ἐφεστώσας/θύρας ἠρμένας ὑπ' αὐτῶν καὶ ἀκωνία-/ τον οὐχ ὡς παρίληφεν ὥστε τῷ ὅλῳ/κολαζεσθαι ἡμᾶς τοῦ μὴ δυνασθῆ/ναι εἰσαγαγῖν εἰς τὸν αὐτὸν θηρὸν/ μετροῦμεν εἰς τὸ δημόσιον πυρικά τε/ καὶ κρίθινα δημόσια.*

δ. Καμηλοτρόφος

Ένα τελευταίο επάγγελμα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σπάνιο για τις γυναίκες ήταν αυτό της καμηλοτρόφου. Πέρα από την ενασχόληση με τη θαλάσσια μεταφορά σιταριού και άλλων προϊόντων, μεταφορά προϊοντων γινόταν και μέσω στεριάς με τη χρήση ζώων. Ενδεικτικά, στον P.Aberd. 30 από τον δεύτερο αιώνα συναντάμε μια γυναίκα *καμηλοτρόφο*, η οποία αναλαμβάνει τη μεταφορά καλαμποκιού. Συγκεκριμένα, ο πάπυρος σώζει την απόδειξη πληρωμής των φόρων που πλήρωσε η Ταουήτις για τη μεταφορά σιταριού από τους σιτοβολώνες του χωριού Διονυσιάς στο Φαγυιούμ προς στα λιμάνια του Νείλου, στ. 1-5: *Ταουῆτις Τ[. .]η[.] . ς καμ[η]λοτρόφο[ς]/κώμη[ς] Σοκνοπ[αίου] Νήσου Ἥρα-/κλείδου μερίδος [με]τ[ὰ κυ]ρίου Τε-/σενο[ύ]φιος τοῦ Τεσεν[ού]φιος.* Γυναίκες με ιδιοκτησία ζώων, τα οποία χρησιμοποιούνται στις μεταφορές, θα δούμε αναλυτικά και στο επόμενο κεφάλαιο με τα περιουσιακά δικαιώματα.

Συμπεράσματα Α΄ Κεφαλαίου

Έχοντας ερευνήσει τις συνηθέστερες μορφές της γυναικείας εργασίας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα γενικά συμπεράσματα. Κατ'αρχάς, πρέπει να τονίσουμε ότι τα περισσότερα από αυτά τα επαγγέλματα, που μαρτυρούνται στους παπύρους, αφορούν γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών και οικονομικών τάξεων. Οι πιο πολλές μαρτυρίες σχετίζονται με την παροχή υπηρεσιών και κυρίως με το επάγγελμα της τροφού, το μόνο αμιγώς γυναικείο επάγγελμα στην Αίγυπτο, το οποίο ασκούνταν τόσο από δούλες, όσο και από ελεύθερες γυναίκες χαμηλής οικονομικής στάθμης. Αν και θεωρείται επάγγελμα που δεν απαιτούσε κάποια ιδιαίτερη γνώση ή εξειδίκευση, ωστόσο, είδαμε οτι προϋπέθετε πολλές θυσίες από την πλευρά της τροφού που διατάρασσαν την προσωπική της ζωή. Η συμβολή των γυναικών τροφών στην οικονομία της Αιγύπτου υπήρξε βέβαια μεγάλη, αν σκεφτούμε τον μεγάλο αριθμό παιδιών που θήλαζαν επιτρέποντας στις μητέρες τους να ασχοληθούν με άλλες εργασίες. Μάλιστα αν τα βρέφη που ανατρέφονταν ήταν δούλοι, η συμβολή των τροφών στην οικονομική ζωή ήταν ακόμη μεγαλύτερη, καθώς η οικονομία της χώρας βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην εργασία των δούλων. Συναφές με το επάγγελμα της τροφού ήταν και αυτό της μαίας ή ιατρού, που απαντά σε λίγα παπυρικά έγγραφα. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για ελεύθερες γυναίκες, οι οποίες διέθεταν αντίστοιχες ιατρικές γνώσεις, ωστόσο δεν είναι ξεκάθαρο αν ανήκαν σε ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Σε αντίθεση με τις επιγραφές από διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας που αναγνώριζαν την προσφορά τέτοιων γυναικών, στην Αίγυπτο μπορεί οι υπηρεσίες τους να θεωρούνταν σπουδαίες, όμως δεν ήταν δεδομένη η κοινωνική υπόληψη και η αντίστοιχη οικονομική δύναμη.

Συνακόλουθα, το επάγγελμα της *νεκροτάφης* είναι επίσης συχνό στους παπύρους και διακρίνεται από τον οικογενειακό του χαρακτήρα. Η φύση του επαγγέλματος απαιτούσε την καταβολή μυϊκής δύναμης και ήταν λογικό οι γυναίκες να εργάζονται σε συνεργασία με κάποιον άνδρα συγγενή τους. Και πάλι όμως ήταν μια επαγγελματική λύση για γυναίκες φτωχών οικογενειών, οι οποίες συνήθως κατοικούσαν εκτός των μεγάλων πόλεων, κοντά στις διάφορες νεκροπόλεις της χώρας. Από την άλλη, η πορνεία ήταν μια σταθερή επαγγελματική επιλογή για γυναίκες από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις ή δούλες, η οποία απέδιδε σχετικά ικανοποιητικά έσοδα. Βέβαια, η θέση τους στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου ήταν χαμηλή, ενώ συχνά έρχονταν αντιμέτωπες και με συμπεριφορές βίας. Οι πόρνες της Αιγύπτου δεν

κατείχαν περισσότερες ελευθερίες, όπως οι εταίρες της κλασικής Αθήνας που επηρέαζαν ποικιλοτρόπως τους άνδρες με τους οποίους συνδέονταν. Παράλληλα, στον τομέα της παροχής υπηρεσιών βρέθηκαν και διάφορα καλλιτεχνικά επαγγέλματα, όπως αυτό της αυλητρίδας ή της χορεύτριας. Οι γυναίκες που καταγράφονται στα συμβόλαια μισθώσεως τέτοιων υπηρεσιών δεν είναι συνήθως δούλες, αλλά ελεύθερες χαμηλής οικονομικής στάθμης. Τα έσοδά τους όμως είναι ιδιαιτέρως ικανοποιητικά, ωστόσο και αυτές αντιμετωπίζονται με κάποιες επιφυλάξεις από την ελληνορωμαϊκή κοινωνία, καθώς συχνά συνδέονται με την πορνεία και τα ελεύθερα ήθη.

Ένα ακόμη σημείο που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι οι γυναίκες εμφανίζονται στη βιομηχανία της χώρας, ωστόσο σε σημαντικά μικρότερο ποσοστό από τους άνδρες. Αν και η υφαντουργία συνδέεται ήδη από τον Όμηρο με τις γυναίκες και αποτελεί, όπως είδαμε, βασική γυναικεία αρετή, στην Αίγυπτο των πρώτων χριστιανικών αιώνων πρωταγωνιστούν οι άντρες υφαντουργοί. Οι γυναίκες συνήθως καλύπτουν τις ανάγκες του οίκου σε ένδυση, ενώ οι δούλες εμφανίζονται πιο συχνά στα συμβόλαια μαθητείας της υφαντικής τέχνης. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η υφαντουργία διαθέτει στην Αίγυπτο οικογενειακό χαρακτήρα, αφού οι πάπυροι μαρτυρούν πολλές οικογένειες που ζουν από αυτήν και συνεχίζουν την παράδοση από γενιά σε γενιά. Όσον αφορά άλλους κλάδους της βιομηχανίας, όπως την κεραμοποιία ή την υαλουργία, οι πάπυροι παραδίδουν ελάχιστες μαρτυρίες για γυναίκες που ασχολούνται με αυτά τα επαγγέλματα και κυρίως όσες απαντούν είναι ιδιοκτήτριες αντίστοιχων εργαστηριών, που ήρθαν στα χέρια τους μέσω της πατρικής κληρονομιάς, και συνήθως τα εκμισθώνουν σε τρίτους. Επομένως, πρόκειται για γυναίκες μέσης ή ανώτερης οικονομικής και κοινωνικής τάξης.

Επιπλέον, σημαντική είναι και η παρουσία των γυναικών στον τομέα της παραγωγής και πώλησης αγαθών, έναν τομέα παραδοσιακά συνδεδεμένο με τη γυναικεία εργασία. Οι μαρτυρίες που σώζονται δεν είναι πολλές, αλλ' όμως καταδεικνύουν και πάλι γυναίκες κατώτερης ή μέσης κοινωνικής τάξης. Εξαίρεση ίσως αποτελεί η ελαιουργός-ελαιοπώλισσα, καθώς η παραγωγή λαδιού συνδέεται συνήθως με την ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας. Επίσης, η σπανιότητα των ελαιών στη χώρα του Νείλου, που καθιστούσε το λάδι είδος πολυτελείας, είχε πιθανόν ως αποτέλεσμα τη σημαντική οικονομική δύναμη των ατόμων που ασκούσαν το εν λόγω επάγγελμα. Η ιδιοκτησία σημαντικής κινητής ή ακίνητης περιουσίας οδηγούσε μερικές φορές τις γυναίκες σε επαγγέλματα ανδροκρατούμενα, όπως αυτό της ναυκλήρου ή της καμηλοτρόφου. Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο, θα ήθελα να τονίσω ότι οι γυναίκες

της ρωμαϊκής Αιγύπτου, ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης, κατέχουν σημαντικό ρόλο στον χώρο της εργασίας και εισέρχονται και σε επαγγέλματα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ανδροκρατούμενα. Συμμετέχουν στην παραγωγή αγαθών και τη βιομηχανία της χώρας, πληρώνουν τους αντίστοιχους φόρους που τους αναλογούν, βοηθούν τους συζύγους τους και διαχειρίζονται, ακόμη και μόνες, κάποια εργασιακά θέματα, σε περίπτωση απουσίας των τελευταίων, αποδεικνύοντας τον δυναμισμό τους, παρά την παρουσία των νομικών περιορισμών που τους επιβάλλονται.

Κεφάλαιο Β. Περιουσιακά δικαιώματα των γυναικών

Εισαγωγή

Το ζήτημα γης γυναικείας ιδιοκτησίας στον αρχαίο κόσμο έχει μελετηθεί σε μεγάλο βαθμό από τους ερευνητές. Σε κάθε κοινωνία, ανάλογα με τα δικαιώματα και τη θέση που είχε απέναντι στον νόμο, η γυναίκα μπορούσε να κατέχει μικρή ή μεγάλη περιουσία, ακίνητη και κινητή, και να συμβάλλει στην οικονομική ζωή του τόπου της. Στον αρχαίο κόσμο επικρατεί η γενικότερη αντίληψη ότι η γυναίκα, εξαιτίας της αναπαραγωγικής της ιδιότητας, έπρεπε να είναι υποταγμένη στον άνδρα, τόσο σε πολιτικό, όσο και σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.[294] Αν κάποιο είδος περιουσίας ερχόταν στα χέρια της, αυτό συνέβαινε κυρίως μέσω της προίκας ή της συμμετοχής της στην πατρική κληρονομιά. Πριν φτάσουμε στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπου η νομική και οικονομική θέση των γυναικών είναι ιδιαίτερα σύνθετη, εξαιτίας της συνύπαρξης τριών ή περισσότερων νομικών και πολιτισμικών παραδόσεων, μια πολύ συντομη ιστορική αναδρομή στο καθεστώς ιδιοκτησίας της γυναίκας από την κλασική εποχή και μετά κρίνεται χρήσιμη.

Η γυναίκα στην κλασική Αθήνα, και ειδικά η παντρεμένη, βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, συγκριτικά με τη γυναίκα σε άλλες ελληνικές πόλεις της ίδιας περιόδου, δεδομένου ότι σε όλη τη ζωή της βρισκόταν υπό την εξουσία του κυρίου της, ο οποίος αποφάσιζε για σχεδόν όλα τα θέματα που την αφορούσαν. Το κλασικό αττικό δίκαιο αναγνώριζε ένα είδος δικαιοκτητικής ικανότητας στις γυναίκες, καθώς μπορούσαν να έχουν περιουσία[295] στο όνομά τους, προερχόμενη κυρίως από δωρεές ή κληρονομιά. Βέβαια, πραγματικό κληρονομικό δικαίωμα των γυναικών δεν εμφανίζεται, αν λάβουμε υπόψη μας και τον θεσμό της επικλήρου.[296] Συνήθως οι κόρες λάμβαναν το μερίδιο τους στην πατρική κληρονομιά νωρίτερα με τη μορφή της προίκας. Η επίπροικος, δηλαδή, κόρη αποκλειόταν από την κληρονομιά του πατέρα της και αυτό είχε ως αποτέλεσμα κατά τη λύση του γάμου να μην επιστρέφει η προίκα σε εκείνον, αλλά στην ίδια, για να δοθεί εκ νέου στον νέο σύζυγο ή στα τέκνα της, αν συνέχιζε να ζει στο σπίτι του απωβιώσαντος.

---

[294] Βλ. de Ste Croix, *The Class Struggle* 101.

[295] Βλ. και de Ste Croix, *Property Rights of Women* 273-278.

[296] Η επίκληρος ήταν θεσμός του αττικού δικαίου, με βάση τον οποίο η κόρη που δεν είχε αδελφούς κληρονομούσε τον πατέρα της και υποχρεωνόταν να παντρευτεί τον πλησιέστερο άρρενα συγγενή από την πατρική γραμμή. Η περιουσία αυτή περνούσε στα χέρια του αρσενικού παιδιού που θα γεννιόταν από τον παραπάνω γάμο. Ο θεσμός αυτός είχε ως σκοπό την προστασία της περιουσίας και τη διαφύλαξή της μέσα στα όρια του οίκου. Βλ. και Pomeroy, *Goddesses and Slaves* 60-61.

Από την άλλη, στο δίκαιο της Γόρτυνας,[297] όπου η νομική θέση της γυναίκας θεωρείται ευνοϊκότερη,[298] οι γυναίκες διέθεταν ένα περιορισμένο δικαίωμα στην εξ αδιαθέτου διαδοχή, ενώ οι κόρες μπορούσαν να κληρονομήσουν το μισό του μεριδίου του γυιού. Και στον κώδικα της Γόρτυνος η προίκα μετά τον θάνατο του συζύγου παρέμενε στον οίκο υπό τη διαχείριση των τέκνων, αν όμως η γυναίκα ήθελε να ξαναπαντρευτεί αποδιδόταν στην ίδια. Παράλληλα, στην αρχαία Σπάρτη η κόρη είχε το δικαίωμα της κληρονομιάς και η λεγόμενη *πατροῦχος* δεν ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί τον κοντινότερο άρρενα συγγενή της.

Ωστόσο, παρά την όποια περιουσία της, η γυναίκα στην κλασική Αθήνα αντιμετώπιζε περιορισμούς ως προς τη διάθεση αυτής, λόγω της παρουσίας του κυρίου ή επιτρόπου της. Σύμφωνα με τον ρήτορα Ισαίο,[299] οι γυναίκες δεν μπορούσαν να συνάψουν καμία δικαιοπραξία μεγαλύτερη από ένα μέδιμνο κριθαριού. Και ενώ στις περισσότερες ελληνικές πόλεις οι γυναίκες αντιμετώπιζαν περιορισμούς κατά τη διαχείριση της περιουσίας τους, οι γυναίκες των Μακεδόνων βασιλιάδων ήταν εφικτό να διαχειρίζονται την περιουσία τους, χωρίς την αντρική κηδεμονία.[300] Μάλιστα οι Μακεδόνες βασιλιάδες δώριζαν οι ίδιοι περιουσία στις γυναίκες τους, σε αντίθεση με τους Σπαρτιάτες και τους Ρωμαίους της ελληνιστικής περιόδου, που έθεταν περιορισμούς στον πλούτο των γυναικών.[301] Στην κλασική Αθήνα, οι γυναίκες μπορούσαν βέβαια να δανείσουν μικρά ποσά σε συγγενείς τους, ωστόσο δεν εμφανίζονται σε επίσημες συναλλαγές ως πιστωτές, με ορισμένες μόνο εξαίρεσεις.

Στο ελληνιστικό δίκαιο της Αιγύπτου, όπως αυτό διακρίνεται μέσα από τους παπύρους και τις επιγραφές, η γυναίκα βρίσκεται σε περισσότερο πλεονεκτική θέση, όσον αφορά τη νομή και κατοχή περιουσίας και τη διάθεση αυτής. Ωστόσο, και πάλι στις σημαντικές δικαιοπραξίες ενεργεί πάντα με τον νομικό της επίτροπο. Και στην ελληνιστική εποχή, σε περίπτωση θανάτου ενός εκ των συζύγων, η προίκα περνούσε στα χέρια των τέκνων, εάν υπήρχαν, ενώ σε περίπτωση διαζυγίου έπρεπε να επιστραφεί στη σύζυγο παραχρήμα.[302] Η συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή των

---

[297] Για το δίκαιο της Γόρτυνος βλ. Willets, *Code of Gortyn*.
[298] Αυτό πιθανόν οφείλεται στην επίδραση του μινωϊκού μητριαρχικού κόσμου και του προελληνικού πληθυσμού του νησιού. Βλ.και Erdmann, *Die Ehe* 35-36. Βλ. και Karabelias, *Condition de la fille unique* 11-13, 19-36.
[299] Βλ. Ισαίον, *Περὶ τοῦ Ἀριστάρχου κλήρου* X 10. Πβ. και Σχόλιο στις Εκκλησιάζουσες Αριστοφάνη (1024-25).
[300] Βλ. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt* 15.
[301] Βλ. Pomeroy, *Godesses and Slaves* 130-31, 161-3.
[302] Βλ. Castelli, *Parapherni nei papiri* 19.

ελληνιστικών πόλεων φαίνεται και από το γεγονός ότι συναντάμε συχνά γυναικεία ονόματα σε επιγραφές με απελευθερώσεις δούλων.[303] Παράλληλα, σε επιγραφές από την Τήνο βρίσκουμε πωλήσεις γης με πωλήτριες γυναίκες,[304] ενώ στη Δήλο δάνεια με οφειλέτες παντρεμένες γυναίκες.[305]

Το νομικό σύστημα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο και το καθεστώς ιδιοκτησίας των γυναικών είναι αρκετά σύνθετο, λόγω της συνύπαρξης τριών ή περισσότερων διαφορετικών πολιτισμικών και νομικών παραδόσεων, όπως ήδη αναφέρθηκε. Το αιγυπτιακό δίκαιο ήταν περισσότερο ευνοϊκό απέναντι στην οικονομική δραστηριότητα των γυναικών σε σχέση με το ελληνικό δίκαιο. Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι οι Ελληνίδες είχαν ανάγκη επιτρόπου στις σημαντικές δικαιοπραξίες, ενώ οι Αιγύπτιες εμφανίζονται περισσότερο ανεξάρτητες. Τα έγγραφα μαρτυρούν ότι οι γυναίκες της Αιγύπτου, ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης, λαμβάνουν προίκα, κληρονομούν κυρίως από τους γονείς, αλλά και τους συζύγους ή αδελφούς, μισθώνουν και αγοράζουν ακίνητη περιουσία και γενικότερα η παρουσία τους στην οικονομική ζωή της χώρας δεν μπορεί με μια γρήγορη ματιά να κριθεί αμελητέα.

Στόχος του δεύτερου κεφαλαίου, λοιπόν, είναι η μελέτη και αξιοποίηση των ελληνικών παπυρικών πηγών των τεσσάρων πρώτων χριστιανικών αιώνων με γνώμονα την ακίνητη και κινητή περιουσία που βρισκόταν στα χέρια των γυναικών. Τα περιουσιακά δικαιωμάτα θα διακριθούν στις επιμέρους ενότητες, με βάση το είδος της περιουσίας και βασικούς άξονες την απόκτηση, νομή και διάθεσή της από τις γυναίκες ιδιοκτήτριες. Θα ξεκινήσουμε από την ακίνητη περιουσία, αποτελούμενη από αγροτική γη και σπίτια ή δωμάτια, και θα προχωρήσουμε στη συνέχεια στην κινητή, στην οποία κατατάσσονται οι δούλοι, τα ζώα και διάφορα αντικείμενα, με συνηθέστερα τα ρούχα και τα κοσμήματα. Το παρόν κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί με την έρευνα γύρω από τα δάνεια που συνάπτουν οι γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου, τα οποία μπορεί να μην αποτελούν είδος περιουσίας, ωστόσο είναι μια σημαντική πτυχή της καθημερινής ζωής των γυναικών και του ρόλου τους στην οικονομία της χώρας.

---

[303] Βλ. Velissaropoulos-Karakostas, *Droit Grec* 360-452.
[304] Βλ. Velissaropoulos-Karakostas, *Droit Grec* 271-285.
[305] Βλ. Velissaropoulos-Karakostas, *Droit Grec* 440-443.

Α. Ιδιοκτησία Ακίνητης περιουσίας

1. Αγροτικές εκτάσεις

Η ιδιοκτησία γης έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην Αίγυπτο, μια χώρα με οικονομία κατ'εξοχήν αγροτική, καθώς προσέδιδε αναμφισβήτητο κοινωνικό και οικονομικό κύρος, το οποίο δεν μπορούσε συνήθως να εξασφαλιστεί μέσω άλλης μορφής πλούτου. Οι κάτοικοι της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Αιγύπτου αποκτούσαν οικονομική σταθερότητα επενδύοντας στην αγροτική γη, η οποία τους εξασφάλιζε ασφαλές και μακροπρόθεσμο εισόδημα.[306] Ειδικά μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, η ιδιωτική γη στην Αίγυπτο παρουσιάζει σημαντική αύξηση,[307] καθώς το κράτος αποφασίζει να ιδιωτικοποιήσει[308] στην πράξη την κληρουχική γη των στρατιωτών της πτολεμαϊκής εποχής, ενώ παράλληλα πουλάει δημόσια γη σε ιδιώτες.[309] Αυτές οι νέες συνθήκες ενθαρρύνουν τις γυναίκες εξίσου με τους άντρες να αποκτούν αγροτικές εκτάσεις. Οι πάπυροι μαρτυρούν ότι κατά την πτολεμαϊκή εποχή οι γυναίκες αποκλείονταν συνήθως από γη που χαρακτηριζόταν ως ιερή, βασιλική και κληρουχική.[310] Ωστόσο, από τον πρώτο αιώνα π.Χ. και μετά, εμφανίζονται σταδιακά στους παπύρους ως κληρονόμοι και τέτοιων κατηγοριών γης.[311] Όπως φαίνεται, από το τέλος της ελληνιστικής εποχής άρχισε να υποχωρεί το σύστημα της γαιοκτησίας, που είχαν θεσπίσει οι δυο πρώτοι

---

[306] Kehoe, *Management and Investment* 6. Τα 2/3 της γης στις περισσότερες περιοχές της Αιγύπτου ανήκαν σε ιδιώτες, ενώ στην περιοχή του Φαγιούμ παρατηρείται το μεγαλύτερο ποσοστό δημόσιας γης. Βλ. Bowman, *Agricultural Production in Egypt* 223. Για τη μεγαλη σημασία και την αυτάρκεια των ακινήτων που ανήκαν σε αριστοκρατικές οικογένειες της ύστερης εποχής βλ. και Sarris, *Rehabilitating the Great Estate* 55-71.

[307] Σταδιακά από τον πρώτο μέχρι τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. η ιδιωτική γη στην Αίγυπτο αυξάνεται. Ειδικά στο πρώτο μισό του τέταρτου αιώνα η αγροτική οικονομία της χώρας εξαρτάται σε μεγάλο ποσοστό από τον μεγάλο αριθμό μικρών γαιοκτημόνων και μισθωτών γεωργών. Αναλυτικότερα βλ. και Bowman, *The economy of Egypt* 29-31. Για τη σχέση μεταξύ της αύξησης της ιδιωτικής γης και της εμφάνισης μιας νέας κοινωνικής-οικονομικής ελίτ βλ. Tacoma, *The urban elites* 4, 103.

[308] Θεωρητικά βέβαια η μεταβίβαση κατοικικής γης δεν γίνεται με τον τύπο της αγοραπωλησίας, αλλά συνεχίζει να γίνεται με τον τύπο της παραχώρησης που ίσχυε στην ελληνιστική εποχή.

[309] Βλ. Monson, *Land Tenure and Taxation* 58. Μάλιστα ο αυτοκράτορας Αδριανός μετέτρεψε τμήματα της παλιάς βασιλικής γης σε κτήματα ιδιωτικά. Αυτή η αλλαγή φαίνεται ότι επήλθε κοντά στο 117 μ.Χ., καθώς η ιουδαϊκή επανάσταση είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική ύφεση της αγροτικής καλλιέργειας. Βλ. αναλυτικά Rostovtzeff, *Social and Economic History* 367.

[310] Κατά την πτολεμαϊκή εποχή, η λεγόμενη κληρουχική γη αποτελούνταν από κλήρους που παραχωρούνταν σε όσους υπηρετούσαν στον στρατό.

[311] Βλ. Shaps, *Economic Rights* 6-7, Pomeroy, *Women in Roman Egypt* 304. Πιθανόν οι Έλληνες άποικοι της Αιγύπτου έφεραν μαζι τους διάφορες νομικές παραδόσεις, που ίσχυαν σε αρχαιότερες ελληνικές πόλεις. Για γυναίκες που κληρονομούν βασιλική γη στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. ενδεικτικά BGU II 648, P.Oxy.VI 899.

Πτολεμαίοι για τους Έλληνες της Αιγύπτου, το οποίο απέτρεπε τις γυναίκες από την απόκτηση των παραπάνω κατηγοριών γης.[312]

Με βάση τις λογοτεχνικές, παπυρικές και λοιπές μαρτυρίες της περιόδου οι γυναίκες στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατείχαν περίπου το 30-45% της συνολικής γης, ενώ οι παπυρικές πηγές μαρτυρούν ότι στα χωριά της Αιγύπτου κατείχαν μεταξύ του 1/4 και 1/6 του συνόλου των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.[313] Συγκεκριμένα, στην Καρανίδα του τετάρτου αιώνα μ.Χ. οι γυναίκες κατέχουν το 17% της γης, στη Σοκνοπαίου Νήσο το 1/3, ενώ στη Φιλαδέλφεια το 25%.[314] Μάλιστα σε αρκετούς διασωθέντες καταλόγους απογραφής γης οι γυναίκες ιδιοκτήτριες αποτελούν αξιοσημείωτο ποσοστό.[315] Αυτή η ιδιοκτησία γης χαρακτηρίζεται από οικογενειακό χαρακτήρα, καθώς πρόκειται για εκτάσεις που περνούν από γενιά σε γενιά στο πλαίσιο μιας οικογένειας.[316] Επιπλέον, σύμφωνα με τη μελέτη του Tacoma,[317] στα μέσα του τετάρτου αιώνα, οι γυναίκες γαιοκτήμονες αποτελούσαν το 14,7% των ιδιοκτητών γης της Ερμούπολης και το 9,5% των ιδοκτητών γης της Αντινοόπολης στον Ερμοπολίτη νομό.[318] Με δεδομένο λοιπόν ότι οι γυναίκες της Αιγύπτου κατείχαν ένα σημαντικό ποσοστό της καλλιεργήσιμης γης, το ενδιαφέρον αυτής της ενότητας θα μονοπωλήσουν αρχικά οι τρόποι και τα μέσα με τα οποία αποκτούσαν τη γη. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στη διάκριση των ποικίλων εμπράγματων δικαιωμάτων τα οποία αποκτούν οι γυναίκες στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τα οποία συνήθως εξαρτώνται από τον τρόπο, με τον οποίο έφτανε στα χέρια τους η ακίνητη περιουσία. Εν συνεχεία, θα διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους διέθεταν και αξιοποιούσαν την αγροτική περιουσία τους, ενώ παράλληλα θα εξεταστεί η εξουσία του νομικού επιτρόπου τους – εάν υπήρχε– στη διάθεση των γεωργικών εκτάσεων.

---

[312] Βλ. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt* 157. Αξίζει να θυμηθούμε ότι στην κλασική Αθήνα οι γυναίκες, όπως και οι μέτοικοι, δεν μπορούσαν να είναι ιδιοκτήτες καλλιεργήσιμης γης. Βλ. αναλυτικότερα Schaps, *Economic Rights of Women* 4-5.
[313] Βλ. Arjava, *Women and Law* 71.
[314] Βλ. Bagnall, *Egypt* 130.
[315] Βλ. ενδεικτικά P.Col.V,1 verso 6. Τα ποσοστά από περιοχή σε περιοχή διαφέρουν. Είναι ενδεικτικό ότι στο χωριό Τανίς, κοντά στη Φιλαδέλφεια, κατά τον τέταρτο αιώνα το 41,9% των ιδιοκτητών ιδιωτικής γης είναι γυναίκες. Βλ. P.Prag. II 137.
[316] Βλ. Bagnall, *Egypt* 93.
[317] Βλ. P.Herm.Landl. 1, 2. Αναλυτικότερα βλ. Tacoma, *The Urban Elites* 108.
[318] Στις πόλεις το ποσοστό γυναικείας ιδιοκτησίας γης ήταν μικρότερο συγκριτικά με τα χωριά. Βλ. και Bagnall, *Egypt* 93.

Τρόποι απόκτησης της αγροτικής περιουσίας

Στην παρούσα υποενότητα θα εξεταστούν οι τρόποι, με τους οποίους οι γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου αποκτούσαν αγροτική περιουσία. Θα εξεταστεί αρχικά η προίκα, ενώ στη συνέχεια η κληρονομιά, καθώς και η αγορά γης.

Προίκα

Από την αρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή κατά τη σύναψη νόμιμου γάμου συνήθως παραχωρείται προίκα από τη νύφη ή τον πατέρα της προς τον σύζυγο, με σκοπό την οικονομική στήριξη του νέου ζευγαριού. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο οι γονείς, ανεξαρτήτως της καταγωγής και του νομικού συστήματος στο οποίο ανήκαν – Ρωμαίοι, Έλληνες, Αιγύπτιοι– παρείχαν στις κόρες τους την λεγόμενη *φερνή*,[319] τμήμα της οποίας παρεχόταν συνήθως προκαταβολικά κατά τη σύναψη του γάμου και ολοκληρωνόταν με τον θάνατό τους.[320]

Αιγυπτιακά έγγραφα γάμων, τα οποία έχουν διασωθεί από τη ρωμαϊκή εποχή, καθορίζουν το ύψος της προίκας που έφερνε στον γαμήλιο οίκο η γυναίκα, ενώ παράλληλα περιλαμβάνουν προβλέψεις σχετικά με τη διαχείριση της πατρικής και μητρικής κληρονομιάς του ζεύγους, καθώς και αυτής που δικαιούται το τέκνο, το οποίο θα γεννηθεί από τον νόμιμο γάμο τους. Δηλαδή θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα έγγραφά αυτά λειτουργούσαν ως συμβόλαιο γάμου και διαθήκη ταυτόχρονα.[321] Από την άλλη, στα ελληνικά έγγραφα γάμου συναντάμε αναφορές κυρίως στο περιεχόμενο της προίκας, καθώς και το ποιος θα έχει τη διαχείρισή της σε περίπτωση διάλυσης του γάμου λόγω διαζυγίου ή θανάτου ενός εκ των συζύγων. Ωστόσο, σε κάποια ελληνικά έγγραφα γάμου της ρωμαϊκής περιόδου βρίσκουμε ορισμένα στοιχεία αιγυπτιακής επίδρασης στη μορφή, όπως η παρουσία διατάξεων τελευταίας βούλησης.[322]

Είναι εύλογο να σκεφτεί κανείς ότι οι γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου γίνονταν ιδιοκτήτριες καλλιεργήσιμης γης μέσω του θεσμού της προίκας. Ωστόσο, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί σε μια βασική διαφορά μεταξύ πτολεμαϊκής και ρωμαϊκής Αιγύπτου, όσον αφορά το περιεχόμενο της προίκας. Οι πάπυροι μαρτυρούν

---

[319] Βλ. και Modrzejewski, *Droit Grec* 41-43.

[320] Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι ρωμαϊκές προίκες ήταν συνήθως μικρές, δεδομένου ότι το διαζύγιο στη ρωμαϊκή κοινωνία ήταν κοινό φαινόμενο, με αποτέλεσμα οι γονείς να προτιμούν να μεταβιβάζουν μικρότερη περιουσία στο *dominium* του γαμπρού μέσω προίκας και μεγαλύτερη στο *dominium* της κόρης μέσω του θεσμού της διαθήκης. Βλ. και Saller, *Roman dowry* 203.

[321] Βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 152.

[322] Βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 153. Για την αιγυπτιακή επίδραση σε ελληνικά έγγραφα βλ. και Häge, *Ehegüterrechtliche Verhältnisse* 104 κε., 181 κε., 290 κε.

ότι πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση η γη δεν αποτελεί αντικείμενο προίκας σε κανένα ελληνικό γαμικό συμβόλαιο. Όπως φαίνεται, το ίδιο ισχύει και για τα αιγυπτιακά συμβόλαια, καθώς ούτε σε αυτά συναντάται αγροτική γη ως περιουσία των συζύγων.[323] Έτσι, οι προίκες κατά την πτολεμαϊκή εποχή αποτελούνται κατά βάση από κινητά αντικείμενα, ενώ από τη ρωμαϊκή περίοδο και μετά ήταν σύνηθες να παρέχονται στη νύφη αγροτικές εκτάσεις και δούλοι μέσω του θεσμού της *προσφοράς*.[324]

Αξίζει να αναφέρουμε ότι το πιο πρώιμο ελληνικό συμβόλαιο γάμου που σώζεται από τους ρωμαϊκούς χρόνους, στο οποίο αναφέρεται ως προίκα αγροτική γη, προέρχεται από το 42 μ.Χ.[325] Η προίκα της Άπιας βασίζεται σε δύο κατηγορίες: τα *παράφερνα*,[326] αποτελούμενα από διάφορα γυναικεία αντικείμενα, και την *προσφορά*, που περιλαμβάνει δούλους και καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Παρομοίως, σε ένα αντίστοιχο συμβόλαιο από τον πρώτο αιώνα μ.Χ.,[327] ο Διονύσιος ομολογεί στη νύφη Σαραπού ότι έλαβε προίκα αποτελούμενη από καλλιεργήσιμη γη.[328] Για *προσφορά* που δίδεται από τη μητέρα της νύφης κάνει λόγο και ο SPP XX 7 (= CPR I 22), καθώς μεταξύ άλλων παραχωρείται στην κοπέλα το ½ εννέα αρουρών κατοικικής γης.[329] Επιπλέον, στον P.Mich. V 340 από τον πρώτο αιώνα ο Αρυώτης ομολογεί ότι έλαβε από τον πεθερό του Δίδυμο πέντε άρουρες κατοικικής γης ως επιπλέον δώρο[330] στη συνολική προίκα που του είχε δοθεί τέσσερα χρόνια νωρίτερα, όταν παντρεύτηκε την κόρη του Δίδυμου Ηρακλεία. Ο πάπυρος είναι ενδεικτικός της τεράστιας σημασίας που είχε η παραχώρηση γης για την οικονομική στήριξη ενός νέου ζευγαριού.

Παρόμοια περίπτωση συναντάται στον P.Oxy. II 273 στον οποίο μια μητέρα, η

---

[323] Για τα αιγυπτιακά γαμικά συμβόλαια βλ. αναλυτικά Pestman, *Marriage and Matrimonial Property*.

[324] Η ελληνική *φερνὴ* στην πτολεμαϊκή κυρίως Αίγυπτο αποτελείται συνήθως από χρήματα, ρούχα και κοσμήματα, δηλαδή κινητή περιουσία που στοχεύει στην κάλυψη των βασικών αναγκών της νύφης κατά τη διάρκεια του γάμου. Βλ. και Häge, *Ehegüterrechtliche Verhältnisse* 33-36. Η φερνή διαφέρει από τα παράφερνα και την προσφορά, τα οποία είσηχθησαν στο νομικό σύστημα της ελληνικής προίκας από εξελληνισμένους Αιγυπτίους κατά την αρχή της ρωμαϊκής περιόδου. Τα παράφερνα αποτελούνταν από κοσμήματα, ενδύματα και διάφορα άλλα αντικείμενα, ενώ η προσφορά χρησιμοποιούνταν για την εκχώρηση γης και δούλων στην νυφη. Η προσφορά προτιμώνταν για να δοθεί η γη με καλύτερους όρους στη νύφη. Βλ. αναλυτικά Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 113-116.

[325] P.Mich. II 121, 4 vii.

[326] Για τη διαφορά μεταξύ της φερνής και των παράφερνων βλ. και Sànchez-Moreno Ellart, *Pherne and Parapherna* 177-193.

[327] P.Oxy. II 265.

[328] Πβ. PSI XIII 132, στον οποίο μια γυναίκα καταγράφει την περιουσία που έχει λάβει ως προίκα.

[329] Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι η παλιά κληρουχική και κατοικική γη, που παραχωρούνταν από τους Πτολεμαίους για τη συντήρηση κάθε στρατιώτη, στη ρωμαϊκή περίοδο αρχίζει να ιδιωτικοποιείται με αποτέλεσμα να κληροδοτείται σε γυιούς οι οποίοι δεν ανήκαν στον στρατό, αλλά και σε συζύγους και λοιπούς κληρονόμους. Περισσότερα για τον CPR I 22 βλ. και Kreuzsaler, *Der Rechtsalltag von Frauen* 12-13.

[330] Βλ. και P.Mich. V 341 για δώρο ¾ αρουρών κατοικικής γης που όμως ανήκαν πρωτύτερα στον Αρυώτη.

Ιουλία Ηρακλά, παραχωρεί ως δώρο πέντε άρουρες κατοικικής γης στην κόρη της Γαία. Η συμφωνία συνάπτεται μεταξύ της μητέρας και κάποιου άνδρα ονόματι Θέωνα, ο οποίος πιθανότατα είναι σύζυγος της Γαίας. Επομένως, μπορούμε να σκεφτούμε ότι πρόκειται για δώρο γάμου. Όπως αναφέρεται στο κείμενο, η Γαία έχει το δικαίωμα να μεταβιβάσει την παραπάνω γη σε όποιον επιθυμεί, καθώς η μητέρα της της παραχωρεί την πλήρη κυριότητα, στ. 24: *κρατεῖν οὖν καὶ κυριεύειν τ[ὴν Γαίαν]*. Πιο σύνθετη είναι η περίπτωση του PSI XIII 1322 από τον δεύτερο αιώνα, ο οποίος διασώζει μεταγραφή περιουσίας από την Ιουλία με κύριο τον συζυγό της Διονύσιο. Συγκεκριμένα η κοπέλα καταγράφει 14 1/8 άρουρες, τις οποίες έλαβε ως προίκα από τον πατέρα της Πλούταρχο, όταν παντρεύτηκε. Όπως φαίνεται από το κείμενο, στις εκτάσεις αυτές ο αδελφός του πατέρα της είχε μεταγράψει δικαίωμα υποθήκης για ορισμένο δάνειο που δόθηκε στον Πλούταρχο. Ωστόσο, παρατηρήθηκε απόκλιση στον αριθμό των αρουρών, την οποία η κοπέλα επιθυμεί τώρα να διορθώσει. Παράλληλα, αναφέρεται ότι ο πατέρας της ξεπλήρωσε τον αδελφό του με αποτέλεσμα να αποσβεσθεί το εμπράγματο δικαίωμα της υποθήκης του αδελφού στην περιουσία της. Επιπλέον, σε έναν πάπυρο από τον δεύτερο αιώνα[331] σώζεται η συμφωνία μεταξύ ενός γαμπρού και της πεθεράς του σχετικά με την προίκα, που θα δοθει στην κόρη της. Μεταξύ των άλλων, η Αφροδίτη θα παραχωρήσει με τη μορφή της προσφοράς τρεις άρουρες κατοικικής γης, καθώς και ορισμένες ακόμη αγροτικές εκτάσεις στο χωριό Κερκεσούχα.[332] Μια ξεχωριστή περίπτωση σώζεται σε έναν πάπυρο από την Ερμούπολη του δευτέρου αιώνα,[333] ο οποίος μαρτυρεί την πώληση γης μεταξύ ενός πατέρα και της κόρης του. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι το ποσό, που όφειλε ο πατέρας στην κόρη του ως προίκα, πιστώνεται ως μέρος της τιμής της αγροτικής γης, την οποία θα αγοράσει η κοπέλα απο εκείνον.

Κληρονομιά

Σε αντίθεση με τα συμβόλαια γάμου, στα οποία η παραχώρηση γης δεν αποτελεί πάντα το κύριο αντικείμενο της προίκας, πολυάριθμες διαθήκες και δωρεές αιτίᾳ θανάτου ήδη από την πτολεμαϊκή εποχή αποδεικνύουν ότι οι γονείς και οι σύζυγοι κληροδοτούσαν

[331] CPR I 25(= SPP XX 5).
[332] Παρόμοια είναι και η περίπτωση του CPR I 24 (= M.Chr. 288), όπου και πάλι η μητέρα της νύφης παραχωρεί εκτάσεις γης στον γαμπρό της.
[333] P.Amh. II 95.

γη στις γυναίκες. Η παραχώρηση γης σε γυναίκες μέσω προίκας συναντάται και ως όρος σε διαθήκες ή δωρεές αιτίᾳ θανάτου.[334] Εάν μια κόρη λάμβανε σημαντική προίκα, συνήθως κληρονομούσε μικρότερο μερίδιο από την πατρική κληρονομιά. Ενδεικτικά, σε μια δωρεά αιτίᾳ θανάτου από τον πρώτο αιώνα μ.Χ.,[335] ένας πατέρας κληροδοτεί τη μισή περιουσία του στον γυιό του και το ένα τέταρτο αυτής σε καθεμία από τις κόρες του που θα λάβουν επίσης την αντίστοιχη προίκα. Επιπλέον, στη δωρεά του Πετεσούχου[336] από τον δεύτερο αιώνα κληροδοτείται το μεγαλύτερο μέρος της γης στον γυιό του. Ωστόσο, στην κόρη του Ταπετέα παραχωρεί, εκτός από τη φερνή και τα παράφερνα, επιπλέον περιουσία, η οποία κατά πάσα πιθανότητα περιλαμβάνει καλλιεργήσιμη γη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο από τα πέντε κείμενα που σώζονται στον P.Lond. II 294, τα οποία αφορούν το συμβόλαιο γάμου μεταξύ του Επίμαχου και της Κρονίας, καθώς και τη διανομή της περιουσίας των γονιών της κοπέλας, η οποία θα υλοποιηθεί μετά τον θάνατό τους.[337] Στην προίκα, η οποία προσφέρεται στον Επίμαχο από τους γονείς της Κρονίας, περιλαμβάνονται και ορισμένες αγροτικές εκτάσεις. Στη διανομή της περιουσίας τους αναφέρεται μάλιστα ότι η υπόλοιπη αγροτική περιουσία μαζί με κάποιες οικίες θα δοθούν στον γυιό τους και αδελφό της νύφης.[338]

Όπως μπορούμε να αντιληφθούμε, η κληρονομούμενη γη βρισκόταν στα χέρια των γυναικών για μικρότερο χρονικό διάστημα συγκριτικά με την γη, η οποία τους παραχωρούνταν ως προίκα στη νεανική ηλικία του γάμου.[339] Αν όμως οι γονείς ήθελαν η κόρη τους να έχει την ελευθερία να διαχειρίζεται την περιουσία της όπως επιθυμεί, προτιμούσαν να της παραχωρήσουν τη γη ως ειδικό δώρο ή μέσω της κληρονομιάς, παρά με τη μορφή προίκας. Με βάση τη μελέτη της Orsolina Montevecchi,[340] στις διαθήκες από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο οι γυιοί κληρονόμοι είναι πολύ περισσότεροι σε σύγκριση με τις κόρες. Οι παντρεμένες κόρες αναφέρονται πιο σπάνια, γιατί είχαν ήδη λάβει το μεριδιό τους από την πατρική κληρονομιά με τη μορφή της προίκας, αν και η γη, όπως αναφέρθηκε ήδη, αποτέλεσε τμήμα της προίκας από τη ρωμαϊκή περίοδο και

---

[334] Για το είδος αυτού του κειμένου βλ. Kreller, *Erbrechtliche Untersuchungen* 204 κε.
[335] P.Ups.Frid. 1.
[336] SB VIII 9642.5.
[337] Βλ.και Sijpesteijn, *Marriage Agreement* 163-170.
[338] P.Lond. II 294.39-40.
[339] Με βάση την D. Hobson στο χωριό Σοκνοπαίου Νήσος το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών που κατείχαν ιδιοκτησία γης την είχαν αποκτήσει μέσω κληρονομιάς. Βλ. Hobson, *Women as Property Owners* 318-19.
[340] Montevecchi, *Testamenti* 67-121. Βλ. και το πιο πρόσφατο έργο της Migliardi-Zingale, *Testamenti Romani*.

μετά. Όπως φαίνεται, και οι διαθέτες έκαναν ορισμένες διακρίσεις κατά τη διανομή της ακίνητης περιουσίας μεταξύ των παιδιών τους. Αν και οι κόρες λάμβαναν συνήθως μικρότερο μερίδιο της πατρικής περιουσίας σε σχέση με τους αδελφούς τους, είναι πιθανό ότι στην ηλικία, κατά την οποία έχαναν τον πατέρα τους, ένα μεγάλο ποσοστό των γυναικών αυτών δεν διέθεταν αδελφό, ο οποίος θα ελάμβανε το μεγαλύτερο μερίδιο από την περιουσία. Έτσι, συχνά στην ηλικία των είκοσι ετών πολλές Ρωμαίες γυναίκες από πλούσιες οικογένειες που είχαν ήδη χάσει τον πατέρα τους, κληρονομούσαν σημαντική περιουσία πέρα της προίκας, την οποία ήδη είχαν λάβει.[341]

Στον P.Lond. II 375 ένας διαθέτης, ο οποίος πιθανόν ονομάζεται Δωρίων[342] και αποτελεί έναν από τους εύπορους κατοίκους του Αρσινοΐτη νομού, κληροδοτεί χωριστά στους τρεις γυιούς του και την κόρη[343] του καλλιεργήσιμες εκτάσεις κοντά στην Τεβτύνη, ενώ στην γυναίκα του Ισιδώρα κατοικική γη κοντά στο ίδιο χωριό. Είναι ενδεικτικό ότι η νεαρή κόρη θα λάβει μόλις μία άρουρα γης, συγκριτικά με τους αδελφούς της, οι οποίοι κληρονομούν μεγαλύτερες αγροτικές εκτάσεις. Προφανώς αυτή η απόφαση συνδέεται με το οτι η κοπέλα θα λάβει και την απαραίτητη προίκα, πέρα του μεριδίου της στην πατρική κληρονομιά. Ενώ στην πτολεμαϊκή περίοδο οι σύζυγοι κληροδοτούν περιουσία στις συζύγους τους, ο Yiftack-Firanko παρατηρεί ότι στη ρωμαϊκή εποχή από τις 90 περιπτώσεις,[344] στις οποίες είναι γνωστή η ταυτότητα του κληρονόμου, συναντώνται τέσσερεις σύζυγοι σε σύγκριση με πενήντα περιπτώσεις στις οποίες κληρονόμος είναι ο γυιός και εικοσιεννιά η κόρη.

Σε μια χαρακτηριστική περίπτωση από τις αρχές του δευτέρου αιώνα μ.Χ. (CPR VI 1), ο Αμμώνιος Απίων κληροδοτεί την περιουσία του στα παιδιά του, ενώ στη σύζυγό του τα έπιπλα του σπιτιού, για όσο καιρό θα παραμένει ανύπανδρη. Ταυτόχρονα, η σύζυγος θα έχει τη διαχείριση του ακινήτου μαζί με τον Θέωνα, τον αδελφό του Αμμωνίου, ο οποίος θα επιτηρεί τις δραστηριότητές της. Παρομοίως, σε μια ακόμη διαθήκη[345] από τα μέσα του τρίτου αιώνα, ένας σύζυγος της αριστοκρατικής τάξης αφήνει στη σύζυγό του Αυρηλία Χαιρημονίδα την πλήρη κυριότητα τμημάτων σπιτιών αλλά και γης, ενώ ορίζει τον γαμπρό του ως κηδεμόνα των ανήλικων τέκνων

[341] Saller, *The Roman family* 120.
[342] Το όνομα του διαθέτη δεν αναφέρεται στον πάπυρο, ωστόσο πληροφορίες μπορεί να μας δώσει ο SB IV 7466.28-29 από το 147 μ.Χ., στον οποίο εμφανίζεται η ίδια Ισιδώρα, κόρη του Δίδυμου, η οποία αναφέρει ότι έλαβε από έναν άντρα 6 1/2 αρτάβες σιταριού μέσω του γυιού της Δωρίωνα, γυιού του επίσης Δωρίωνα.
[343] Το όνομα της κόρης δεν διασώζεται και η ύπαρξή της έχει προκαλέσει πολλές αμφιβολίες. Αναλυτικότερα βλ. Salomons, *Testamentaria* 221.
[344] Yiftack-Firanko, *Spouses in wills* 154.
[345] P.Oxy. XXVII 2474.

του. Παράλληλα, στον P.Oxy. VI 907 από τον τρίτο αιώνα ο δημοτικός σύμβουλος Αυρήλιος Ερμογένης συντάσσει διαθήκη με την οποία αφήνει την περιουσία του στα παιδιά του και τη σύζυγό του. Δύο από τις κόρες του λαμβάνουν από έναν αμπελώνα και εκτάσεις καλλιέργειας σιταριού, ενώ στη γυναίκα του Αυρηλία Ισιδώρα κληροδοτεί επίσης ορισμένες εκτάσεις καλλιέργειας σίτου, οι οποίες είχαν τεθεί ως υποθήκη από τον ίδιο για τη διαχείριση της προίκας της.[346] Επιπλέον, η διαθήκη του Γάιου Λογγίνου Κάστορα,[347] βετεράνου του ρωμαϊκού στρατού, από τον δεύτερο αιώνα περιγράφει το ενδιαφέρον του για τις δύο δούλες συζύγους του, τις οποίες απελευθερώνει με τη διαθήκη, καθώς και για την κόρη που έχει αποκτήσει με τη μία από τις δύο γυναίκες. Συγκεκριμένα, στη νεαρή Σαραπιάδα κληροδοτούνται – εκτός από μερίδια σε οικίες του διαθέτη – πέντε άρουρες σιτικής γης στην Καρανίδα, καθώς και 1/4 άρουρας μιας κοιλάδας, αλλά και το 1/3 ενός φοινικώνα. Είναι πολύ πιθανό οτι η δωρεά στην απελεύθερη κόρη του παρέχεται προς εξασφάλιση της μελλοντικής προίκας της,[348] όπως σε πολλές περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Παρόμοια είναι και η διαθήκη του Γάιου Ιούλιου Διογένη, επίσης από τον δεύτερο αιώνα, ο οποίος απελευθερώνει δύο δούλες του και τις καθιστά κληρονόμους του σε ορισμένες άρουρες γης που του ανήκουν, ενώ ενδιαφέρεται και για τη μη νόμιμη κόρη που έχει από την απελεύθερή του Ιουλία Πριμίλλα.[349]

Ξεχωριστή περίπτωση είναι αυτή της Βερενίκης από την Οξύρρυγχο,[350] η οποία κληρονόμησε τον σύζυγό της, όταν πέθανε και έγινε κυρία όλης της περιουσίας, αν και είχε ενήλικους γυιούς. Οι δύο σύζυγοι συντάσσουν από κοινού διαθήκη[351] –τη μοναδική ίσως κοινή διαθήκη που βρίσκουμε στους παπύρους της περιόδου– με την οποία ορίζουν ότι, αν πεθάνει ένας από τους δύο, ο άλλος έχει το δικαίωμα να αναλάβει και να διαχειριστεί όλη την περιουσία μόνος του. Μετά τον θάνατο του συζύγου της, η Βερενίκη εμφανίζεται ως δυναμική και ιδιαίτερα ικανή επιχειρηματίας, αξιοποιώντας

---

[346] Ήταν συνήθης πρακτική στα συμβόλαια γάμου να έχει η σύζυγος ορισμένη έννομη αξίωση έναντι της περιουσίας του συζύγου της, με σκοπό την εξασφάλιση της επιστροφής της προίκας της, σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου. Στην παρούσα περίπτωση, οι αξιώσεις της Ισιδώρας περιορίζονται μόνο σε ένα μικρό ποσοστό της αγροτικής ιδιοκτησίας του Ερμογένη. Πβ. και P.Oxy. II 266, όπου σώζεται ένα συμβόλαιο διαζυγίου με αντίστοιχους όρους. Στις περιπτώσεις αυτές μιλάμε για το λεγόμενο δικαίωμα *κατοχής* υπέρ της συζύγου, το οποίο εμφανίζεται ως μετεξέλιξη των θεσμών της κυρίως Ελλάδας. Βλ. Anagnostou-Canas, *Juge et Sentence* 37.

[347] BGU I 326 (= M.Chr.316).

[348] Βλ. Keenan – Manning – Firanko, *Law and Legal Practice* 122.

[349] P.Select. 14.

[350] Η Βερενίκη εμφανίζεται σε τρία παπυρολογικά κείμενα: P.Oxy. III 493, P.Oxy. XXII 2342 και P.Oxy. VI 985.

[351] Βλ. P.Oxy. III 493.

όσον το δυνατόν καλύτερα τις αγροτικές εκτάσεις που της ανήκουν.[352]

Αξιοσημείωτη, ωστόσο, είναι και η γη που κληροδοτούν πολλές μητέρες στα τέκνα τους.[353] Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε ότι σε απογραφή περιουσίας από τα τέλη του πρώτου αιώνα ο Λεωνίδης Διόδωρος δηλώνει ότι μέρος της περιουσίας της μητέρας του, που αποτελείται από 9 ½ άρουρες στο χωριό Νέσλα, κληροδοτήθηκε στον αδελφό του και την αδελφή του Θαΐδα.[354] Σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ότι όπως μαρτυρεί ο γνωστός πάπυρος της Διονυσίας (P.Oxy. II 237), υπήρχε ένας νόμος που παρείχε στα παιδιά και τις συζύγους το δικαίωμα κατοχής στην ακίνητη περιουσία του πατέρα και συζύγου. Στην πράξη, αυτό σήμαινε ότι οι γονείς διατηρούσαν το δικαίωμα χρήσης της περιουσίας, αλλά η ίδια η *κτῆσις* θα περνούσε στα παιδιά μετά τον θάνατο των γονιών. Ο γονέας δηλαδή δεν μπορούσε να διαθέσει την περιουσία, όπως ήθελε, χωρίς τη συναίνεση των παιδιών του. Μια τέτοια περίπτωση κατοχής περιλαμβάνει και ο παραπάνω πάπυρος P.Oxy. IV 713.15-19: *κατέσ/ χον τῇ ἐξ ἀλλήλων γενεᾷ τὰ/ ἑαυτῶν πάντα πρὸς τὸ μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτῶν βεβαίως καὶ ἀναφαιρέτως εἶναι τῶν τέκνων*. Αντιθέτως, το συμβόλαιο γάμου μεταξύ του Σαραπίωνα και της Θαΐδος καθιστά σαφές ότι η περιουσία, μετά τον θάνατον του ενός από τους δύο, θα περάσει στα χέρια του άλλου, δίνοντας του το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσής της κατά βούληση.[355] Παρομοίως, στον P.Oxy. IX 1208 η Αυρηλία Θερμούθιον ομολογεί ότι πούλησε και παραχώρησε 4/5 άρουρας γη που κληρονόμησε από τη μητέρα της.[356] Καθώς η κοπέλα είναι ανήλικη, ενεργεί μέσω του πατέρα της (*διὰ τοῦ πατρός*). Παράλληλα, στον P.Stras. VI 555 από τα τέλη του τρίτου αιώνα συναντάμε τη διανομή της περιουσίας, την οποία κληρονόμησαν τρία αδέλφια από τη γιαγιά τους από την πατρική γραμμή, Αυρηλία Ακυλινή. Προφανώς ο πατέρας τους έχει ήδη πεθάνει και για τον λόγο αυτό είναι οι νόμιμοι κληρονόμοι της μητέρας του. Η περιουσία περιλαμβάνει κηπουρική γη μίας άρουρας και κατοικική γη 1 1/5 άρουρες. Η Ισιδώρα θα λάβει γη που βρίσκεται δίπλα

---

[352] Σχετικά με τη νομική και οικονομική κατάσταση της Βερενίκης βλ. Van Minnen, *Berenice a Business Woman* 59-70.

[353] Το 178 μ.Χ. ψηφίζεται το συγκλητικό δόγμα senatus consultum Orfitianum, με βάση το οποίο οι μητέρες μπορούσαν να κληρονομήσουν τα παιδιά και το αντίστροφο σε εξ αδιαθέτου διαδοχή. Σχετικά με το senatus consultum Orfitianum βλ. *Inst*. III 4, *Dig*. XXXVIII 17, *Cod. Iust*.VI 57.

[354] Από την άλλη, στον P.Wisc. I 13 η Ταπτολλίων κληροδοτεί την περιουσία της, στην οποία περιλαμβάνονται μερίδια από τρία οικόπεδα, προερχόμενα από την πατρική και μητρική της κληρονομιά, σε δύο αδέλφια. Δυστυχώς στον πάπυρο δεν διαφαίνεται η σχέση μεταξύ της διαθέτιδος και των δύο κληρονόμων.

[355] Βλ. P.Oxy. III 496.12-15: *ἐὰν δ[ὲ] . . . . η̣ τινα̣ τῶν γαμούντω[ν τελευτῆσαι ---ἐχέτω ὁ γα]/[μῶν] τὴν κατὰ τῶν ἑαυτοῦ ἐξου[σί]αν ᾗ ἐὰν αἱρῆται ἐπιτελε[ῖ]ν καὶ οἷς ἐὰν βούλη[ται] μερίζε[ιν], ἐὰν δὲ / μηδὲν [ἐ]πιτελέσ̣η εἶναι καὶ αὐτὰ μετὰ τελευτὴν αὐτοῦ τῶν ἐξ ἀλλή[λ]ων [τ]έκνω[ν].*

[356] Στο κείμενο συναντάμε τη νομική μορφή της *ἐκμαρτυρήσεως*, η οποία συνήθως χρησιμοποιείται για την εγκυρότητα των ιδιωτικών συμβολαίων πώλησης και παραχώρησης γης.

ακριβώς στον αμπελώνα του συζύγου της, ο οποίος αν και δεν ενεργεί ως κύριος λόγω του *ius trium liberorum,*[357] παρίσταται στη δικαιοπραξία ως *συνεστώς*.[358]

Μια ιδιαίτερη περίπτωση σώζει ο P.Mich. V 266, στον οποίο ο Λυσίμαχος δηλώνει ότι έδωσε ως δώρο στην αδελφή του ένα αμπελώνα 1½ άρουρας, τον οποίο είχε προηγουμένως αγοράσει από τον αδελφό του Δίδυμο, που ήταν παράλληλα και σύζυγος της κοπέλας. Το παρόν κείμενο αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία που είχε η καταγραφή των δώρων. Τα δώρα γης συνήθως δίνονται, όταν κάποιο μέλος της οικογένειας έχει λάβει μικρότερο ποσοστό από την οικογενειακή περιουσία. Στην προκειμένη περίπτωση, ο Λυσίμαχος αγόρασε από τον αδελφό του Δίδυμο ένα αμπελώνα και για κάποιο λόγο τώρα τον χαρίζει στην αδελφή του, η οποία είναι και σύζυγος του Δίδυμου. Σύμφωνα με το κείμενο, η Ηρώ δεν θα αποκτήσει το δικαίωμα να διαθέσει ελεύθερα τη γη, αλλά της παραχωρείται το δικαίωμα να ισχυροποιήσει την παρούσα καταγραφή.[359] Παράλληλα, πληροφορίες για κληρονομούμενη γη παραδίδει και ένα κείμενο[360] του δευτέρου αιώνα, που διασώζει την απόδειξη πληρωμής οφειλόμενου ποσού από έναν αγοραστή στους κληρονόμους του πωλητή της αντίστοιχης γης. Στο κείμενο εμφανίζεται η Ταπεύς, η οποία αποκαλεί το αντίστοιχο τμήμα γης περιουσία της, αφού είναι μία από τους νόμιμους κληρονόμους του πατέρα της, στ. 13-14: *το[ῦ] ὑ̣πάρχοντός μοι μ̣έρους ἑνὸς ἀπὸ μερῶν ἐννέα, ὧν πέπρακε ὁ μετηλ/ λα[χ]ὼ̣ς ἡμῶ̣ν πα̣τὴρ Ἡ̣ρακλῆς Δ̣ίου ἔτι περιών.* Όπως μαρτυρεί και το κείμενο, η κυριότητα της ακίνητης περιουσίας μεταβιβαζόταν με την αποπληρωμή και της τελευταίας δόσης, ενώ ως τότε ο πωλητής ή οι κληρονόμοι του παρέμεναν ιδιοκτήτες.[361]

Ενδιαφέρον για την κληροδότηση αγροτικής γης παρουσιάζουν και οι πολυάριθμες δωρεές αιτίᾳ θανάτου (*donationes mortis causa*) από την Αίγυπτο, στις οποίες κάποιος γονέας κατανέμει την περιουσία του στα παιδιά του. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι ρωμαϊκές *donationes mortis causa* έχουν κάποιες

---

[357] Ο αυτοκράτορας Αύγουστος με δύο νόμους, τη *Lex Julia* (18 π.Χ.) και τη *Lex Popaea* (9 μ.Χ.) επέτρεψε σε όσες γυναίκες είχαν γεννηθεί ελεύθερες να απαλλαγούν απο την κηδεμονία, εφόσον είχαν γεννήσει τρία παιδιά. Επιπλέον, και κάθε απελεύθερη που γεννούσε τέσσερα τέκνα θα είχε το δικαίωμα της χειραφέτησης. Πρόκειται για το *ius trium liberorum*.

[358] Στα μέσα του τρίτου αιώνα μ.Χ. εμφανίζεται ο όρος *συνεστώς* (*συμπαρών*), ο οποίος σημαίνει ένα άτομο παρόν που υποστήριζε τη γυναίκα στις συναλλαγές της. Δηλαδή, το δίκαιο των τέκνων απάλλασσε τις γυναίκες από την επιτροπεία και εκείνες από μόνες τους αναζητούσαν συνήθως έναν άνδρα βοηθό και σύμβουλο στις δικαιοπραξίες στις οποίες προέβαιναν. Βλ. και. Arjava, *The Guardianship of Women* 30.

[359] Για την καταγραφή Βλ. Keenan – Manning – Firanko, *Law and Legal Practice* 324-25.

[360] P.Stras. I 19.Z

[361] Βλ. και Prigsheim, *Greek Law of Sale* 259-260.

διαφορές από τις ελληνοαιγυπτιακές δωρεές *μετὰ τὴν τελευτήν*, αν και καμιά φορά ταυτίζονται λανθασμένα.[362] Μία βασική διαφορά έγκειται στη διαφορετική λειτουργία των δύο αυτών τύπων εγγράφων, καθώς οι ρωμαϊκές *donationes* ευνοούσαν συνήθως ένα τρίτο πρόσωπο εις βάρος του νόμιμου κληρονόμου, ενώ οι αιγυπτιακές δωρεές χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη διανομή της περιουσίας μεταξύ των παιδιών του διαθέτη και για τη μεταβίβαση αυτής από γενιά σε γενιά. Στον P.Sijp. 44 (= P.Lond. II 149) ένας πατέρας αναθέτει με δωρεά αιτίᾳ θανάτου την καλλιέργεια των αγροτικών εκτάσεων στους γυιούς του, ενώ στις δύο κόρες του αναθέτει την άρδευση και αποστράγγιση τους. Εξίσου σημαντικός είναι και ένας πάπυρος από τον πρώτο αιώνα μ.Χ., ο οποίος διασώζει τη συμφωνία του Γάιου Μινίκιου Ακύλα[363] με τις δύο αδελφές του –Μινουκία Γέμελλα και Μινουκία Θερμουθάριον– σχετικά με την κατανομή της πατρικής και μητρικής τους κληρονομιάς. Ενώ μέχρι τότε η περιουσία ήταν κοινή, με το παρόν συμβόλαιο οι τρεις κληρονόμοι προέβησαν στη διανομή της. Η περιουσία των γονιών είναι αξιοσημείωτη, καθώς περιλαμβάνει τόσο αγροτικές εκτάσεις, όσο και οικίες. Συγκεκριμένα στην πατρική κληρονομιά περιλαμβάνονται έξι άρουρες ιδιωτικής γης στο χωριό Κερκεσούχα, ένας ελαιώνας μιας άρουρας κοντά στο χωριό Ψεναρψενήση, 2 ¼ άρουρες κατοικικής γης στην Καρανίδα και δύο σπίτια στην Καρανίδα με αποθήκη[364] και περιστερώνα,[365] ενώ στη μητρική τρεις άρουρες κατοικικής γης στην Κερκεσούχα και ½ μιας οικίας στην Καρανίδα. Ο αδελφός θα λάβει τη μισή από τη συνολική περιουσία, ενώ οι δύο κοπέλες θα μοιραστούν απο κοινού 2 1/4 αρουρών από τον κατοικικό κλήρο στην Καρανίδα μαζί με τους αντίστοιχους δασμούς, τις τρεις άρουρες κατοικικής γης στην Κερκεσούχα, καθώς και την οικία στην Καρανίδα, αλλά και μερίδιο ενός άλλου σπιτιού. Όπως φαίνεται, οι δύο κόρες λαμβάνουν όλη τη μητρική κληρονομιά και ένα μικρό μέρος από την πατρική, η οποία παραχωρείται στον αδελφό τους. Στον P.Vindob. Bosw. 3 μια κόρη δηλώνει οτι έλαβε κάποιες άρουρες κατοικικής γης από την κληρονομιά της μητέρας της, η οποία πέθανε αδιάθετη αφήνοντάς την μόνη νόμιμη κληρονόμο. Η γυναίκα είχε αποκτήσει την περιουσία μέσω αγοράς από κάποιον Αυρήλιο Διόσκορο.

---

[362] Αναλυτικότερα βλ. Meerson, *Gifts after death* 710-11.

[363] P.Mich. IX 554. Όπως φαίνεται, τα τρία αδέλφια ανήκουν στον ελληνοαιγυπτιακό πληθυσμό και απέκτησαν πρόσφατα την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Συγκεκριμένα, τόσο ο Ακύλας, όσο και οι επίτροποι των δύο γυναικών, είναι βετεράνοι του ρωμαϊκού στρατού.

[364] Για τον όρο *ἀποθήκη* βλ. και Husson, *ΟΙΚΙΑ* 41.

[365] Οι περιστερώνες είναι χαρακτηριστικό της επαρχίας της Αιγύπτου ακόμη και στη σύγχρονη εποχή. Στους παπύρους μαρτυρούνται δύο τύποι: αυτοί που αποτελούν ανεξάρτητα κτίσματα και αυτοί που αποτελούν μέρος του σπιτιού. Βλ. και Husson, *ΟΙΚΙΑ* 224-226.

Αν και οι γυναίκες πλήρωναν τους ίδιους φόρους με τους άντρες για τη γη και τις καλλιέργειες, ο P.Iand. 137 του δευτέρου αιώνα αποδεικνύει ότι οι γυναίκες πλήρωναν μεγαλύτερο φόρο κατά τις μεταβιβάσεις κατοικικής γης. Η πιθανή αιτία αυτού του φαινομένου βρίσκεται στην προέλευση αυτής της κατηγορίας γης από τους στρατιωτικούς κλήρους της ελληνιστικής περιόδου οι οποίοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, παραχωρούνταν σε άντρες.[366] Ωστόσο, η απόκτηση γης μέσω κληρονομιάς έκρυβε πολλές φορές κινδύνους για ορισμένες γυναίκες, οι οποίες έπεφταν πολύ συχνά θύματα εκμετάλλευσης από τρίτους. Χαρακτηριστικά, στον CPR V 9 σώζεται η αίτηση προς τις αρχές από κάποιον Αυρήλιο Λεόντιο, επειδή ένας τρίτος γεωργός-μισθωτής αρνήθηκε να παραδώσει τη γη που κληρονόμησε η μητέρα του Λεόντιου από τον αδελφό της μητέρας της, ο οποίος πέθανε άτεκνος και αδιάθετος. Παρομοίως, στον P.Oxy. XVIII 2187 αναφέρεται ότι η Θαήσις απέσπασε καρπούς από γη, την οποία διεκδικούσε ως κληρονόμος της νεκρής κόρης της και την οποία ο επίτροπος της κόρης της και γαμπρός της δεν ήταν πρόθυμος να της παραχωρήσει μετά τον θάνατο της κοπέλας.

Αντίθετα με ό,τι αναφέρθηκε παραπάνω, ο P.Köln II 100 αποδεικνύει ότι πολλές φορές οι γονείς προτιμούσαν να μην κληροδοτούν αγροτική περιουσία στις κόρες τους. Συγκεκριμένα, η Ταρπαήσις, αλλιώς Ισιδώρα, αφήνει στα παιδιά της περιουσία, μεταξύ της οποίας και αγροτικές εκτάσεις σε διάφορα χωριά, τις οποίες έχει κληρονομήσει από τους δύο γονείς της. Ωστόσο, ο γυιός της κληρονομεί το μεγαλύτερο μερίδιο στο σύνολο της περιουσίας συμπεριλαμβανομένης και της καλλιεργήσιμης γης –περίπου έντεκα άρουρες–, ο εγγονός λαμβάνει επίσης αγροτική γη, ενώ οι κόρες θα λάβουν ό,τι συμφωνήθηκε στα αντίστοιχα συμβόλαια γάμου τους, στα οποία περιλαμβάνονται μερίδια από οικίες που διαθέτει η Ταρπαήσις. Είναι ενδιαφέρον ότι η μία κόρη, η Βερενίκη, έχει δικαίωμα στη χρήση (*καρπείαν*) της μίας άρουρας που μεταβιβάστηκε στον γυιό της και εγγονό της διαθέτριας. Όπως μαρτυρεί το κείμενο, η Ταρπαήσις αποφεύγει να κληροδοτήσει στις κόρες της αγροτική γη.

Επίσης, ο PSI III 240 σώζει ένα ακόμη απόσπασμα από διαθήκη, στην οποία είναι σαφής η διάκριση στη διανομή της περιουσίας μεταξύ του γυιού που κληρονομεί κηπουρική γη και εκτάσεις καλλιέργειας καλαμποκιού και της κόρης που λαμβάνει μόνο τον γυναικείο *κόσμο* (κοσμήματα), στ. 6-14: *τοῦ μὲν Ζωίλου/ [τὴν ὑ]πάρχουσαν αὐτῆι περὶ Ψινχαῦριν τῆ[ς]/[. . . . .] τοπαρχίας γῆς χερ̣σ̣α̣μπέλου σιτο[σπο]/[ρουμέν]ης*

[366] Βλ. Pomeroy, *Women in Roman Egypt* 306. Πβ. και P.Lond. II 193, P.Ups. 14.

ἄρ̣ουραν μίᾳ̣ν κα[ὶ] ̣τὸ ὑπάρχον αὐτῇ̣[ι ---]/μέρος φοινικο̣ῦ̣[ο] [[.]]παραδ[εί]σου, τῆς δὲ Ταα̣μ[εν]/νέως τὸν ὑπ' ̣αὐτῆς ἀ̣πολ̣ιφ̣θ̣ησόμενον γυνα[ι]/κεῖον κόσμον, ἅλυσιν ἀργυρῆν καὶ ψαιλίωνἀργυ/ρῶν ζεῦγος καὶ ἐ̣ν̣ωτίω̣ν χρυσῶ̣ν ζεῦγος καὶ δ[α]/κτύλιο̣ν χρυσοῦν. Είναι πιθανό ότι μερικές φορές οι γυναίκες δεν προτιμούνταν στην κληροδοσία αγροτικών εκτάσεων, καθώς θεωρούνταν λιγότερο ίκανες να διαχειριστούν την καλλιέργεια της γης μόνες τους.[367] Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν αποτελεί τον κανόνα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπως απέδειξαν οι παραπάνω πάπυροι, στους οποίους συναντήσαμε αρκετές γυναίκες κληρονόμους αγροτικών εκτάσεων.

Αγορά γης

Όπως είναι φυσικό, οι γυναίκες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο αποκτούσαν τη νομή και κατοχή αγροτικών εκτάσεων προβαίνοντας στη δικαιοπραξία της αγοράς και τα παπυρικά κείμενα μαρτυρούν ότι αποτελούν σημαντικό ποσοστό στις αγοραπωλησίες γης. Οι πάπυροι σώζουν ποικίλα συμβόλαια αγοράς γης απο γυναίκες, οι οποίες ενεργούν συνήθως με επίτροπο τον σύζυγό τους ή κάποιον άλλο άρρενα συγγενή, καθώς και μόνες, σε περίπτωση που έχουν απαλλαγεί από τη νομική επιτροπεία. Ενδεικτικά, στον δεύτερο αιώνα μια γυναίκα,[368] με κύριο τον πατέρα της Δίο, αγοράζει 15/8 άρουρας κατοικική γη που ανήκει στον Ερμαίο, τον γυιό του Διογένη. Από την άλλη, στον P.Dubl. 3 από τις αρχές του πρώτου αιώνα, ο Σαραπίων παραχωρεί σε μια γυναίκα με επίτροπο τον συζυγό της 4 ½ άρουρες κατοικικής γης. Παρόμοια περίπτωση απαντά στον PSI XV 1550 από τον τρίτο αιώνα, όπου ο Αυρήλιος Απολλωνίδης παραχωρεί στην Αυρηλία Διδύμη έξι άρουρες κατοικικής γης από τις συνολικά δώδεκα που του ανήκουν στο χωριό Πέλα.[369] Πρέπει να αναφερθεί ότι στην ρωμαϊκή εποχή η κατοικική γη μπορεί πλέον να μεταβιβαστεί και σε ιδιώτες, οι οποίοι δεν σχετίζονται με τη στρατιωτική θητεία, ωστόσο η πώλησή της γίνεται ακόμη με τον νομικό τύπο της *παραχώρησης*,[370] όπως και στην πτολεμαϊκή εποχή.[371] Η καταγραφή κατοικικής γης ακολουθεί δικό της σύστημα διαφορετικό από τα άλλα είδη γης, το οποίο ονομάζεται

[367] Βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 170.
[368] P.Ryl. II 163.
[369] Στ. 5-9: *[ὁμολογῶ πεπρ]ακέναι σοι ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον/ [ἀπὸ τῶν ὑπαρχουσ]ῶν μοι περὶ κώμην Π̣έλα τῆς πρὸς λίβα τοπαρ/[χίας][τοῦ Ὀξυρυγχίτ]ου ἐκ τοῦ Φίλωνος κλήρου σειτικῶν μοναρ/[τάβου ἀρουρῶν δ]ώδεκα <τὸ ἥμισυ μέρος,> ὅ ἐστιν μονα̣ρτάβου ἀρούρας ἓξ τῶν/ [προκειμένων ἀρουρῶ]ν δώδεκα οὐσῶν ἀπ̣ὸ ὅλων ἀρουρῶν δεκαέξ.*
[370] Για τη διαδικασία της παραχώρησης βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 228-229.
[371] Βλ. Bowman – Rathbone, *Cities and Administration* 112.

γραφὴ καταλοχισμῶν.[372] Σε έναν πάπυρο από τον δεύτερο αιώνα,[373] η απελεύθερη Θερμουθάριον, με κύριο τον σύγυζό της, παραχωρεί στην ιέρεια Εριεύτα, με κύριο τον αδελφό της, δέκα άρουρες κατοικικής γης. Στον P.Stras. III 144 του 245 μ.Χ. κάποιος άνδρας με τον τίτλο Αυρήλιος πουλάει στην Αυρηλία Ταπουώνι κατοικική γη έναντι δύο χιλιάδων δραχμών. Επιπλέον, στον SB XVI 12333[374] συναντάμε αντίγραφο του συμβολαίου πώλησης 28 ½ αρουρών γης μεταξύ μιας γυναίκας και του Θεογένη έναντι 17,100 δραχμών. Η γυναίκα έχει υποβάλει στον αρχιδικαστή το παρόν αντίγραφο του συμβολαίου προκειμένου να λάβει την άδειά του, ώστε να το στείλει στον στρατηγό για την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Κατά τη δικαιοπραξία παρίσταται με τον αδελφό της ως κύριο, ενώ η γη που αγοράζει περιλαμβάνει αμπελώνες, καθώς και το 1/2 ενός υδροτροχού. Αντιθέτως, στον P.Oxy. XLIX 3498 του τρίτου αιώνα μια γυναίκα, χωρίς επίτροπο λόγω του «δικαίου των τριών τέκνων», αγοράζει από τον Ιούλιο Διογένη τις μισές από τις 25 11/16 άρουρες γης στο χωριό Σερυφίδα έναντι 30,000 δραχμών (πέντε αργυρά τάλαντα).[375] Η τιμή αυτή θεωρείται ιδιαίτερα υψηλή δεδομένου ότι οι πληροφορίες παραδίδουν πως για ένα τμήμα κατάφυτης γης απαιτούνται 1,200 δραχμές/άρουρα το έτος 249 μ.Χ.[376] Επομένως, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά, η γυναίκα του παπύρου μας πληρώνει περίπου 2,33357 δραχμές/άρουρα, τιμή σχεδόν διπλάσια από την παραπάνω.[377]

Παράλληλα, από τον πρώτο αιώνα διασώζεται ο P.Lond. II 140 (= SB XXVIII 17080), στον οποίο βρίσκουμε την πώληση ψιλού τόπου[378] από κάποιον Μύσθη στην

---

[372] Υπεύθυνος της καταγραφής αυτού του είδους γης ήταν ένας αξιωματούχος, που είχε τον τίτλο *ὁ πρὸς τοῖς καταλοχισμοῖς τῆς Αἰγύπτου*. Κατά το δεύτερο μισό του πρώτου αιώμα μ.Χ. και τα συμβόλαια παραχώρησης κατοικικής γης κατατίθενται στη *βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων*. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 46-47, Bowman – Rathbone, *Cities and Administration* 112. Βλ. και Capponi, *Augustan Egypt* 99-102.

[373] P.Eirene Prag.Gr. I 74.

[374] Βλ. αναλυτικά Damen – Priest, *Deed of Sale* 129-141.

[375] Βλ. στ.5-14: *ὁμολογῶ πεπρακέναι καὶ παρ]ᾳκ[ε]χωρηκέναι σοι ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον/[τὸ ὕπαρχόν μοι κληρονομικῷ δικαίῳ πρότερον τοῦ] δηλουμένου μου πατρὸς Τείρωνοςἥμισυ/ [α]δελφον αὐτοῦ Οὐαλεριανὸν διαιρέσεως ἧς τὸ δικαι-/ [-περὶ] κώμην Σερῦφιν τῆς πρὸς λίβα τοπαρχίας/ [ἐ]δαφῶν σιτικῶν ἰδιωτικῆς ἀρουρῶν εἴκοσι/ [πέντε ἡμίσους ὀγδόου ἑκκαιδεκάτου] . . . ἄρουραι δώδεκα ἥμισυ τέταρτον ἑκκαι-/[δέκατον δυοτριάκοστον]. . . τροχοῦ καὶ λάκκου καὶ φυτῶν καὶ μηχανῆς[--- ἀ]ρουρῶν εἴκοσι πέντε ἡμίσους ὀγδόου ἑκκαιδε-/ [κάτου]α ἀρούρας δεκατρεῖς τρίτον ἑκκαιδέκατον/ [ὧν γείτονες νότου ἐκ μὲν τοῦ ἀπηλιώτου μέρους . . . . .]. μένη.*

[376] Οι τιμές της αγροτικής γης ποικίλαν για διάφορους λόγους, που δεν αναφέρονται στους παπύρους, όπως το ποσοστό γονιμότητας του εδάφους, η διαθεσιμότητα νερού, το ύψος του φόρου, αλλά και η εγγύτητα της γης σε αγορές, όπου θα μπορούσαν να πωληθούν τα παραγόμενα προϊόντα. Βλ. και Johnson, *Roman Egypt* 146-147.

[377] Για τις τιμές και τις περιοχές της γης βλ. Johnson, *Roman Egypt* 146-7, Montevecchi, *Compra-Vendita di Terreni* 38-44.

[378] Βλ.και P.Diog. 24 για συμβόλαιο πώλησης ψιλών τόπων και οίκων από τον Πλουτίωνα στην Θεναπύγχι.

Τεσερνούφι έναντι 124 δραχμών. Οι ψιλοι τόποι,[379] οι οποίοι αναφέρονται συχνά σε συμβόλαια πώλησης ή εκμίσθωσης, περιλάμβαναν συνήθως εκτάσεις γης μη καλλιεργήσιμες προς ανοικοδόμηση. Παρόμοια περίπωση συναντάμε και στον P.Oxy. XLVII 3334, στον οποίο ο Τρύφων και η Ισιδώρα, με επίτροπο τον συζυγό της Σαραπίωνα, επιθυμούν να αγοράσουν ψιλούς τόπους τεσσάρων βίκων που έχουν κατασχεθεί από τον επίτροπο του Ίδιου Λόγου. Η σχέση μεταξύ των δύο αγοραστών δεν διευκρινίζεται στο κείμενο. Όπως φαίνεται, η απόκτηση γης απασχολεί ιδιαίτερα τις γυναίκες της εποχής, καθώς τις συναντάμε και σε άλλα κείμενα να εκδηλώνουν ενδιαφέρον για αγροτική γη, που έχει κατασχεθεί από το κράτος. Ενδεικτικά, στον SB X 10757 (= P.Athen. 37, 39), που σώζει αίτηση στον στρατηγό, αναφέρεται ότι η Πρείσκα από την Καρανίδα αγόρασε έκταση καλλιέργειας σιτηρών, που έχει κατασχεθεί έναντι 92 δραχμών μέσω του φροντιστή της Σεντίου, και τώρα επιθυμεί την κύρωση της αγοράς αυτής. Επιπλέον, στον P.Oxy. LXII 4337 η Ηράκλεια υποβάλει στον στρατηγό Θέωνα προσφορά για αγορά δημευμένης γης, η οποία ανήκε προηγουμένως στον Μάρκο Σαλούιο Ιούστο.

Αγοραπωλησίες γης συναντάμε στους παπύρους και με τα δύο αντισυμβαλλόμενα μέρη γυναίκες. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε ότι στον P.NYU II 15 από τον πρώτο αιώνα μια γυναίκα, της οποίας δεν σώζεται το όνομα παραχωρεί κατοικική γη τριών αρουρών σε μια άλλη γυναίκα, ονόματι Βερενίκη, κοντά στο χωριό Νέσλα στην Άνω τοπαρχία του Οξυρρυγχίτη νομού. Παράλληλα, στον P.Giss. I 100 από τον τρίτο αιώνα, η Αυρηλία Σαραπούς ομολογεί ότι πούλησε στην Αυρηλία Κοπρία ορισμένες σιτικές άρουρες γης, των οποίων ο ακριβής αριθμός δεν διασώζεται, ενώ στον P.Ryl. II 165, επίσης από τον τρίτο αιώνα, η Ισιδώρα και η Θεοδώρα, και οι δύο ενεργώντας με επίτροπο, αγοράζουν από τη *matrona stolata*[380] Ιουλιανή, η οποία διαθέτει το δίκαιο των τριων τέκνων, τέσσερεις άρουρες κατοικικής γης. Από τον τρίτο αιώνα, συναντάμε την εκχώρηση[381] 1/3 του ψιλού τόπου ενός βίκου από την Φιλοξένα στην Ταοννώφρι, η οποία έχει ως κύριο τον σύζυγο της, καθώς και την αγορά[382] τεσσάρων αρουρών κατοικικής γης στον Ερμοπολίτη νομό, που ανήκουν στην Απολλωνία, εκ μέρους μιας γυναίκας με επίτροπο τον σύζυγό της. Παράλληλα, σε ένα

[379] Βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 219.
[380] *Matrona stolata* είναι ένας ρωμαϊκός τίτλος που εμφανίζεται από τον τρίτο αιώνα και μετά για γυναίκες με ξεχωριστή κοινωνική θέση που κατείχαν ακίνητη περιουσία και είχαν παντρευτεί Ρωμαίους της τάξης των ιππέων. Βλ. και Holtheide, *Matrona Stolata* 127-134.
[381] P.Oxy. LXVII 4586.
[382] P.Amh. II 96.

κείμενο[383] από τη Σοκνοπαίου Νήσο του δευτέρου αιώνα, η Κρονίαινα με κύριο τον αδελφό της πουλάει στην Ηρακλού, με κύριο τον γυιό της Σατορνείλο, ορισμένα οικόπεδα γης. Αλλά και η Αλλούς,[384] κατά τις αρχές του τετάρτου αιώνα, γράφει στη Μωρίωνα, αδελφή του συζύγου της, σχετικά με την πώληση ενός τμήματος γης. Η κοπέλα είναι υπεύθυνη για την αγοραπωλησία της γης της Μωρίωνος και της μητέρας της και έτσι στην επιστολή εξηγεί ότι πλήρωσε ένα είδος εγγύησης, όμως, επειδή υπάρχουν και άλλοι υποψήφιοι αγοραστές οι δυο γυναίκες θα πρέπει να βιαστούν.

Για αγορά γης πιθανόν κάνει λόγο και ο P.Bingen 69,[385] ο οποίος διασώζει μια συμπληρωματική δήλωση περιουσίας από την Ηράκλεια του δευτέρου αιώνα. Συγκεκριμένα, η Ταβούς δηλώνει 36 1/32 άρουρες γης, τις οποίες πιθανόν αγόρασε πρόσφατα. Είναι ενδιαφέρον ότι η Ταβούς έχει δηλώσει και παλαιότερα μέσω του συζύγου της εκτάσεις γης, τις οποίες διέθετε με τη μορφή της προίκας. Πιθανόν ο σύζυγός της Πακύσις έχει πλέον πεθάνει ή έχουν χωρίσει και για τον λόγο αυτόν καταγράφει τώρα μόνη της την περιουσία που απέκτησε. Παράλληλα, σε έναν πάπυρο από την Οξύρρυγχο του πρώτου αιώνα,[386] συναντάμε την αγοραπωλησία γης μεταξύ μιας γυναίκας ονόματι Θερμούθιον και των ιερέων ενός ναού αφιερωμένου στον Σάραπι. Η Θερμούθιον έχει αποκτήσει αυτήν τη γη μέσω αγοράς από μια τρίτη γυναίκα, την Διονυσία. Στο συμβόλαιο πώλησης μεταξύ της Θερμουθάριου και των ιερέων συμφωνείται ότι η γη αυτή προορίζεται αποκλειστικά για τη λατρεία του θεού και ότι οι νέοι κύριοι δεν θα μπορούν να την πωλήσουν σε κάποιον τρίτο, ούτε να την αξιοποιήσουν οικονομικά με άλλον τρόπο, στ. 17-21: *ἐπὶ τῷ ἐᾶσαι τοὺς ὠνουμένους τόπους τῷ κυρίῳ/ Σαράπιδι πρὸς χρηστίαν τοῦ αὐτοῦ θεοῦ καὶ τὰ λυ/πὰ μέρη περιτειχίζειν, τοὺς δ' αὐτοὺς τόπους/ οὐκ ἐμφόρους πυήσουσι πρὸς τὸ μένειν αὐτοὺς χρησ-/ τήρια τοῦ αὐτοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ, οὐδὲ μὴν ἐ/ξέσται αὐτοῖς ἑτέροις πωλεῖν κατ' οὐδ[έ]να τ[ρ]όπον.* Είναι πολύ πιθανό ότι οι ναοί της Αιγύπτου μπορούσαν να αποκτήσουν την κατοχή γης μόνο με τέτοιους όρους, όπως οι παραπάνω, ύστερα από την κατάσχεση των αγροτικών εκτάσεών τους από τον Αύγουστο.[387]

---

[383] SB XVI 13072.
[384] Βλ. P. Mert. II 32.
[385] P.Bingen 69.
[386] P.Oxy. II 242.
[387] Για την άποψη αυτή βλ. Johsnon, *Roman Egypt* 162. Πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Αύγουστος μείωσε σημαντικά την περιουσία των ναών αφαιρώντας την *ἱερὰ γῆ* από τον έλεγχο των ιερέων και σχεδόν εξισώνοντάς την με τη *δημοσία γῆ*. Πβ. και P.Tebt. II 302 και BGU IV 1200. Ωστόσο, η Capponi υποστηρίζει την άποψη διαφόρων μελετητών ότι ο Αύγουστος δεν εισήγαγε μεταρρυθμίσεις με απώτερο στόχο να μειώσει την οικονομική και κοινωνική δύναμη των Αιγύπτιων ιερέων και ναών, καθώς από τη

Παράλληλα, οι γυναίκες πολλές φορές δραστηριοποιούνται δυναμικά με σκοπό την απόκτηση γης αναζητώντας κατάλληλες ευκαιρίες ή διεκδικώντας περιουσία που νομικά τους ανήκει. Η Τασουχαρίων[388] του δευτέρου αιώνα μ.Χ. είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση, καθώς συμβουλεύεται τον αδελφό της Νείλο για την αγορά μεριδίου από έναν ελαιώνα (*τὸ μέρος τοῦ ἐλαιῶνος*). Όπως φαίνεται από την επιστολή, η κοπέλα ζητάει από τον Νείλο να ελέγξει σε τι κατάσταση είναι ο ελαιώνας και στη συνέχεια να της στείλει τα κατάλληλα έγγραφα για να προβεί στη δικαιοπραξία της αγοράς, στ.7-10: *ἐξέτασον περὶ αὐτοῦ/ καὶ μάθε, ἡ καθαρόν ἐσσι, καὶ πέμ/σον μοι τὴν αὐτὴ\ν/ τὸ ἀντίγραφον,/ ἵνα μάθω, τί πράξσω*. Από την άλλη, στον P.Oxy. XII 1470 βρίσκουμε την Αυρηλία Θεοδώρα να διεκδικεί τη γη που αγόρασε ο βετεράνος πατέρας της στο όνομά της, στέλνοντας αίτηση στον έπαρχο Φλάβιο Φιλάγριο, καθώς ο Δημητριάνος, αδελφός του ιδιοκτήτη και πωλητή της παραπάνω γης, αρνείται να της την παραχωρήσει. Αγορά γης από μια νεαρή κοπέλα συναντάμε και στον P.Oxy. LI 3638, στον οποίο αναφέρεται ότι ένας πατέρας χαρίζει στην ανήλικη κόρη του 1.000 δραχμές για να αγοράσει μερίδιο από τον αμπελώνα, που διαθέτει ο ετεροθαλής αδελφός της και γυιός του. Πιθανόν η μεταβίβαση αυτή σχετίζεται με τη μελλοντική κληρονομιά της κοπέλας. Παράλληλα, στον P.Athen. 26 ο Πασίων πουλάει σε μια γυναίκα, με επίτροπο τον άνδρα της, και στη Διονυσάριον αγροτικό ακίνητο με εξαρτήματα και παραρτήματα.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι και οι οικονομικές συναλλαγές που καταγράφονται μεταξύ συζύγων. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε τον P.Mich. V 272 του πρώτου αιώνα μ.Χ., όπου ο Ηρακλής πουλάει στη γυναίκα του Βέρι 2 ¼ άρουρες από έναν ελαιώνα 3 και ¾ αρουρών, στ. 1-2: *Ἡρακλῆς Πανούριος ὁμολογῶι πεπρακέναι τῇ συνούσῃ μοι ἐν[γ]ρ[άφως γυναικ]ὶ Βέρι/ Π[ετ]εαρψενήσιος ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντός μοι φοινικωνοπαρα/δίσου ἀρούρας δύο τεταρτου ἀπὸ ἀρουρῶν τριῶν ἡμίσους τετάρτ[ου ἢ ὅσαι ἐὰ]ν ὦσιν ἐν μιᾷ σφραγιδιν κυνῶν καὶ διαιρέτων*. Στον P.Mich. V 262 ο Δίδυμος, σύζυγος και αδελφός της Ηρούς, της παραχωρεί δέκα άρουρες κατοικικής γης κοντά στο χωριό Θεογονίδα, ενώ στην τιμή της πώλησης περιλαμβάνει την αξία της προίκας που του δόθηκε κατά τη σύναψη του γάμου και η οποία περιλάμβανε κοσμήματα συνολικής αξίας 6 ½ χρυσές μνές. Λίγα χρόνια αργότερα, ο άλλος αδελφός, ο Λυσίμαχος, παραχωρεί στην Ηρώ έναν αμπελώνα, τον οποίο είχε ο ίδιος αγοράσει

ρωμαϊκή κατάκτηση της χώρας και μετά πραγματοποιήθηκαν κατασχέσεις διαφόρων κατηγοριών γης και όχι μόνο ιερής. Βλ. αναλυτικά C pponi, *Augustan Egypt* 98-99.

[388] Βλ. BGU II 602.

προηγουμένως από τον Δίδυμο.[389] Παράλληλα, αρκετές μαρτυρίες από την Οξύρρυγχο[390] αποδεικνύουν οτι κηδεμόνες ανήλικων παιδιών αγοράζουν συχνά γη για λογαριασμό των παιδιών. Ας αναφέρουμε ενδεικτικά τον P.Oslo III 114, από τον πρώτο ή δεύτερο αιώνα, όπου η ανήλικη Δημητρία με επίτροπο τον συγγενή της Πολυδεύκη, αποκτά μια άρουρα κατοικικής γης που ανήκει στον Παήσι. Στο κείμενο αναφέρεται ότι κατά λάθος η αγροτική αυτή έκταση δηλώθηκε ως δημόσια γη στον Κυνοπολείτη νομό, ενώ στην πραγματικότητα επρόκειτο για κατοικική γη στον Οξυρρυγχίτη νομό. Το ενδιαφέρον αυτών των περιπτώσεων είναι ότι πέρα από μία περίπτωση ανήλικου αγοριού,[391] όλες οι υπόλοιπες μαρτυρίες μιλούν για ανήλικα κορίτσια. Οι γονείς προτιμούσαν να αγοράσουν ορισμένη ακίνητη περιουσία στο όνομα των ανήλικων κοριτσιών τους, η οποία θα έπαιζε και τον ρόλο της μελλοντικής προίκας, παρά να παραχωρήσουν γη που ανήκε ήδη στην οικογένεια, όταν θα ερχόταν η ώρα του γάμου. Με την ιδιοκτησία αγροτικών εκτάσεων ήδη πριν από την ηλικία γάμου, τα κορίτσια αυτά είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες σύναψης ενός καλού γάμου. Παράλληλα, σε περίπτωση διαζυγίου, η γη αυτή δεν θα αποτελούσε αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ της κοπέλας και του συζύγου της, δεδομένου ότι είχε αποκτηθεί πολύ πριν από τη σύναψη του γάμου.[392] Μια αντίστοιχη περίπτωση, χωρίς όμως η κόρη να είναι ανήλικη, συναντάμε και στον P.Turner 24 από την Οξύρρυγχο του δεύτερου αιώνα. Η Πτολεμαΐς υποβάλει πρόταση για αγορά γης που έχει κατασχεθεί στο όνομα της κόρης της Κλαυδίας Αρείας. Η γυναίκα προσφέρει 3.200 δραχμές για δεκαέξι άρουρες γης, άρα πρόκειτα μάλλον για γη ιδιαίτερα εύφορη. Στο κείμενο αναφέρεται ότι οι δύο γυναίκες ήταν οι γείτονες του συγκεκριμένου οικοπέδου, επομένως είχαν περισσότερες πιθανότητες να το αγοράσουν.

Κατά τις αγοραπωλησίες αγροτικών εκτάσεων οι γυναίκες έπεφταν συχνά θύματα εξαπάτησης ή λαθών γραφειοκρατίας. Στην αίτηση P.Oxy. III 486 προς τον επιστράτηγο Ιούλιο Ουαριανό, η Διονυσία διεκδικεί την κυριότητα ορισμένων αγροτικών εκτάσεων (*ἀμπελικῶν* και *σιτικῶν*), την οποία απέκτησε μέσω αγοραπωλησίας. Ο γυιός του πωλητή της γης, ο Σαραπίων, αμφισβητεί την κυριότητα της κοπέλας και ισχυρίζεται ότι αυτή διαθέτει μόνο το εμπράγματο δικαίωμα της υποθήκης στο ακίνητο. Όπως φαίνεται, η υπόθεση οδηγήθηκε στο δικαστήριο, όμως

[389] Βλ. P.Mich. V 266.
[390] Βλ. P.Oxy. III 633, P.Oxy. IX 1208, P.Oxy. XII 1462, P.Oxy. XII 1470. Πβ. P.Amh. II 95, όπου ο πατέρας πουλάει γη στην κόρη του αφαιρώντας από την τιμή το ποσό που της όφειλε ως προίκα.
[391] P.Oxy. XXXIV 2723.
[392] Αναλυτικότερα βλ. Rowlandson, *Sales of Land in their Social Context* 376-377.

στη δίκη που έγινε στην Αλεξάνδρεια ο αντίδικος της Διονυσίας δεν εμφανίστηκε. Σε δεύτερη αίτησή της προς τον έπαρχο Τιτάνιο –την οποία εσωκλείει μέσα στην παραπάνω αίτηση– η γυναίκα ζήτησε και πέτυχε να της επιτραπεί να επιστρέψει στην Οξύρρυγχο, όπου εκκρεμούν οικογενειακές και εργασιακές υποχρεώσεις, και να κριθεί το ζήτημα της κυριότητας από τις εκεί αρχές. Σε μια ακόμη αίτηση[393] από τον τρίτο αιώνα η Σενφίβις ζητάει από τον επιστράτηγο να διορθώσει ένα λάθος που συνέβη κατά την αγορά γης από μέρους της. Συγκεκριμένα, κατά την αγοραπωλησία δηλώθηκε από τον γραμματέα Αρτεμίδωρο μια άρουρα παραπάνω από όσες πραγματικά αγόρασε, με αποτέλεσμα να πληρώνει προφανώς επαχθέστερους φόρους.

Η γαιοκτησία των γυναικών αποτελεί, λοιπόν, μια κοινωνική πραγματικότητα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπως απέδειξαν τα πολυάριθμα παπυρικά κείμενα με αναφορές σε γυναίκες ιδιοκτήτριες γης, η οποία συνήθως προερχόταν από προίκα, κληρονομιά, δωρεά ή αγορά. Ωστόσο, ένα βασικό ερώτημα που προκύπτει είναι με τι τρόπους οι γυναίκες αξιοποιούσαν και διέθεταν τη γη που κατείχαν, με ή χωρίς τη συναίνεση του νομικού τους επίτροπου. Αυτό το ερώτημα θα μας οδηγήσει στην επόμενη ενότητα.

Διάθεση της περιουσίας

Εκμίσθωση

Στις περισσότερες μαρτυρίες οι γυναίκες εμφανίζονται να εκμισθώνουν τη γη που τους ανήκει σε επαγγελματίες γεωργούς, προκειμένου να την καλλιεργήσουν και εκείνες να εισπράξουν τα αναγκαία μίσθια, ικανά να τους εξασφαλίσουν μια άνετη διαβίωση. Η πλειοψηφία των γυναικών αυτών συνήθως ενεργεί με κάποιον άνδρα ως κύριο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο PSI IX 1029 του πρώτου αιώνα, στον οποίο η Ταυσοράπις με κύριο τον αδελφό της εκμισθώνει σε κάποιον Πλουτά, Πέρση της επιγονής, οκτώ άρουρες γης, ώστε να σπείρει σιτάρι, 15 ¾ του κλήρου του Νιγκάνορος μαζί με βασιλική γη,[394] καθώς και μερικές ακόμη γεωργικές εκτάσεις. Παρομοίως, στον P.Mich. XVIII 791 ο Σαραπίων επιθυμεί να μισθώσει 5 ½ άρουρες κατοικικής γης καταβάλλοντας ως φόρο τριανταμία αρτάβες σιτηρών και ένα ζευγάρι ταύρους. Μια ακόμη ξεχωριστή περίπτωση σώζει ο P.Tebt. II 378 του τρίτου αιώνα. Ο Αυρήλιος Δημήτριος επιθυμεί να μισθώσει γη εννιά αρουρών στο χωριό Θεογενίδα, η οποία

[393] P.Oxy. III 488.
[394] Για εκμίσθωση βασιλικής γης βλ. και P.Oxy. IV 810.

ανήκει από κοινού στον Αυρήλιο Σαραπάμμονα και την αδελφή του Ηρακλεία. Αν και θα περιμέναμε το αντίστροφο, η γυναίκα ενεργεί ως *κηδέστρια* του αδελφού της, ο οποίος χαρακτηρίζεται ηλικιωμένος (*παρήλικας*). Όπως ειναι φυσικό, πολλές φορές οι γονείς άφηναν κοινή περιουσία στα παιδιά τους, τα οποία αναλάμβαναν να την καλλιεργήσουν από κοινού ή να την αξιοποιήσουν με άλλον τρόπο. Για λογαριασμό της αδελφής της, ενεργεί και η Αρσινόη από την Οξύρρυγχο του δευτέρου ή τρίτου αιώνα[395] η οποία παίρνει την πρωτοβουλία να εισπράξει τα μισθώματα από τον μισθωτή της γης της αδελφής της. Κατά πάσα πιθανότητα η Αρσινόη είναι μεγαλύτερη σε ηλικία από την αδελφή της και γι' αυτόν τον λόγο διαθέτει μεγαλύτερη πείρα στη διαχείριση τέτοιων θεμάτων.

Τα συμβόλαια μίσθωσης γης, τα οποία χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή, είναι πολυάριθμα και μπορούν να ρίξουν άπλετο φως στις οικονομικές δραστηριότητες των γυναικών, οι οποίες σχετίζονται με αγροτικές εκτάσεις. Ενδεικτικά, στον P. Louvre II 113 του δευτέρου αιώνα μ.Χ. ο Τρύφων επιθυμεί να μισθώσει ελαϊκή γη στο εποίκιο[396] της Ρουβρίας Σουπερσίλλας στην περιοχή Αρμονία. Παρομοίως, στον PSI X 1124 η Ταώτιον[397] μαζί με τον γυιό της Απολλώνιο εκμισθώνουν στον Διόσκορο το μισό μερίδιο ενός κτήματος δέκα αρουρών το οποίο διαθέτουν σε κοινή ιδιοκτησία με κάποιον τρίτο, προκειμένου ο μισθωτής να το καλλιεργήσει. Επιπλέον, στον P.Athen.17 (= SB XIV 11911) του τρίτου αιώνα, ένας άνδρας ζητά από την Απιδία Απολλωνάριον να του εκμισθώσει ένα κτήμα (*παράδεισον*) τεσσάρων αρουρών με την αντίστοιχη μηχανή και τα εξαρτήματα για να το καλλιεργήσει, στ. 7-20: *βούλομαι έκουσίως κ[αὶ] αὐθερέτως/ μισθώσασθαι παρὰ σοῦ παράδι/σον ἀπὸ βορρᾶ τοῦ προ[κει]μένου/ἐποικίου καλούμενον οιμ( )/ ἀρούρας τέσσαρες, (γίνονται) (ἄρουραι) δ, ἣ ὅ/σας ἐὰν ὦσι, σὺν τῇ οὔσι μηχα/νην ἐξηρτισμενην πᾶσι τοῖς/σκεύεσι, πρὸς μόνον τὸν σπόρο(ν)/ τοῦ ἐνεστῶτος δ (ἔτους), ὥστε μαι/ τὸν μεμισθωμένον κατα/σπεῖραι ταύτας σπόρῳ ᾧ ἐὰν/ αἱρῶμαι καὶ ἀπενέγκασθαι εἰς/τὸ ἴδιον τά ἐξ αὐτῶν περι/γινόμενα γενήματα πάντα.* Επίσης, στον P.Oxy. LVII 3911 ένας άνδρας μισθώνει δύο τεμάχια γης που ανήκουν στον κλήρο μιας γυναίκας, η οποία πιθανόν ονομάζεται Ισιδώρα. Όπως αναφέρεται, πεντέμιση άρουρες θα τις φυτέψει με ζωοτροφές, ενώ τις υπόλοιπες

[395] Βλ. P.Oxy. XXXIII 2680.

[396] Όσον αφορά το *ἐποίκιον,* πρόκειται συνήθως για ένα αγρόκτημα που λειτουργεί ως κέντρο της αγροτικής περιουσίας κάποιου. Σχετικά βλ. Rathbone, *Economic Rationalism* 31. Για τις διάφορες σημασίες του όρου βλ. και Husson, *ΟΙΚΙΑ* 83-84.

[397] Η οικογένειας της Ταωτίονος ανήκε στην κοινωνική ελίτ της Τεβτύνης και ο σύζυγός της Λούριος ήταν υπεύθυνος για το γραφείο της Τεβτύνης για τριανταπέντε χρόνια. Βλ. και Rowlandson, *Agricultural Tenancy in Roman Egypt* 142-43.

τέσσερεις θα τις καλλιεργήσει με σιτηρά. Η πληρωμή του μίσθιου θα γίνει τόσο σε χρήματα, όσο και σε καρπούς. Παράλληλα, στον P.Sakaon 69 από τον τέταρτο αιώνα η Αυρηλία Ρουφίνα εκμισθώνει δεκαέξι σιτικές άρουρες στον Αυρήλιο Σακάωνα, ο οποίος θα αναλάβει τις αντίστοιχες εργασίες σποράς και καλλιέργειας.

Οι πάπυροι σώζουν αρκετές περιπτώσεις εκμίσθωσης αμπελώνων[398] με εκμισθωτές γυναίκες, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι οι γυναίκες κληρονομούσαν συνήθως τέτοιου είδους γη, καθώς τα αμπέλια μαζί με την κηπουρική γη,[399] θεωρούνταν από τους γονείς πιο εύκολα διαχειρίσιμα. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε τον PSI XII 1249, στον οποίο η Διοσκούραινα ή αλλιώς Σαβίνα μαζί με τον γυιό της Σαραπίωνα ή Απολλονιάνο δηλώνουν ότι έλαβαν προκαταβολικά πληρωμή για σοδειά κρασιού, το οποίο προέρχεται από τον αμπελώνα τους κοντά στο χωριό Χύσιν κατά το 264 μ.Χ. Παράλληλα, η *matrona stolata* Αυρηλία Διογενίς, ή αλλιώς Τουρμπίαινα, διέθετε αμπελώνες στις περιοχές Σενεπτά και Σέννη, τους οποίους επέβλεπαν φροντιστές και τουλάχιστον ένας προνοητής.[400] Ωστόσο, η μίσθωση αμπελώνων ήταν περισσότερο σύνθετη διαδικασία συγκριτικά με τη μίσθωση εκτάσεων καλλιέργειας σιταριού, καθώς η φροντίδα τους απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις καλλιέργειας και συνεχές πότισμα. Η επένδυση σε αμπελώνες απέφερε καρπούς και κέρδη μακροπρόθεσμα, συνήθως τρία περίπου χρόνια μετά την καλλιέργεια των αμπελιών.[401] Ενδεικτικά, στον P.Mich. XVIII 792 σώζεται μια απόδειξη, με την οποία ο Αυρήλιος Φιλώτας δηλώνει ότι έλαβε τα αναγκαία χρήματα για να ποτίζει έναν αμπελώνα στο χωριό Σερυφίδα ο οποίος ανήκει στην Αυρηλία Ηραΐδα. Ο αμπελώνας αποκαλείται νήσος, κάτι που συναντάται και σε άλλα κείμενα, πιθανόν γιατί μετά την πλημμύρα του Νείλου τα κτήματα αυτά έδιναν την εντύπωση νησιών. Ο μισθωτής λαμβάνει προκαταβολικά ορισμένα ζώα και 1500 δραχμές ως πληρωμή για τις υπηρεσίες ποτισμού που παρείχε στους αμπελώνες της Αυρηλίας Ηραΐδος στ. 6-12: *όμο[λ]ογῶ*

---

[398] Βλ. Sharp, *Theadelphia of Fayum* 183-184. Για την κυριότητα πολλών αμπελώνων στη Θεαδέλφεια από γυναίκες, καθώς και τη διαχείρισή τους με την πρόσληψη βοηθών βλ. και Van Minnen, *Agriculture and Taxes-and-Trade* 214-215. Βλ. P.Berl.Leihg. II 11535v για λίστα με ιδιοκτήτες αμπελώνων στη Θεαδέλφεια, μεταξύ των οποίων και ορισμένες γυναίκες και P.Oxy. XLVII 3332, όπου διασώζεται απογραφή ακίνητης περιουσίας, στην οποία περιλαμβάνεται και ένας αμπελώνας, από την Ταμαρώνα με επίτροπο τον σύζυγό της. Είναι ενδεικτικό ότι στην πόλη της Πανοπόλεως κατά τον τέταρτο αιώνα το 36,8% των ιδιοκτητών αμπελιών είναι γυναίκες, ενώ στο χωριό της Θεαδέλφειας το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 61,5% το έτος 166/67 μ.Χ. Βλ. P.Achm. 9 και BGU IX 1896 αντίστοιχα.

[399] Να σημειώσουμε ότι οι φόροι στα αμπέλια ήταν μεγαλύτεροι από αυτούς που επιβάλλονταν στην κηπουρική γη. Βλ. και France, *Vineyards and Gardens* 95. Πβ. P.Berl.Leigh. II 36, όπου αναφέρεται ότι η Φλαβία Αρεία είναι ιδιοκτήτρια κηπουρικής γης και ενός ελαιώνα.

[400] Βλ. PSI I 83, V 472, XIII 1338.

[401] Βλ. Rowlandson, *Landowers and Tenants* 228.

παρει[λ]ηφέναι παρὰ [σοῦ ἐν]/ προχρ[ι]ᾳ πρὸς ὑπηρεσίαν ̣ποτισμ̣[ῶν]/οὗ ἔχω νῦν μισθώσει ἀμπελικοῦ [κτή]/ματος Νήσου καλουμένου περὶ π[όλιν]/ ἀκολούθ̣ως ᾗ ἔχω μ[ι]σθώσει βο̣ϊ[κὰ κτή]/νη ἐν συ̣ντιμήσει δ[ραχ]μῶν χει[λίων]/ πεντακοσίων. Όπως αναφέρεται στο συμβόλαιο, ο Αυρήλιος Φιλώτας είναι υδροπάροχος[402] και αμπελουργός. Παρόμοια περίπτωση βρίσκουμε και στον P.Oxy. XLVII 3354, όπου δύο άντρες μισθώνουν από την Αυρηλία Σαραπού *χερικὰ αμπελουργικὰ έργα* και την *ἐπάρδευση* ενός αμπελικού κτήματος που της ανήκει. Ο πάπυρος παραδίδει πολλές λεπτομέρειες για τις ακριβείς εργασίες που θα πραγματοποιήσουν στο εποίκιο της Σαραπούτος.[403] Εδώ λοιπόν, ένας πατέρας με τον γυιό του δεσμεύονται ότι θα δουλέψουν για δύο χρόνια σε ένα αμπέλι έξι αρουρών που ανήκει στην Αυρηλία Σαραπού κοντά στο χωριό Σενεπτά. Η ιδιοκτήτρια διαθέτει το δίκαιο των τριών τέκνων. Όπως ορίζεται, ο μισθός, 360 δραχμές την άρουρα, θα τους παρέχεται μηνιαίως ανάλογα με την πρόοδο της εργασίας τους. Επιπλέον, θα νοικιάσουν δύο άρουρες σιτοφόρας γης, για την οποία θα πληρώσουν σταθερό ενοίκιο.

Γυναίκες μεγαλογαιοκτήμονες που εκμισθώνουν την αγροτική περιουσία τους εμφανίζονται συχνά στα παπυρικά κείμενα. Η Ιουλία Ισιδώρα η λαμπροτάτη είναι ένα ακόμη παράδειγμα. Στον P.Harr. II 224 από τον δεύτερο αιώνα η γυναίκα εκμισθώνει περίπου τριάντα άρουρες γης στον Αυρηλίο Ιέρακα για δύο χρόνια. Το μισό κτήμα εκμισθώνεται για την καλλιέργεια σιταριού, ενώ το υπόλοιπο τμήμα για καλλιέργεια χόρτων (*ξυλαμῆσαι*). Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση της Κλαυδίας Αθηναΐδος από τον δεύτερο αιώνα, η οποία στον P.Sarap. 40 ομολογεί ότι έλαβε από τον Ευτυχίδη μέρος του ενοικίου για τη συνολική γη που του είχε εκμισθώσει.[404] Να σημειώσουμε ότι σε τέτοιες περιπτώσεις ο μισθωτής αναλάμβανε τον κίνδυνο της καλλιέργειας μακρινών κτημάτων και της πώλησης των καρπών, ενώ η εκμισθωτής λάμβανε ένα σταθερό ενοίκιο σε μετρητά και απέφευγε να ασχοληθεί η ίδια με την πώληση των καρπών και τις ανταγωνιστικές τιμές της αγοράς γεωργικών προϊόντων. Για εκμίσθωση αμπελώνα από τρεις γυναίκες σε έναν άνδρα κάνει λόγο και ο P.Col. X 284 (= P.Heid. V 343) από τον τέταρτο αιώνα. Μία από τις τρεις γυναίκες είναι η Αυρηλία Τεχωσούς, η οποία εμφανίζεται και σε άλλα κείμενα της εποχής και είχε πιθανόν σημαντική οικονομική δραστηριότητα.[405] Από την άλλη, στον P.Soter. 2 αναφέρεται ότι η

[402] Για τα υδροπαροχικά έργα βλ. και δύο κείμενα από τον τέταρτο και πεμπτο αιώνα αντίστοιχα P.Oxy. XII 1590, P.Oxy. V 3582.
[403] Βλ. Rowlandson, *Landowers and Tenants* 228-229.
[404] Βλ. και Kehoe, *Management and Investment* 33.
[405] Για την Αυρηλία Τεχωσούτα βλ. και Nielsen, *A Woman of property* 129-136.

εκμισθωτής ενος αμπελώνα Θερμουθάριων θα πληρώνει φορους και θα συμβάλει στα έξοδα της καλλιέργειας με την παροχή ζώων και διάφορων υλικών. Βεβαίως, από τις γυναίκες ιδιοκτήτριες μεγαλης ακίνητης περιουσίας κατά τον τέταρτο αιώνα δεν πρέπει να ξεχάσουμε την γνωστή Αυρηλία Χαρίτη, κόρη του βουλευτή Αμαζονίου η οποία εμφανίζεται σε πολυάριθμα παπυρικά κείμενα και είχε αξιοσημείωτες οικονομικές δραστηριότητες. Ενδεικτικά, στους P.Char. 1, 2, 3, 7 σώζονται διάφορα συμβόλαια μισθώσεως αγροτικών εκτάσεων που της ανήκουν, ενώ στον P.Char. 8 βρίσκουμε μια απόδειξη πληρωμής μίσθιου γης από τον Φλάβιο Δωρατιανό.

Εξίσου σημαντικές είναι και οι μαρτυρίες της εποχής από αποδείξεις πληρωμής μίσθιων αγροτικών ακινήτων ή φόρων. Έτσι, στον P.Fay. XCIX η *matrona* Διδύμη, η οποία έχει εκμισθώσει καλλιεργήσιμη γη σε έναν γεωργό ονόματι Ήρων, ομολογεί ότι έλαβε από αυτόν τα *ἐκφόρια,*[406] τον φόρο αρτάβης (*ἀρταβεία*)[407] και το *ναύβιον,*[408] στ. 8-16: *ἀπέχω/\παρὰ σοῦ/ τὰ ἐκφόρ[ια τ]οῦ/ κβ (ἔτους) ρ̣ῦ [γεω]ργεῖ<ς> μο[υ]/ κ̣λ̣ήρου [. .] ἀ[ρ]τ̣ά̣β̣α̣ς̣/ δύο .τ̣έ[ταρ]τ̣ρ̣ν̣,/ τῆς ἀρταβείας καὶ/ τοῦ ναυβίου ὅν/τος πρὸς σὲ τὸν/Ἥρωνα.* Παρομοίως από τον δεύτερο αιώνα, στον P.Fam.Tebt. 36 η Ισιδώρα Ταμύσθα με την παρουσία του γυιού της δηλώνει ότι έλαβε από τον γεωργό Σοκιννάπι οκτώ αρτάβες ως μίσθιο γης, που της ανήκε και την καλλιεργεί ο τελευταίος. Σε έναν ακόμη πάπυρο[409] από τις αρχές του τρίτου αιώνα σώζεται απόδειξη πληρωμής του μίσθιου για αγροτικές εκτάσεις. Συγκεκριμένα, η Ηράκλεια Ιμίρα λαμβάνει εκφόριο 3 ½ αρτάβες πυρού από τον γεωργό Σαώλι ως αντάλλαγμα για την εκμίσθωση του ½ από 8 ½ άρουρες γης που της ανήκουν στο χωριό Πολυδευκία. Στο κείμενο[410] αναφέρεται ότι ο Σαώλις πληρώνει τον αντίστοιχο γεωργικό φόρο (*ἀρταβία*), γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο Σαώλις είναι συνιδιοκτήτης μαζί με την Ηράκλεια των 8½ αρουρών γης και μισθώνει από τη γυναίκα το μερίδιό της, προκειμένου να το καλλιεργεί μαζί με το δικό του. Ένα ξεχωριστό συμβόλαιο από το 211 μ.Χ. μεταξύ της Πατκούτος και του Θέωνα ονομάζεται μισθαποχή (*μισθοαποχήν*), καθώς περιλαμβάνει

---

[406] *Έκφόρια* ονομάζονταν τα μίσθια σε είδος που πληρώνονταν για την καλλιέργεια βασιλικής, ιερατικής και δημόσιας γης. Τα *ἐκφόρια* καθορίζονταν με βάση την αξία της συγκεκριμένης γης, το ποσοστό πλημμύρας του Νείλου και τις γενικότερες ανάγκες της Ρώμης για τα αντίστοιχα παραγόμενα προϊόντα. Βλ. και Parassoglou, *Imperial Estates* 43.

[407] Η *ἀρταβεία κατ' ἄρουραν* συναντάται κυρίως στον Ερμοπολίτη νομό. Βλ. και SB I 5673 από την ελληνιστική εποχή.

[408] Το *ναύβιον* παλαιότερα γνωστό ως *χωματικὸν* αποτελούσε τον φόρο αναχώματος για τη διατήρηση του συστήματος των αναχωμάτων και καναλιών του Νείλου. Το *ναύβιον* δεν αφορούσε κηπουρική γη και αμπέλια, αλλά κυρίως γη καλλιέργειας σιτηρών. Αναλυτικότερα βλ. Wallace, *Taxation* 59-61. Για πληρωμή του ναύβιου από τη γαιοκτήμονα Ηράκλεια πβ. P.Fam.Tebt. 35.

[409] P.Wisc. II 57.

[410] Βλ. P.Wisc. II 57.10-11.

τη συμφωνία μισθώσεως καλλιεργήσιμης γης για πέντε χρόνια και ταυτόχρονα την απόδειξη πληρωμής όλου του ενοικίου προκαταβολικά από τον Θέωνα στην εν λόγω ιδιοκτήτρια.

Παρομοίως, στον P.Oslo II 44 του τετάρτου αιώνα συναντάμε μια απόδειξη πληρωμής του αντίστοιχου μίσθιου από τον γεωργό Παπνούτιο στη Λολιαννή μέσω του προνοητή της Θώνιου, ενώ από τον ίδιο αιώνα βρίσκουμε και την Αυρηλία Αλέκα,[411] η οποία, διαθέτοντας το δίκαιο των τριών τέκνων, ομολογεί ότι έλαβε από τον Αυρήλιο Ατίσιο το *ἐκφόριον*, καθώς και τους φόρους σιταριού, κριθαριού, αλλά και χρήματα που της πλήρωσε, επειδή καλλιεργεί τη γη της στην Καρανίδα. Στον P.Corn. 44 του τρίτου αιώνα η Ουαλερία Φλαβία Ισιδώρα ομολογεί ότι έλαβε από τον Σαβείνο το ενοίκιο αγροτικής γης σε είδος: 40 αρτάβες πυρού. Με ανάλογο τρόπο και στον P.Kron. 27 η Ειρήνη, η κόρη του Ηρακλείδη, δηλώνει ότι έλαβε σε είδος το μίσθιο του γεωργού Κρονίωνα για τις 12 και 1/2 άρουρες γης που του έχει εκμισθώσει. Στον P.Kron. 29 ο Κρονίων καταθέτει αίτηση στον στρατηγό του Αρσινοΐτη νομού ζητώντας να απαλλαγεί από το μίσθωμα της γης της Ειρήνης, καθώς η γη βυθίστηκε από την πλημμύρα του έλους. Επίσης, στον P.Oxy. LXI 4121 του τρίτου αιώνα μ.Χ. διασώζεται μια ιδαίτερη μορφή συμβολαίου που ονομάζεται *ἐπιδοχή*. Συγκεκριμένα, η Αυρηλία Ηρακλειδίαινα, η *matrona stolata*, κόρη πρώην βουλευτή της Αλεξάνδρειας, εκμισθώνει τριαντατέσσερεις άρουρες γης, μεταξύ των οποίων ανήκουν και πετρώδεις τόποι, ενώ η ίδια θα κρατήσει την κυριότητα των καρπών που θα παραχθούν, έως ότου ο μισθωτής αποπληρώσει και τις τρεις προβλεπόμενες δόσεις του μίσθιου.[412] Η Αυρηλία Ηρακλειδίαινα αποτελεί μία απο τις γνωστές μεγαλογαιοκτήμονες της ρωμαϊκής Αιγύπτου, η οποία εμφανίζεται σε αρκετά παπυρικά κείμενα.[413] Οι οικονομικές δραστηριότητες της ειναι αξιοσημείωτες, καθώς κατείχε σημαντική γη στο χωριό Ιβίωνα Χύσιν και σε άλλες περιοχές, μέρος της οποίας εκμίσθωνε για καλλιέργεια λιναριού. Έτσι, στον P.Coll.Youtie II 68[414] σώζεται το συμβόλαιο μισθώσεως γης για την καλλιέργεια λιναριού μεταξύ της Ηρακλειδίαινας και δύο αντρών από την Οξύρρυγχο. Οι μισθωτές αναλαμβάνουν την καλλιέργεια μεγάλων

[411] P.Col. VII 185.

[412] Πρόκειται για συνήθη πρακτική στα συμβόλαια μισθώσεως αγροτικής γης. Βλ. και Kehoe, *Legal Institutions* 237.

[413] Βλ. ενδεικτικά P.Oxy. LVIII 3923, όπου αναφέρεται η Ηρακλειδίαινα σε μια εντολή για παροχή καρπών στο όνομά της και P.Oxy. XIV 1637 για τη διανομή κοινής περιουσίας μεταξύ εκείνης και των αδελφών της.

[414] Με βάση τον Rea πρόκειται για το πρωιμότερο συμβόλαιο μίσθωσης γης καλλιέργειας λιναριού που έχει διασωθεί από τη ρωμαϊκή εποχή. Βλ. Rea, *Lease of flax-land* 458.

εκτάσεων στο χωριό Αντιπέλα Πέλα, ενώ παράλληλα στο συμβόλαιο συμφωνείται ότι η γυναίκα θα έχει την κυριότητα των καρπών μέχρι την αποπληρωμή των οφειλόμενων από τους δύο γεωργούς, στ. 24-26: *π[ρὸς σ]ὲ τὴν [γε]οῦχον κυριεύ/ουσαν τῶν καρπῶν [ἕ]ως τὰ ὀφειλόμενα ἀπο/λάβῃς*. Συμβόλαιο μισθώσεως γης για καλλιέργεια λιναριού διασώζει και ο P.Coll.Youtie II 80 από τον τέταρτο αιώνα. Ο Αυρήλιος Διόσκουρος μισθώνει 6 3/8 άρουρες γης, που ανήκουν στην Αυρηλία Ευτροπία στο χωριό Ισίον Παγγά από κοινού με κάποιον Πανάρη. Για τις μισές άρουρες θα δώσει τέσσερα τάλαντα για την καθεμία, ενώ οι υπόλοιπες θα πληρωθούν σε είδος, δηλαδή σε *λινοκαλάμη*. [415]

Κατά την εκμίσθωση της αγροτικής περιουσίας τους, ωστόσο, πολλές φορές οι γυναίκες αντιμετώπιζαν προβλήματα από την ασυνέπεια των γεωργών που αναλάμβαναν τις αντίστοιχες εργασίες στα κτήματά τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση την οποία περιγράφει ο P.Oxy. IV 707, στον οποίο παραδίδεται έκθεση νομικής διαδικασίας. Ο γεωργός Φιλίνος δεν κατάφερε να τηρήσει τους όρους του συμβολαίου, το οποίο είχε συνάψει με τη Δημητρία σχετικά με τη μίσθωση ενός αμπελώνα που της ανήκε. Όπως φαίνεται, η γυναίκα του είχε προκαταβάλει 2.000 δραχμές, προκειμένου να πραγματοποιήσει εργασίες συντήρησης, αλλά και να ανοικοδομήσει έναν τροχό ύδρευσης στο κτήμα της. Ως εγγυητής του Φιλίνου εμφανίζεται ο αδελφός τους Ανθέστιος, ο οποίος θα αναλάβει στο εξής να ικανοποιήσει το αίτημα της Δημητρίας.

Οι πολυάριθμες αιτήσεις γυναικών προς τις αρχές με παράπονα για την εκμετάλλευση που υφίστανται από τους μισθωτές της γης τους φανερώνουν ότι η εκμίσθωση αγροτικής γης σε γεωργούς ενείχε πολλούς κινδύνους. Χαρακτηριστικά, στον P.Bingen 58 σώζεται η αίτηση της Αρσινόης προς τον στρατηγό Διονυσόδωρο, καθώς οι γεωργοί που μίσθωσαν τον κλήρο της στη Φιλαδέλφεια της πλήρωσαν το ενοίκιο της γης που της ανήκε σε *σαπροπύρους*, ενώ παράλληλα έχασε και 36 αρτάβες σιταριού. Μια ακόμη αίτηση[416] προς τον στρατηγό Αυρήλιο Ασκληπιάδη από τη *matrona stolata* Αυρηλία Διοσκούραινα ρίπτει περισσότερο φως στους κινδύνους, που αναλάμβαναν οι γυναίκες κατά την εκμίσθωση της ακίνητης περιουσίας τους. Ενώ ο γεωργός Σάλπων παρέλειψε να πληρώσει τους αντίστοιχους φόρους και τα μίσθια, όπως όφειλε, έστειλε αίτηση στις αρχές, ώστε να συνεχίσει να καλλιεργεί τη γη της

[415] Βλ. Stephens, *Lease of land* 535-54.
[416] P.Oxy. XXXIV 2712.

Διοσκούραινας. Φυσικά η γυναίκα απευθύνεται και εκείνη με τη σειρά της στις αρχές, προκειμένου να διεκδικήσει την περιουσία της και όσα της οφείλει ο Σάλπων. Παράλληλα, στον BGU I 146 η Αυρήλις από την Καρανίδα του δεύτερου αιώνα ζητάει αποκατάσταση της ζημίας που υπέστη, όταν ο Αγαθοκλής και ορισμένοι άλλοι άνδρες κατέστρεψαν το λάχανον της παραγωγής της, στ. 8-11: *καὶ ἐλί/κμησάν μου τὸ λ\ά/αχανον/ καὶ οὐχ [ὁ]λ[ί]γην ζη[μ]είαν/ μοι ἐζημιωσάμην.* Σε μια ακόμη αίτηση[417] από την Καρανίδα η Θεανούς ζητάει από τον επιστράτηγο Ακύλιο Καπιτωλίνο βοήθεια, επικαλούμενη τη γυναικεία αδυναμία της, καθώς κάποιος Πετρώνιος προσπαθεί να κλέψει τους καρπούς από τον ελαιώνα εκτάσεως μισής αρούρης που της ανήκει, στ. 8-14: *Πετρώνιος/δ[έ] τις Νουμ[ην]ίου καταφρο/νή[σ]ας μου ὡς γυναικὸς ἀ/βοηθήτου ἐπέρχεταί μοι/ παρ' ἕκαστα βουλόμενος/ ἀ[ν]αρπάσαι τ[ο]ὺς ἐπικιμένους/ κ[α]ρποὺς.* Αλλά και σε μια επιστολή από τον δεύτερο αιώνα, η Διογενίς[418] ζητάει από τον Διδυμά να πάρει στην κατοχή του το χώμα που έσκαψε ο γεωργός Ατρέας από το κτήμα της και να μην τον αφήσει να το χρησιμοποιήσει για δική του χρήση. Πιθανόν ο Διδυμάς είναι συνεργάτης της Διογενίδος, αν και από την επιστολή δεν διαφαίνεται ξεκάθαρα η σχέση που τους συνδέει.

Παράλληλα, προβλήματα μπορούσαν να αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και από τρίτα πρόσωπα που καταπατούσαν τμήμα της περιουσίας τους. Ενδεικτικά στον P.Col. X αρ.ευρ. 473 η Κλαυδία Ισιδώρα παραπονιέται για την παράνομη αποκοπή δέντρων στην ιδιοκτησία της από κάποια Αυρηλία Σαραπούτα, ενώ στον P.Freib. II 11 (= SB III 6294) η Αυρηλία Θαήσις παραπονιέται για καταπάτηση της περιουσίας της από τους μισθωτές της γης της, στ. 18-22: *ἀξιοῦσα/ τὴν δέουσαν ἐπεξ[έλε]υσιν γενέσθαι καὶ ἐπαναγ/κασθῆναι τούτους ἀ[π]οσχέσθαι τῆς ἡμετέρας/ γῆς πρὸς τὸ δύνασ[θαι] κἀμὲ τὰ δημόσια τε/λέσματα ἀποδιδόν[α]ι.* Μια παρόμοια περίπτωση συναντάμε στον P.Mich. XVIII 793, ο οποίος διασώζει την αίτηση της Αυρηλίας Ειρήνης προς τις αρχές με αίτημα τη νομή και δεσποτεία ψιλού τόπου που της ανήκει, ενώ παράλληλα καταγγέλει τη βία που δέχθηκε από τον καταπατητή της περιουσίας της, του οποίου ωστόσο δεν διασώζεται η ταυτότητα, στ. 7-10: *αὐτὰ ταῦτα μαρτυρωμένη καὶ ἀξιοῦσα ἀκθήναι αὐ/τοὺς ἐπὶ σοὶ καὶ τὰ ἀκόλουθα τοῖς νόμοις κατ' αὐτῶν πρᾶ/ξε, φοιλακθῆναι δέ μοι τὴν τοῦ διαφέροντός μου ψει/λοῦ τόπου νομὴ<ν> καὶ δεσποτία<ν> διευτύχει.* Σε μια αίτηση[419] από τις αρχές του πρώτου αιώνα, συναντάμε τον Οννώφρι, ο οποίος είναι

[417] BGU I 291.
[418] Βλ. P.Oxy. XIV 1758.
[419] P.Ryl. II 126.

γεωργός των κτημάτων της μητέρας του, να διαμαρτύρεται επειδή τα πρόβατα και τα βόδια ενός γείτονα ονόματι Δρομεύς βόσκησαν δύο άρουρες σιταριού και μισή άρουρα κριθαριού, οι οποίες του ανήκαν.

Στα συμβόλαια μίσθωσης γης, οι γυναίκες τις περισσότερες φορές εμφανίζονται ως εκμισθωτές, ενώ ελάχιστες φορές είναι μισθώτριες αγροτικών εκτάσεων τρίτων για να τις καλλιεργήσουν οι ίδιες.[420] Είναι ενδεικτικό ότι σε 144 συμβόλαια μίσθωσης γης από την Οξύρρυγχο μεταξύ των ετών 100 και 400 μ.Χ. δεν εμφανίζεται καμία γυναίκα ως μισθωτής.[421] Ωστόσο, σε έναν πάπυρο[422] από την Τεβτύνη του δεύτερου αιώνα, η Αμμωνίλα μισθώνει εκτάσεις γης από την Ταορσενούφι, Περσίνη της επιγονής, για οκτώ έτη αναλαμβάνοντας τον ποτισμό και τα λοιπά έργα. Και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη παρίστανται με κύριο. Αλλά και λίγο μεταγενέστερα, κατά τον πέμπτο αιώνα, θα συναντήσουμε μια ακόμη γυναίκα γεωργό σε συμβόλαιο μισθώσεως ως μισθωτή.[423] Ιδιαίτερα σημαντική είναι η δραστηριότητα της Διδύμης[424] από τον πρώτο αιώνα, η οποία εμφανίζεται σε αρκετά κείμενα. Συγκεκριμένα, στον P.Mich. II 123 VI.11 αναφέρεται ότι μισθώνει έναν αμπελώνα από τον Γαλάτη σε προδοματική μίσθωση. Τέτοιου είδους συμβόλαια απαντούν κυρίως σε μισθώσεις γης στον Αρσινοΐτη νομό και η πληρωμή του ενοικίου γινόταν συνήθως προκαταβολικά. Στην ουσία ήταν ο εκμισθωτής και όχι ο μισθωτής που γινόταν οφειλέτης, καθώς λάμβανε ένα άτυπο δάνειο. Η Διδύμη μισθώνει[425] και άλλες δέκα άρουρες γης, αυτήν τη φορά από τον Γαλάτη και τον Λυσάτα πάλι *εκ προδόματος*. Είναι ενδιαφέρον ότι λίγο καιρό μετά[426] αγοράζει από τον Γαλάτη και τον συνέταιρό του έναν αμπελώνα, πιθανόν τον ίδιο που είχε προηγουμένως μισθώσει.

Μια ακόμη περίπτωση γυναίκας μισθώτριας συναντάμε στον P.Sakaon 67, στον οποίο η Αυρηλία Κυριλλούς μισθώνει είκοσι άρουρες καλλιέργειας σίτου στο χωριό Θεαδέλφεια με εκμισθωτή τον Σακαώνα, ο οποίος θα της παράσχει τους καρπούς και

---

[420] Βλ. και *Dig*. 33.7.12.6. για γυναίκες και γεωργία. Βλ. και Saller, *Household and Gender* 103. Όπως παρατηρεί και η Pomeroy, ήδη από την ελληνιστική εποχή οι γυναίκες που ζούσαν στις περιοχές με εντονότερο το αιγυπτιακό στοιχείο εμφανίζονται σχυνότερα να ασχολούνται με τις γεωργικές εργασίες. Βλ. Pomeroy, *Women in Hellinistic Egypt* 153

[421] Rowlandson, *Landowners and Tenants* 154. Ίσως θεωρούνταν λιγότερο ενδιαφέρον ή αδύνατο για τις γυναίκες να ενασχοληθούν πρακτικά με την καλλιέργεια της γης. Βλ. και Rowlandson, *Agricultural Tenancy in Roman Egypt* 154.

[422] P.Kron. 19 (= P.Mil.Vogl.III 161).

[423] P.Oxy. VI 913.

[424] Βλ. και Hobson, *Role of Women* 386.

[425] P.Mich. II 123.r.VI.36.

[426] P.Mich. V 238.III.138.

τα ζώα, αλλά και θα πληρώσει τους αντίστοιχους φόρους.[427] Ιδιαίτερη είναι και η περίπτωση της Αυρηλίας Σερενίλλας, η οποία ανήκε στις αριστοκρατικές οικογένειες του τετάρτου αιώνα. Στον P.Cair.Isid. 101 η Σερενίλλα μισθώνει μέσω του γυιού της Ζωίλου ορισμένες εκτάσεις γης. Στον P.Cair.Isid. 112 η γυναίκα αναφέρεται σε απόδειξη πληρωμής μίσθιου από έναν γεωργό που καλλιεργούσε δικές της εκτάσεις στην Καρανίδα, ενώ στον P.Cair.Isid. 122 εμφανίζεται η κόρη της Σερενίλλας, Πτολέμα, ως εκμισθώτρια γης που κληρονόμησε από την οικογένειά της. Καθώς η οικογένεια αυτή ήταν ιδιαίτερα γνωστή για την οικονομική της δύναμη, η οποία βασιζόταν κυρίως στις αγροτικές εκτάσεις γης, είναι πιθανόν στον παραπάνω πάπυρο η Αυρηλία Σερενίλλα να αναφέρθηκε εκ παραδρομής ως μισθώτρια αντί για εκμισθώτρια.[428]

Όπως μαρτυρούν τα κείμενα, οι γυναίκες αποκλείονταν από ορισμένες λειτουργίες που σχετίζονταν με την εργασία στο σύστημα άρδευσης και την καλλιέργεια βασιλικής γης, στις οποίες υπόκειντο οι άνδρες γαιοκτήμονες.[429] Ο νομικός Ουλπιανός[430] υποστηρίζει ότι *corporalia munera feminis ipse sexus dene.* Ωστόσο, οι γυναίκες που έβρισκαν κάποιον τρίτο να αναλαβει τη «γεωργία», την οποία είχαν κληρονομήσει, κινδύνευαν μερικές φορές να πέσουν θύματα καταπάτησης της περιουσίας τους. Οι ρωμαϊκές αρχές προσπαθούσαν με την κατανομή δημόσιας γης σε διάφορους πολίτες να εξασφαλίσουν την πληρωμή των αντίστοιχων φόρων. Ο Τιβέριος Ιούλιος Αλέξανδρος απαγόρευσε την *ἐπιβολή* της *γεωργίας* στις γυναίκες ενάντια στη θέλησή τους. Παρόλα αυτά, οι γυναίκες και κυρίως αν είχαν συζύγους ή γυιούς δεν μπορούσαν εύκολα να διεκδικήσουν αυτό τους το δικαίωμα.[431]

Χαρακτηριστικά, ας αναφέρουμε την αίτηση της Απολλωναρίου του τρίτου αιώνα μ.Χ. από την Οξύρρυγχο, η οποία προσπαθεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση

---

[427] Οι τύποι αρσενικού γένους που απαντούν στο συμβόλαιο, όσον αφορά τον μισθωτή της γης, προκαλούν το ενδιαφέρον των μελετητών. Ενδεχομένως το συμβόλαιο να έχει συνταχθεί λανθασμένα και η Αυρηλία Κυριλλούς να είναι η εκμισθώτρια και όχι η μισθώτρια της γης.

[428] Αναλυτικότερα για την Αυρηλία Σερενίλλα βλ. Bagnall, *An Arsinoite Landowing Family* 97-101.

[429] Βλ. Rowlandson, *Landowners and Tenants* 284. Για λειτουργίες βλ. Oertel, *Die Liturgie* 105, 899 και Lewis, *Compulsory Public Services* 92, 70. Για τον μικρό αριθμό γυναικών σε δημόσια αξιωμάτα βλ. και Van Bremen, *Women and Civic Life* 43. Πβ. και P.Tebt. II 327 για την αίτηση μιας γυναίκας στον επιστράτηγο με την οποία διαμαρτύρεται, επειδή μετά τον θάνατο του πατέρα της, το κράτος αναζητάει από εκείνη τα χρήματα που όφειλε ο πατέρας της από τη δημόσια λειουργία που κατείχε. Συγκεκριμένα ήταν επιτηρητής της περιουσίας που είχε κατασχεθεί από το κράτος. Βλ. και Lewis, *P.Tebt. II 327* 121-24.

[430] *Dig.* 50.4.3.3.

[431] Rowlandson, *Landowners and Tenants* 91.

καλλιέργειας άγονης δημόσιας γης, την οποία κληρονόμησε από τον πατέρα της.[432] Η Απολλονάριον εξηγεί ότι ειναι μια γυναίκα αβοήθητη χωρίς σύζυγο και αδύναμη να αναλάβει την αντίστοιχη καλλιέργεια. Τονίζει οτι έχει περιπέσει σε ένδεια και ότι δεν μπορεί να αντεπεξέλξει στις οικονομικές υποχρεώσεις της. Η Απολλονάριον κληρονόμησε την καλλιέργεια πάνω από 160 αρουρών κοντά στην μητρόπολη και σε πέντε χωριά. Μάλιστα δηλώνει ότι για κάποιο χρονικό διάστημα καλλιέργησε τη γη και πλήρωνε τους φόρους, όμως η επιβολή ειδικών φόρων από τον ηγεμόνα Αιμίλιο Σατουρνίνο την έφερε σε δύσκολη θέση και αναγκάστηκε να πουλήσει τα προσωπικά της αντικείμενα. Παράλληλα, στον P.Oxy. LVII 3906 καταγράφονται διάφοροι γεωργοί που καλλιεργούν βασιλική γη, μεταξύ των οποίων και μια γυναίκα. Όπως φαίνεται από το κείμενο, πολλοί εύποροι γαιοκτήμονες μεσολαβούσαν συχνά ως εγγυητές μεταξύ των αρχών και των γεωργών-εκμισθωτών της γης. Έτσι, στο παρόν κείμενο αναφέρεται ο Λόλλιος Λεωνίδας και ο Αθηνόδωρος μαζί με την Αναρία Αριστάνδρα ως εγγυητές της γης που τους ανήκει. Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η Αριστάνδρα ταυτίζεται με την Απολλονάριον του προηγούμενου παπύρου.

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, από τις αρχές της ρωμαϊκής εποχής, οι γυναίκες κληρονομούσαν όλα τα είδη γης τα οποία αποφεύγονται στην πτολεμαϊκή εποχή, μεταξύ των οποίων και βασιλική γη. Έτσι, στον P.Oxy. LXVII 4595 η Αυρηλία Διονυσία εκμισθώνει βασιλική γη που της ανήκει στον Κλαύδιο Απελλή τον ουετράνο. Στους όρους του συμβολαίου αναφέρεται μάλιστα ότι σε περίπτωση αβροχίας θα πληρώσει η ίδια τους δημόσιους φόρους γης. Για γη που έμεινε άβρεχτη,[433] και κατ'επέκταση άγονη, κάνει λόγο και ο P.Fay. XXXIII του δευτέρου αιώνα, όπου εμφανίζεται η Πτολλαρούς να κάνει απογραφή της αντίστοιχης περιουσίας της.

Μπορεί οι γυναίκες να μην καλλιεργούν συνήθως οι ίδιες τη γη τους, ωστόσο πολλές από αυτές εμφανίζονται στους παπύρους να δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τις γεωργικές εργασίες και να διευθύνουν με επιτυχία τις αντίστοιχες υποθέσεις τους. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε ότι η Κλεματία του τετάρτου αιώνα μ.Χ., η οποία αυτοαποκαλείται στις επιστολές της *γαιοῦχος*,[434] ενημερώνει τον Παπνούθιο, τον προνοητή του Σαδάλου, για διάφορα αγροτικά ζητήματα, καθώς και για την αποστολή προϊόντων μέσω πλοίου. Οι προνοητές ήταν γενικοί διαχειριστές που αναλάμβαναν τις

[432] Βλ. P.Oxy VI 899. Η κοπέλα επικαλείται διάφορα διατάγματα, τα οποία εξαιρούν τις γυναίκες από την καλλιέργεια δημόσιας γης και εξηγεί ότι κάτι τέτοιο αρμόζει μόνο σε άνδρες.
[433] Για γη που χαρακτηρίζεται *ἄβροχος* βλ. Wallace, *Taxation* 8-9.
[434] Βλ. P.Oxy. XLVIII 3406. Πβ. και αίτηση SB XIV 11904, όπου συναντάμε άλλη μία γυναίκα, την Ευδαιμονίδα να αναφέρεται ως *γεουχοῦσα*.

ενοικιάσεις ακινήτων, καθώς και τις αγοραπωλησίες γης και σπιτιών και για τις υπηρεσίες αυτές αμείβονταν με μισθό.[435] Η πρόσληψη, επίσης, ενός ακόμη βοηθού, του φροντιστή,[436] μερικές φορές ήταν απαραίτητη, αλλά όχι πάντα το καλύτερο υποκατάστατο της απουσίας συγγενικών προσώπων. Η χρήση φροντιστή ή κάποιου άλλου βοηθού είναι συχνότερη από γαιοκτήμονες, οι οποίοι συνήθως απουσιάζουν από τη συγκεκριμένη περιοχή, όπου βρίσκονται οι αγροτικές εκτάσεις.[437] Στην παρούσα περίπτωση, η Κλεματία δεν διαθέτει προνοητή, αλλά απευθύνεται σε αυτόν του Σαδάλου, με τον οποίο πιθανόν έχει συγγενική σχέση. Σε μια ακόμη επιστολή της[438] προς τον προνοητή Παπνούθιο και τον φροντιστή Ατρέα, η κοπέλα ζητάει την αποστολή μιας ομάδας ταύρων μαζί με τον οδηγό τους για λογαριασμό του Νεποτιανού και του Διογένη στο *ἐποίκιον* τους.[439] Πιθανόν πρόκειται για τους μικρότερους αδελφούς της, εξ ονόματος των οποίων αναλαμβάνει να πραγματοποιήσει τη δουλειά.[440]

Μερικές φορές οι φροντιστές επέλεγαν να δουλέψουν για γυναίκες από οικογένειες, στις οποίες είχαν εργαστεί και παλαιότερα είτε οι ίδιοι είτε άλλο μέλος της οικογένειάς τους. Χαρακτηρικά, στον P. Kron. 16 (= P. Mil.Vogl. VI 280) ο Κρονίων ομολογεί ότι οφείλει στην Διογενίδα ένα χρέος περίπου 600 δραχμών συν τόκο. Ο άντρας δούλευε για πολλά χρόνια ως φροντιστής της Διογενίδος. Η Διογενίς είναι αδελφή ενός από τους ιδιοκτήτες γης, για τον οποίο δούλευε ο πατέρας του Κρονίωνα παλαιότερα. Ενδιαφέρον για τις φορολογικές υποχρεώσεις που απορρέουν από την ιδιοκτησία γης εκδηλώνει και η Αυρηλία Ευδαιμονίς στον P.Oxy. XVII 2140, καθώς ζητάει από τον αδελφό της Αυρήλιο Σπαρτιάτη να πληρώσει τους φόρους σε αρτάβες για τις πόλεις Ταλαώ, Τόκα και Σενέπτα, όπου πιθανόν βρίσκεται η περιουσία της.

---

[435] Βλ. Bagnall, *Egypt* 152.

[436] Η συνολική ιδιοκτησία γης –καλλιεργήσιμης και κατοικήσιμης– σε κάποιο χωριό αποτελούσε μια ενότητα, που λεγόταν *φροντὶς* και ο διαχειριστής της ονομαζόταν *φροντιστὴς* ή αλλιώς *προνοητής*. Περισσότερα σχετικά με τον ρόλο του φροντιστή βλ. Rathbone, *Economic Rationalism* 23, 71. Πβ. και P.Oxy. LXXII 4870, 4871, όπου αναφέρεται ο οικονόμος (φροντιστής) μιας γυναίκας, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τη μεταφορά πυρού με πίστωση. Βλ. και P.Oxy. XII 1578 για τον φροντιστή της Κλαυδίας Ισιδώρας ο οποίος ζητάει κάποια χρήματα.

[437] Για τη χρήση φροντιστή από γαιοκτήμονες που απουσίαζαν από την περιοχή, όπου βρισκόταν η καλλιεργήσιμη γη τους πβ. SB XVI 1258, SB XVIII 13311, P.Hamb. I 8, P.Amh. II 90.

[438] Βλ. P.Oxy. XLVIII 3407.

[439] Η ενοικίαση ζώων για εργασίες συναντάται κυρίως σε μεγάλες ακίνητες περιουσίες. Στο αρχείο του Σαραπίωνα, αλλά και σε άλλα κείμενα από τον Ερμοπολίτη Νομό έχουμε τέτοιες αναφορές. Βλ P. Flor. III 388 και Kehoe, *Management and Investment* 65.

[440] Ας θυμηθούμε ότι στο τοπικό δίκαιο της Αιγύπτου η αδελφή μπορούσε να γίνει επίτροπος του αδελφού της μόνη της ή να ασκεί την επιτροπεία από κοινού με άλλους αδελφούς της. Βλ. και Taubenschlag, *The Law of Greco–Roman Egypt* 158.

Παράλληλα, εξίσου δυναμικές και δραστήριες, όσον αφορά τις γεωργικές εργασίες, εμφανίζονται οι δύο αδελφές Δημάριον και Ειρήνη,[441] οι οποίες σε μια επιστολή προς τον βοηθό τους Σύρο τον καθησυχάζουν ότι γνωρίζουν πως δεν ευθύνεται εκείνος για τη λειψυδρία των χωραφιών τους, αλλά η χαμηλή στάθμη του Νείλου.[442]

Οι γνώσεις των γυναικών γύρω από τις γεωργικές εργασίες επιβεβαιώνονται και από την επιστολή που απευθύνει η Απολλονούς[443] στον αδελφό ή συνεργάτη της, με την οποία του δίνει μια σειρά από οδηγίες για τη χρήση ενός νερόμυλου. Αν υπολογίσουμε ότι η επιστολή δεν περιλαμβάνει τους συνηθισμένους χαιρετισμούς, αλλά αναφέρεται αποκλειστικά στη χρήση του νερόμυλου για το πότισμα των χωραφιών, καταλαβαίνουμε ότι είναι πιθανότερο η σχέση μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη να είναι περισσότερο επαγγελματική. Και πάλι όμως, η αποστολέας εμφανίζεται ιδιαίτερα δυναμική και ικανή να διαχειριστεί σωστά την αγροτική περιουσία της. Με παρόμοιο τρόπο η Θαΐς γράφει στις αρχές του τρίτου αιώνα μ.Χ. στον Τίγριο –πιθανόν μέλος του προσωπικού της– δίνοντάς του διάφορες οδηγίες σχετικά με αγροτικές εργασίες.[444] Συγκεκριμένα αναφέρεται στη μέτρηση του σιταριού, στη σφράγγιση των σάκων με το *λαχανόσπερμον*, καθώς επίσης του ζητάει να μην πωληθούν οι χοίροι χωρίς να είναι εκείνη μπροστά. Η κοπέλα μιλάει και για κάποιον Απολλινάριο, ο οποίος εμφανίζεται ως διαχειριστής της περιουσίας της, αφού σε εκείνον παραπέμπει τον Τίγριο για κάποιες πληροφορίες (*ἐρεῖ σοι δὲ Ἀπολινάριος πῶς τὰ θέματα καὶ τὰ δημόσια*). Από την άλλη, σε μια επιστολή του δευτέρου αιώνα βλέπουμε την Πτολέμα[445] να ενημερώνει τον αδελφό της, ο οποίος είναι πιθανόν στρατιώτης και απουσιάζει από το σπίτι, σχετικά με τις αγροτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στην ιδιοκτησία του. Η δυναμική Πτολέμα φαίνεται ότι διαθέτει αρκετές γνώσεις πάνω σε θέματα γεωργίας και κτηνοτροφίας.

Μια ακόμη κατηγορία παπυρικών κειμένων μπορεί να φωτίσει περισσότερο τις

---

[441] P.Ryl. II 243.

[442] Στην Αίγυπτο όλων των εποχών η ευεργετική δράση του Νείλου καθορίζει τους ρυθμούς της ζωής, αφού η περιοχή ήταν κατ' εξοχήν αγροτική. Ιδιαίτερα εύφορα εδάφη συναντώνται στην κοιλάδα και το δέλτα του ποταμού, καθώς και στο Φαγιούμ. Στις περιοχές, όπου δεν υπήρχαν πλημμύρες λόγω του Νείλου, χρησιμοποιούνταν τεχνητοί τρόποι ύδρευσης όπως νερόμυλοι, το αιγυπτιακό κηλώνειον (shaduf), η έλιξ του Αρχιμήδη κ.α. Αναλυτικότερα βλ. Bowman, *Egypt after the Pharaohs* 19. Αναφορικά με τη λειτουργία των διαφόρων τεχνητών τρόπων ύδρευσης βλ. Bonneau, *Régime Administratif*. Σχετικά με την τεράστια σημασία του Νείλου για τη γεωργία της περιοχής πβ. και τον όρο *νειλοβρόχος* που απαντάται σε διάφορους παπύρους και βλ. Bonneau, *Terre arrosée* 13-24. Για τα επίπεδα πλημμυρών του Νείλου κατά την αρχαιότητα βλ. αναλυτικά Butzer, *Hydraulic Civilization in Egypt* 27-36.

[443] Βλ. P.Col. VIII 212.

[444] Βλ. P.Oxy. VI 932.

[445] Βλ. P.Hamb. I 86.

οικονομικές δραστηριότητες των γυναικών με αντικείμενο τις αγροτικές εκτάσεις. Συγκεκριμένα, ο P.Oxy. LXXII περιλαμβάνει συλλογή 35 κειμένων, τα οποία διασώζουν εντολές για μεταφορά σιτηρών από τις δημόσιες σιταποθήκες[446] σε λογαριασμούς ιδιωτών, μεταξύ των οποίων συναντώνται και πολλές γυναίκες. Στα κείμενα αυτά εμφανίζονται επιφανείς Ρωμαίοι και Αλεξανδρινοί, ενώ οι λόγοι για τους οποίους γίνονται οι μεταφορές σιτηρών παραμένουν ασαφείς. Σε μερικές περιπτώσεις πρόκειται για πληρωμές μίσθιων ή δανείων σε είδος. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις ο ιδιοκτήτης της γης μεταφέρει πιθανόν ποσότητες σιτηρών στον μισθωτή του, προκειμένου ο τελευταίος να πληρώσει τα αντίστοιχα τέλη καλλιέργειας.

Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι στον P.Oxy. LXXII 4587 ο Αχιλλέας δίνει διαταγή για μεταφορά σιτηρών σε τρεις διαφορετικούς λογαριασμούς που ανήκουν στην Ισαρού. Παράλληλα, αρκετές γυναίκες[447] εμφανίζονται ως αποδέκτριες τέτοιων μεταφορών μαζί με άντρες, χωρίς να διευκρινίζεται αν υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ τους. Έτσι, ενδεικτικά θα αναφέρουμε ότι στον P.Oxy. LXXII 4872 ο Ηράς ζητάει τη μεταφορά σιτηρών στην Αρσινόη και στον Σαραπίωνα, ο οποίος δεν είναι πιθανόν συζυγός της, καθώς οι κοινές πληρωμές τέτοιου είδους σε παντρεμένα ζευγάρια είναι συνήθως σπάνιες στους παπύρους. Η Αρσινόη είναι αποδέκτρια σιτηρών σε τρεις ακόμη παπύρους,[448] γεγονός που επιβεβαιώνει την έντονη ενασχόλησή της με εκμισθώσεις γης. Παρόμοια περίπτωση συναντάμε και στον P.Oxy. LXXII 4875, στον οποίο ο Δίος ζητάει από τους σιτολόγους να μεταφέρουν σιτηρά στη Συντύχη, την απελεύθερη της Σαραπιάδος, και στον Ηρακλή. Άλλη μια επιφανής γαιοκτήμονας της ρωμαϊκής εποχής είναι η Κλαυδία Πτολέμα,[449] στον λογαριασμό της οποίας δίνει εντολή ο Κλαύδιος Χαιρημών να μεταφερθούν είκοσι αρτάβες σιτηρών. Η Πτολέμα διαθέτει οικονόμο, όπως φαίνεται στο κείμενο, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της μεγάλης ιδιοκτησίας της και της σημαντικής οικονομικής της δραστηριότητας.

Για γυναίκες μεγαλογαιοκτήμονες[450] με σημαντική οικονομική και κοινωνική δύναμη έχει ήδη γίνει λόγος και νωρίτερα. Η Κλαυδία Ισιδώρα, αλλιώς Απία, ήταν μια γυναίκα με μεγάλη ακίνητη περιουσία,[451] τόσο στην πόλη της Οξυρρύγχου, όσο και

---

[446] Για τις σιταποθήκες της Αιγύπτου βλ. και Calderini, *Θησαυροί*.
[447] Βλ. και P.Oxy. LXXII 4884, 4888.
[448] Βλ. P.Lips. I 116, P.Oxy. XXXVIII 2864, SB XXVI 16443.
[449] P.Oxy. LXXII 4879.
[450] Βλ. και P.Oxy. LXXII 4917, όπου η Φλαβία Κυρία από τον πέμπτο αιώνα με τον τίτλο λαμπροτάτη (clarissima femina) εμφανίζεται σε ένα συμβόλαιο μισθώσεως, στο οποίο ο μισθωτής ενεργεί μάλιστα με έναν εγγυητή.
[451] Βλ. SB XVI 12235 για καταγραφή περιουσίας της Κλαυδίας Ισιδώρας.

γενικότερα στον Οξυρρυγχίτη νομό, η οποία έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των μελετητών, δεδομένων των πολυάριθμων κειμένων, στα οποία αναφέρεται το όνομά της και οι οικονομικές της συναλλαγές.[452] Η μεγάλη γαιοκτησία της ήταν οργανωμένη σε φροντίδες,[453] που απλώνονταν σε διάφορα χωριά του νομού. Ενδεικτικά, στον P.Oxy. XII 1578 ο φροντιστής που έχει αναλάβει την αγροτική της περιουσία ζητά απο τον επίτροπό της να πληρωθεί για έξοδα που έκανε σχετικά με την καλλιέργεια της γης της Ισιδώρας. Μάλιστα, όπως αποδεικνύει ο P.Oxy. XXXI 2566, κάποια στιγμή η περιουσία της βρέθηκε στα χέρια του φίσκου, πιο πιθανόν λόγω απουσίας νόμιμων κληρονόμων και λιγότερο πιθανόν λόγω κατάσχεσης.[454] Μια ακόμη γυναίκα της ρωμαϊκής εποχής, η οποία κατείχε μεγάλη ιδιοκτησία γης, είναι και η Καλπουρνία Ηρακλεία,[455] γόνος αριστοκρατικής οικογένειας της Αλεξάνδρειας. Κατά το 245/6 μ.Χ. φαίνεται ότι κατείχε σημαντικές εκτάσεις γης σε πέντε χωριά ανατολικά του Οξυρρυγχίτη νομού συνολικής εκτάσεως 1,683 αρουρών, αποτελούμενες από ιδιωτικά αγροτεμάχια κατοικικής κυρίως γης ή γης προερχόμενης από κλήρους ή δωρεές. Το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας αυτής εκμισθώνεται. Στον P.Oxy. XLII 3047 μάλιστα η Ηρακλεία προβαίνει σε απογραφή γης *ἀβρόχου* και *ἐπηντλημένης*, ενώ στον P.Oxy. XLII 3048 η γαιοκτήμονας καταγράφει 5.045 αρτάβες σιταριού, ύστερα από εντολή του *iuridicus*.[456] Τέλος, άξια μνείας είναι και η Αυρηλία Δημητρία, σύζυγος του Αππιανού, η οποία διαχειριζόταν την περιουσία της στο Φαγυιούμ. Είχε πολλά αγροτεμάχια διαφόρων μεγεθών τα οποία βρίσκονταν υπό την επίβλεψη κάποιου φροντιστή, ενώ παράλληλα εκμίσθωνε εκτάσεις γης που διαχειριζόταν ένας επίτροπος. Ο μισθωτής[457] Σουχάμμων είχε ζητήσει για λογαριασμό δικό του και άλλων γεωργών αποζημίωση για τα έξοδα που έκαναν σχετικά με την κατασκευή αρδευτικών έργων. Έτσι, μπορεί η γαιοκτήμονας να όφειλε το αντίστοιχο ποσό, ωστόσο και πάλι είχε

[452] Βλ. P.Oxy. VII 1046, στον οποίο διασώζεται κατάλογος φόρων τους οποίους πληρώνει η Κλαυδία Ισιδώρα και ο Αυρήλιος Αχιλλέας, P.Oxy. XIV 1630 για υπομίσθωση γης, που ανήκει στην Κλαυδία Ισιδώρα, από τον μισθωτή της Ήρωνα σε δύο μισθωτές με ενοίκιο αυξημένο κατά 200 δραχμές από το αρχικό, P.Oxy. XIV 1659 για κατάλογο πληρωμής βασιλικού φόρου, στον οποίο αναφέρεται και η Κλαυδία Ισιδώρα και P.Oxy. XII 1530 για κατάλογο πληρωμής καλαμποκιού, στον οποίο αναφέρεται και πάλι η γαιοκτήμονας.

[453] Βλ. και Kehoe, *Management and Investment* 124-125.

[454] Βλ. Thomas, *Claudia Isidora Called Apia* 143. Βλ. και SB XIV 11403.

[455] Για τη σημαντική οικονομική δραστηριότητά της που είχε ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται σχεδόν ως άνδρας μεγαλογαιοκτήμονας βλ. Bassiouni, *Calpurnia Heraclia* 522-524.

[456] Ο *iuridicus* ήταν Ρωμαίος αξιωματούχος, ο οποίος επέβλεπε τη διοίκηση της δικαιοσύνης στην επαρχία της Αιγύπτου.

[457] Βλ. SB VI 9363.

κέρδος, καθώς οι μισθωτές της επέβλεπαν οι ίδιοι τα έργα που πραγματοποιήθηκαν.

Πώληση

Πέρα από την εκμίσθωση της γης, οι γυναίκες ιδιοκτήτριες μερικές φορές αποφάσιζαν να πουλήσουν την ακίνητη περιουσία τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν χρήματα. Χαρακτηριστικά στον SPP XX 1 (= CPR 11) η Πτολεμαΐς του πρώτου αιώνα, με κύριο τον σύζυγό της Πτολεμαίο, παραχωρεί κατοικικό κλήρο τριών αρουρών σε έναν άνδρα ονόματι Μάρωνα έναντι 900 αργυρών δραχμών, ενώ και στον P.Fam.Tebt. 23 η Διδύμη πουλάει επίσης κατοικική γη στον Λυσίμαχο. Και στον P.Oxy. XXXVIII 504 η απελεύθερη Αφροδιτούς, με κύριο τον σύζυγό της Άδραστο, πουλάει κατοικική γη 6 ⅔ αρούρων στον Οξυρρυγχίτη νομό στον Φλαύιο Απίωνα. Η θετή μητέρα της, η οποία είχε πιθανόν κάποια δικαιώματα στην περιουσία, δίνει τη συναίνεσή της για την πώληση. Παρομοίως, στον BGU VII 1642 του δευτέρου αιώνα η Θερμουθάριον, με κύριο τον θείο της, πουλάει σε κάποιον άνδρα γη που κληρονόμησε από τον πατέρα της στο χωριό Φιλαδέλφεια. Στον P.Col. VII 181 (= P.Coll.Youtie II 78) δύο αδέλφια, ο Κλέμιτος και η Ταπαείς, πουλούν 9 ½ άρουρες γης έναντι 50 αργυρών ταλάντων στον Αυρήλιο Άτισι και τον Αντιούριο. Η γη προέρχεται από την κληρονομιά της μητέρας τους και αποφασίζουν να την πουλήσουν από κοινού. Την πώληση γης που ανήκε σε τέσσερα αδέλφια απο κοινού περιγράφει και ο P.Vind.Bosw. 6 του τρίτου αιώνα, όπου δύο αδελφοί με τις αδελφές τους πωλούν ένα κτήμα, το οποίο κατέχουν απο κοινού από την κληρονομιά των γονιών τους, έναντι 1000 δραχμών. Ο μεγαλύτερος αδελφός διαθέτει και το μεγαλύτερο μερίδιο, τα ⅖ της έκτασης, πρακτική συνήθης στο αιγυπτιακό δίκαιο. Οι δύο κόρες, ενώ διαθέτουν το δίκαιο των τριών τέκνων, ενεργούν με τον συζυγό τους ως συμπαρόντα ή συνεστώτα.

Παρομοίως, στον P.Mich. V 274 ο Ωρίων αγοράζει αμπελώνα μισής αρούρης που ανήκει στον Ήρωνα και την αδελφή του Φαριανή. Η μητέρα του Ωρίωνα και η σύζυγός του αναφέρονται στο συμβόλαιο, πιθανόν γιατί πρέπει να δώσουν την έγκρισή τους για την αποξένωση της οικογενειακής περιουσίας. Ο αμπελώνας διαθέτει και διάφορα αγροτικά οικήματα. Παράλληλα, στον P.Ryl. II 164 αναφέρεται η πώληση έντεκα αροουρών γης από μια γυναίκα στον Ερμαίο. Η γυναίκα έλαβε 3,000 δραχμές ως μέρος της συνολικής αξίας της γης. Πρόκειται για ένα ποσό αρκετά υψηλό ειδικά για τον δεύτερο αιώνα. Μια άκομη γυναίκα με κύριο τον σύζυγό της Μήτοκο πουλάει

γη σε κάποιον Ερμαίο κατά τον δεύτερο αιώνα.[458] Πρόκειται για έντεκα άρουρες κατοικικής γης στο χωριό Τερτεσμώνι μαζί με τα εκφόρια έναντι 3.000 αργυρών δραχμών. Η ιδιοκτήτρια της γης δηλώνει ότι έχει πληρώσει όλους τους δημόσιους φόρους των προηγούμενων ετών μέχρι τη στιγμή της πώλησης. Παράλληλα, στον P.Hamb. I 62 από τον πρώτο αιώνα η Διδύμη, η οποία κατέχει 10 9/16 άρουρες κατοικικής γης, παραχωρεί στον Λυσίμαχο τα 5 13/24 μαζί με έναν φόρο που λεγόταν *ἐπιβολὴ κώμης*,[459] στ. 5: *ἀρουρῶν δέκα ἡμί]σους ἑκκαιδεκάτου καὶ ἐ̣πιβολῆς κώμης τετάρτο̣ῡ ἀρ̣ρ̣ύρης τῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀρουρῶν δέκα ἡμίσους τετάρτου ἑκκαιδεκάτου*. Στον P.Ryl. II 165 από τον τρίτο αιώνα η Ιουλιανή, η *matrona stolata*, χωρίς κύριο σύμφωνα με το δίκαιο των τριών τέκνων, πουλάει τέσσερεις άρουρες κατοικικής γης από κοινού στην Ισιδώρα και τη Θεοδώρα έναντι 1600 δραχμών παλαιού πτολεμαϊκού νομίσματος. Για πώληση κατοικικής γης από μια γυναίκα κάνει λόγο και ο P.Oxy. I 45 από τα τέλη του πρώτου αιώνα, στον οποίο τρεις άντρες *διασχολούμενοι τοὺς καταλοχισμοὺς* δηλώνουν αγροτική έκταση 1 ½ άρουρας και 3/12, την οποία αγόρασε κάποιος Διογένης από την Ταποτάμωνα. Παρομοίως, στον SB XXII 15605 του τετάρτου αιώνα η Αυρηλία Κυρία, με συνεστώτα τον άνδρα της, πουλάει στον Φλάβιο Άμμωνα 2/8 άρουρας ιδιωτικής γης η οποία της ανήκε μέσω προίκας, ενώ στον P.Oxy. LXVII 4586 η Φιλόξενα με τον συζυγό της ως κύριο εκχωρεί το 1/3 ενός ψιλού τόπου[460] στην Ταοννώφρι έναντι 100 αργυρών δραχμών.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ορισμένες γυναίκες εμφανίζονται σε συμβόλαια πώλησης γης, που ανήκει στον σύζυγό τους, να δίνουν τη συναίνεσή τους για την δικαιοπραξία. Στο αιγυπτιακό δίκαιο ο σύζυγος συνήθως θέτει ως ενέχυρο τμήμα της περιουσίας του απέναντι στη σύζυγο με αντάλλαγμα ένα χρηματικό ποσό, που του παραχωρεί η οικογένειά της κατά τη σύναψη του γάμου.[461] Η περιουσία του συζύγου δηλαδή τίθεται ως ενέχυρο, προκειμένου να διασφαλισθεί η τήρηση των υποχρεώσεών του απέναντι στη γυναίκα του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα αφενός να ισχυροποιείται η θέση της γυναίκας στον γάμο και αφετέρου το διαζύγιο να είναι

[458] P.Ryl. II 164.
[459] Για την επιβολή κώμης και την πιθανή σύνδεσή της με τη ρωμαϊκή annona βλ. αναλυτικά Johnson, *ἐπιβολὴ of land* 61-72.
[460] Rowlandson, *Landowners and Tenants* 219.
[461] Στα δημοτικά έγγραφα γάμου παρατηρούνται συνήθως τρεις διαφορετικοί τύποι ανάλογα με την οικονομική συνεισφορά της γυναίκας κατά τη σύναψη του γάμου. Αν η σύζυγος προερχόταν από εύπορη οικογένεια που παραχωρούσε σημαντικό ποσό στον γαμπρό κατά τη γαμήλια ένωση, συνήθως προτιμώνταν ο παραπάνω τύπος συμφωνίας, δηλαδή η περιουσία του συγύζου ετίθετο ως εμπράγματη ασφάλεια για την εξασφάλιση των υποχρεώσεών του απέναντι στη σύζυγο.

αρκετά δαπανηρό για τον άντρα.[462] Έτσι, ενδεικτικά στον P.Mich. V 258 του πρώτου αιώνα ο Απολλώνιος πωλεί έναν αμπελώνα στην Παπνεβτύνι. Στο συμβόλαιο αναφέρεται ότι συμφωνεί και η σύζυγός του Τερεύς, στ. 13-16: *εὐδωκῖ δὲ καὶ ἡ γυνή μου Τερεῦς Χαιρήμονος μετὰ/ κυρίου ἐμοῦ τοῦ ἀνδρὸς τῇ πράσι ταύτῃ καὶ μὴ ἐπελεύσεσ/θαι [ἐ]πὶ τὸν ἅπαν[τ]α χρόνον μηδ' ἐνκαλέσιν μηδὲ ἄλλον ὑπὲρ/ αὐτῆς καιθὼς [πρ]όκιτα.*[463]

Παράλληλα, στα παπυρικά κείμενα της περιόδου συναντάμε και πωλήσεις γης με ιδιοκτήτριες γυναίκες και αγοραστές μέλη της οικογένειάς τους. Ενδεικτικό παράδειγμα ο P.Coll.Youtie I 19 από τον πρώτο αιώνα, στον οποίο διασώζεται το συμβόλαιο παραχώρησης κατοικικής γης από τη Φιλόξενα στην αδελφή της Ευδαιμονίδα. Συγκεκριμένα, η Φιλόξενα, με κύριο τον γυιό του αδελφού της Μάρωνα, παραχωρεί έναν κλήρο σαράντα αρουρών –ιδιαίτερα μεγάλης έκτασης– συνοδευόμενο από την *ἐπιβολή* ¼ αρούρης,[464] ενώ ταυτόχρονα δηλώνει ότι έχει πληρώσει όλους τους φόρους. Ωστόσο, η αγοράστρια Ευδαιμονίδα αναλαμβάνει να πληρώσει τα καθήκοντα για την *ἐπιβολή*, ενώ το ποσό για την αγορά το οποίο δεν διευκρινίζεται, αλλά πρέπει να είναι μεγάλο, δίνεται σε μετρητά μέσω τραπέζης.

Χρήση της γης ως εμπράγματης ασφάλειας σε δικαιοπραξίες

Εκτός από την εκμίσθωση ή την πώλησή της, η αγροτική γη συχνά χρησιμοποιείται από τις γυναίκες ως υποθήκη για δάνεια[465] που συνάπτουν, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές δυσχέρειες της καθημερινής ζωής. Ενδεικτικά, στον P.Lond. II 311, η Θαήσις, με κύριο τον γυιό της Στοτοήτι, και οι άλλοι δυο γιοι της δανείζονται 1.200 δραχμές από την Ηρακλεία με τόκο μία μνα τον μήνα. Ως υποθήκη θέτουν πέντε άρουρες κατοικικής γης κοντά στο χωριό Ηρακλεία, καθώς και δύο δούλους. Η Θαήσις μάλιστα χαρακτηρίζεται Περσίνη στην καταγωγή, γεγονός που επιβεβαιώνει τη δεινή οικονομική και κοινωνική της κατάσταση, η οποία ίσως την οδήγησε στη σύναψη του παραπάνω δανείου. Μια ακόμη ενδιαφέρουσα περίπτωση περιγράφεται στον P.Corn.7 του δεύτερου αιώνα, στον οποίο συνάπτεται δάνειο 982

[462] Βλ. και Maehler, *Greek, Egyptian and Roma Law* 129.
[463] Βλ.και Pestman, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt* 90-154, Wolff, *Written and Unwritten Marriages* 52.
[464] Για την *ἐπιβολὴ κώμης*, μια υποχρέωση που συνδεόταν με γη που μεταβιβαζόταν ε με εκμίσθωση, πώληση ή κληρονομιά βλ. Wallace, *Taxation* 20-21.
[465] Περισσότερα για δάνεια που συνάπτουν οι γυναίκες βλ. στην αντίστοιχη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου.

αργυρών δραχμών μεταξύ της Ταπεθεύτος και της Σαμβαθίου. Ως τόκοι του δανείου ορίζονται οι καρποί από έναν ελαιώνα που ανήκει στην Ταπεθέα, τους οποίους έχει δικαίωμα να χρησιμοποιεί (*καρπίζεσθαι*) η δανείστρια, μέχρι την οριστική αποπληρωμή του δανείου. Από την άλλη, στον P.Fam.Tebt. 19 (= SB VI 9252) του δευτέρου και πάλι αιώνα περιγράφεται μια δίκη ενώπιον του στρατηγού σχετικά με δάνειο και υποθήκη γης. Συγκεκριμένα, η Ισιδώρα είχε λάβει ένα μικρό ποσό απο τον Διέρα ως δάνειο και έθεσε γη ως υποθήκη, ενώ παράλληλα και ο γυιός της Κρονίων ήταν εγγυητής του δανείου. Ωστόσο, όταν η αποπληρωμή του δανείου δεν πραγματοποιήθηκε, ο Διηράς ξεκίνησε τις νομικές διαδικασίες για να λάβει την υποθηκευμένη γη στην κατοχή του. Ενώ η Ισιδώρα και ο γυιός της ήταν αντίθετοι σε αυτό, ο δικαστής αποφάσισε εις βάρος της Ισιδώρας και όρισε ότι έπρεπε να πληρώσουν πρόστιμο στον δανειστή. Όμως, είχαν ήδη προλάβει να μαζέψουν τους καρπούς απο τη γη που τους ανήκε. Μετά από δέκα χρόνια, η διαφωνία παρέμενε άλυτη και η Ισιδώρα κατηγόρησε τον Διηρά ότι της άρπαξε δύο άρουρες, οι οποίες είχαν προηγουμένως υποθηκευτεί σε έναν τρίτο δανειστή της. Τελικά, δόθηκε η δυνατότητα στη γυναίκα να πάρει πίσω τη γη, με την προϋπόθεση να πληρώσει την επόμενη μέρα το οφειλόμενο ποσό στον Διηρά, στ. 20-23: *ἀναγνωσθέ[ντ]ων ἐπὶ τοῦ ιθ (ἔτους(?)) θεοῦ Τραιανοῦ Μεχὶρ ε· [με]τὰ τοὺς γενα/μένους τοῦ πρᾱ́γματος ὑπο[μν]ηματισμοὺς καὶ τον συνκ[ε]κλῖσθαι —/ Κρονίωνα τ[ὸ]ν τῆς ὑποχρέ[ο]ῡ υἱὸν εὔλογον εἶναί μοι δοκεῖ ἀποδωθῆ/ναι τῶι Διηρᾷ τὰ ὀφιλόμενα πάντα αὔριον.* Από το 133 μ.Χ. σώζεται και ένα ακόμη δάνειο με χρήση γης ως εγγύησης. Η Ταοννώφρις και ο γυιός της Σαραπίων δανείζονται 1.300 δραχμές από τον Ηρώδη.[466] Πρόκεται για ένα ποσό αρκετά υψηλό, αν λάβουμε υπόψη ότι 1.200 δραχμές ήταν η ετήσια πληρωμή του Ρωμαίου λεγεωνάριου.[467] Λόγω του ύψους του δανείου, οι δύο οφειλέτες θέτουν ως υπάλλαγμα 9 ¼ άρουρες γης.[468] Δεν πρέπει να ξεχάσουμε το δάνειο,[469] που συνήψαν το έτος 140 οι δύο κόρες του Κρονίωνα, Ταορσενούφις και Τεφορσαΐς, με τη Διδύμη στο οποίο έθεσαν ως υποθήκη δύο άρουρες που ανήκαν στη Τεφορσαΐτα. Με βάση το αρχείο του Κρονίωνα, το οποίο θα δούμε και παρακάτω, οι γυναίκες της οικογένειας διέθεταν την ιδιοκτησία γης και γι'αυτό εμφανίζονται συχνά σε συμβόλαια δανείων με εμπράγματη ασφάλεια την γη αυτή. Είναι απορίας άξιο πώς ήρθε στα χέρια τους όλη αυτή η ακίνητη

[466] SB XII 10786.
[467] Βλ. Alston, *Soldier and Society* 106.
[468] Βλ. και Keenan − Manning − Firanko, *Law and Legal Practice* 245-246 (5.3.2.).
[469] P.Kron. 17. Βλ. και P.Kron. 20 για αντίστοιχο δάνειο της Τεφορσαΐτος αυτή τη φορά με τη Θαήσι.

περιουσία, καθώς δεν την κληρονόμησαν από τον πατέρα τους[470] και πιθανόν ούτε από τη μητέρα τους.[471]

Κληροδοσία

Παράλληλα, οι ποικίλες διαθήκες και δωρεές αιτίᾳ θανάτου, στις οποίες συναντώνται γυναίκες διαθέτες, αποδεικνύουν ότι η γη αυτή συνήθως κληροδοτούνταν στα παιδιά τους και τους λοιπούς κληρονόμους. Ας θυμηθούμε ότι από το 178 μ.Χ. με βάση το συγκλητικό ψήφισμα senatus consultum Orfitianum,[472] οι μητέρες μπορούσαν πλέον να κληρονομήσουν τα παιδιά, καθώς και το αντίστροφο σε εξ αδιαθέτου διαδοχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο P.Diog. 11-12 του τρίτου αιώνα, ο οποίος διασώζει μια δωρεά αιτίᾳ θανάτου, την οποία συντάσσει μια νεαρή μητέρα, η Ισιδώρα, με κύριο τον σύζυγό της Μάρκο Λουκρήτιο Διογένη. Λίγο πριν πεθάνει, κληροδοτεί σχεδόν ολη την περιουσία της, στην οποία περιλαμβάνονται και εκτάσεις γης, στον ανήλικο γυιό της Ισίδωρο, ενώ στον συζυγό της αφήνει δύο δούλους και 500 δραχμές. Επιπλέον, στον PSI XIII 1325 (= SB V 7630) από τον δεύτερο αιώνα συναντάμε τη διαθήκη της Σαβινίας Απολλοναρίου, η οποία κληροδοτεί εκτάσεις γης, χρήματα και δούλους στους δύο γυιούς της, ενώ ο P.Princ. II 38 του τρίτου αιώνα διασώζει τη διαθήκη της νεαρής Αυρηλίας Σερενίλλας, η οποία ορίζει ως νόμιμη κληρονόμο τη μητέρα της, ενώ στον συζυγό της κληροδοτεί εκτάσεις γης, τις οποίες κατέχει από κοινού με μια γυναίκα ονόματι Αλίνη.

Εξουσία του κυρίου στην ακίνητη περιουσία

Κατά τη διάθεση της αγροτικής περιουσίας τους, είδαμε ήδη ότι οι γυναίκες, οι οποίες διαθέτουν νομικό επίτροπο, ενεργούν στις αντίστοιχες δικαιοπραξίες με την παρουσία του. Ωστόσο, θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνήσουμε λίγο πιο διεξοδικά την εξουσία του κυρίου πάνω στην ιδιοκτησία γης της γυναίκας, ανάλογα με τον τρόπο που η τελευταία απέκτησε την περιουσία αυτή. Ξεκινώντας από τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες η αγροτική περιουσία έχει φτάσει στα χέρια της γυναίκας με τη μορφή της προίκας, αξίζει να αναφέρουμε ότι η διαχείριση της προίκας βρισκόταν στα χέρια του συζύγου ή του *paterfamilias* του οίκου του για όσο διαρκούσε ο γάμος. Ωστόσο, έπρεπε να επιστραφεί στον πατέρα της νύφης, εάν ο γάμος λυνόταν λόγω διαζυγίου ή θανάτου του συζύγου.

[470] Πβ. P.Kron.50.
[471] Βλ. αναλυτικότερα Takahashi, *Kronion Family's Loans* 80-81.
[472] Σχετικά με το senatus consultum Orfitianum βλ. *Inst*. III 4, *Dig*. XXXVIII 17, *Cod. Iust*.VI 57.

Για την εξασφάλιση της επιστροφής της προίκας της, η σύζυγος θεωρείται λοιπόν προνομιούχος δανειστής του συζύγου σχετικά με την περιουσία του. Ένα διάταγμα του Τιβέριου Αλεξάνδρου[473] όριζε ότι οι προίκες των γυναικών δεν περιλαμβάνονταν στην περιουσία του συζύγου. Η προίκα θεωρούνταν, λοιπόν, ως συνεισφορά της νύφης στον γαμήλιο οίκο και, παρά τον προβλεπόμενο από τον νόμο έλεγχό της από τη γυναίκα, ο άντρας είχε στην πράξη τα περισσότερα δικαιώματα στη διαχείρισή της. Ο σύζυγος μπορούσε να διαχειρίζεται την προίκα της συζύγου του, όπως έκρινε καλύτερα, εφόσον όμως υπηρετούσε τα συμφέροντα της ίδιας, αλλά και της γαμήλιας εστίας. Μάλιστα ορισμένες προίκες προστατεύονταν με ποσοστό επί της περιουσίας του συζύγου ως εγγύηση, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα.[474]

Μία από τις πιο ιδανικές περιπτώσεις διαχείρισης της προίκας από τον σύζυγο είναι αυτή που περιγράφεται στο συμβόλαιο γάμου P. Ryl. II 154 από τον πρώτο αιώνα μ.Χ., όπου ο σύζυγος αναλαμβάνει να καλλιεργεί τη γη–προίκα της γυναίκας του και να πληρώνει τους φόρους, τοποθετώντας τα έσοδα και τους καρπούς από την καλλιέργεια στο κοινό τους ταμείο. Συγκεκριμένα, ο Χαιρήμων παραδέχεται ότι έλαβε ένα τμήμα γης από τον πεθερό του ως προίκα και αναλαμβάνει την ευθύνη να το καλλιεργεί προς όφελος της οικογένειάς του, με βάση τους όρους της κοινής του ζωής με τη νύφη Θαισαρίονα. Σε περίπτωση διαζυγίου, αυτή η γη θα επιστραφεί στον πατέρα της Θαισαρίωνος και, μετά τον θανατό του, θα αποκτήσει την πλήρη κυριότητα η ίδια η κοπέλα μαζί με το υπόλοιπο της φερνής και των παράφερνων.[475] Παρομοίως, στον P.Col. VIII 227 του δευτέρου αιώνα, στον οποίο διασώζεται ένα ακόμη συμβόλαιο

---

[473] C.5.17.1. Μάλιστα στο διάταγμα αναφέρεται ότι οι γυναίκες έχουν δικαίωμα πρωτοπραξίας έναντι του fiscus. Βλ. Dittenberger, *OGIS*, no 669 στ. 25-26. Σχετικά με το διάταγμα αυτό βλ. και Reinmuth, *Edict of Tiberius Julius Alexander* 248-259. Πβ. και *Γνώμων Ιδίου Λόγου* BGU V 1210 §36, όπου αναφέρεται ότι στις περιπτώσεις ορισμένων εγκληματιών η περιουσία τους κατάσχεται πλην του 1/10, που παρέχεται στα παιδιά τους, ενώ στις συζύγους επιστρέφεται η αξία της προίκας σε μετρητά.

[474] Για προίκες που ασφαλίζονταν βλ. χαρακτηριστικά P.Oxy. III 496, VI 907, VII 1034. Για τις νομικές οδούς εγγύησης της προίκας βλ. και Sànchez-Moreno, *Pherne and Parapherna* 190.

[475] Βλ. P.Ryl. II 154.19-30: *συμ[β]ιούτω[σαν ο]ὖν/ [έα]υ̣τοῖς ἀλλήλο[ις ο]ἱ γ[α]μοῦντες ἥ τε Θαισάριον καὶ ὁ Χα[ι]ρήμων ἀμεμψιμοιρήτως καθότι π̣[ρότ]ερο̣ν/ [συ]νεβίουν, τοῦ Χ[αιρ]ήμονος ἄγοντος τὰ κατ' ἔ[το]ς γεωργικὰ ἔργα πάντα τῶν τῆς προσφορᾶς κλή[ρ]ου/[ἀρο]υρῶν δέκα ἡμίσ[ο]υς τετάρτου καὶ κατασπείροντας καὶ ἀποφέροντας τὰ περιεσόμεν[α] ἐκ τ[ού-]/ [τω]ν κατ' ἔτος γενήματα καὶ ἐπιγενήματα ἀπ[ὸ] τοῦ αὐτοῦ ἐνεστῶ[τος] ἔτους καὶ ε[ἰ]σφέρ[ον]τος/ [εἰς] τὸν κοινὸν τῆς [σ]υμβιώσεως οἶκον κα[ὶ τ]ελοῦντας τὰ ὑπὲρ τούτων κατ' ἔτ[ο]ς δημόσια [πά]ντα/ [σι]τικά τε καὶ ἀργυρι[κ]ὰ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐνεστῶτος ἔτους. ἐὰν δὲ διαφορᾶς αὐτοῖς γεναμένης/ [χ]ωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων, ἤτοι τοῦ Χαιρήμονος ἀποπέμποντος τ[ὴ]ν Θαισάριον ἢ καὶ αὐτῆς ἑκουσίω[ς]/[ἀ]παλλασσομέν[η]ς [ἀ]π' αὐτοῦ, ἔστωι τοῦ τῆ[ς] Θα[ι]σαρ[ί]ου πατρὸς Σισόιτος, ἐὰ[ν] δ̣ὲ [ο]ὗτος μὴ περιῆι, αὐ[τῆς] Θ̣[α]ισαρί[ου]/ [ὁ] σημαινόμενο[ς κλῆρ]ος τῶν ἀρουρῶν δ[έκα] ἡμίσους τετάρτου καθὼ[ς] πρόκειται· ἔτι δὲ καὶ προ[σα]πο/δώσιναὐτῆι ὁ Χ[αιρ]ήμων καὶ τὴν προγ[εγρα]μμένην φερνὴν καὶ τὰ παράφερνα οἷα ἐὰν ἐκ τῆς τρί/ψεως ἐγβῆι, ἐπ[ὶ μὲν] τῆς ἀποπομπῆς πα[ραχρῆ]μα, ἐπὶ δὲ τουτῆς ἑκουσ[ίο]υ ἀπαλλαγῆς ἐν ἡμέρα[ι]ς τριά/[κο]ντα ᾧφ' ἧς ἐὰ[ν ἀπαι]τηθῆι.*

γάμου, αναφέρεται ότι σε περίπτωση διαζυγίου, ο σύζυγος πρέπει να επιστρέψει στη σύζυγο και στα παιδιά, που θα γεννηθούν από αυτόν τον γάμο, την προίκα μεταξύ της οποίας και εκτάσεις γης απαλλαγμένες από τους δημόσιους φόρους.[476] Σε ένα ακόμη συμβόλαιο γάμου SPP 20 15 (= CPR I 27) από τον δεύτερο αιώνα αναφέρεται μεταξύ άλλων σχετικά με την προίκα της γυναίκας (στ. 14-16*): ἐφ' ᾧ [καὶ καρπί]ζεσ[θα]ι τὸν Ἰσίδωρον ἐφ' ὃν χρόνον μένει αὐτοῖς/ [ἡ πρὸς ἀλλή]λους συμβίωσις τὸ ὑπάρχον τῇ Θα[ϊσα]ρίῳ περὶ [κώ]μην Σεβέννυτον τέταρτον μέρος κοινὸν καὶ/ [ἀδιαίρετον] φοινικῶνος ἀρουρῶν δέκα ὀκτώ.* Πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας, λοιπόν, ότι σε όλους τους όρους διαζυγίου,[477] που συναντώνται στα συμβόλαια γάμου από τον πρώτο αιώνα και μετά, καθίσταται σαφές ότι ο σύζυγος υποχρεώνεται να επιστρέψει εξίσου την φερνή και τα παράφερνα.[478] Σε μια γαμήλια συμφωνία,[479] επίσης από τον δεύτερο αιώνα, μεταξύ του Κρονίωνος και της Ταφορσαΐτος συναντάμε μια ιδιαίτερη περίπτωση. Παρούσα είναι και η μητέρα των δύο συζύγων, καθώς πρόκειται για γάμο μεταξύ αδελφών. Συγκεκριμένα ορίζεται ότι η κοπέλα θα έχει την κυριότητα και τον έλεγχο της φερνής και των παράφερνων, στ. 14-16: *οὗ τὴν κράτησιν καὶ κυρια μένιν περὶ τὴν/ Τεφορ[σ]άιν [κ]αὶ [το]ὺς παρ' αὐτῆς καὶ ἐξουσίαν ἔχιν [ο]ἰκονομῖν περὶ αὐτοῦ/ ὡς ἐὰν αἱρῆται.*

Η προίκα, λοιπόν, είχε διπλό στόχο: από τη μία, να συνεισφέρει οικονομικά στα έξοδα της κοινής ζωής του νεαρού ζεύγους και απο την άλλη, να εξασφαλίσει οικονομική δύναμη στη γυναίκα σε περίπτωση λύσης του γάμου. Ωστόσο, η ιδιοκτησία γης συνήθως αύξανε την εξάρτηση της από τον σύζυγο της, καθώς χρειαζόταν τη συναίνεσή του σε περίπτωση που επέλεγε να πουλήσει ή να εκμισθώσει τη γη αυτή. Αντιθέτως, μια προίκα αποτελούμενη απο κινητά αντικείμενα είχε συνήθως το αντίστροφο αποτέλεσμα. Στον P.Mich.V 341 του πρώτου αιώνα σώζεται η απόδειξη παραχώρησης κατοικικού κλήρου στον Αρυώτη από τους γονείς της γυναίκας του ως επιπρόσθετο δώρο στην προίκα της κοπέλας, η οποία έχει ήδη δοθεί κατά τη σύναψη του γάμου. Όπως αναφέρεται με σαφήνεια στη συμφωνία, σε περίπτωση διαζυγίου θα επιστραφούν στην Ηράκλεια (*ἀναπέμπεσθαι*) τόσο ο κατοικικός κλήρος και τα χρήματα που δόθηκαν ως προίκα, όσο και ο κατοικικός κλήρος που δόθηκε ως επιπλέον δώρο.

---

[476] Βλ. P.Col. VII 227.14-17: *ἐὰν δέ τι τούτων ἐπιδιχθῇ πο[ιῶν ὁ Χρύσερμος ἢ] [ἐκ]βάλλῃ τὴν Διονυσίαν, ἀποδότωι αὐτῇ [---]/[. .]ν καὶ ξενίων ἀργ(υρίου) (δραχμὰς) Αωξ καὶ τὰς τοῦ ἀπο[. . . . . ἀρούρας] [κα]θαρὰς ἀπὸ τελεσμάτων δημοσίων ὧν [---]/ [. .]δ. ν. . οἷς ἐὰν γενήσῃ τέκνοις.*

[477] Για το διαζύγιο στη ρωμαϊκή κοινωνία βλ. και Corbier, *Divorce* and *Adoption* 47-78.

[478] Βλ.και P.Fam.Tebt. 13.

[479] PSI X 1115.

Επίσης σε αυτή την περίπτωση, ο Αρυώτης θα έχει ως χρέος το ποσό των 320 δραχμών, το οποίο έχει το ζευγάρι εισπράξει από την πώληση μέρους των οικοπέδων στον Πατύνι του Απολλωνίου. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση που συναντάμε στον P.Wisc. I 7, στον οποίο σώζεται το συμβόλαιο μίσθωσης μιας αγροτικής έκτασης. Συγκεκριμένα, ο Αυρήλιος Φιλώτας μίσθωσε δύο άρουρες γης που ανήκουν στην κόρη του Θέωνα, Αυρηλία Αθηνοδώρα. Ωστόσο, στο συμβόλαιο συμβαλλόμενο μέρος δεν είναι η Αθηνοδώρα, αλλά ο πατέρας της Αυρήλιος Θέωνας, ο οποίος προφανώς είναι νομικός της επίτροπος[480] και υπερασπίζεται τα συμφέροντά της.

Όσον αφορά στην απόκτηση γης από μέρους των γυναικών μέσω κληρονομιάς, οι μαρτυρίες που έχουν διασωθεί είναι αρκετά διαφωτιστικές. Ενδεικτικά, στη διαθήκη του Ερμογένη (P.Oxy. VI 907) η σύζυγός του Ισιδώρα θα αποκτήσει την πλήρη κυριότητα της αγροτικής περιουσίας που είχε τεθεί ήδη ως εγγύηση απεναντί της για επιστροφή της προίκας της σε περίπτωση διαζυγίου, στ. 16-18: *Αὐρηλίᾳ Ἰσιδώρᾳ τῇ καὶ Πρείσκᾳ τῇ συνούσῃ μοι [γυναικὶ ---]/πρεπόντως περὶ τὴν συμβίωσιν ἀναστραφείσῃ καταλ[εί]πω κυριευτικῶς ἃς ἔχω κοινὰς πρὸς ̣τὸ̣ν [αὐτὸν --- περὶ ---]/ βιν σειτικὰς ἀρούρας πάσας προυπαλλαγείσας.* Η μελέτη των διαθηκών ή δωρεών αποδεικνύει ότι τις περισσότερες φορές η γη που κληροδοτούνταν στη γυναίκα βρισκόταν στον απόλυτο ελεγχό της. Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, αν η γυναίκα διέθετε κάποιον κύριο, δεν μπορούσε να προχωρήσει σε εμπράγματες δικαιοπραξίες χωρίς τη συναίνεσή του. Παράλληλα, στα συμβόλαια πώλησης ή εκμισθώσεως γης, που αναπτύχθηκαν εκτενώς παραπάνω, παρατηρούμε ότι συνήθως η γυναίκα και πάλι παρίσταται με τον κύριό της, εκτός αν είχε απαλλαγεί από τη νομική επιτροπεία. Η απόφαση όμως της πώλησης ή μισθώσεως της γης που της ανήκε ήταν συνήθως δική της. Περισσότερο φως στην εξουσία του κυρίου ρίχνει ένας ακόμη πάπυρος από τον πρώτο αιώνα, ο P. Fouad 1 35, στον οποίο η Θαήσις εξουσιοδοτεί τον άντρα της να εισπράξει κάποια ποσά που της χρωστούν, αλλά και τα έσοδα από καλλιεργήσιμη γη που βρίσκεται στην ιδιοκτησία της, στ. 2-7: *ὁμολογ[εῖ Θαῆσι]ς Ἡρακλείου, μετὰ κυρίου*

[480] Για το θεσμό της γυναικείας επιτροπείας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. αναλυτικά Βλ. Taubenschlag, *La compétence du κύριος* 354, Arjava, *The Guardianship of Women* 25-30 και Modrzejewski, *Tutelle des Femmes* 263-292. Να σημειώσουμε ότι ο *κύριος* ή *επίτροπος* ήταν απαραίτητος στην Αίγυπτο, όταν μία Ελληνίδα προέβαινε σε δημόσια δήλωση βουλήσεως ή δεσμευόταν με μια συμβατική υποχρέωση, η οποία αφορούσε πρόσωπα ή περιουσία. Σε αιγυπτιακά κείμενα, πολλές Αιγύπτιες της ρωμαϊκής περιόδου φαίνονται να δρουν χωρίς τη μεσολάβηση κυρίου, δηλαδή η νομική ικανότητα τους είναι ίση με την αντίστοιχη των αντρών.

τοῦ τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς Θαήσιος υἱοῦ Πετσίριο\ς/ τοῦ Σαραπίωνος, τῷ ἑαυτῆς ἀν[δρὶ] Πτολλίωνι Πτολεμαίου μητρὸς Σαραπιάδος, ἐν ἀγυιᾷ, συνεστακέ/ναι αὐτὸν, κατὰ τήνδε τὴν [ὁμολογίαν], ἐκπράξ̣αντα καὶ ἀπαι̣τ[ή]σαντα καὶ τὰ ὀφιλόμενα αὐτῇ ἐν Ὀ/ξυρυγχείτῃ καὶ Ἀυασείτῃ καὶ [Ἀρ]σινοείτῃ νομοῖς καὶ ̣τ̣ο[ὺς ὑπάρχ]οντας αὐτῆι καρ̣π̣ο̣ύ̣ς, ᾧ̣ ἐπιτρο/πεύει τῆς τοῦ μετηλλαχότ[ος] αὐτῆς υἱοῦ Σαραπίωνος θυγατρὸς Ταθοωνᾶτος, οὐδέ̣π̣ω οὔσης/ ἐν ἡλικίᾳ, ἐν τῷ αὐτῷ Ὀασείτῃ νομῷ ἀγρῶν· Μπορεί κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου ο σύζυγος να διαχειριζόταν την αγροτική περιουσία που η σύζυγός του είχε αγοράσει, όμως μετά τη λύση του γάμου δεν είχε δικαιώματα σε αυτή. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο P.Brookl. 8 (= SB VIII 9740) από τον δευτερο αιώνα, ο οποίος σώζει τη συμφωνία διαζυγίου μεταξύ της Αφροδισίας και του Πτολεμαίου. Στο τέλος του συμβολαίου αναφέρεται ότι ο Πτολεμαίος αναγνωρίζει πως δεν έχει καμία αξίωση έναντι ορισμένων εκτάσεων ελαιώνα και σιτικής γης, που αγόρασε η Αφροδισία στο όνομά της κατά τη διάρκεια της κοινής τους διαβίωσης.

Συμπεράσματα Ενότητας

Η μελέτη των παπυρικών πηγών σχετικά με την ιδιοκτησία αγροτικής περιουσίας από τις γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου προσέφερε μια ευρύτερη εικόνα του θέματος στο πλαίσιο της ακίνητης περιουσίας. Οι γυναίκες στην κοινωνία της Αιγύπτου είχαν στην κυριότητά τους εκτάσεις γης, άλλοτε μικρές και άλλοτε μεγάλες, ανάλογα με το κοινωνικό και οικονομικό status τους. Τις περισσότερες φορές η γη αυτή ερχόταν στα χέρια τους μέσω αγοραπωλησίας, όπως μαρτυρούν τα πολυάριθμα συμβόλαια πώλησης που αναλύθηκαν. Ωστόσο, μια σημαντική διαφορά, που πρέπει να τονιστεί, μεταξύ ρωμαϊκής και πτολεμαϊκής εποχής είναι η παραχώρηση γης με τη μορφή της προίκας υπό τον θεσμό της προσφοράς. Αυτή η εξέλιξη καθιστά περισσότερες γυναίκες γαιούχους και συμβάλει σημαντικά στην βελτίωση της οικονομικής τους θέσης, καθώς και στη μεγαλύτερη συμμετοχή τους στην οικονομική ζωή της χώρας. Οι γυναίκες κληρονόμοι δεν σπανίζουν, όπως είδαμε, όμως είναι λιγότερες συγκριτικά με τους άντρες. Ειδικά η σύζυγος λαμβάνει πιο σπάνια αγροτικές εκτάσεις ως κληρονομιά από τον άντρα της και βρίσκεται σε δυσμενέστερη θέση από την κόρη της, η οποία κληρονομεί, κυρίως αν δεν υπάρχει άρρενας κληρονόμος. Συνήθως όμως η σύζυγος λαμβάνει μέσω της διαθήκης του συζύγου της εκείνες τις εκτάσεις γης, οι οποίες είχαν τεθεί ως εγγύηση κατά τη σύναψη του γάμου για την προστασία της επιστροφής της προίκας. Για μια κόρη μπορεί να ήταν προτιμότερο να λάβει γη ως τμήμα της προίκας

της, καθώς θα την κατείχε για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, σε σύγκριση με τη γη που θα κληρονομούσε. Ωστόσο, η προίκα που περιλάμβανε ακίνητη περιουσία, αύξανε και την εξάρτηση της γυναίκας από τον σύζυγό της, αφού αυτός είχε την διαχείρισή της. Μετά το διαζύγιο όμως η γη επέστρεφε στη γυναίκα και την οικογένειά της.

Όσον αφορά στη διάθεση της ακίνητης περιουσίας, οι γυναίκες συνήθως επιλέγουν την εκμίσθωσή της σε γεωργούς, όπως φανερώνουν τα συμβόλαια μισθώσεως που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για αμπέλια και κηπουρική γη, αφού, όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτά τα είδη γης προτιμούνταν συχνά από τους γονείς να κληροδοτηθούν στην κόρη. Βέβαια, στα συμβόλαια μισθώσεως αγροτικών εκτάσεων με εκμισθωτές γυναίκες συναντάμε πολύ συχνά και εκτάσεις καλλιέργειας σιτηρών. Με την εκμίσθωση των κτημάτων τους και την καλλιέργεια των τελευταίων από τρίτους γεωργούς, οι γυναίκες συμβάλλουν ενεργά στην παραγωγή της Αιγύπτου, που ήταν μια χώρα με οικονομία κατ'εξοχήν αγροτική. Πέρα από την εκμίσθωση, πολλές γυναίκες διαλέγουν να πωλήσουν τα κτήματά τους ακόμη και σε άτομα εντός της οικογένειας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η ακίνητη αυτή περιουσία τους μπαίνει ως υποθήκη για τη σύναψη δανείων. Σε κάθε περίπτωση, οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες από κακόπιστους τρίτους ήταν πολυάριθμοι, όπως μαρτυρούν οι αιτήσεις που κατατίθεντο στις αρχές. Από την άλλη, σε όλες σχεδόν τις δικαιοπραξίες σχετικά με την αγορά, πώληση, μεταβίβαση ή εκμίσθωση γης οι γυναίκες ενεργούν με την παρουσία του επιτρόπου τους, εκτός αν διέθεταν το δίκαιο των τριών τέκνων. Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε τη μνεία στις γυναίκες μεγαλογαικτημόνες της ρωμαϊκής περιόδου, όπως για παράδειγμα η Κλαυδία Ισιδώρα, οι οποίες κατάφερναν να διαχειρίζονται και να ελέγχουν τη μεγάλη ακίνητη περιουσία τους, με τη βοήθεια συνήθως κάποιου άνδρα συγγενή ή ενός φροντιστή, και να συμβάλλουν καθοριστικά στην οικονομική ανάπτυξη της Αιγύπτου.

2. Σπίτια, δωμάτια και άλλα οικήματα

Μετά την έρευνα γύρω από την απόκτηση και διάθεση αγροτικών εκτάσεων, το ενδιαφέρον μου θα στραφεί στην ιδιοκτησία σπιτιών από γυναίκες. Η μελέτη της D.Hobson, στην οποία έγινε μνεία και παραπάνω, κατέδειξε ότι στο χωριό Σοκνοπαίου Νήσος η ιδιωτική περιουσία των γυναικών περιλάμβανε τόσο σπίτια, όσο και καμήλες, δούλους, ενώ παράλληλα κατείχαν και σημαντικό οικονομικό κεφάλαιο. Είναι ενδεικτικό ότι σε τριανταδύο διασωθέντα έγγραφα που περιλαμβάνουν πωλήσεις σπιτιών στο εν λόγω χωριό συναντάμε τριανταπέντε γυναίκες απέναντι σε τριανταέξι άντρες.[481] Πρόκειται για ένα ποσοστό διόλου ευκαταφρόνητο, που αποδεικνύει ότι οι γυναίκες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο είχαν στην ιδιοκτησία τους σημαντικό τμήμα των συνολικών σπιτιών και αντίστοιχων οικοπέδων. Παράλληλα, στα συμβόλαια πώλησης οικιών, τα οποία προέρχονται από τη Σοκνοπαίου Νήσο, οι γυναίκες εμφανίζονται δεκαεπτά φορές ως πωλητές και δεκατρείς ως αγοραστές, σε αντίθεση με τους άνδρες. Όπως φανερώνει το corpus των παπυρικών κειμένων, τα στοιχεία από τη Σοκνοπαίου Νήσο δεν αποτελούν εξαίρεση, αλλά είναι αντιπροσωπευτικά για όλη σχεδόν τη ρωμαϊκή Αίγυπτο μαρτυρώντας ότι οι γυναίκες αποκτούσαν συχνά σπίτια και διάφορα άλλα οικήματα, τα οποία αξιοποιούσαν με διάφορους τρόπους. Στην παρούσα ενότητα θα μελετηθούν οι τρόποι απόκτησης και νομής σπιτιών, η διάθεση και αξιοποίησή τους από τις γυναίκες, καθώς και οι ενδεχόμενοι περιορισμοί που υφίστανται τα εμπράγματα δικαιώματα των γυναικών στις οικίες τους από τον θεσμό της νομικής επιτροπείας.

Ποικίλα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα της ρωμαϊκής εποχής αποδεικνύουν ότι οι γυναίκες της Αιγύπτου ήταν ιδιοκτήτριες πολυάριθμων κατοικιών και οικοπέδων. Τη σημαντικότερη μαρτυρία παρέχει ο μεγάλος αριθμός παπύρων, που σώζουν δηλώσεις απογραφής περιουσίας και στις οποίες εμφανίζονται πολλές γυναίκες να δηλώνουν τα σπίτια που τους ανήκουν και στα οποία συνήθως κατοικούν μαζί με την οικογένειά τους. Πριν στραφούμε λοιπόν στους τρόπους απόκτησης της περιουσίας αυτής, θα εξετάσουμε σύντομα ορισμένα από τα κείμενα αυτής της κατηγορίας.

Ξεκινώντας από τον πρώτο αιώνα, στον P.Oxy. LXXIV 4983 η Σιεάπις καταγράφει, με επίτροπο τον γυιό της Αρίστωνα, μια άδεια οικία που της ανήκει από

[481] Βλ. Hobson, *Women Property Owners* 314. Ας σημειώσουμε ότι συχνά οι άντρες μεταβίβαζαν την περιουσία τους στο όνομα των συζύγων τους, προκειμένου να αποφύγουν να ανάλαβουν ορισμένες δημόσιες λειτουργίες. Πβ P.Oxy. I 77, όπου μια γυναίκα δηλώνει στον πρύτανη ότι το σπίτι, όπου διαμένει με τον σύζυγό της, είναι δικό της και όχι του συζύγου της. Είναι πιθανό ο σύζυγος να ήθελε να αποφύγει κάποιο δημόσιο λειτούργημα. Σχετικά βλ.και Bassiouni, *The Position of Women* 240.

κοινού με την αδελφή της Θαΐδα στο χωριό Κερκεμούνις. Όπως αναφέρεται, το σπίτι ανήκει στις δύο αδελφές *communio pro indivis*, στ. 7-17: *παρὰ Σιεάπιος τῆς Σαραπίωνος/ τοῦ Ἀπολλωνίου μητρὸς Ἀριστοῦτ(ος)/ τῆς Ἀρίστωνος τῶν ἀπ' Ὀξυρύγχ(ων)/ πόλεως μετὰ κυρίου τοῦ/ υἱοῦ Ἀρίστωνος τοῦ Διογέν[ο]υ[ς]/ ἀπογράφομαι τὴν ὑπάρχουσάν/ μοι καὶ τῆι ἀδελφῆι Θαΐδι/ οἰκίαν θησαυρὸν λεγομ̣ένη[ν]/ ἐν τῇ αὐτῇ κώμηι, ἐν ἧι οὐ/δεὶς ἀπογράφεται οὐδὲ/ [καταγίνεται.] καὶ ὀμνύω.* Ωστόσο, παρά την κοινή κυριότητα, οι δύο αδελφές δεν προβαίνουν σε κοινή απογραφή της περιουσίας. Όπως θα δούμε, κατά την απογραφή σπιτιών που βρίσκονται στην ιδιοκτησία γυναικών, αν υπάρχει νομικός επίτροπος είναι πάντα παρών, ενώ σε αντίθετη περίπτωση η γυναίκα ενεργεί μόνη της.[482] Συνήθως οι παντρεμένες γυναίκες δηλώνουν τα σπίτια που τους ανήκουν με την παρουσία του συζύγου τους ως κυρίου. Ενδεικτικά, από τον πρώτο αιώνα στον P.Oxy. XLVII 3332 η Ταμάρων, με κύριό της τον σύζυγό της Μνησίθεο, δηλώνει δύο σπίτια και έξι άρουρες αμπελώνων που βρίσκονται στην ιδιοκτησία της. Στον δεύτερο αιώνα στον BGU XI 2094 η Ταβούς, με κύριο τον άνδρα της Σαταβούτα, δηλώνει το τμήμα ενός σπιτιού που της ανήκει, ενώ στον P.Fay XXXII η Σαμβούς καταγράφει, με κύριο τον σύζυγο και αδελφό της, το ½ οικίας και αυλής,[483] τα οποία κατέχει στο χωριό Θεαδέλφεια.[484] Παρομοίως, στον P.Lond. III 1119 μια ακόμη γυναίκα στις αρχές του δευτέρου αιώνα, με κύριο τον σύζυγό της Αγαθονίκη, καταγράφει σπίτι που επίσης βρίσκεται στην κατοχή της, καθώς και στον P.Oxy. LXXIII 4956 η Τνεφερώς, με την παρουσία του άνδρα της Πανεχώτη, απογράφει μέρος οικίας, κάμαρας και αυλής που της ανήκουν. Οι παντρεμένες γυναίκες που απαντούν σε απογραφή σπιτιών είναι πολυάριθμες και θα είναι ενδιαφέρον να μελετήσουμε παρακάτω τους τρόπους, με τους οποίους αυτή η περιουσία ερχόταν στα χέρια τους.

Σε περίπτωση που η γυναίκα είναι ανύπανδρη ή χήρα και δεν διέθετε το δίκαιο των τριών τέκνων, εμφανίζεται με κάποιον άλλο άνδρα συγγενή ως επίτροπο στην απογραφή της περιουσίας.[485] Έτσι, είναι συχνές οι περιπτώσεις, στις οποίες γυναίκες προβαίνουν στην απογραφή των σπιτιών που τους ανήκουν με την συναίνεση του γυιού τους. Χαρακτηριστικά, στον P.Mich. XV 694 η Τεφερώς δηλώνει, με κύριο τον γυιό

[482] Βλ. Hombert – Preaux *Recensement* 59-60.
[483] Για τον όρο αυλή βλ. Husson, *Oikia* 45.
[484] P.Fay. XXXII.5-14: *παρὰ Σαμβοῦτος τῆς/ Πνεφερῶτ(ος) τοῦ Διονυσίου/ [τ]ῶν ἀπὸ κώμης Θεαδελ(φείας)/ μετὰ κυρίο(υ) τοῦ ὁμοπατρίο(υ)/ καὶ ὁμομητρίου ἀδελφοῦ/ Ἀλεξίωνος κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ/κρατίστου ἡγεμόνος κελευσθ(έντα)/ ἀπογράφομαι τὸ ὑπάρχον μοι/ ἥμισυ μέρος οἰκίας καὶ αὐλῆς ὂν ἐν τῇ κώμῃ.*
[485] Βλ. για παράδειγμα P.Oxy. II 255, P.Harr. I 70, P.Tebt. II 321, BGU I 154, 57, 123, 53, 59, P.Rein. I 46, 49.

της, ½ οικίας που της ανήκει στην Καρανίδα, ενω στον P.Stras. IV 257 η Θεμπεστώκις, έχοντας παρομοίως ως επίτροπο τον γυιό της Πτολεμαίο, δηλώνει οικία που της ανήκει και όπου διαμένει με την οικογένεια του γυιού της.[486] Για ιδιοκτησία σπιτιού από μια γυναίκα κάνει λόγο και ο P.Oxy. III 479 του δευτέρου αιώνα, ο οποίος διασώζει δήλωση απογραφής απο τη Δημητρού, στ. 5-16: *βούλομαι ἀναγρα/φῆναι ἀπὸ τοῦ νῦν ἐ/πὶ τοῦ ὑπάρχοντός/ μοι μέρους οἰκίας/ ἐπ' ἀμφόδου Δρόμου/ Θοήριδος τὸν τοῦ/ προγεγρ(αμμένου) μου υἱοῦ Ἀμόι/τος υἱὸν Ὧρον μητ(ρὸς)/ Ἡρακλοῦ(τος) Ἀρβαίθου ὄν/τα εἰς τὸ ἐνεστὸς κ (ἔτος)/ Ἀντωνίνου Κ[αί]σαρος/ τοῦ κυρίου (ἐτῶν) η*. Συγκεκριμένα, η γυναίκα με κύριο τον γυιό της,[487] ζητάει να δηλωθεί ο εγγονός της στο σπίτι, όπου διαμένει και η ίδια και το οποίο της ανήκει.

Άλλοτε είναι ο πατέρας που ενεργεί ως κύριος για την κόρη του, η οποία έχει στην ιδιοκτησία της σπίτια, όπως ενδεικτικά στον BGU I 154, όπου η Ηραΐς με κύριο τον πατέρα της Σαβούτα, απογράφει μισό σπίτι με αυλή και εξέδρα το οποίο έχει στην ιδιοκτησία της στην Καρανίδα. Στον P.Rein. I 46 η Στοτοήτις καταγράφει εκείνη και τις κόρες της σε ένα σπίτι της ιδιοκτησίας της με φροντιστή τον πατέρα της, ενώ παράλληλα δηλώνει και το τμήμα του σπιτιού και της αυλής που ανήκει στις κόρες της από την πατρική τους διαδοχή.[488] Στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει σύζυγος ή γυιός, οι γυναίκες δηλώνουν επίσημα την περιουσία τους με τη νομική επιτροπεία κάποιου άλλου άρρενα συγγενή, ο οποίος είναι παρών και στις υπόλοιπες δικαιοπραξίες των γυναικών. Ενδεικτικά, στον P.Med. I 37 η Αυρηλία Δημητρία δηλώνει, με συμπαρόντα[489] κάποιον συγγενή της, μία οικία που της ανήκει, στον SB XVIII 13292

---

[486] Βλ. P.Stras. IV 457.3-20: *παρὰ Θεμπεστώκεως Πετεσούχου μητρὸς Τα/σουχαρίου ἀπὸ κώμης Τεπτύνεως Π[ο]λέμ(ωνος) μερίδ(ος)/ μετὰ κυρ[ίο]υ τοῦ υἱοῦ Πτολεμαίου Π[α]θώτου/ καὶ Ἥρωνος Ὀρσενούφε[ως]. ὑπάρχει μ[ο]ι ἐν τῇ/ αὐτῇ κώ(μῃ) [ο]ἰκία καὶ αἴθριον [κ]αὶ αὐλὴ ἐν ᾗ κατοικῶ καὶ/ἀπογράφομαι ἐμαυτήν τε καὶ τοὺς ἐμοὺς εἰς τὴν τοῦ/διεληλυθότος ι (ἔτους) Σερυήρου καὶ Ἀντ[ω]νίνου [τῶ]ν/ κυρίων Σεβαστῶν καὶ ⟦Γέτα τοῦ⟧ ἱερω[τάτ]ου Καίσαρος/ Σεβαστοῦ κατ' οἰκίαν ἀπογρα(φὴν)· ἀπεγραψά(μην) καὶ εἰμὶ/ Θενπετεσοῦχος ἡ προγεγραμμένη ὡς (ἐτῶν) νθ καὶ . . . . /μμένον μου υἱὸν Πτολεμαῖον (ἐτῶν) λγ καὶ Τωλ . . . / τὴν καὶ Ἑλληδόρην ἀπάτορα (ἐτῶν) νδ [κα]ὶ τὴν τοῦ Πτρ/λεμαίου γυναῖκα Τασοῦ Ὠρίωνος μητ(ρὸς) Θαυβαρίου/(ἐτῶν) με καὶ ἐξ ἀμφ[οτέρω]ν θυγατέρα Πτολλ[ο]ῦν γενηθεῖσ(αν)/ τῶι ἐνεστῶτι ια (ἔτους) καὶ τῆς Θενπετεσούχου δούλ(ην) ἐκ Τύχης/Θερμοῦθιν(ἐτῶν) η καὶ ἐν τῇ κώμῃ ἄλλην οἰκίαν καὶ αἴθριον/ καὶ αὐλ(ὴν) καὶ ἐ[ν] κώ(μῃ) Κερκεσήφε(ι) τρίτον μέρος οἰκίας καὶ αὐλῆ[ς]/ . . . . [. . . . .] τόπῳ ψ(ι)λ(ῷ) . . . [.]. . ω[. .]. . [.] μου Πτολε[-].*

[487] Παρόμοια περίπτωση σώζεται και στον P.Oxy. LXXIV 4989, όπου η Διδύμη του Πλουτάρχου απογράφει οικία που της ανήκει έχοντας ως κύριο τον γυιό της Πλουτίωνα.

[488] Στ. 14-21: *εἰμὶ δὲ ἡ πρ[ογεγραμ]μένη Στοτοῆ/ τιν (ἐτῶν) λς καὶ τὰς θυγ(ατέρας) Ταπιέμις/ \Σώτου/ (ἐτῶν) ιγ καὶ Τεσαῦριν . . . . τος/ (ἐτῶν) δ, ὑπάρχει τε αὐτοῖς τὸ ἐπιβάλλο/ μέρος οἰκ(ίας) καὶ αὐλ(ῆς) πατρικὸν καὶ/ μαμμικὸν οἰκί(ας) γ΄ καὶ α[ὐλ(ῆς) . . καὶ]/ μηχανῆς· [διὸ] ἐπιδίδ[ωμι τὴν] ἀπο/ γραφήν.*

[489] Στα μέσα του τρίτου αιώνα μ.Χ., εμφανίζεται ο όρος *συνεστώς* (*συμπαρών*), που σημαίνει ένα άτομο παρόν που υποστήριζε τη γυναίκα στις συναλλαγές της. Δηλαδή το δίκαιο των τέκνων απάλλασσε τις γυναίκες από την επιτροπεία και εκείνες από μόνες τους αναζητούσαν έναν άνδρα βοηθό στις δικαιοπραξίες στις οποίες προέβαιναν. Τις περισσότερες φορές ο άντρας αυτός ήταν ο σύζυγός τους. Βλ. και Arjava, *The Guardianship of Women* 30.

η Τασείς, με κύριο τον συγγενή της Ωρίονα, απογράφει σπίτι και αυλή στο οποίο κατοικεί στη Θεαδέλφεια, καθώς και μερίδιο σπιτιού σε άλλη περιοχή, στον BGU I 123 η Ταμύσθα, με κύριο ένα συγγενή της, δηλώνει 1/8 οικίας που της ανήκει.[490]

Ωστόσο, αξίζει να αναφέρουμε οτι σε αρκετές περιπτώσεις οι γυναίκες δηλώνουν μόνες τους τα σπίτια, που κατέχουν και στα οποια συνήθως κατοικούν με τα παιδιά τους ή άλλους συγγενείς, χωρίς να έχουν τη συναίνεση κάποιου άρρενα συγγενή. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για γυναίκες που έχουν απαλλαγεί από την κηδεμονία, χάρη στο δίκαιο των τριών τέκνων. Έτσι, ενδεικτικά ας αναφέρουμε ότι στον P.Oxy. 1 77 η Ιουλία Διονυσία δηλώνει επίσης περιουσία και οικία που της ανήκουν, στον SB VIII 9901 η Αυρηλία Σαραπιάδα δηλώνει διάφορα άτομα που μένουν στην οικία της,[491] στον SB XXIV 16014 η Σαραπιάς δηλώνει ότι της ανήκουν το ½ σπιτιού, αυλής και κάμαρας στην Τεβτύνη, όπου διαμένει με δύο κόρες της, ενω στον P.Flor. I 5 η Αυρηλία Θερμουθάριον απογράφει οικία που της ανήκει, στην οποία μένει μαζί με τα παιδιά της.[492] Ακόμη, στον BGU I 57 R η Θαισαρίων και η Ηρωΐς κατά τον δεύτερο αιώνα δηλώνουν οικίες και μερίδια από σπίτια, που κατέχουν από κοινού με τους αδελφούς τους, ενω στον BGU IV 1069 η Αυρηλία Σύρα, έχοντας το δίκαιο των τριών τέκνων, καταγράφει 1/3 σπιτιού που της ανήκει και όπου διαμένει με τα παιδιά της, καθως ο σύζυγός της Πτολεμαίος έχει πεθάνει.

Τέλος, οι πάπυροι μαρτυρούν και περιπτώσεις, όπου κάποιος τρίτος προβαίνει στη δήλωση περιουσίας για λογαριασμό της γυναίκας ιδιοκτήτριας. Έτσι, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, στις οποίες ο σύζυγος καταγράφει το σπίτι, όπου μένει με την οικογένειά του, το οποίο ωστόσο ανήκει στη σύζυγό του. Ενδεικτικά, στον BGU I 95 ο ο Πεθέας καταγράφει το σπίτι, όπου μένει με τα παιδιά του και τη γυναίκα του Αφροδούτα και το οποίο της ανήκει,[493] στ. 6-11: *κατὰ τὰ κελευσθέντα ἀπογρά/φομαι ἐμαυτόν τε καὶ τοὺς ἐμοὺς εἰς τὴν τοῦ/ διεληλυθότος ἐνάτου (ἔτους) Ἀντωνίνου Καίσαρος τοῦ κυρίου/ κατ' οἰκίαν ἀπογραφὴν εἰς τὴν ὑπ[άρχ]ουσαν τῇ γυ/ [ναικί] μου Ἀφροδοῦτι*

---

[490] Παρόμοιες είναι και δύο ακόμη περιπτώσεις από τον τρίτο και δεύτερο αιώνα αντίστοιχα. Η Αυρηλία Πλουσία στον SB VIII 9878 δηλώνει κατά την απογραφή, με συμπαρόντα τον Αυρήλιο Απολλώνιο, το τέταρτο μέρος οικίας που αγόρασε από κάποια Ερενία Σαραπιάδα, ενω στον SB XVIII 13293 η Τασείς, με κύριο τον συγγενή της Ωρίονα, καταγραφει οικίες που της ανήκουν. Για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. και SB XVIII 13291 και P.Prag. II 128.

[491] Βλ. και SB XXII 15308, όπου η Ταορσεύς δηλώνει οικία που της ανήκει.

[492] Βλ. και Bagnall, *Egyptian Census Declarations* 4-5. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση του P.Lips. αρ.ευρ. 588, όπου μια γυναίκα απογράφει τον εαυτό της και όσους κατοικούν στην οικία της.

[493] Πβ. BGU I 54. Βλ. και P.Ross.Georg. III 28, στον οποίο σώζεται ένα σπάνιο συμβόλαιο μεταξύ γαμπρού και πεθερού. Ο Αυρήλιος Ασήπ θα παντρευτεί την κόρη του Άρωνα. Αναφέρεται ότι ο γαμπρός θα μείνει στο σπίτι του πεθερού του, αφού είναι οικονομικά άπορος (*γυμνιεύοντας*). Βλ. και Grubbs, *Women and Law* 130.

Ἄπιτος ἐν τῇ κώμῃ οἰκίαν καὶ/ [αὐλ]ὴν οὖσαν ἐπ' ἀμφόδου Κωμογραμματέων. Στον P.Mich. VI 370 από τον δεύτερο αιώνα, η Τασουχάριων και τα δύο παιδιά της κατέχουν σπίτι και περιουσία στην Καρανίδα, την οποία δηλώνει κατά την απογραφή ένας άνδρας ονόματι Σαραπίων. Προφανώς ο Σαραπίων εργάζεται για τη γυναίκα και διαχειρίζεται την περιουσία της, όσο εκείνη απουσιάζει. Η περιουσία της είναι σημαντική, γεγονός που υποδηλώνει την πιθανόν καλή οικονομική της κατάσταση, στ.7-20: *ὑπάρχει τοῖς/ φροντιζομένοις ὑπ' ἐμοῦ Τασου/χαρίῳ ἀπάτορι μη(τρὸς) Σαραπιάδος/ Ἀντινοείδι μητρὶ τῶν ὑπογεγρα(μμένων)/ ἐν τῇ κώμῃ οἰκί(α) καὶ αὐλ(ὴ) καὶ (τρίτον) μέρος/ ἐτ(έρας) οἰκί(ας) καὶ Γαίᾳ Ἀπολ̣ι̣ναρίᾳ καὶ/ Γεμέλλῳ Ὡρίωνι υ̣ἱο̣ῖς Ἀντινοεῦσι/ κοινῶς ἐξ ἴσου οἰ̣κ̣ί(α) καὶ αὐλ(αὶ) β (πρότερον)/ Οὐαλερίας Διοδώρας καὶ (τρίτον) μέρος/ οἰκι(ῶν) β καὶ αὐλ(ῶν) β καὶ ἐν ἄλλῳ τόπῳ/ (ἥμισυ) μέρος οἰκί(ας) καὶ αὐλ(ῆς) καὶ ἄλ(λης) αὐλ(ῆς) καὶ ἐν/ ἄλλῳ τόπῳ οἰκί(α) καὶ αὐλ(ὴ) καὶ (πρότερον) Γαίου/ Λογγίνου Ἀπολ̣ι̣ναρ̣ί̣ο̣υ̣ οὐετρανοῦ/αὐλαὶ β κα[ὶ] (πρότερον) Π̣τολεμ̣α̣ίδο(ς) οἰκί(α) καὶ/ αὐλὴ καὶ ἐν ἄλ(λῳ) τόπ̣[ῳ] (τρίτον) μέρος οἰκί(ας) καὶ αὐλ(ῆς),/ ἅπερ ἀπογράφομαι εἰς τ̣ὴν τοῦ/ διελ(ηλυθότος) κη (ἔτους) κατ' ο[ἰκ]ί(αν) ἀπογρα(φήν)/ διὸ ἐπ̣[ι]δίδωμει.* Παράλληλα, στον BGU XIII 2223 του δευτέρου αιώνα συναντάμε μια ανάλογη περίπτωση, καθώς ο Σαραπίων δηλώνει οικίες και μέρος ψιλού τόπου, που βρίσκονται στην ιδιοκτησία της αστής Ισιδώρας, της οποίας, όπως αναφέρει, είναι ο φροντιστής.[494] Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση που συναντάμε στον BGU VII 1581 επίσης από την ίδια περίοδο, όπου ο δούλος Δίδυμος δηλώνει οικίες που ανήκουν στις κυρίες του Νεμεσίλλα και Πετρωνίλλα, οι οποίες απουσιάζουν, στ. 2-15: *παρὰ [Διδύμου δούλ(ου) τῶν] δύο/ Νεμ[ε]σίλ[λη]ς καὶ Πετρω/[ν]ίλλης ὑπάρχει ταῖς π[ρ]ο-/γ[ε]γραμμέ[ναι]ς μου δ[ε]σ/ποίναις Λονγεινίαι[ς] δυσὶ/ ἀπούσαις ἥμισου μέρος/ τρίτου μέρους οἰκίας καὶ/ αἰθρίου ἐν τῇ μητροπό/λει ἐπ' ἀμφόδου Ἑλληνίου,/ ἅπερ ἀπογράφ[ο]μαι εἰς τὴν/ τοῦ διελ̣ηλυθότος θ (ἔτους)/ Ἀντωνείνου Καίσαρος τοῦ/ κυρίου κατ' οἰκίαν ἀπογρα(φήν),/ἐν ο̣ἷ ο[ὐ]δεὶς ἀπογράφε̣ται.*

Παρά τη σημαντική παρουσία των γυναικών στις δηλώσεις ιδιοκτησίας σπιτιών, το ποσοστό τους ειναι μικρότερο έναντι των ανδρών: περίπου 47% εναντι 57% με τα ποσοστά αυτά να ποικίλουν ανά περιοχή. Ωστόσο, το ποσοστό αυτό δεν μπορεί

[494] Βλ. BGU XIII 2223 *παρὰ Σαραπίωνο̣ς διὰ . . . [. . . . .]/ νίωνος· ὑπάρχει τῇ φροντιζο/ μένῃ ὑπ' ἐμοῦ Ἰσιδώρᾳ τῇ καὶ/ Ἀρποκρατι̣ᾳίνῃ θυγατρὶ Γαίου Ἰου/λίου Γ[. .]λ̣λ̣. ου ἀστῇ, μεθ' ἃ ἀπεγρα/ψάμην [δι'] ἑτέρου ὑπομν[ή]μ[α]/τ̣ο̣ς α̣. [.]. ς ἀπογρ(άφομαι) ἥμισυ [[. . .]]/ οἰκίας καὶ τρίτον μέρες̣ α̣μ[. .]/ πέμπτον μέρος ψειλῶν τόπων/ καὶ ἥ[μισυ] τρίτον μέρος ἑτέρας οἰ/κίας, πάντα ἐπ' ἀμφόδ(ου) Σ̣εκυ̣ε̣/ πτυν[εί]ου, ἐν οἷς {ου} οὐδεὶς [ἀπογράφεται·]/ (ἔτους) ιε Αὐρη[λ]ίου Ἀντωνείν(ου) Καίσαρος/ τοῦ κυρί[ου Μ]εσορὴ ἐπαγομένων.*

να θεωρηθεί διόλου ευκαταφρόνητο.[495] Αξίζει να αναφέρθεί ότι οι γυναίκες όχι μόνο κατείχαν σπίτια και οικόπεδα, αλλά σε μερικά κείμενα εμφανίζονται ιδιαίτερα δυναμικές στη διεκδίκηση, αλλά και προστασία της περιουσίας που τους ανήκει. Ενδεικτικά, στον P.Oslo III 107 του δευτέρου αιώνα η Θενπνεφερώς δηλώνει οτι ένα τμήμα οικίας που της ανήκει (*οἰκίδιον*) δεν αναφέρεται στο όνομά της, αν και το αγόρασε και έκανε όλες τις νόμιμες ενέργειες. Μάλλον η γυναίκα θέλει να προχωρήσει σε κάποια μεταβίβαση (*οἰκονομία*) και έτσι αντιλήφθηκε το λάθος των υπεύθυνων των αρχείων. Επιπλέον, στον P.Fouad. 30 η Τασιόνυς και ο Αμμώνιος κατέχουν σπίτια το ένα δίπλα στο άλλο. Δίπλα στην περιουσία τους υπάρχει ένα σπίτι έτοιμο να κατεδαφιστεί, το οποίο ανήκει σε κάποια αδέλφια. Έτσι, καταθέτουν υπόμνημα στον στρατηγό ζητώντας από τους ιδιοκτήτες της παλαιάς οικίας είτε να την επιδιορθώσουν είτε να αναλάβουν τις ζημιές, που ενδεχομένως θα προκύψουν. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι και οι αιτήσεις προς τις αρχές, στις οποίες εμφανίζονται γυναίκες ιδιοκτήτριες σπιτιών και οικοπέδων να ζητούν τη βοήθεια των αρχών για να τα διαφυλάξουν από τις καταπατήσεις τρίτων, συγγενών ή μη. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο P.Oxy. XLVI 3271 του πρώτου αιώνα, στον οποίο η Ισιδώρα, μητέρα δύο Ρωμαίων πολιτών, εμφανίζεται σε αίτηση προς τον στρατηγό ως ιδιοκτήτρια σπιτιού στην Αλεξάνδρεια, το οποίο πιθανόν προσπαθεί να προστατεύσει. Παράλληλα, στον P.Oxy. LIV 3741, σε σειρά διαφόρων κειμένων, αναφέρεται η αίτηση της Θεοδώρας εναντίον του Αριανού σχετικά με κάποιο σπίτι. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις οι γυναίκες, και ειδικά αν είναι μόνες χωρίς κάποιον άνδρα προστάτη, αδυνατούν να προστατεύσουν τα κεκτημένα τους. Σε μια χριστιανική επιστολή από τον τέταρτο αιώνα,[496] η συντάκτρια της δεν απευθύνει απλά αίτημα προσευχής στον άππα Ιωάννη, αλλά του ζητάει βοήθεια, ώστε να διώξει κάποιους Γόνθους που βρίσκονται με τη βία στο σπίτι της, βλ. στ. 4-6: *ἵνα ἀξιώσις των τρι/βοῦνων των Γοῦνθον καὶ ἄρῃ αὐτὰς ἀπὸ τῆς οἰκίας/ μου, ἐπὶ χήρα γυνή εἰμι.* Το βασικό της επιχείρημα είναι οτι πρόκειται για χήρα γυναίκα, η οποία προφανώς δεν έχει κάποιον άρρενα συγγενή να την βοηθήσει.

[495] Βλ. Hombert – Preaux, *Recensement* 156.
[496] P.Herm. 17 (Bagnall- Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 204; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A14.9, αρ. 86).

Τρόποι απόκτησης

Στην ενότητα αυτή θα ερευνήσω τους διάφορους τρόπους, με τους οποίους οι γυναίκες αποκτούσαν την κυριότητα, νομή ή κατοχή σπιτιών και δωματίων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο.

Προίκα

Αναφέρθηκε και νωρίτερα ότι η προίκα μιας γυναίκας επιτελούσε ποικίλες λειτουργίες με πρωταρχική τη συνεισφορά της στο κοινό νοικοκυριό (*onera matrimonii*), ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε το απαραίτητο κεφάλαιο για την επιβίωση της σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας. Μερικές φορές η προίκα αντιπροσώπευε το μερίδιο της κόρης στην πατρική ή μητρική κληρονομιά.[497] Είναι λογικό, λοιπόν, οι γονείς να χαρίζουν σπίτια και άλλα οικήματα στις κόρες τους, ώστε να τους εξασφαλίσουν τη συζυγική τους εστία κατά την έναρξη του έγγαμου βίου. Χαρακτηριστικα, στον SPP XX 7 (= CPR I 22) από τον δεύτερο αιώνα η μητέρα της νύφης, εκτός από δούλους και αγροτικές εκτάσεις, προσφέρει στο ζευγάρι και μερίδιο από μια οικία στ. 12-13: *τὸ μὲν τέ[τα]ρτον ἐπὶ τὸ ὀγδοηκοστὸν μ[έ]ρος τῆς οἰκίας καὶ α[ἰθρίου]/ [τ]οῦ μὲ[ν] προγεγραμ[μένο]υ [Σα]βείνου τῷ τρισκαιδε[κάτῳ] [ἔτει] Τῦβι τρίτον.* Παρομοίως, στον PSI X 1117, του δεύτερου και πάλι αιώνα, συναντάμε ένα συμβόλαιο γάμου μεταξύ του γαμπρού Τυράννου και της μητέρας της νύφης Ροδίνης. Μεταξύ των άλλων που δίνονται ως προίκα, η πεθερά παρέχει και μερίδιο σε ένα σπίτι με τη μορφή της προσφοράς, το οποίο είχε αγοράσει πρωτύτερα, στ. 17-30: *ἡ δὲ μήτηρ Ῥοδίνη/ αὐτόθεν [ὁ]μολογεῖ προσενηνοχέναι/ τῇ θυγατρὶ Θεναπύγχει <ἐν> προσφο[ρᾷ(?)]/ κα[τὰ τήν]δε τὴ(ν) ὁ(μολογίαν) ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπ' ἀεὶ/ τὴν τε ὑπάρχουσαν αὐτῇ ἐν/Τεπ(τύνει) ἀγο(ρασθεῖσαν) τῷ ι (ἔτει) θεοῦ Ἀδριανοῦ ἐπαγο(μένων) ε/διὰ γρα(φείου) Τεπτύνεως π(ρότερον(?)) Πρωτᾶ τοῦ Ἐργέως/ οἰκ[ί]αν καὶ αἴθριον καὶ χρηστήρια/ καὶ \[ὁ]μοί(ως)/ τὸ ὑπάρχο(ν) αὐτῇ πρότερον τοῦ/ἑαυτῆς πάτρωνος Ζεύσιος τοῦ προγεγρα(μμένου)/ α[. . . . .]της πεποιη(μένης) τῷ ζ (ἔτει) θεοῦ Ἀδριανοῦ/ μη(νὸς) Τῦβ(ι) κς δι' ἀγορα(νομείου) Τεπ(τύνεως) διαθήκης/ ἐν τῇ α(υτῇ) Τεπ(τύνει) (ἥμισυ) (τέταρτον) μέρο(ς) οἰκί(ας) καὶ αὐλ(ῆς)/ καὶ τῶν συνκυρό(ντων) πάντων.* Σε δύο επισης παπύρους από τον δεύτερο αιώνα,[498] τους οποίους είδαμε και σε προηγούμενη ενότητα,

[497] Αυτό ίσχυε κυρίως στην κλασική Αθήνα. Βλ. Arjava, *Women and Law* 52. Στην Αίγυπτο θα δούμε ότι συχνά η κόρη, πέρα από την προίκα, λάμβανε και ένα μερίδιο από την περιουσία των γονιών με τη μορφή δωρεάς ή διαθήκης.
[498] CPR I 25 (=SPP XX 5), 26.

διασώζεται η συμφωνία μεταξύ ενός γαμπρού και της πεθεράς του σχετικά με την προίκα που θα δοθεί στην κόρη της. Μεταξύ άλλων, η Αφροδίτη θα παραχωρήσει και ένα μέρος οικίας και αυλής, CPR I 25.10-11: [*καὶ] ἐν μ[ὲν τῇ μητρο]πόλει ἐπ' ἀμφόδου Βιθυνῶν καὶ ἄλλων τόπων οἰκίας καὶ/ [πα]ραδείσου ἀρούρ[ης] μιᾶς καὶ φοινικῶνος ἀρούρης ἡμίσους*. Σε ένα ακόμη συμβόλαιο γάμου,[499] το οποίο χρονολογείται στα 157-158 μ.Χ., ορίζεται ότι η Χαιρεμονίς δίνεται σε γάμο από τους γονείς της στον Διονυσσαπολλόδωρο με τον οποίο, ωστόσο, ήδη ζει μαζί και έχει αποκτήσει παιδιά υπό το καθεστώς άγραφης ένωσης, ενώ έχει λάβει και αντίστοιχη προίκα. Μετά τον θάνατο των γονιών της, θα λάβει από τον πατέρα της γη, καθώς και σπίτι από τη μητέρα της. Στο συμβόλαιο ορίζεται ότι ο Διονυσσαπολλόδωρος έχει το δικαίωμα να μένει στο σπίτι της συζύγου του και να το νοικιάζει, για όσο καιρό ζει μαζί της. Παρομοίως, στον P.Tebt. II 351 αναφέρεται ότι η Ευδαιμονίς πλήρωσε τον φόρο για ένα σπίτι, που της δόθηκε ως προσφορά από τη μητέρα της Ταορσενούφι, όταν παντρεύτηκε τον αδελφό της Κρονίωνα, στ. 1-4: *Εὐδαιμονὶς Ἀπολ(λωνίου) προσφο(ρᾶς) οἰκί(ας) ἐν κώ(μῃ) Τεπ(τύνει) δοθείσης αὐτῇ/ ὑπὸ τῆς μητ(ρὸς) Ταορσενούφεως Κρονίωνος συνερχο(μένῃ) τῷ ὁμο/μητ(ρίῳ) ἀδελ(φῷ) Κρονίωνι Ἁρποκ(ράτου) τέλ(ος) (δραχμαὶ) δ./ ἔγρα(ψεν) Ἀλέξα(νδρος) Ἑρμί[ο(υ).]*. Μια όμοια περίπτωση βρίσκουμε στον P.Fam.Tebt. 21, στον οποίο αναφέρεται ότι η Διδυμάριον παντρεύτηκε το έτος 105-6 και έλαβε προίκα αποτελούμενη από 1100 δραχμές. Το κείμενο περιγράφει ότι ένα χρόνο μετά ο πατέρας της της παραχώρησε το ½ σπιτιού μαζί με αυλή στην Τεβτύνη.

Το γεγονός ότι οι συζυγικές εστίες ανήκαν πολλές φορές στις γυναίκες και όχι στους άντρες το αποδεικνύουν και οι δηλώσεις απογραφής, που αναφέρθηκαν και νωρίτερα,[500] στις οποίες προέβαιναν οι κάτοικοι της Αιγύπτου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο P.Oxy. LXXIV 4982, στον οποίο ο Πλουτίων δηλώνει την οικία, όπου μένει με την οικογένεια του και η οποία ανήκει στη σύζυγό του Ταποντώτα. Ωστόσο, μερικές φορές στα συμβόλαια γάμου αναφέρεται ότι δίνεται στην κόρη κάποιο σπίτι ή μερίδιο σπιτιού, προκειμένου να μείνει εκεί σε περίπτωση διαζυγίου.[501] Για παράδειγμα, στον P.Mil.Vogl. III 193b, η Τεφορσαΐς καταγράφει μια οικία, που ανήκει από κοινού σε εκείνη και στον γυιό της Ηράκληο, καθώς και το δωδέκατο μέρος οικίας

[499] P.Oxy. XLIX 3491.
[500] Πβ. και P.Oxy. XII 1547, όπου ο Πετοσίρις δηλώνει σπίτι που του ανήκει, καθώς και κάποιο που ανήκει στη σύζυγό του.
[501] Αναλυτικά βλ. Barker, *Residence of the Divorced Wife* 59-66.

που ανήκει μόνο σε εκείνη στην Τεβτύνη. Πιθανόν η γυναίκα είναι διαζευγμένη και ζει μαζί με τον γυιό της σε σπίτι της ιδιοκτησίας της. Παρομοίως, στον P.Mil.Vogl. III 194a, η Ηραείς μένει μαζί με τη μητέρα και τον γυιό της σε σπίτι που της ανήκει, καθώς ο σύζυγός της έφυγε από το σπίτι μετά το διαζύγιο.

Όπως αποδεικνύουν οι πολυάριθμες αιτήσεις προς τις αρχές, οι γυναίκες πολλές φορές έπεφταν θύματα των ίδιων των συζύγων τους ή της οικογένειάς τους και δεν κατάφερναν πάντα να λάβουν πίσω την όποια προίκα τους σε περίπτωση διαζυγίου. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε τον BGU III 823 (= BGU III 970) από τον δεύτερο αιώνα, όπου η Ταπεθεύς ζητάει τη βοήθεια των αρχών ως γυνή αβοήθητη, καθώς η αδελφή και κληρονόμος του συζύγου της Ελένη δεν της επιστρέφει τα χρήματα της προίκας της, αλλά ούτε της παραχωρεί την οικία που ανήκε στον άνδρα της στην Καρανίδα και η οποία ειχε μπει ως υποθήκη για την εξασφάλιση της επιστροφής της προίκας. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις ήταν ο γαμπρός που προσέφερε τη συζυγική εστία, όπου θα κατοικούσε με τη γυναίκα και τα παιδιά του. Ενδεικτικά, στον P.Oxy. III 496, στον οποίο σώζεται το συμβόλαιο γάμου μεταξύ του Σαραπίωνα και της Θαΐδος, αναφέρεται ότι ο γαμπρός έφερε στην κοινή περιουσία του ζευγαριού ένα σπίτι που του ανήκε μαζί με αυλή. Μάλιστα στο συμβόλαιο γάμου ορίζεται ότι ο Σαραπίων δεν θα μπορεί να το πουλήσει ή να το υποθηκεύσει χωρίς τη συναίνεση της Θαΐδος, γεγονός που αποδεικνύει ότι μερικές φορές οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο στη διαχείριση της κοινής περιουσίας και ειδικά σε περίπτωση που είχε δοθεί στον σύζυγο ορισμένο χρηματικό ποσό μαζί με την προίκα από τους γονείς της νύφης.[502]

Κληρονομιά σπιτιών

Όπως και στην περίπτωση της αγροτικής ιδιοκτησίας, έτσι και εδώ ένας από τους βασικούς τρόπους απόκτησης σπιτιών ήταν μέσω της συμμετοχής των γυναικών στην οικογενειακή κληρονομιά. Ενδεικτικά στον P.Oxy. I 105, που σώζει τη διαθήκη του Πεκύσεως, αναφέρεται ότι ο τελευταίος κληροδοτει διάφορα σπίτια στην κόρη του Αμμωνού, ενώ στη σύζυγό του σκεύη και έπιπλα, στ. 3-6: *ἐὰν δὲ ἐπὶ ταύτῃ τελευτήσω τῇ διαθήκῃ, κληρονόμον ἀπολείπω τὴν θυγατέρα μου Ἀμμωνοῦν μητρὸς Πτολεμᾶς, ἐὰν ζῇ, ε[ἰ δὲ]/ [μή, τὴν ταύτης γενεάν, τῶν ὑπαρχόντων μοι] ἐπ' ἀμφόδου Κρητικοῦ μερῶν κοινωνικῆς οἰκίας καὶ αὐλῆς καὶ καμαρῶν. τὰ δὲ ὑπ' ἐμοῦ ἀπολειφθησόμενα σκεύη καὶ*

[502] Βλ. και σημ. 460.

ἔπιπλα καὶ ἐνδομενείαν καὶ εἴ τι ἄλλ[ο]/ [ἐὰν ἔχω, πάντα καταλείπω τῇ τῶν μὲν ἐμῶν τέκνω]ν μητρὶ ἐμοῦ δὲ γυναικὶ Πτολέμᾳ, ἀπελευθέρᾳ Δημητρίου Ἑρμίππου, ἐπὶ τῷ αὐτὴν ἔχειν ἐπὶ τὸν τῆς ζωῆς αὐτῆς χρόνον τὴν χρῆσιν καὶ ἐνοίκησιν καὶ ἐνοι/[κίων ἀποφορὰν τῶν μερῶν][οἰκίας καὶ αὐλῆς καὶ καμ]αρῶν. Αντίστοιχα, στον BGU VII 1662 η Κυρίλλα, κόρη του Μάρκου Ουαλερίου Τούρβωνος, κληρονομεί ένα σπίτι και χρήματα απο τον πατέρα της, ενώ ταυτόχρονα δίνει ως *ληγάτον*[503] στην αδελφή της ένα οικονομικό ποσό, όπως ορίζεται στη διαθήκη του πατέρα, στ. 13-15: *συνίστημι κατὰ τόδε τὸ ἐπιτροπικὸν πωλήσοντα τὰ ἐλθόντα εἰς/ [ἐμὲ παρὰ τοῦ πατρός μου] καθ' ἣν ἔθετο διαθήκην Ῥ[ωμ]αικὴν μέρος τρίτον οἰκίας ἐν κώμῃ Φιλαδελφείᾳ τοῦ Ἀρσινοείτου καὶ δούλην Ἑρμιόνην τιμῆς ἧς ἐὰν εὑρίσκῃ/ [. . . . . καὶ κομιούμενον τὸ ληγᾶτον διαταγέν μοι ὑπὸ το]ῦ αὐτοῦ παρὰ [τῶν κ]ατὰ τὴν διαθήκην κληρονόμων ἀργυρίου τάλαντον ἓν καὶ διοικήσοντα, ὅσα προσήκει μοι κατὰ τὴν αὐτὴν διαθήκην.*

Μια ακόμη διαθήκη πατέρα με κληρονόμο την κόρη του διασώζει ο P.Oxy. VII 1034. Συγκεκριμένα, στο παρόν κείμενο κληρονόμοι είναι η κόρη, ο σύντροφός της και ένα τρίτο πρόσωπο το οποίο δεν διευκρινίζεται, ενώ η περιουσία που κληροδοτείται περιλαμβάνει οικίες. Είναι ενδιαφέρον ότι το ένα σπίτι είχε μπει ως εγγύηση της προίκας της γυναίκας του διαθέτη, στ. 1-9: *κληρονόμους καταλείπω τὴν θυγατέρ[α]/ μου τινὰ καὶ τὸν {τον} σύντροφον αὐτῆς/ τινὰ καί τινα, τὸν μέν τινα ἧς προϋπήλ/λαξα πρὸς τὴν ἐπενεχθεῖσαν αὐτῷ ἐπὶ τῇ/ γυναικὶ αὐτοῦ κειμένην αὐτοῖς γαμικ(ὴν)/ συνγραφης ἐπ' ἀμφόδ(ου) οἰκίας καὶ αὐλῆς,/ [τ]ὴν δὲ θυγατέρα μου καὶ τὸν σύντροφο(ν)/ α[ὐ]τῆς κοινῶς ἐξ ἴσου ὧν ἔχω οἰκιῶν/[δύο ---].* Παράλληλα,στον BGU I 326 από τον δεύτερο αιώνα ο Γάιος Λογγίνος Κάστωρ κληροδοτεί την περιουσία του στις δύο συζύγους του, τις οποίες μάλιστα απελευθερώνει με τη διαθήκη. Ταυτόχρονα, κληροδοτεί στην κόρη του Σαραπιάδα, την οποία απέκτησε με τη μία από τις δύο γυναίκες, καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τμήματα από οικίες, που είχε αγοράσει ο ίδιος πρωτύτερα, στ. 20-21*: ὁμοίως τρίτον μέρος οἰκίας μου καὶ τρίτον μέρος ἐκ τῆς αὐ/[τ]ῆς οἰκίας, ὃ ἠγόρασα πρότερον παρὰ Πραπεθεῦτος μητρὸς Θασεῦτος.* Σε μια δωρεά αιτίᾳ θανάτου[504] από τον πρώτο αιώνα, ο Σωτήριχος διανέμει την περιουσία του στα τρία παιδιά του: τον γυιό του Απολλώνιο και τις κόρες του Ισαρού και Εσερσύθι. Στην περιουσία περιλαμβάνονται οικίες και μερίδια από σπίτια, τα οποία μοιράζει στα τρία

[503] Το *ληγάτον* ήταν ένας είδος δωρεάς που συναντάται ως όρος σε διαθήκες, προκειμένου να μεταβιβαστεί ένα μέρος της περιουσίας σε τρίτο πρόσωπο διαφορετικό από τους νόμιμους κληρονόμους. Βλ. και Berger, *Dictionary of Roman Law* 539-540.
[504] P.Ups.Frid.1.

παιδιά του, ενώ είναι ενδεικτικό ότι στη σύζυγό του Ταυσίρι αφήνει τα έπιπλα του σπιτιού, καθώς και το δικαίωμα να μένει εκεί χωρίς να πληρώνει ενοίκιο.

Πέρα από την πατρική κληρονομιά που μεταβίβαζε στις κόρες σπίτια και οικόπεδα, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί και στους όρους των διαθηκών που αφορούν τις συζύγους. Στις περιπτώσεις αυτές συνήθως γίνεται λόγος για τη μεταβίβαση ή την παραχώρηση του δικαιώματος χρήσης του σπιτιού στη σύζυγο μετά τον θάνατο του άντρα της, όπως φάνηκε και παραπάνω. Ως ενδεικτικό παράδειγμα ας αναφέρουμε τον P.Oxy. III 489 του δευτέρου αιώνα, ο οποίος σώζει τη διαθήκη του Διόνυσου, με την οποία κληροδοτεί στη σύζυγό του Διογενίδα το δικαίωμα χρήσης ενός διαμερίσματος μαζί με τα έπιπλα και τους δούλους. Όπως ορίζεται, μετά τον θάνατο της συζύγου η περιουσία θα περάσει στα παιδιά τους, στ. 5-12: *μετὰ δὲ τελευτὴν μου] συνχωρῶ ἔχειν τὴν συνοῦσάν μοι γυναῖκα Διογενίδα Πτολεμαίου ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως ἐφ᾽ ὃν περί/[εστι χρόνον ἐνοίκησιν καὶ] χρῆσιν χωρὶς ἐνοικίου οἴκο[υ] ἑνὸς οὗ ἐὰν αὐτὴ αἱρῆται ἀφ᾽ ἧς ἔχω ἐπ᾽ ἀμφόδου βορρᾶ Κρηπεῖδος/ [λιθίνης οἰκίας σὺν εἰσόδῳ καὶ] ἐ[ξ]σόδῳ, ἥτις καὶ ἕξει χρῆσιν ἐφ᾽ ὃν περίεστι χρόνον τῶν ὑπ᾽ ἐμοῦ ἀπολειφθησομένων ἔν τε τῶ[αὐτῷ οἴκῳ καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ σκευ]ῶν καὶ ἐπίπλων καὶ δουλείαν καὶ ἀποφορὰς τῆς δούλης μου Ἰλαροῦτος καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς/ [ἐκγόνων τρεφομένων καὶ ἱματ]ιζομένων ὑπ᾽ αὐτῆς τῆς Διογενίδος. μετὰ δὲ καὶ τὴν αὐτῆς τελευτὴν εἶναι τὰ πάντα μου/ [μόνων τῶν ἐξ ἀλλήλων τέκν]ῳν, οἷς τέκνοις ἡμῶν οὐκ ἐξέσται τὰ ἀπ᾽ ἐμοῦ εἰς αὐτοὺς ἐλευσόμενα ἑτέροις μερίζειν εἰ/ [μὴ μόνῃ ἑκάστῃ αὐτῶ]ν γενεᾷ καὶ μηδενὶ ἐξέστω τῷ καθόλου ἐπέρχεσθαι τῇ γυναικί μου Διογενίδι περὶ μηδενὸς τῶν/ [ἐν τῇ διαθήκῃ πάν]των ἢ ἀποτίνειν τὸν ἐπελ[ευσόμ]ενον ἐπιτίμου δραχμὰς χειλίας καὶ εἰς τὸ δημόσιον τὰς ἴσας.* Παρόμοια περίπτωση σώζει και ο P.Münch. III 80, επίσης από τον δεύτερο αιώνα, όπου σώζεται η ομολογία διαθήκης μεταξύ δύο συζύγων. Συγκεκριμένα, ο Πανεφρέμμις δηλώνει ότι σε περίπτωση που πεθάνει πρώτος όλη η περιουσία του, η οποία περιλαμβάνει κατοικική γη, σπίτια με αυλή και ελαιουργείο,[505] θα περάσει στα χέρια της συζύγου του, ενώ και μετά τον θάνατό της θα την κληρονομήσουν τα παιδιά τους. Στον SB XII 10888 του δευτέρου αιώνα, η Ευτυχίδα κληρονομεί τμήμα σπιτιού και αυλής στην Τεβτύνη από κάποιον Ηράκλειο, ο οποίος είναι πιθανόν σύζυγός της. Απο την αλλη, στον P.Mich. XVIII 785 σε μια δωρεά αιτίᾳ θανάτου, η σύζυγος θα έχει μετά τον θάνατο του διαθέτη απλά το δικαίωμα κατοχής των αντικειμένων και το δικαίωμα να παραμένει στο σπίτι, στ. 12-15: *τῇ δὲ*

[505] Για *ἐλαιουργεῖο* στον χώρο του σπιτιού βλ. και Husson, *ΟΙΚΙΑ* 72-73.

προγεγραμμένῃ τοῦ ὁμο/[λογοῦντος γυναικὶ ἔχειν τὴν τῆς προγεγραμμένης οἰκίας] ἐνοί̣κη(σιν) καὶ <ἃ> ἐὰν καταλείπῃ σκευάρια καὶ/ [ἐπίπλοα καὶ ἐνοφειλόμενα αὐτῶι καθ' ὃν δήποτε οὖν τρόπο]ν ἐξέσται, ἡ αὐτὴ Ταπετσῖρις τῆς τε/ [ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος ὀγδ]όου ἔτους· Παράλληλα, θα έχει για πέντε χρόνια το δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης (*usufruct*)[506] όλων των πραγμάτων που κληροδοτήθηκαν στα παιδιά.

Στον P.Oxy. I 75, σε μια καταγραφή περιουσίας[507] από τον δεύτερο αιώνα, ο Θέων αναφέρει ότι κληρονόμησε από τον πατέρα του 1/3 σπιτιού τρίστεγου με αυλή, ενώ η αδελφή του Διογενίδα, η οποία πέθανε άτεκνη, είχε για όσο καιρό ήταν ζωντανή το δικαίωμα να κατοικεί στο σπίτι. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του BGU I 90, ο οποίος σώζει μια απογραφή περιουσίας απο τον δεύτερο αιώνα. Συγκεκριμένα, ο Ατρής ζει μαζί με τη σύζυγό του και μια τρίτη γυναίκα, την Ταπετσίρι, η οποία πιθανόν είναι ξαδέλφη του. Η σύζυγος Ισαρίων διαθέτει δύο σπίτια και 1/4 από ένα τρίτο, τα οποία κληρονόμησε απο τη γιαγιά της, ενώ η Ταπετσίρις διαθέτει επίσης σπίτια και οικόπεδα, που κληρονόμησε από τη γιαγιά και τον παππού της. Το ενδιαφέρον της περίπτωσης είναι ότι ενώ η Ισαρίων χαρακτηρίζεται *ἀπάτωρ* φαίνεται να κληρονομεί από τη γιαγιά της χωρίς κανένα νομικό περιορισμό.[508] Από την άλλη πλευρά, αρκετές γυναίκες στους παπύρους κληρονομούν σπίτια που ανήκαν στους αδελφούς ή τις αδελφές τους. Αντιπροσωπευτικός είναι ο P.Oxy.Hels. 44 στον οποίο διασώζεται η διανομή της περιουσίας που άφησαν ο Διόσκορος και η αδελφή του Ιουλιανή στα δύο άλλα αδέλφια τους, τον Αυρήλιο Σαραπά και την Αρίλλα, η οποία ενεργει με κύριο τον σύζυγό της. Όπως αναφέρεται στο κείμενο, τα δύο αδέλφια πέθαναν άτεκνα και αδιάθετα, ενώ η περιουσία τους περιλάμβανε μερίδια απο δύο σπίτια. Ένα τμήμα των σπιτιών αυτών ανήκει σε κάποιον Παθερμούτι, χωρίς όμως να διευκρινίζεται ποια ειναι η σχέση των αδελφών με αυτόν. Στον BGU III 823 η Ταπεθεύς υποβάλλει αίτηση στον έπαρχο της Αιγύπτου σχετικά με κάποια οικία και αυλή που της ανήκει και την οποία τρίτοι καταπάτησαν. Όπως αναφέρεται, η περιουσία αυτή προέρχεται πιθανόν από την κληρονομιά της αδελφής της. Παράλληλα, στον SB XX 14285 τέσσερεις αδελφοί και δύο αδελφές διανέμουν την κληρονομιά που άφησαν οι γονείς τους, η οποία περιλαμβάνει μεταξύ άλλων σπίτια, αλλά και ένα φρούριο. Όπως

[506] Για τις προσωπικές δουλείες που απαντούν στα παπυρικά κείμενα της περιόδου, όπως καρπεία, ἐνοίκησις, χρῆσις κ.α. βλ. και Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 262.
[507] P.Oxy. I 75.
[508] Βλ. Keenan – Manning – Firanko, *Law and Legal Practice* 195 (4.4.2).

περιγράφει το κείμενο, οι δύο κοπέλες κληρονομούν τα έπιπλα και τον εξοπλισμό του σπιτιού. [509]

Αγορά σπιτιών

Μέχρι στιγμής είδαμε ότι οι γυναίκες αποκτούσαν σπίτια κυρίως μέσω της πατρικής ή μητρικής κληρονομιάς και όχι τόσο συχνά με τη μορφή προίκας. Ωστόσο, οι πάπυροι μαρτυρούν ότι οι γυναίκες είχαν σημαντική παρουσία ως συμβαλλόμενα μέρη στις αγοραπωλησίες σπιτιών. Συγκεκριμένα, εμφανίζονται πολύ συχνά να αγοράζουν σπίτια ή δωμάτια, είτε μόνες τους, είτε με την παρουσία του νομικού τους επίτροπου. Τα παραδείγματα που σώζονται είναι πολυάριθμα, γι'αυτό και εδώ θα αναφερθώ σε ορισμένα μόνο από αυτά ενδεικτικά. Από τον πρώτο αιώνα, στον P.Lond. II 140 (= SB XXVIII 17080) βρίσκουμε την Τεσενούφει να αγοράζει, με τη συναίνεση του γυιού της ως κυρίου, το 1/3 ψιλού τόπου από τον Μύσθη, στ. 2-8: *ὁμολογεῖ/ [Μύσθης . . . .]ιος ὡς (ἐτῶν) ν φακὸς μήλωι δεξιῶι Τεσενούφει/ [Ἐριέως οὐλὴ δακτύλ]ωι μικρῶι χειρὸς ἀριστερᾶς μετὰ κυρίου τοῦ ἑαυτῆς υἱοῦ/[. . . . . οὐλὴ δακτ]ύλῳι μικρῶ[ι] χειρὸς ἀριστερᾶς π[ε]πρακέναι αὐτῆι/ [Τεσενούφει ἀ]πὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὸ ὑπάρχον αὐτῶι/ [. . . . . Ἡρακλείδο]υ μερίδος τρίτον μέρος ψειλοῦ τόπου ἀνοικοδομη/[θέντος*. Στον P.Oxy. XLI 2972, επίσης του πρώτου αιώνα, ο Πρόμαχος, ο οποίος εκπροσωπείται από τον πατέρα του, αγοράζει μαζί με τη μητέρα του Αγνή ½ οικίας μαζί με γη από τους Διονύσιο και Μνησιθή, οι οποίοι κληρονόμησαν την περιουσία αυτήν από τη μητέρα τους. Ο Πρόμαχος θα αποκτήσει τα 15/16 του ½ της οικίας, ενώ η μητέρα του μόλις το 1/16. Παρομοίως, στον P.Lond. II 289 και πάλι απο τον πρώτο αιώνα η Ταμύσθα, με κύριο τον συγγενή της Σωτήριχο, αγοράζει το ένα τέταρτο οικίας και αυλής, που ανήκουν σε κάποια αδέλφια, ενω στον P. Louvre I 10 ο Σεγάθης και ο Σαταβούς πωλούν στην Ταβούτι, με κύριο τον αδελφό της Ώρο, μέρος οικίας και αυλής στη Σοκνοπαίου Νήσο. Αλλά και στον BGU XV 2478, η Αφροδιτούς αγοράζει από κάποιους τρίτους 4/8 οικίας και αυλής, στ. 11-13: *μηδέ[να μηδὲ κωλύοντα τὴν Ἀφροδείτην μηδὲ τοὺς παρ' αὐτῆς]/ ἀνοικο]δομοῦντες καὶ ἐνοικοῦντε[ς]/ καὶ πρὸς] τὰ προκείμενα μηδὲν [τοὺς ὁμολογοῦντας ἐνκαλεῖν μηδὲ ἐπελεύσεσθαι τρόπῳ μηδενί]*. Παράλληλα, τον δεύτερο αιώνα συναντάμε στον BGU I 282 τη Θερμούθι, η οποία

[509] Βλ. και Willis, *Oxyrhynchite Documents* 99-104.

αγοράζει ένα σπίτι που έχει κατεδαφιστεί, ενώ στον SPP XX 10 βρίσκουμε τη Σύρα ή Ισάριον να αγοράζει μέρος οικίας και αυλής.

Κάποιες φορές μάλιστα οι γυναίκες ενδιαφέρονταν να αγοράσουν σπίτια, τα οποία είχαν κατασχεθεί από το κράτος. Για παράδειγμα, η ιέρεια Ταουήτις,[510] με επίτροπο τον άνδρα της, κατά τον δεύτερο αιώνα θέλει να αγοράσει 1/3 σπιτιού μαζί με αυλή και ενα ελαιοτριβείο εκτός λειτουργίας, τα οποία έχουν κατασχεθεί από τον Αγχορίμφι. Επιπλέον, στον BGU I 350 του δευτέρου αιώνα, ο Πάπεις πουλάει στην Τανεφρέμι, με κύριο και πάλι τον σύζυγό της, οικία την οποία κληρονόμησε από τον αδελφό του στ. 18-22: *Παπεὶς Παπεῖτος ὁμολογῶι πεπρακέναι Τανεφρέ/[μμει τῇ καὶ Θενύρει ἀπὸ τοῦ νῦ]ν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὸ ὑπάρχον μοι ἐν κώμῃ Σοκνοπαίου Νήσου ἀπὸ κληρονομίας τοῦ τετελευτηκότος μου ἀδε/[λφοῦ Στοτοήτιος τρίτον μέ]ρος οἰκίας καὶ αὐλῆς κ[αὶ αἰθ]ρίου ὡ δι' ἀπογραφῆς τέταρτον μέρος κοινὸν καὶ ἀδιαίρετον καὶ τὰ συνκύροντα πάντα, γίτονος νότου/ [Στοτοήτιος τέκτωνος] οἰκία, βορρᾶ [τ]ο[ῦ Τανεφρέμμιο]ς τῆς πριαμένης ἀνδρὸς Ὀννόφριος τοῦ Χειρᾶτος οἰκίαι, λιβὸς ῥύμη βασιλική, καὶ ἀπέχω τὴν/[συμπεφωνημένην τι]μὴν ἐκ πλήρους παραχρ[ῆμα διὰ χει]ρὸς ἐξ οἴκου ἀργυρίου δραχμὰς φεντακοσίας καὶ βεβαιώσω πάσῃ βεβαιώσει καθὼς πρόκειται.* Ακόμη μεγαλύτερη είναι η παρουσία των γυναικών ως αγοραστριών σε συμβόλαια πώλησης σπιτιών κατά τον τρίτο αιώνα. Για παράδειγμα, στον P.Oxy. XIV 1634 συναντάμε τη γνωστή αριστοκράτισσα της εποχής Κλαυδία Ισιδώρα,[511] ή αλλιώς Άπια, να αγοράζει ακίνητη περιουσία, η οποία περιλαμβάνει λίθινη οικία, αίθριο και *χρηστήρια*[512] από δύο άλλες γυναίκες. Η περιουσία αυτή είχε ήδη υποθηκευτεί από τις δύο γυναίκες για ένα δάνειο που είχαν λάβει από την Κλαυδία Ισιδώρα. Έτσι, η συνολική αξία των ακινήτων ανέρχεται σε τρία τάλαντα 3.600 δραχμές, ενώ η αγοράστρια πλήρωσε μόνο ένα τάλαντο, καθώς το υπόλοιπο ποσό αφορούσε το δάνειο που τους είχε παραχωρήσει παλαιότερα. Στον P.Sakaon 59 (= P.Thead.2) ο Αυρήλιος Σαραπίων πουλάει στην Αυρηλία Αρτέμιτα, η οποία ενεργεί χωρίς κύριο, με βάση το δίκαιο των τριών τέκνων, μια οικία που παλαιότερα ήταν *γναφεῖον*, στ. 4-7: *ὁμολογεῖ Ἀ̣ὐρήλιος/ Σαραπίων Συρισκᾶ μητρὸς Ἴσιτο[ς ἀ]πὸ ἀμφόδου Μοήρεως ὡς (ἐτῶν) λβ οὐλὴ μετώπῳ ἐ̣κ δεξιῶν καὶ μήλῳ δεξ(ιῷ) Αὐρηλίᾳ Ἀρτέμιτι Παησίου*

[510] P.Amh. II 97.

[511] Πβ. P.Oxy. LXX 4778 στον οποίο ο Αυρήλιος Σαραπίων ζητάει από τον Ίδιο λόγο να αγοράσει οικία που ανήκε στην Κλαυδία Ισιδώρα και είχε για κάποιο λόγο κατασχεθεί.

[512] Τα *χρηστήρια* είναι ένας όρος που απαντά στα κείμενα ήδη από την ελληνιστική εποχή και αφορά κάθε είδους μικρά κτίσματα, παραρτήματα ή συστατικά της ακίνητης περιουσίας του οίκου. Αναλυτικά βλ. Husson, *ΟΙΚΙΑ* 291-293.

μη(τρὸς)Ἡρῶτος ἀπὸ κώμης Θεαδελφίας, χωρὶς κυρί[ου χρημα]τιζούσῃ κατὰ Ῥωμαίους τέκνων δι/καίῳ, πεπρακέναι αὐτῇ τὸν [ὁ]μολογοῦντα Σαραπίωνα κ[ατὰ] τήνδε τὴν ὁμολογείαν καὶ διὰ τῆς τῶν ἐνκτήσεων βιβλιοθήκης ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον [τ]ὴν ὑπά[ρ]χουσ[αν αὐτῷ] ἐν τῇ μη[τροπό]λι ἐπ' ἀμφόδου Διονυσίου/ Τόπων οἰκίαν πρότερον οὖσαν [γνα]φῖον.

Για αγορά σπιτιού από μια ακόμη γυναίκα κάνει λόγο και ο P.Wisc. II 58 από τα τέλη του τρίτου αιώνα. Ο Αυρήλιος Τίτος Ουαλέριος πουλάει στην Αυρηλία Ταπάειτι, με το δίκαιο των τριών τέκνων, οικία μονόστεγη που πριν ήταν *μυλαῖον*[513] στο χωριό Φιλαδέλφεια στ. 7-9: *[τὴν] ὑπάρχουσαν αὐτῷ ἐν τῇ [αὐτῇ κώμῃ Φιλαδελφείᾳ οἰκίαν μονόστεγον (πρότερον) ὄντος μυλαίου ἐν ᾧ ὕπαυλις καταπεπτωκυῖα]/ [κα]ὶ αὐτὸ καὶ τὰ περὶ αὐτὸ ἐπὶ τοῖς τῇ[ς αὐτ]ῆς οἰκίας μέτροις καὶ πη[χισμοῖς καὶ θεμελίοις καὶ τείχεσι καὶ φωσφορίαις καὶ εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς πάσαις]/ [χ]ρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσι κατὰ τὴν [ἐξ ἀ]ρχῆς καὶ μέχρι νῦν συνήθειαν.* Επιπλέον, στον P.Wisc. II 59 της παραχωρεί παράλληλα τα δικαιώματά του στα προϊόντα που θα παράγει από το εν λόγω οίκημα.[514] Σε αγορά σπιτιού προχωράει και η Αντωνία Θερμουθάριον,[515] η οποία το έτος 209 μ.Χ. αγοράζει από έξι αδέλφια, μεταξύ των οποίων και δύο γυναίκες, μερίδιο από μια οικία που τους ανήκει έναντι εκατό δραχμών. Λίγες μέρες μετά, στον P.Hamb. I 16 η ίδια γυναίκα, χωρίς επίτροπο, δηλώνει ότι αγόρασε μερίδιο οικίας και χρηστηρίων έναντι εκατό αργυρών δραχμών από ορισμένα άτομα, μεταξύ των οποίων και δύο γυναίκες, οι οποίες παρίστανται στην αγοραπωλησία με τον κύριό τους. Παράλληλα, στον P.Mich.V 276 αναφέρεται οτι πέντε αδέλφια πωλούν στην Ταμάρωνα το 1/7 από τη μισή οικία που τους ανήκει. Το μερίδιο αυτό το κληρονόμησαν από έναν έκτο αδελφό που πέθανε άτεκνος. Στον P.Coll.Youtie. II 71 ο Αυρήλιος Ιέραξ πουλάει στην Αυρηλία Αρτεμιδώρα 4/30 σπιτιού, που του ανήκει μαζί με μια άρουρα γης, την οποία είχε πρωτύτερα αγοράσει από την κόρη του Διόσκουρου,

---

[513] Το *μυλαῖον* συνήθως αποτελούσε έναν χώρο στο σπίτι που χρησίμευε στην παρασκευή άρτου για τις ανάγκες του σπιτιού. Σε περιπτώσεις μεγαλύτερης παραγωγής για τις ανάγκες της αγοράς άρτου μιλάμε συνήθως για *ἀρτοκοπεῖα*. Για το μυλαῖον βλ. Husson, *ΟΙΚΙΑ* 175-177.

[514] Στ. 4-10: *ὁμολογεῖ Αὐρήλιος Τίτος Οὐαλέριος Γαιανὸς Τίτου Οὐαλερίου Στρατιανοῦ τοῦ καὶ Σερήνου]/ μητρὸς Ἰουλ[ίας Ἀντινοεὺς καὶ] ὡς χρηματίζ(ει) ὡς (ἐτῶν) νε ο[ὑλὴ Αὐρηλίᾳ Ταπάειτι Παπνούθιος μητρὸς Θαείσας ἀπὸ κώμης Φιλαδελ]/φίας τῆς Ἡρακλ[ε]ί[δου μερίδος] χωρὶς κυρίου χρηματιζο[ύσῃ κατὰ τὰ Ῥωμαίων ἔθη τέκνων δικαίῳ πεπρακέναι αὐτῇ τὸν ὁμολογοῦντα κατὰ τήνδε]/ τὴν ὁμ[ο]λογε[ί]α[ν] κ[αὶ διὰ τῆς τ]ῶν ἐνκτήσεων βιβ[λ]ι[οθήκης ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὴν ὑπάρχουσαν αὐτῷ ἐν τῇ αὐτῇ κώμη]/ Φιλαδ[ελ]φία οἰκίαν μον[όστεγο]ν (πρότερον) ὄντος μυλαίου ἐν ᾧ ὕπ[αυλις καταπεπτωκυῖα καὶ αὐτὸ καὶ τὰ περὶ αὐτὸ ἐπὶ τοῖς τῆς αὐτῆς οἰκίας μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θε]/ μελίοις καὶ τίχεσι κα[ὶ] φω[σφο]ρίαις καὶ εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις [καὶ ταῖς πάσαις χρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσι κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι νῦν συνήθειαν γυναικών*.

[515] P.Hamb. I 15.

έναντι δύο αργυρών ταλάντων. Ένα χρόνο μετά, αυτήν την περιουσία αγόρασε η Αυρηλία Σενπάσεις και ο P.Coll.Youtie II 73 διασώζει την απογραφή, στην οποία η τελευταία προέβη ενώπιον της βιβλιοθήκης εγκτήσεων του Πανοπολίτη νομού το έτος 289.[516] Παρομοίως, στον P.Gen. II (1) 44 περιγράφεται ότι η Θαισαρίον αγόρασε από τον Αυρήλιο Σύρο μερίδια από οικίες, ενω στους P.Laur. III 74 και P.Ludg.Bat. XXV 54 δύο ακόμη γυναίκες με τον τίτλο Αυρηλία, οι οποίες δεν διαθέτουν νομικό επίτροπο, χάρη στο δίκαιο των τριών τέκνων, αγοράζουν ένα τμήμα οικίας που ανήκει σε κάποιον άνδρα. Επιπλέον, κατά τον τρίτο αιώνα, στον BGU II 667 η Αυρηλία Θερμουθάριον, ανήλικη με κύριο τον πατέρα της, αγοράζει από τον Αυρήλιο Σοκμήνει έναντι 800 δραχμών οικία στο χωριό Φυλακιτική Νήσο. Περνώντας στον τέταρτο αιώνα, ας αναφέρουμε ενδεικτικά τον P.Lond. III 870, στον οποιο η Αυρηλία Απολλωνία αγόραζει το ήμισυ μέρος οικίας που ανήκει σε κάποιον άντρα.

Δεν είναι σπάνιες και οι αγοραπωλησίες σπιτιών μεταξύ των μελών της ίδιας οικογένειας. Ενδεικτικά, στον SB I 5117 (= P.Dim. III 29) του πρώτου αιώνα ο Απύγχις πουλάει στην κόρη του σπίτι που του ανήκει στην Σοκνοπαίου νήσο, ενώ λίγο μεταγενέστερα κατά τον τρίτο αιώνα, στους P.Lond. III 1298 και P.Lond. III 945, η Αυρηλία Διοσκορούς αγόραζει οικία και αυλή που ανήκε στον αδελφό της, περιουσία την οποία απέκτησε από τους γονείς τους. Η κοπέλα ενεργεί όχι με κύριο, αλλά συμπαρόντα τον Αυρήλιο Πινουτίωνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ως αγοράστριες σπιτιών εμφανίζονται και απελεύθερες γυναίκες, όπως ενδεικτικά στον P.Dubl. 10, όπου αναφέρεται η αγορά ½ σπιτιού από την απελεύθερη Δομιτία, καθώς και στον P.Hamb. I 14 του τρίτου αιώνα στον οποίο η Ηραΐς, η απελεύθερη του Απολλωνίου, με κύριο τον σύζυγό της Σαραπίωνα, επιθυμεί να αγοράσει μερίδιο από οικία δίστεγη έναντι 2.000 δραχμών αργυρών. Επιπλέον, στον P.Oxy. XXXIV 2720 η Θαΐς, με κύριο τον σύζυγό της, πλήρωνει φόρο για ½ μεριδίου από δίστεγο σπίτι κάτω από το οποίο υπάρχει ένα κελάρι. Το σπίτι το έχει απο κοινού με άλλους, ενώ το αγόρασε από τον γυιό της αδελφής της Ηρακλούτος για 5400 δραχμές.[517] Στον P.Fantoni αρ.ευρ. 2 ο Στοτοήτις, γυιός του Τερσενούφι, πουλάει στην αδελφή του παππού του, Ταπιάμι, κόρη του Οννώφρη και εγγονή του Τερσενούφι, με κύριο τον γυιό της, το ένα τέταρτο οικίας με αυλή έναντι 200 δραχμών στη Σοκνοπαίου Νήσο. Το συμβόλαιο ακολουθεί τη

[516] Βλ.και Browne, *Aurelia Senpasis* 489-500.

[517] Για γυναίκες που πληρώνουν φόρο σπιτιού βλ. και P.Tebt. II 580, στον οποίο τέσσερα άτομα μεταξύ των οποίων και η Τεφορσαΐς πληρώνουν φόρο για μεταφορά περιουσίας που περιλαμβάνει και οικίες.

νομική μορφή της ομολογίας,[518] που χρησιμοποιείται σε τέτοιες περιπτώσεις. Παράλληλα, στον BGU II 601 η Τασουχάριον ενημερώνει τον αδελφό της Νείλο μεταξύ άλλων ότι χορήγησε «ἀσφαλίσματα» για ένα συγκεκριμένο σπίτι, που βρισκόταν κοντά σε έναν ναό της Δήμητρας, σε κάποιον Πτολεμαίο, βλ. στ. 6-9: *ὅτι δέδωκα δε /Πτολεμαίου καλαμεσιτὰ ἀσπά/λίσματα (l. ἀσφαλίσματα) τῆς οἰκίας εἰς τὸ Δημη/τρῖον.* Μάλιστα ζητάει από τον αδελφό της να την κρατάει ενήμερη σχετικά με το αν θα προχωρήσει σε δήλωση-απογραφή του εν λόγω σπιτιού.

Ιδιαίτερα σημαντικές κατά τη ρωμαϊκή περίοδο αναδεικνύονται οι αγοραπωλησίες μεταξύ γυναικών,[519] γεγονός που επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά τη σημαντική παρουσία τους στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου. Μια χαρακτηριστική περίπτωση απο τον πρώτο αιώνα διασώζει ο P.Fay. C, στον οποίο η Αφροδιτούς ζητά από κάποιον τραπεζίτη να πληρώσει σε δύο γυναίκες με το όνομα Χαριτίων 600 δραχμές για το ½ σπιτιού και αυλής στη Θεαδέλφεια, τα οποία αγόρασε από εκείνες. Παράλληλα, στον P.Lond. II 334 από τον δεύτερο αιώνα,[520] δύο ιέρειες με το όνομα Θασής και με κύριο η καθεμία τον σύζυγό της πωλούν σε μια τρίτη μερίδια από σπίτια στη Σοκνοπαίου νήσο, ενώ στον P. Eirene III (Prag. Gr. III 1150), επίσης του ίδιου αιώνα, διασώζεται η απογραφή ενός σπιτιού, το οποίο αγόρασαν απο την Ηραΐδα η Θερμουθάριων μαζί με την κόρη της με την παρουσία των επιτρόπων τους. Παράλληλα, στον SPP XX 12 η ιέρεια Άρτεμις πουλάει στην ανήλικη Ελένη οικία και αίθριο κατά τον δεύτερο αιώνα, στ. 12-24: *τὴν ὑπάρχου/σάν μοι κατὰ παράθεσι[ν] ḍι' ὑ/μῶν ἐν τῇ μητρο(πόλει) ἐπ' ἀ[μ]φόδ(ου)/ Μακεδόνων οἰκ[ί]αν καὶ αἴθριον/ βούλο(μαι) ἐξοικονο(μῆσαι) Ἑλένῃ τῇ/ καὶ Διδύ(μῃ) Πτολε(μαίου) τοῦ Σαμβᾶ ἀ/ πὸ ἀμφόδ(ου) Γυμνασί[ο]υ τει(μῆς) ἀργ(υρίου) (δραχμῶν) δισ/ χιλίων διακοσίων πρωτοπρα-/ ξίας οὔσης Μαρ [---] ἀφήλικι/ πρὸς τὴν οὖσαν τ[ῆ]ς Ἀρτ[έ]μειτος/ κα[τ]οχὴν [ἐ]λομ[έ]νης Ἀρποκρατίωνα/ Κρο[νί]ω[νος] τ[οῦ κ]αὶ Ἁρπ[οκρατίω]νος/ ἱερέα [εἰ]ς τὴν τοῦ ἀφήλικος ἐπιτρο(πήν).* Από τον τρίτο και τέταρτο αιώνα κυρίως έχουν σωθεί πλήθος συμβολαίων πώλησης με συμβαλλόμενα μέρη γυναίκες, οι οποίες φέρουν συνήθως τον τίτλο Αυρηλία ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής, καθώς ήδη από το 212 μ.Χ. βρίσκεται σε ισχύ το διάταγμα του Καρακάλλα, το οποίο παραχωρούσε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Έτσι, από τον τρίτο αιώνα ο P.Lips. I 3 παραδίδει διαγραφή τραπέζης υπογεγραμμένη από τον Αυρήλιο Δημήτριο

[518] Βλ. και Taubenschlag, *Law of Greco-Roman Egypt* 293.
[519] Βλ. και CPR I 223.
[520] Βλ.και CPR I 95 για αγοραπωλησία σπιτιού μεταξύ γυναικών κατά τον δεύτερο αιώνα.

τον βουλευτή και τραπεζίτη, η οποία αναφέρει ότι η Αυρηλία Τεσνεύς αγοράζει οικία μαζί με αυλή και χρηστήρια από την Αυρηλία Αρτεμιδώρα έναντι 500 δραχμών, στ. 8-10: *Αὐρηλίᾳ Τεσνεῦτι Ἀχιλλέως Ἥρωνος μητρὸς Εὖτος Διονυσίου ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως ἀναγρα(φομένῃ) ἐπὶ τοῦ α(ὐτοῦ) ἀμ[φόδ]ου συμπαρόντος αὐτ[ῇ] Αὐρ(ηλίου) Δημητρίο[υ/ τοῦ καὶ Κορνηλᾶ ἀπ]ὸ τῆς α(ὐτῆς) πόλεως τὴν ὑπάρχουσάν μοι ὁλόκληρον [ο]ἰκίαν καὶ αὐλὴν καὶ τὰ χρη[στ]ήρια καὶ ἀνήκοντα πάντα καὶ εἰσόδους καὶ ἐξόδους ἐν Ἑρμοῦ πόλει ἐπὶ τοῦ/ αὐτοῦ πόλεως λιβός.* Παρομοίως, στον P.PalauRib. 11, επίσης από τον τρίτο αιώνα, μια γυναίκα που χαρακτηρίζεται και πάλι Αυρηλία πουλάει στην επίσης Αυρηλία Απία ένα σπίτι που της ανήκει έναντι δύο χιλιάδων δραχμών, ενώ στον P.Ross.Georg. II 32 η Ισιδώρα πουλάει στη συνωνόματή της Ισιδώρα το ½ οικίας, το οποίο είχε προηγουμένως αγοράσει. Τα παραδείγματα από τον τρίτο αιώνα συνεχίζονται. Στον P.Oxy. IX 1199 η Αυρηλία Ιουλία Αρποκρατίαινα, με το δίκαιο των τριών τέκνων, αγοράζει από την Αυρηλία Θεωνίδα οικία, που της ανήκε από την κληρονομιά του πατέρα της, ενώ στον P.Münch. III 84 η Ηρακλούς, με κύριο τον άνδρα της, πουλάει ένα συμπόσιο[521] από κάποιο σπίτι, που βρίσκεται στο χωριό Ευημερία, στην ανήλικη Ταήσι με κύριο τον πατέρα της έναντι εκατό δραχμών. Παρομοίως, μια γυναίκα, της οποίας δεν διασώζεται το όνομα, πουλάει στην Σωτείρα οικία και αυλή.[522] Στον P.Vindob.Tandem. 26 η Θασής πουλάει στην Ταουήτι μερίδιο σπιτιού και αυλής στη Σοκνοπαίου Νήσο, το οποίο ειχε προηγουμένως αγοράσει από τον Στοτοήτι. Περνώντας στον τέταρτο αιώνα ο P.Sakaon 60 περιγράφει ότι η Αυρηλία Τιτανιανή πουλάει στην Αυρηλία Αρτέμιτα οικία, που είχε προηγουμένως αγοράσει από την Αυρηλία Αμμονάριον.[523] Όπως φάνηκε ήδη, σώζονται πολυάριθμα συμβόλαια αγοράς σπιτιών από γυναίκες κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ενώ σταδιακά από τον τρίτο και τέταρτο αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται κυρίως μόνες, χωρίς τη συναίνεση του κυρίου.

---

[521] Το *συμπόσιον* ήταν συνήθως ένα δωμάτιο στο σπίτι το οποίο χρησιμοποιούνταν για δείπνα ή διάφορες άλλες εορτές. Αναλυτικά βλ. Husson, *ΟΙΚΙΑ* 267-271.

[522] CPR I 102.

[523] Στ. 3-8: *ὁμολογεῖ Αὐρηλία Τιτανιανὴ Φιλαδέλφου μητρὸς Ἀρποκρατιαί/νης ἀπὸ ἀμφόδου Βιθυνῶν Ἄλλων Τόπων ὡς (ἐτῶν) μβ οὐλὴ ἀντικνημίῳ ἀριστερῷ, χωρὶς κυρίου χρημ(ατίζουσα) τέκνων δικαίῳ, Αὐρηλίᾳ Ἀρτέμιτι Παησίου μητρὸς Ἡρῶτος ἀπὸ κώμης/ Θεαδελφίας, καὶ αὐτῇ ὁμοίως χωρὶς κυρίου χρημ(ατιζούσῃ) τέκνων δικαίῳ, πεπρακέναι τὴν ὁμολογοῦσαν Τιτανιανὴν τῇ Ἀρτέμιτι ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὴν ὑπάρχουσαν αὐτῇ/ ἀγοραστὴν κατὰ δημόσιον χρηματισμ[ὸ]ν τελειωθέντα διά τε τοῦ ἐνθάδε μνημονίου καὶ τῆς τῶν ἐνκτήσεων βιβλιοθήκης τῷ δ (ἔτει) τῆς Πρόβου βασιλείας μηνὶ Μεχεὶρ ιβ παρὰ Αὐρηλίας/ Ἀμμωναρίου Διδύμου μητρὸς Ἡρακλοῦτος ἀπὸ ἀμφόδου Θαραπίας, χωρὶς κυρίου χρημ(ατιζούσης) τέκνων δικαίῳ, ἐν τῇ μητροπόλει ἐπ᾽ ἀμφόδου Θηβαίων οἰκίαν σὺν χρηστηρίοις ἐπὶ τοῖς οὖσι/ αὐτῆς μέτροις καὶ πηχισμοῖς καὶ θεμελίοις καὶ τίχαισι καὶ φωσφορίαις καὶ εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις καὶ ταῖς ἄλλαις χρήσεσι καὶ δικαίοις πᾶσι, κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρει νῦν συνήθειαν.*

Μίσθωση σπιτιών

Ενώ νωρίτερα είδαμε ότι οι γυναίκες δεν συνήθιζαν να μισθώνουν κτήματα για να τα καλλιεργήσουν μόνες τους, είναι διαφορετική η κατάσταση, όσον αφορά στα σπίτια και οικόπεδα. Σε περίπτωση, λοιπόν, που δεν διέθεταν κατοικία ή χρειάζονταν κάποιο δωμάτιο για διάφορους λόγους αναγκάζονταν να καταφύγουν στη μίσθωση. Στον P.Lips. II 130 από τις αρχές του πρώτου αιώνα, η Κολλεύς με κύριο τον πατέρα της, επιθυμεί να μισθώσει από τον Μαρσισούχο και την σύζυγό του Ταμαρρήτα, οι οποίοι είναι και οι δύο Πέρσες της επιγονής, το ½ κοινής και αδιαίρετης οικίας στην Τεβτύνη έναντι 24 δραχμών. Παρομοίως, στον P.Lond. III 1168 του δευτέρου αιώνα, η Στοτοήτις, Περσίνη της επιγονής, με κύριο τον αδελφό της Πεκύσι, μίσθωσε από εναν τρίτο αδελφό της μέρος οικίας, που του ανήκε απο τον πατέρα τους. Από τον τρίτο αιώνα, συναντάμε στον BGU II 407 τη Νοήλια Λυκαρίαινα, η οποία μισθώνει από τον Αυρήλιο Φλαύιο μια οικία, ενω στον P.Genova I 22 η Αυρηλία Άννις από την Οξύρρυγχο μίσθωσε από την Αυρηλία Νόννα ένα βαλάνειο από οικία, που της ανήκει έναντι 35 ταλάντων. Παρομοίως από τον τον τρίτο αιώνα, ο P.Lond. III 954 αναφέρει ότι η Αυρηλία Ερμιόνη μισθώνει από κάποιον Αυρήλιο ψιλό τόπο για πέντε χρόνια έναντι 40 δραχμών τον χρόνο.[524] Παράλληλα, στον P.Giss. I 52 του τετάρτου αιώνα η Αυρηλία Παήσις επιθυμεί να μισθώσει από την Αυρηλία Αθηνοδώρα ένα κελάρι (*κέλλαν*)[525] που της ανήκει με σκοπό την *οἴκησιν* και *χρῆσιν*, στ. 3-10: *βο\ύ/λομαι/ [έκουσίως καὶ αὐθαιρέτως μ]ισθώσασθαι [π]αρ' ἡμῶν ἐφ' [ἑ]/[νιαυτὸν ἕνα λογι]ζ[όμ]εν[ο]ν ἀπὸ το\ῦ/ ὄντος μηνὸς Τῦβι τῆς/ [ἐνεστώσης] ἑνδεκάτης ἰνδικτιόνος κέλλαν μίαν/ [ἀπὸ τῆς ὑπαρ]χο\ύ/σης ὑμῖν οἰκίας ο\ὖ/σαν ἐν τῷ πυλῶνι/[---]ν ἐπ' ἀ[μ]φόδο\υ/ Φρο\υ/ρίο\υ/ Λ[ιβ]ὸς πρὸς οἴκησ[ι]ν/ [ἐμὴν καὶ χρῆσιν] ἐνοικίο\υ/ κατὰ μηνας ἀργυρίο\υ/ ταλάντων/ [---]. [δ]ηναρ(ίων). [. .]·* Για μίσθωση κελλαριού κάνει λόγο και ο P.Kell. I 32 από τον τέταρτο αιώνα, στον οποίο η Αυρηλία Μάρσις μισθώνει ένα κελλάρι από το σπίτι του Αυρηλίου Ψάιτος και αναφέρει ότι το ενοίκιο θα δοθεί σε είδος. Όπως φαίνεται, η Μάρσις χρειάζεται το δωμάτιο για αποθήκη και όχι για να μείνει και πιθανόν διαθέτει ή μισθώνει επίσης αγροτική γη για καλλιέργεια. Ακόμη,

[524] Στ. 7-21: *βούλομ[αι] έκου[σίω]ς —?/μισθώσασθαι παρὰ σοῦ ἐπ' ἔτη [πέ]ντε/ ἀπὸ τοῦ ὄντος μηνὸς Χοιὰκ το[ῦ ἐν]εστῶ/τος α (ἔτους) ψιλὸν τόπον οὗ μέτρα [νό]τον/ ἐπὶ βορρᾶ πη[χ]ῶν ἕξ , παλεστ[ῶ]ν δύο, /λίβα ἐπ' ἀπηλιώτην ὀ[κ]τὼ ἐν Ἑ[ρ]μου/πόλει ἐπ' ἀμφόδου Φρουρίου [Ἄπη]λ(ιώτου)/ ἐκ λιβὸς πρὸς τῷ νότῳ τῆς οἰκ[ί]ας/ πρὸς χρῆσιν [ἐ]νοικί[ου] ἑκάστ[ου] ἐνι/αυτοῦ δραχμῶν τεσσεράκοντ[α] ἅσπερ/ ἀποδώσω σοι κατ' ἔτος ἀνυπ[ε]ρθέ/τως καὶ ἀκοιλάντως, ἐπὶ τέλει δ[ὲ] τοῦ/ πενταετοῦς χρόνου παραδ[ώσω] σο[ι]/ τὸν τόπον [ὡς] παρείλ[η]φα κ[αὶ ἐρω]/ τηθεῖσα διὰ τοῦ πατρὸς ὡμολό[γησ]α.*

[525] Για την κέλλα βλ. Husson, *ΟΙΚΙΑ* 136-147.

στον P.Benaki 2 (= SB XXVI 16684) η Αυρηλία Σία του τέταρτου αιώνα μισθώνει από τους κληρονόμους του Διοσκόρου οικία με *χρηστήρια* για ένα έτος έναντι 750 μυριάδων αργύρου ετησίως,[526] ενώ στον SB IV 7445 η Αυρηλία Νόννα μισθώνει ολόκληρη οικία με *χρηστήρια* έναντι 4.500 αργυρών δηναρίων.[527] Λίγο μεταγενέστερος είναι ο P.Oxy. XVI 1957, που διασώζει ένα συμβόλαιο μισθώσεως δωματίων από τον πέμπτο αιώνα. Η Διδύμη μισθώνει δύο δωμάτια συμποσίων και ένα ακόμη τρίτο δωμάτιο, τα οποία ανήκουν στον Φλάβιο Φλαβιανό. Είναι ενδιαφέρον το ότι συνάπτει το συμβόλαιο χωρίς κύριο, αλλά με την παρουσία ενός άνδρα που υπογράφει εκ μέρους της, καθώς δεν γνώριζε γράμματα.

Μερικές φορές, ωστόσο, οι γυναίκες μισθώνουν κάποιο σπίτι ή δωμάτιο για λογαριασμό τρίτου. Ενδεικτικά, στον P.Berl.Zill. 5, μια γυναίκα θέλει να νοικιάσει δύο δωμάτια σε ένα σπίτι για λογαριασμό κάποιου στρατιώτη που βρίσκεται στην Ερμούπολη. Δεν είναι ξεκάθαρο στο κείμενο αν πρόκειται για υπενοικίαση ή αν απλώς η Αυρηλία Ειρήνη εκπροσωπεί τον Λυκαρίονα, επειδή ο τελευταίος αδυνατεί να παραστεί. Στον P.Fouad. I 44 συναντάμε μια ξεχωριστή περίπτωση, κατά την οποία η Διδύμη, με κύριό της τον Επίμαχο, δανείζει χρήματα στον Λούκιο και συνάπτει συμβόλαιο με τη μορφή *συγχωρήσεως* για δικαίωμα αντιχρήσεως[528] της οικίας του οφειλέτη έναντι δανείου. Όπως περιγράφεται, η αντίχρηση εγγυάται την πληρωμή μόνο των τόκων, στ. 7-18: *συγχωροῦμ̣εν πρὸς ἀλλήλους ἐπὶ τ(οῖσ)/δε ὥστε πα [---] κλη[.]εω̣.[..] τῆς Διδύμης δάμ̣ειον/ [ἀργυρίου σ]εβαστοῦ καὶ πτολεμαικοῦ δραχμὰς/ κον αὐτὸν ἀντὶ τῶν τούτων τόκων/ [ἐάσειν τὴν Διδύμ]ην καὶ τοὺς παρ' αὐτῆς ἐνοικεῖν ἐν τῶι ἐπι/[βάλλοντι τῷ Λουκίῳ μ]έρει πατρικῆς οἰκίας τῆς οὔσης ἐπὶ τοῦ ἐν/ [Ὀξυρύγχων πόλει---] Σαραπείου ἐν λαύρᾳ Ἑρμαίου ἐπὶ χρόνον ἔτη/[--- ἀπὸ μηνὸς Σ]εβαστοῦ τοῦ ε (ἔτους) Τιβερίου Κλαυδίου/ [Καίσαρος Σεβαστοῦ] Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος, τῶν̣ τῆς οἰκί/[ας δημοσίων κατὰ τὸ ἐ]πίβαλ[λο]ν τῶι Λουκίωι μέρος ὄντων/ [πρὸς τὴν Διδύμην, μὴ ἐξεῖναι δὲ] τῶι Λουκίωι ἐγβάλλειν(τ(ὴν)/ [Διδύμην καὶ τοὺς παρ' αὐτῆς ἐ]ντὸς τοῦ χρόνου*. Παρόμοια περίπτωση περιγράφεται και στον P.Mich. III 188, ο

[526] Για την τιμή του ενοικίου πβ. και BGU III 940, στον οποίο ένα δωμάτιο στην Ηρακλεόπολη του 398 μ.Χ. εκμισθώνεται με ενοίκιο 1.800 μυριάδες δηναρίων.

[527] Για μίσθωση σπιτιού απο γυναίκα κατά τον τέταρτο αιώνα βλ. και PSI V 467. Σχετικά με το δηνάριο, να αναφερθεί ότι στη ρωμαϊκή Αίγυπτο αποτελούσε επίσημη νομισματική μονάδα, χωρίς όμως ποτέ να τεθεί σε κυκλοφορία. Βλ. και West-Johnson, *Currency* 72.

[528] Στη ρωμαϊκή εποχή η *άντίχρηση* εμφανίζεται σε συνδυασμό με κάποια υποθήκη ή υπάλλαγμα. Δηλαδή ο δανειστής είχε το δικαίωμα να διατηρήσει την κατοχή του υπαλλάγματος. Η *άντίχρηση* στην ενοίκηση θεωρείται αληθινό δικαίωμα και υποβαλλόταν σε παράθεση στη βιβλιοθήκη εγκτήσεων, έτσι ώστε ο οφειλέτης να μην μπορεί να αποξενώσει τα σπίτια ή τα δωμάτια μέχρι να αποπληρώσει το δάνειο. Βλ. αναλυτικά Taubenschlag, *Law of Greco-Roman Egypt* 286-291.

οποίος διασώζει επίσης δάνειο με συμφωνία αντίχρησης σπιτιού. Συγκεκριμένα, ο Ερμάς λαμβάνει από την Ταπεκύσι δάνειο 300 δραχμών και της παραχωρεί το δικαίωμα να χρησιμοποιεί ένα οίκημα που του ανήκει στο χωριό Βακχιάς. Ο όρος *οἰκοπεδο*[529] δεν καθιστά σαφή τη φύση της περιουσίας. Θα μπορούσε να είναι κάποιο σπίτι που ήδη υπήρχε ή κάποιο που επρόκειτο να κτιστεί. Ωστόσο, το κτίριο πρέπει να είχε δωμάτια κατοικήσιμα, καθώς παραχωρείται στην Ταπεκύσι το δικαίωμα να ζήσει εκεί με τους δικούς της ή να το νοικιάσει, στ. 12-16: *καὶ βεβ/[αιοῦν τὸν ὁμ]ολογοῦντα καὶ τοὺς παρ' αὐτοῦ τῇ Ταπεκύσι καὶ τοῖς παρ' αὐτῆς τὰ κατὰ τὴν ἐνοίκησιν/ [ταύτην πάσῃ] βεβαιώσι καὶ παρεχέσθωι <ὁ> ὁμολογῶν μηδένα /κολύονταΤαπεκῦσιν μηδὲ τοὺς παρ' αὐτῆς/ [ἐνοικοῦντας κα]ὶ ἑτέρους ἐνοικίζοντας καὶ τὰ ἐνοίκια ἀποφερομένους καὶ χρωμένους τοῖς αὐτῶν χρηστηρίοις/ [πᾶσι ἀκωλ]ύτως.* Η διάρκεια του δανείου δεν καθορίζεται στο συμβόλαιο και εξαρτάται από τον ίδιο τον Ερμά. Πιθανόν ο πραγματικός σκοπός του συμβολαίου είναι να παραχωρηθεί στην Ταπεκύσι το δικαίωμα να ζήσει στο σπίτι και το δάνειο αποτελεί στην ουσία το ενοίκιο.[530] Όπως φαίνεται, η γυναίκα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το σπίτι, καθώς η οικογένεια της κατείχε το γειτονικό ακίνητο στα δυτικά, ενώ για κάποιο διάστημα κατείχαν και τμήμα του συγκεκριμένου σπιτιού. Μετά τον θάνατο του Ερμά, η Ταπεκύσις έκανε νέο συμβόλαιο ενοικήσεως με τη νέα ιδιοκτήτρια, την Ταυρίδα.[531] Τελικά, λίγο πριν το 131 μ.Χ., η Ταπεκύσις απέκτησε όλο το σπίτι μέσω ανταλλαγής.[532]

Διάθεση της ακίνητης περιουσίας

Όπως απέδειξε η μέχρι τώρα έρευνα των παπυρικών πηγών, οι γυναίκες διέθεταν την ιδιοκτησία ενός σημαντικού μέρους των συνολικών σπιτιών, κυρίως στα χωριά της Αιγύπτου, την οποία αποκτούσαν κατά κύριο λόγο μέσω της αγοράς, ενώ σε μικρότερη κλίμακα με τη μορφή της προίκας και της κληρονομιάς απο την οικογένειά τους. Το ενδιαφέρον μας τώρα θα στραφεί στην αξιοποίηση της περιουσίας αυτής από τις γυναίκες ιδιοκτήτριες, καθώς και στους ενδεχόμενους περιορισμούς που επιβάλλονταν στην άσκηση των εμπράγματων δικαιωμάτων τους.

---

[529] Βλ. και Husson, *OIKIA* 209-211.
[530] Βλ. Keenan − Manning − Firanko, *Law and Legal Practice* 267-268 (5.51.).
[531] Βλ. P.Mich. III 189.
[532] Βλ. P.Mich. III 180.

Πώληση σπιτιών

Βλέποντας ότι η παρουσία των γυναικών είναι ισχυρή στις αγοραπωλησίες σπιτιών, είναι εύλογο να σκεφτεί κανείς οτι πολλές φορές αποκτούσαν την περιουσία αυτή με σκοπό να την πουλήσουν μεταγενέστερα και να εξασφαλίσουν οικονομική δύναμη. Στα συμβόλαια πώλησης σπιτιών οι γυναίκες εμφανίζονται πολύ συχνά, άλλοτε μόνες τους και άλλοτε από κοινού με τον σύζυγό τους. Η παρουσία του κυρίου τους είναι επίσης ενδεικτική του φαινομένου της γυναικείας επιτροπείας, το οποίο ωστόσο άρχισε σταδιακά να υποχωρεί απο τον τρίτο αιώνα και μετά.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, στις οποίες μια παντρεμένη γυναίκα αποφασίζει να πωλήσει κάποιο σπίτι, που της ανήκει, ενεργεί με την κηδεμονία του συζύγου της. Ενδεικτικά παραδείγματα από τον πρώτο αιώνα ο PSI VIII 912, στον οποίο η Ταμύσθα, με κύριο τον άνδρα της, πωλεί στον Διονύσιο τα 2/5 πατρικής οικίας με αυλή, καθώς και ο P.Mich. V 257, όπου η Διδύμη, με κύριο τον σύζυγό της, πουλάει στον Μαρρήτα το 1/3 ¼ οικίας δίστεγης και αυλής στο χωριό Ταλεί, στ.1-4: *Διδύμη Πε[τ]εσούχου Χαμβουχις μετὰ κυρίου τοῦ ἀνδρός μου Ἁρπουώνσιος Ὀρσεῦτος ὁμολογῶι πεπρα/κέναι Μαρῆτι Διονυσίου Καμβουχις τὸ ἐπιβάλλον μοι μέρος τρίτον ἀπὸ τετάρτου μέρους οἰκίας τρι-στέγου καὶ αὐλῆς καὶ τῶν συνκυρώντων πάντων ἐν Ταλεὶ κοινῶν καὶ διερέτων, ὧν γίτονος τῆς/ ὅλης οἰκίας καὶ αὐλῆς*. Έτσι, και πάλι από τον πρώτο αιώνα στον PSI XIII 1320 η Ταβούς, με κύριο τον σύζυγό της, πουλάει στον Πανομιέα ½ πατρικής οικίας δίστεγης με αυλή, ενώ στον SB XII 10784 μια γυναίκα, με κύριο επίσης τον σύζυγό της, πουλάει και πάλι ¼ οικίας που της ανήκει και προήθλε από τη μητρική της κληρονομιά έναντι 270 αργυρών ταλάντων,[533] τα οποία θα πληρωθούν σε χρυσό σε κάποιον τρίτο. Επιπλέον, στον P.Mich. V 298 η Ταασούς, υπό την επιτροπεία του συζύγου της Κρονίωνα, πουλάει στον Ποταμώνα το 1/5 από τρίστεγη οικία και αυλή από την οποία εξαιρούνται δύο αποθήκες που ανήκουν σε τρίτους, ενώ στον SPP XX 50 του δεύτερου αιώνα η Αφροδίτη Βερενίκη, με επίτροπο τον σύζυγό της, πουλάει σε κάποιους άνδρες γη και σπίτια που της ανήκουν στη Φυλακιτική νήσο, τα οποία προέρχονται από την προίκα που της έδωσε η μητέρα της. 'Ετσι και στον PSI VIII 913, μια γυναίκα, της οποίας δεν διασώζεται το όνομα, με κύριο τον σύζυγό της, πουλάει στον Ποτάμωνα το 1/5 οικίας τρίστεγης και αυλής, ενώ στον

[533] Για τη σχετικά υψηλή τιμή του σπιτιού βλ. Parassoglou, *Sale of House* 53. Ο Parassoglou χρονολογεί τον πάπυρο στο πρώτο τέταρτο του τετάρτου αιώνα μ.Χ., μετά το διάταγμα του Διοκλητιανού του 301 μ.Χ.

P.Mich. V 295 η Θασώς, και πάλι με κύριο τον σύζυγό της, πουλάει στον Παχήν μία αίθουσα συμποσίου και μία αποθήκη από ένα σπίτι στην Τεβτύνη, το οποίο απέκτησε από την κληρονομιά του πατέρα της. Από τον τέταρτο αιώνα, στον SB XIV 12021 συναντάμε μια ακόμη γυναίκα, με κύριο τον συζυγό της, Αυρήλιο Ιωάννη, η οποία πουλάει το ½ οικίας και αιθρίου, ενώ στον SB XVI 12289 η Αυρηλία Πτολεμαΐς, όχι με κύριο αυτήν τη φορά, αλλά με συνεστώτα τον συζυγό της, πωλεί στον Αυρήλιο Φίλιππο οικία με αίθριο έναντι 13 ταλάντων.

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, με βάση το αιγυπτιακό δίκαιο ο σύζυγος παρείχε ορισμένες φορές την περιουσία του ως ενέχυρο κατά τη σύναψη του γάμου, προκειμένου να λάβει ορισμένο χρηματικό ποσό από την οικογένεια της νύφης. Στις περιπτώσεις αυτές, η σύζυγος είχε δικαιώματα στην περιουσία του συζύγου και εάν ο τελευταίος επιθυμούσε να πουλήσει ή να εκμισθώσει αυτή την περιουσία, όφειλε να λάβει πρώτα τη συναίνεσή της. Ενδεικτικά παράδειγματα είναι τρία κείμενα από τον πρώτο αιώνα, στα οποία διασώζονται η πώληση ενός σπιτιού, που ανήκει από κοινού σε τέσσερα αδέλφια και δύο ακόμη άντρες. Η σύζυγος του ενός από τους ιδιοκτήτες, του Ορσεύτος, δίνει τη συναίνεσή της για την πώληση της ακίνητης περιουσίας.[534] Παρομοίως, στον P.Mich. V 277 ο Κρονίων πουλάει στον αδελφό του Απολλώνιο οικία μονόστεγη, που του ανήκει στην Τεβτύνη, και η δικαιοπραξία πραγματοποιείται και πάλι με την συναίνεση της συζύγου του ονόματι Ταμαρρής, *εὐδοκεῖ δὲ ἡ γυνηι μου/ Ταμαρρῆς Ὀρσεῦτος μητρὸς Τααρμιύσιος τῆι πράσι ταύτῃ καὶ μὴ ἐπελεύσεσθαι ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον μη/δ' ἐνκαλέσιν μηδὲ ἄλλον ὑπὲρ αὐτῆς καθὼς πρόκειται.*

Όταν λοιπόν δεν υπάρχει σύζυγος, οι γυναίκες εμφανίζονται στις πωλήσεις σπιτιών, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, με άλλους άρρενες συγγενείς ως επιτρόπους. Στον P.Fay. XXXI η Άπια, με κύριο τον γυιό της αδελφής της, στέλνει ειδοποίηση στους βιβλιοφύλακες οτι θέλει να πουλήσει στον Σωκράτη το 1/5 μιας οικίας, καθώς και ένα διαμέρισμα που της ανήκουν. Παρομοίως, στον P.Mich. V 296 η Ταορσεύς, με κύριο τον αδελφό της, πουλάει το ½ σπιτιού στην Τεβτύνη στον Ψοσνεύτα, το οποίο ήρθε στην ιδιοκτησία της μέσω της κληρονομιάς του πατέρα τους, ενώ στον SB XXVI 16478 η Αυρηλία Διονυσάριον, με κύριο τον Αυρήλιο Πτολεμαίο, πουλάει στον επίσης Αυρήλιο Πτολεμαίο δύο οικίες που της ανήκουν με εξέδρα[535]

---

[534] Βλ. P.Mich. V 269.4-5: *καὶ εὐδωκῖ(*) μου ἡ γυνὴ Ταμαρῆς Αὐνήους τῇ πράσι(*) ταύτῃ καὶ μὴ ἐπελεύσασθα(*) ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρό/νον μηδὲ ἐνκαλέσιν(*) μηδὲ ἄλλον ὑπὲρ αὐτῆς καθὼς πρόκιται.* Πρβλ. και το συμβόλαιο γάμου P.Oxy. III 497 από τον δεύτερο αιώνα, στ. 2-3*: πωλεῖν οὐδὲ ὑποτίθεσθα]ι οὐδ' [ἄλλως κ]αταχρηματίζειν/ [χωρὶς εὐδοκούσης τῆς Ἀμμωνοῦτος.*

[535] Βλ. Husson, *Oikia* 73.

έναντι 332 δραχμών. Παράλληλα, στον SB XVI 12957 η Τααρπαγάθης, με επίτροπο έναν συγγενή της, πωλεί στον Στοτοήτι οικία που της ανήκει στη Σοκνοπαίου νήσο έναντι 300 δραχμών, ενώ στον PSI XIII 1319 η Θαήσις, με κύριο τον συγγενή της Σαταβούτα, πουλάει στον Πισάιτα μία οικία με στέγη και αυλή, που έχει στη Σοκνοπαίου νήσο έναντι 220 δραχμών, στ. 4-11: *ὁ]μολογεῖ Θαῆ/[σις Πισάιτος --- ὡς ἐτῶν π]εντηκοντατριῶν φακὸς/ [καρπῷ(?) ἀριστερῷ μετὰ κυρίου τοῦ ἑαυτῆς συ]γγενοῦς [Σ]αταβοῦτος/ [τοῦ Ἐριέως ὡς ἐτῶν εἰκοσιὲξ οὐλὴ ἀντικ]νημίῳ δεξειῷ Πισάι/[τι Καλατύτου τοῦ Στοτοήτιος ὡς ἐτῶν τ]εσσερακονταδύ[ο] /[οὐλὴ ὀφρύι ἀριστερᾷ πεπρακέναι τ]ὴν ὁμολογοῦσα[ν]/ τ[ὴν ὑπάρχουσαν αὐτῇ ἐπὶ τῆς Σοκν]οπαίου Νήσου οἰκ[ί]/[αν(?) στεγον καὶ αὐλὴν ἐκ τοῦ πρὸς ἀ]πηλειώτην μέρος/ [μετὰ τῶν συγκυρόντων πάντων.* Το ενδιαφέρον του κειμένου έγκειται στο γεγονός ότι στο δεύτερο τμήμα του διασώζει δάνειο 220 δραχμών που χορήγησε ο Πισάις στη Θαήσι, στ. 41-51: *ἐδάνισεν Πι/σάεις Καλατύτου ὡς ἐτῶν τεσσερα/κονταδύο οὐλὴ ὀφρύι ἀριστερᾷ/ Θαήσι Πι[σάι]τος Περσίνης ὡ[ς ἐτ]ῶν/ πεντηκ[ον]τατριῶν φακὸς [καρπ(?)]ῷ ἀρ/ιστερῷ μ[ε]τὰ κυρίου τοῦ ἑαυτῆ[ς] συνγε/νοῦς Σαταβοῦτος τοῦ Ἐριέως ὡς ἐτῶν εἰ/κοσιέξ , οὐλὴ ἀντικνημίῳ δεξιῷ,/ ἀργυρίου ἐπ[ισ]ήμου νομίσματος κεφαλαίου/ δραχμὰς διακοσίας εἴκοσι τ[ό]κου δρα/χμιαίου τῇ μνᾷ τὸν μῆνα ἕκαστον*. Παρομοίως, και στον SB XII 10804 (= P.Dim. III 23) διασώζεται ένα ελληνικό δάνειο με δημοτική πώληση σπιτιού: ο Στοτοήτις είναι ο αγοραστής και δανειστής, ενώ από την άλλη μεριά βρίσκουμε την Σουήρι, η οποία είναι η πωλήτρια και οφειλέτης ταυτόχρονα, μαζί με τον σύζυγό της Οννόφρι, ως κύριό της, αλλά και συνοφειλέτη. Η βασική αιτία σύναψης του ανωτέρω συμβολαίου, καθώς και άλλων παρόμοιων, είναι η εγγύηση ενός δανείου, καθώς ο σκοπός της πώλησης είναι να παράσχει στον δανειστή την αναγκαία εμπράγματη ασφάλεια. Επομένως, όπως καταλαβαίνουμε, με την αποπληρωμή του δανείου η πώληση του σπιτιού θα καθίστατο άκυρη (*ὠνή ἐν πίστει*).[536] Ενδεικτικό της ευνοϊκότερης θέσης που διέθετε η γυναίκα στο αιγυπτιακό δίκαιο είναι το ότι η Σουήρις στο ελληνικό συμβόλαιο ενεργεί με κύριο τον σύζυγό της, ενώ στο δημοτικό ενεργεί μόνη της.

Από τους παπύρους δεν λείπουν και πωλήσεις σπιτιών από γυναίκες σε άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Στον SB X 10571 η Τααρπαγάθης, με κύριο τον άνδρα της

[536] Το ελληνοαιγυπτιακό δικαίωμα επίσχεσης συναντάται με διάφορες μορφές στους παπύρους. Μία από αυτές είναι και η ελληνική *ὠνή ἐν πίστει*, η οποία στο ρωμαϊκό δίκαιο αποκαλούνταν *fiducia*. Δηλαδή ο τίτλος που είχε δοθεί ως εμπράγματη ασφάλεια για κάποιο δάνειο περνούσε αμέσως στον ενεχυρούχο δανειστή με αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη η επαναφορά του τίτλου με τη ρύθμιση του χρέους. Αναλυτικά βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 271-274.

Πακύσι, πουλάει στον ανήλικο γυιό της Πακύσι σπίτι με αυλή που έχει στη Σοκνοπαίου Νήσο έναντι 500 δραχμών. Ο γυιός ενεργεί με φροντίστρια τη γιαγιά του από τη μεριά του πατέρα, στ. 2-7: *ὁμολογεῖ Ταα̣ρπαγάθης Ἐριέω̣ς τοῦ Ἐριέως/. . . [. . . οὐ]λὴ πτέρνη ποδὸς [δε]ξι[ο]ῦ μετὰ κυρίου το[ῦ] ἀ̣νδρὸς Πακύσεως Σα̣ταβοῦτος τοῦ {τοῦ} Ἀνχώφε̣ως ὡς ἐτῶν τριάκον/τα ἓξ [λευ]κὸν ὀφθαλμοῖς ἀμφοτέρωις τῷ ἑαυτῆς υἱῷ Πακύσι Πακύσεως ἀφήλικι διὰ φρον[τ]ι̣στρί̣α̣ς τῆς κ̣α̣[τὰ] πατέρα ἑαυ/της μά[μμ]ης Τανεφρέμμεως, πάντων ἱερέων θεοῦ κώμης Σοκνοπαίου Νήσου, πεπρακέν̣α̣ι τῷ ἀ[φή]λικι ἑαυτῆς/[υἱ]ῷ Πα[κύσ]ι τὴν ὁμ[ο]λογοῦσαν Ταα̣ρπαγάθην κατὰ τήνδε τὴν ὁμολογίαν ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρ[όν(ον)] τα ὑπαρ/[χ]οντα [αὐ]τ̣ῇ ἐν τῇ [π]ρ[ο]γ̣εγραμμ[έ]νῃ κώμῃ Σ̣οκνοπαί[ο]υ Νήσου οἰκίαν καὶ αὐλὴν μητρικὴν καὶ τὰ σ[υ]νκ[ύ]ροντ[α] πάν[τα]*. Όπως μαρτυρεί το κείμενο, η μητέρα διαλέγει να πουλήσει ακίνητη περιουσία στον γυιό, αντί να την παραχωρήσει για παράδειγμα με δωρεά. Η γιαγιά του η Τανεφρέμμις αγοράζει, όπως φαίνεται, αυτήν την ακίνητη περιουσία ως δώρο στον εγγονό της και στο κείμενο δηλώνεται ρητά ότι πρόκειται για δώρο. Σε αντίθετη περίπτωση θα εθεωρείτο η γιαγιά του Πακύσι ως νόμιμη κυρία της περιουσίας.[537] Όμοια είναι και η περίπτωση του P.Mich. V 290, στον οποίο η Ταμύσθα πουλάει τα 2/5 από δίστεγη οικία, που βρίσκεται στο χωριό Ταλεί, στον γυιό της Διονύσιο. Επιπλέον, στον SB XXII 15472 βλέπουμε την Ταα̣ρπαγάθη, την ιέρεια, με κύριο τον γυιό της, να πουλάει στον ανήλικο ανηψιό της Εριέα οικία και αυλή, που κληρονόμησε από τον σύζυγό της έναντι 600 δραχμών, ενώ στον P.Mich. V 253 η Θερμούθις, η κόρη του Μαρεψήμι, με κύριο τον γυιό της Εύτυχο, υπογράφει δημοτικό συμβόλαιο για την πώληση του ½ από δύο δωμάτια στον γυιό της τον Εύτυχο τον πρεσβύτερο. Παράλληλα, στον P.Ryl. II 161 η Θασής πουλάει, με κύριο τον αδελφό της, στον άνδρα της κόρης της Στοτοήτι μερίδιο από δίστεγο παστοφόριο[538] με αυλή. Το παστοφόριο ήταν ενα είδος παρεκκλησιού ή μικρής κατοικίας ιερέα. Το ενδιαφέρον του κειμένου είναι ότι περιέχει την υπογραφή του κυρίου της πωλήτριας στη δημοτική γλώσσα και τη μετάφραση της στην ελληνική από τον γραφέα.[539]

Σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες πωλούν από κοινού με τους συζύγους τους περιουσία που τους ανήκει. Χαρακτηριστικά, στον P.Zauzich 39 ο Εριεύς και η σύζυγός του Θαήσις πωλούν στον Ψεναμούνι οικία δίστεγη στη Σοκνοπαίου Νήσο.

[537] Βλ. και Coles, *Papyri* 124-125.
[538] Για τα παστοφόρια βλ. Husson, *OIKIA* 221-223, Davoli, *Soknopaiou Nesos* 105 και Lippert, *Chapels, Chambers and Gateways* 159.
[539] Βλ. και Keenan – Manning – Firanko, *Law and Legal Practice* 115.

Ταυτόχρονα ο Ψεναμούνις τους δανείζει 260 δραχμές. Παρομοίως, στον P.Mich. V 330 ο Ψενκήβκις πωλεί μερίδια από σπίτια που προέρχονται από την πατρική κληρονομιά στον Δίδυμο. Η σύζυγός του Θενμαρσισούχος δίνει τη συναίνεσή της γι' αυτήν την δικαιοπραξία, ενώ απο κοινού λαμβάνουν δάνειο από τον Δίδυμο. Όπως αναφέρει το κείμενο, οι δύο αγοραστές έχουν το status του Πέρση της επιγονής.

Δεν είναι βεβαίως ολιγάριθμες οι περιπτώσεις στις οποίες γυναίκες προβαίνουν στις πωλήσεις των σπιτιών τους χωρίς κύριο,[540] γιατί διαθέτουν το δίκαιο των τριών τέκνων και είναι νομικά ικανές για τέτοιου είδους δικαιοπραξία. Οι μαρτυρίες αυτές έρχονται κυρίως από τον τρίτο και τέταρτο αιώνα. Ενδεικτικά, στον P.Erl. 76 του τρίτου αιώνα μια γυναίκα που χαρακτηρίζεται Αυρηλία, χωρίς κύριο, πουλάει ένα σπίτι σε τρίτους το οποίο προέρχεται από την κληρονομιά της μητέρας της, ενώ στον SB XVI 12289 η Αυρηλία Πτολεμαΐς, επίσης χωρίς κύριο, πουλάει στον Φίλιππο οικία με αυλή που της ανήκει έναντι 13 ταλάντων.

Από την άλλη, μερικές φορές ο πατέρας προχωρούσε στην πώληση ακίνητης περιουσίας που ανήκε στην ανήλικη κόρη του. Ενδεικτικό παράδειγμα ο SB XX 14681 του τρίτου αιώνα, όπου ο Αυρήλιος Δημήτριος πουλάει στους Αυρήλιους Σερήνο και Σεύθη μερίδιο οικίας και αυλής που ανήκει στην κόρη του Δημητρία. Πιθανόν η κοπέλα είναι ανήλικη και βρίσκεται υπό την κηδεμονία του πατέρα της, ο οποίος ενεργεί με γνώμονα τα συμφέροντα τα δικά της και της οικογένειάς τους. Παρών στη δικαιοπραξία είναι και ο σύζυγος της νεαρής Δημητρίας. Παρόμοια περίπτωση συναντάμε και στον SB X 10728, στον οποίο ένας άντρας με τον τίτλο Αυρήλιος πουλάει σε έναν άλλο άνδρα, επίσης με τον ίδιο τίτλο, ενα σπίτι που είχε αγοράσει στο όνομα[541] της κόρης του Αυρηλίας Αλεξάνδρας, η οποία βρίσκεται υπό την κηδεμονία του, στ. 3-10: *ὁμολογῶ πεπρα[κέ]ναι σοι ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον τὴν ὑπα[ρχο]ῦσάν μοι ἀγορασθεῖσαν/ [ὑπ' ἐμοῦ καὶ ἐν]ταχθεῖσαν ἐπ' ὀνόματος τῆς ἡμετέρας θυγατρὸς Αὐρηλίας Ἀλεξάνδρας οὔσης μου ὑπ[ὸ] τῇ χειρὶ κατὰ τοὺς Ῥωμαίων/ [νόμους πρότερον Α(?)]ὐρηλίου Παπνούθιος οὐετρανοῦ τῶν ἐντίμως ἀπολελυμένων πρὸ δὲ τῆς στρατιᾶς χρημ(ατίζοντος) οὕτως Παπνοῦθις/ [Π]ενγωοῦτος μη(τρὸς) Ταιώνιος ἀπὸ κώμης Ταλεεὶ τοῦ Ἀπολλωνοπολείτου κάτω νομοῦ τῆς Θηβαίδος/ [κατὰ --- ἀ]σφάλειαν γενομέην ἐπὶ τῆ[ς] ἐνεστώσης ὑπατίας μηνὶ Φαρμοῦθι κγ καὶ αὐτοῦ πρότερον*

[540] Βλ. και P.Kell. I 37, όπου η Αυρηλία Τακύσις χωρίς κύριο πωλεί το ¼ οικίας έναντι δύο ταλάντων σε κάποιον άνδρα με τον τίτλο Αυρήλιος. Δεν αναφέρεται ωστόσο, αν η απαλλαγή από την νομική επιτροπεία οφείλεται στο δίκαιο των τριών τέκνων.
[541] Βλ. και Thomas, *SB X 10728* 208-210.

Ἀ̣ὐ̣ρηλίας̣. . . . /. . μ̣η(τρὸς) Εἰρήνης ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως χωρὶς κυρίου χρημ(ατιζούσης) τέκνων δικαίω̣. . .τος κ̣α̣ὶ̣. . . .]/ [-Αὐρηλί]ου Διονυσίου Παρθερμουθίου ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως ἐν̣ τ̣ῇ̣ [αὐ]τ̣ῇ̣ π̣ό̣λει ἐπ' ἀμφόδο̣υ̣ Βορρᾶ Κρηπῖδος̣οἰκείαν/ [κε]νὴν ὑφ' ἣν κατάγυιόνσὺν χρηστερίοις πᾶσι.

Παράλληλα, σε ορισμένα κείμενα συναντάμε γυναίκες να πουλούν σπίτια από κοινού με άλλους συγγενείς, συνήθως τις κόρες τους ή τους αδελφούς τους. Στις περιπτώσεις αυτές, η κοινή περιουσία προέρχεται πιθανόν από οικογενειακή κληρονομιά. Στον SB I 5247 του πρώτου αιώνα η Ίσις και η κόρη της Εριεύς πωλούν το 1/5 οικίας μονόστεγης και αυλής και 1/5 ψιλού τόπου,[542] που τους ανήκουν, στον Στοτοήτι. Παράλληλα, στον BGU I 184 ένας αδελφός πουλάει μαζί με τις αδελφές του το 1/9 οικίας και αυλής στον ιερέα Πανεφρέμμι έναντι 60 δραχμών, ενώ στον P.Stras. IV 208 (= SB XXVIII 17081) ο Σαταβούς και οι αδελφές του Στοτοήτις, Ταήσις και Τεσενούφις, πωλούν στον Πανεφρόμμι μερίδιο από την πατρική οικία με αυλή στη Σοκνοπαίου Νήσο. Παρομοίως, στον P.Mich. V 304 η Ηράκλεια, με κύριο τον σύζυγό της, και μαζί με δύο ανηψιούς της και τον Απύγχι πουλούν στους Σαδάλα και Νίκωνα ½ σπιτιού και αυλής στο χωριό Θεογονίδα. Έτσι, και στον P.Ryl. II 313 ο Παπείς και η αδελφή του Τασόκις πωλούν στον Πανεφρίμμι το 1/6 ή 1/10 από ένα σπίτι με αυλή έναντι 32 δραχμών. Η περιουσία προέρχεται από την κληρονομιά του πατέρα τους. Με τον πάπυρο αυτό συνδέεται και ο P.Ryl. II 312 (= SB XXVIII 16905), καθώς πρόκειται για την πώληση γειτονικών ακινήτων.[543] Η Τεσενούφις, με κύριο τον σύζυγο της αδελφής της, δηλώνει στον Πανεφρίμμι ότι του πούλησε 2/15 σπιτιού και αυλής με ένα κεντρικό δωμάτιο έναντι 100 δραχμών. Την περιουσία την είχε αποκτήσει μέσω της κληρονομιάς της μητέρας της.[544] Επιπλέον, στον P.Oxy. X 1276 διασώζεται ένα συμβόλαιο σχετικό με την πώληση ½ σπιτιού στον ιδιοκτήτη του άλλου μισού έναντι 700 δραχμών. Συγκεκριμένα, ο Αυρήλιος Αγαθός και η Μεϊθούς, ενεργώντας χωρίς κύριο, πωλούν το ½ της οικίας τους στον Αυρήλιο Σερήνο, στ. 4-7: *ὁμ[ο]λο/γοῦμεν πεπρακέναι σοι ἀπὸ τοῦ νῦν εἰ[ς τὸ]ν ἀεὶ χρόνον τὸ ὑπάρχον ἡμ[ῖν] ἔξ ἴσου ἐ[ν]/τῇ αὐτῇ Ὀξυρύγχων πόλει ἐπ' ἀμφόδου Μυροβαλάνου ἥμι[σ]υ μέρ[ος] οἰκίας π̣α̣λ̣α̣[ι]ᾶ̣ς̣/ καὶ τῶν ταύτης χρηστηρίων πάντων κοινωνικῆς πρὸς σὲ κατὰ τὸ λοιπὸν ἥμισυ.* Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση που σώζει ο P.Mich. III 191 από τον πρώτο αιώνα. Η Θερμούθιον δανείζει στον σύζυγό της Διοσκούτα 200 δραχμές, πιθανόν ως

[542] Για τους ψιλούς τόπους βλ. και Husson, *Oikia* 293, Rossi, *ΨΙΛΟΙ ΤΟΠΟΙ* 42-56.
[543] Βλ. Litians, *Sales of Houses* 78-79.
[544] Βλ. Litinas, *Sales of Houses* 63-96.

αντιστάθμισμα της προίκας, η οποία δεν δόθηκε στον άγραφο γάμο που συνήψαν. Τα χρήματα αυτά προέρχονται από το μερίδιο σπιτιού που κληρονόμησε από τον πατέρα της και το οποίο πούλησε. Επίσης, η Θερμούθιον έδωσε 140 δραχμές στη μητέρα της από πώληση και πάλι τμήματος σπιτιού, ως επιστροφή ενός αντίστοιχου δανείου που είχε δώσει παλαιότερα η μητέρα της στον πατέρα της.

Όπως και παραπάνω, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις αγοραπωλησίες, όπου και τα δυο αντισυμβαλλόμενα μέρη είναι γυναίκες και ιδιαίτερα τις προερχόμενες από το χωριό Σοκνοπαίου νήσο, το οποίο εχει προσφέρει άφθονο παπυρολογικό υλικό σε ιδιωτικά συμβόλαια. Ενδεικτικά, από τον πρώτο αιώνα στον SB XIV 11895 η Θασής πουλάει στην Εριέα δίστεγη οικία και αυλή στη Σοκνοπαίου νήσο, ενω και στον SB XVIII 13579 η Σουήρις πουλάει στην Τεσενούφι το ½ οικίας μονόστεγης και αυλής επίσης στο ίδιο χωριό. Παρομοίως, στον P.Ryl. II 160 η Εριεύς πουλάει στην Εισαρούτα τα 2/5 δίστεγης οικίας που της ανήκει στο ίδιο χωριό, αλλα και στον P.Ryl. II 160b η Τανομιεύς πουλάει στις Σαταβούτα και Τεσενούφι τρίστεγη οικία, που της ανήκει στη Σοκνοπαίου Νήσο. Στον P.Ryl. II 160c[545] συναντάμε τη Θαήσι να πουλάει στην Τανεφρύμμη μονόστεγη οικία στη Σοκνοπαίου Νήσο. Ταυτόχρονα η Τανεφρύμμις, με κύριο τον γυιό της, δανείζει στη Θαήσι, που χαρακτηρίζεται Περσίνη της επιγονής, 100 δραχμές. Από τον δευτερο αιωνα, στον BGU XI 2092 αναφέρεται ότι η Ηράκλεια, με κύριο τον γυιό της, πουλάει μέρος ενος σπιτιού στην Θερμουθάριον έναντι 600 δραχμών, ενώ στον CPR I 206 η Νεμεσούς πωλεί στη Νικαρίωνα τμήμα σπιτιού που κληρονόμησε από την αδελφή της. Αξίζει να αναφερθεί και ο CPR I 223 από τον δεύτερο επίσης αιώνα, όπου τρεις γυναίκες -η Άπια, η Ζωΐς και η Ισαρίον- πωλούν στην Πτολεμαΐδα οικίες και μερίδια από σπίτια με την παρουσία των αντίστοιχων επιτρόπων τους στ. 7-9: *πεπρακέναι τὰς ὁ]μολογοῦσας ἡ [μὲν Ἀπία κ]αὶ [Ζω]ὶς κοι[νῶς ἐξ ἴσ]ου ἕνατον μέρος ἡ δὲ Ἰσάριον [τριακονθ]εκτον μέρος το[ῦ]/ [-οἰκ]ίας καὶ αἰθρίου [καὶ τῶν] συνκυρ[ούντων . . . πάντ]ων ἐπ' ἀμφόδου Βουταφίου [πλησίον τοῦ] ἱ[ε]ροῦ λεγομένου/ ουν το[. . . . .]*. Οικονομική δραστηριότητα γυναικών περιγράφεται και στον P.Gen. II 116 του τρίτου αιώνα. Η Αυρηλία Γερμανία, χωρίς κύριο, πουλάει στην Αυρηλία Αμμονάριον οικία καινούργια με αυλή και αίθριο, καθώς

[545] Βλ. και P.Ryl. II 162 όπου και πάλι η Θασής με κύριο τον συγγενή της Αρπάγαθο ομολογεί ότι πούλησε στην Τανεφρύμμη το ½ σπιτιού και αυλής που διαθέτει στη Σοκνοπαίου νήσο από την κληρονομιά της μητέρας της έναντι 60 δραχμών, στ. 24-30: *κυρι[εύειν] δὲ τῆς Ταα[ρ]παγ[άθην καὶ τω]ν/ παρ'[α]ὐτῆς τοῦ πεπρα[μένο]υ αὐτῇ ἡμίσους [μέρους οἰκία]ς/ καὶ αὐλῆς ὡς πρόκιται ἱ[σο]δευουσα καὶ ἐκξ[οδευουσα][ἐ]πὶ/ ταῖς οὔσαις ἰσόδοις [κα]ὶ ἐκξόδοις καὶ φωσ[φορίοις καὶ τεί]χε/σι καὶ θεμεσίοις καὶ φ οἷς ἐκρατήθη καὶ ἐκυρ[ιεύθη][σὺν τοῖς]/ νῦν δικαί[ο]ις πᾶσι καὶ πωλουσα καὶ ὑποτιθουσα [καὶ]μετα/διδουσα καὶ τὰ ἐκξ αὐτῶν περιγινόμενα [ἀποφερομένην]/ ἰς(τὸ ἴ[δ]ιον.*

και μερίδιο από ένα άλλο σπίτι στην Οξύρρυγχο.

Εκμισθώσεις σπιτιών από γυναίκες

Εκτός από την πώληση των σπιτιών που τους ανήκαν, πολλές γυναίκες επέλεγαν να τα εκμισθώσουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα σταθερό εισόδημα στην καθημερινή τους ζωή, ενώ ταυτόχρονα θα παρέμεναν ιδιοκτήτριες της ακίνητης περιουσίας τους. Από τον δεύτερο αιώνα, ο P.Lips. I 16 αναφέρει οτι ο Ήρων θέλει να μισθώσει από την Τααρμυίσι το ½ οικίας με αυλή και αίθριο στην Τεβτύνη για τέσσερα χρόνια, ενώ στον P.Worp. 20 η απελεύθερη Σάψις μίσθωσε από την Διδείτι ένα σπίτι έναντι ενοικίου 100 δραχμών. Στον P.Oxy. VI 912 του τρίτου αιώνα, η Αυρηλία Βησούς, με συνεστώτα της τον Αυρήλιο Θέωνα, υπενοικιάζει στον Αυρήλιο Πατύτι ένα κελλάρι έναντι 60 δραχμών τον χρόνο. Το ενδιαφέρον της παρούσας περίπτωσης είναι ότι προηγουμένως η γυναίκα το είχε και η ίδια μισθώσει από τον Αυρήλιο Ισίδωρο, στ. 1-15: *ἐμίσθωσεν Αὐρηλία Βησοῦς/ Σαραπίωνος μητρὸς Σαραπιά/δος ἀπ' Ὀξυρύγχων πόλεως/ μετὰ συνεστῶτος Αὐρηλίου/ Θέωνος τοῦ καὶ Ἀσκληπιάδου/ Αὐρηλίῳ Πατύτι Πανούριος/ ἀπὸ Μερμέρθων ἐπ' ἐνιαυτὸ(ν)/ἕνα ἀπὸ α Θὼθ τοῦ εἰσιόντος β (ἔτους)/ ἀφ' ἧς καὶ αὐτὴ ἔχει ἐμμισθώσει/παρὰ Αὐρηλ(ίου) Ἰσιδώρου Χαιρήμονος/ ἐπ' ἀμφόδου Νότου Κρηπεῖδος/ οἰκίας τὸ ἐνὸν κατάγειον καὶ τὸν/ ἐπάνω τῆς ἐξέδρας τόπον ἐνοι-κίου τοῦ ἔτους ἀργυρίου δραχμῶ(ν) ἑξήκοντα.* Παρομοίως, στον P.Col. VIII αρ.ευρ. 499 η Αυρηλία Τνεφερσόις εκμισθώνει ένα σπίτι στην πόλη σε κάποιον Αυρήλιο Ερμίνο. Παράλληλα, κατά τον τρίτο αιώνα, ο P.Yale I 69 διασώζει το συμβόλαιο μισθώσεως δύο δωματίων ενός σπιτιού, που ανήκει στη γνωστή γαιοκτήμονα Κλαυδία Ισιδώρα. Την ίδια περίοδο στον BGU I 253 ο Σάτυρος Κάλαντος μισθώνει από την Αυρηλία Αμμωνία κάποια δωμάτια (συγκεκριμένα συμπόσιο, κοιτώνα και χρηστήρια) από ένα σπίτι που της ανήκει, στ. 5-13: *βούλομαι μισθώ/[σασθαι παρὰ σοῦ ἀπὸ] τῆς ὑπαρχούσης σοι ο[ἰ]κίας/ [ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἐπ] ἀμφόδου βειθυνῶν Εἰσίω/[νος -] μέρους συμπόσιον ὑπὲρ ον-/ [- καὶ τὸν] ἄνω τοῦ συμποσίου κοιτῶνα/ [σὺν χρηστηρίοις ἐπὶ χ]ρόνον ἔτη δύο ἀπὸ τοῦ ὄντος/ [μηνὸς Ἀθὺρ ἐνοικίου] κατὰ μῆνα ἕκαστον ἀργυρίου/ [δραχμῶν. . . . . τῆς] προσδεηθείσης ἐπισκευῆ[ς]/ [ἢ ἀνοικοδομίας οὔση]ς πρὸς σὲ τὴν κτήτορα.*

Στα συμβόλαια μισθώσεως σπιτιών συναντάμε, λοιπόν, γυναίκες από διάφορες κοινωνικές τάξεις, ενώ η μεγάλη ακίνητη περιουσία αποτελεί δείγμα γυναικών με σημαντική οικονομική δύναμη. Ενδεικτικό παράδειγμα η Αυρηλία Θεοδώρα του τετάρτου αιώνα, η οποία αναφέρεται σε δυο παπύρους να εκμισθώνει σπίτια που της

ανήκαν. Συγκεκριμένα, στον P.Panop. 12 η Αυρηλία Θεοδώρα εκμισθώνει στον Αυρήλιο Γερμανό εξέδρα[546] και ταμείο, ενω στον P.Panop. 13 εκμισθώνει στον Αυρήλιο Ψαΐτα τμήμα μια οικίας για τριετή χρήση. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι στο κείμενο χαρακτηρίζεται ως *ελαιοπώλισσα*,[547] καθώς φαίνεται ότι ασχολούνταν επαγγελματικά με την πώληση λαδιού. Ωστόσο, η ακίνητη περιουσία που διέθετε μπορεί να προέρχεται από την κληρονομιά της οικογένειάς της. Τον τέταρτο αιώνα στον SB XXVI 16580, η Αυρηλία Κυριλλούς εκμισθώνει στον Αυρήλιο Ιούστο μερίδιο σπιτιού και εργαστηρίου[548] έναντι 3.500 ταλάντων. Η τιμή θεωρείται ιδιαίτερα υψηλή συγκριτικά με αντίστοιχες μισθώσεις εργαστηρίων, που απαντούν από τη ρωμαϊκή περίοδο. Ενδιαφέρον είναι το ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στο νομικό status της Κυριλλούτος: ούτε κάποιος νομικός επίτροπος, ούτε απαλλαγή από αυτόν, χάρη στο δίκαιο των τριών τέκνων. Το είδος του εργαστηρίου, επίσης, δεν διευκρινίζεται στο συμβόλαιο μίσθωσης, κάτι που συνηγορεί υπέρ της άποψης της Husson ότι συνήθως επρόκειτο για μη κατοικήσιμο χώρο εντός σπιτιού, ο οποίος μπορούσε να χρησιμεύσει ως αποθήκη ή εργαστήριο κάθε είδους.[549] Στον BGU IV 1116 από τα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ., η Αντωνία Φιλημάτιων, η απελεύθερη του Αντωνίου, με κύριο της τον Γάιο Ιούλιο Φήλικα, εκμισθώνει στον Σαραπίωνα για δύο χρόνια ένα σπίτι, που της ανήκε στο Δέλτα μαζί με ορισμένα εργαστήρια. Όπως αναφέρεται στους όρους του συμβολαίου, ο μισθωτής θα έχει το δικαιωμα να το υπενοικιάσει σε τρίτους, αλλά όχι να παύσει τη μίσθωση του ακινήτου πριν από τον συμφωνημένο χρόνο. Το ενδιαφέρον της περίπτωσης είναι ότι ο Σαραπίων θα πληρώσει το μίσθιο στον δούλο της Αντωνίας τον Φιλάργυρο. Παράλληλα ο πάπυρος είναι σημαντικός, γιατί παραδίδει την πιο πρώιμη μαρτυρία για κινητές ατομικές λέκανες υγιεινής στον χώρο της ελληνικής ανατολής,[550] στ. 21-26: *τοῦ δὲ χρόνου/ [διελθόντος] παραδώσειν \αὐτὸ(ν)/ τὴν οἰκίαν σὺν ταῖς ἐφεστώσαις ⟦καὶ⟧/ ⟦. . . .⟧ θύραις καὶ θυρίσι καὶ κλεισὶ ἔτι δὲ καὶ τ\οῖς// ρ̣ῦ̣[σιν ἐν τῇ] οἰκία μύλωι τε καὶ τροχιλλέᾳ ξυλίνῃ καὶ κηλω/νεί[ωι ξ]υ̣λ̣ίνωι ἐν τοίχωι καὶ λασανίταις δίφροις δυσὶ \ἐν κελωνίῳ/ πάντα δὲ/ καθὼς καὶ παρείληφεν πλὴν τριβῆς καὶ σήψεως.*

Αρκετά μεταγενέστερος είναι ο SB VIII 9931, ο οποίος έρχεται από τις αρχές του πέμπτου αιώνα. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Αυρήλιος Ανούθις επιθυμεί να μισθώσει

[546] Αναλυτικά για την εξέδρα βλ. Husson, *OIKIA* 73.
[547] Βλ. σχετικά και στο κεφάλαιο Α για τα επαγγέλματα.
[548] Βλ. Husson, *OIKIA* 84-86.
[549] Βλ. Rabinowitz, *Lease of a House and Workshop* 51-62.
[550] Βλ. και Van Minnen, *Archaeology and Papyrology* 454-55.

μια δίστεγη οικία που ανήκει στην Αυρηλία Ευστοργία με σκοπό την οίκηση και τη χρήση. Διαφορετική είναι η περίπτωση του SB VIII 9827b ο Αρμιύσις δανείζει στη Διδύμη 160 δραχμές και νοικιάζει από αυτήν ένα μέρος της πατρικής της οικίας, το οποίο της ανήκε.

Πληροφορίες για την εκμίσθωση σπιτιών από γυναίκες περιέχουν και οι διάφορες αποδείξεις πληρωμής μίσθιων που σώζονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο P.Fay. XCVIII απο τον δεύτερο αιώνα, όπου ο Ηρακλείδης και ο Νείλος ομολογούν ότι πλήρωσαν στην Ταυρίδα το ενοίκιο για ένα σπίτι στην Ευημερία που τους εκμίσθωσε η τελευταία. Παρομοίως, στον P.Hamb. I 30, η Τετοσίρις του Ζωίλου ομολογεί ότι έλαβε από την Νικαρίονα 600 αργυρές δραχμές για πενταετή μίσθωση τμημάτων οικίας, ψιλών τόπων και κάμαρας που της ανήκουν. Συναλλαγές μεταξύ γυναικών, όσον αφορά τη μίσθωση δωματίου, σώζει και ο προερχόμενος από τον πέμπτο αιώνα P.Oxy. LXXI 4832, στον οποίο μια γυναίκα μισθώνει σε μια άλλη ένα *συμπόσιο*. Η Αυρηλία Θεοδώρα μισθώνει το δωμάτιο μαζί με την κόρη της Μαρτυρία, η οποία πιθανόν ήταν απάτωρ, καθώς δεν αναφέρεται το όνομα του πατέρα της. Πιθανόν για εκμίσθωση γυναικείας ιδιοκτησίας κάνει λόγο και μια επιστολή από τον δεύτερο αιώνα.[551] Η Θερμουθάς ζητάει με την επιστολή της μεταξύ άλλων τη βοήθεια του αδελφού της Απολλινάριου, ώστε αυτός να πείσει μια άλλη γυναίκα ονόματι Κοπανηούς να τακτοποιήσει ένα χρέος της απέναντι σε κάποια Ταήσι, βλ. στ.18-21*: γράψον/ Κουπανηοῦτι ἐπιστολήν,/ προστά[ξ]ας, ἵνα εὕρῃ εὔλο/γον πρὸς αὐτὴν λαλησι*η. Η τελευταία είναι μισθώτρια οικίας που ανήκει στη γράφουσα –ίσως και στον αδελφό της– και αρνείται να πληρώσει ενοίκιο, όσο δεν λαμβάνει τα χρεωστούμενα από την Κοπανηούτα. Η ακριβής σχέση της τελευταίας με τα αδέλφια δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αλλά μοιάζει να είναι στενή (πβ. στ. 21-*22: θερ/μῶς ἀσπάζεταί σε Κουπανηοῦς*). Μια ακόμη εκμίσθωση σπιτιού από γυναίκα συναντάμε στον P.Oxy. III 502, στον οποίο η Διονυσία, με κύριο τον γυιό της Απίωνα, εκμισθώνει στην Πτολέμα για ενάμιση χρόνο ένα σπίτι που της ανήκει και το οποίο προηγουμένως ανήκε στον δεύτερο ξάδελφό της. Στο τέλος κάθε εξαμήνου η μισθωτής θα πρέπει να πληρώσει ως μίσθιο 100 δραχμες.

[551] BGU III 822 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 191; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A12.2, αρ. 75).

Διαθήκες γυναικών και δωρεές με αντικείμενο σπίτια

Εφόσον οι γυναίκες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο μπορούσαν να συντάξουν διαθήκες ή δωρεές αιτίᾳ θανάτου, είναι εύλογο να σκεφτεί κανείς ότι κληροδοτούσαν στα παιδιά ή άλλους συγγενείς τους τα σπίτια, τα οποία τους ανήκαν. Χαρακτηριστικά, στον P.Köln II 100 (= SB X 10500) του δεύτερου αιώνα, η Ταρπαήσις με κύριο τον αδελφό της Απολλώνιο, αφήνει με διαθήκη στα τρία παιδιά της –τον Πτολέμωνα, την Ισιδώρα και τη Βερενίκη– γη και μερίδια από σπίτια που της ανήκουν στην Οξύρρυγχο και σε άλλα χωριά του νομού, ενώ στον P.Stras. II 122 η Θαϊσάς, με κύριο τον σύζυγό της Ηρώδη, αφήνει με διαθήκη στην κόρη της και τον εγγονό της μερίδια από σπίτια, γη καθώς και δούλους. Παράλληλα, στον SB VIII 9642.1 η Ταμύσθα αφήνει με δωρεά αιτίᾳ θανάτου στην κόρη της Ταορσενούφι τμήμα οικίας που είχε αγοράσει από τρία άτομα, με τα οποία έχει την κυριότητα του σπιτιού εξ αδιαιρέτου. Είναι ενδιαφέρον το ότι, ενώ έχει και γυιό, κληροδοτεί το σπίτι στην κόρη και ορίζει στο συμβόλαιο ότι πρέπει η Ταορσενούφι να πληρώνει είκοσι αργυρές δραχμές στον αδελφό της. Η κόρη της, η οποία λαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας, θα αναλάβει και την κηδεία της, όπως περιγράφεται στο κείμενο. Παράλληλα, στον SB V 7559 η Θαϊσάς, η απελεύθερη του Ευτύχου, ορίζει ότι μετά τον θάνατό της θα την κληρονομήσουν τα παιδιά της Πριμιγένης και Αφροδίτη. Συγκεκριμένα τους κληροδοτει μερίδιο από σπίτι με αυλή, το οποίο προηγουμένως ανήκε στον κύριό της Εύτυχο.[552] Μια ακόμη διαθήκη απελεύθερης συναντάμε στον P.Lips. II 149: η απελεύθερη του Τααμόιτος κληροδοτεί στους γυιούς της οικία διπύργια[553] με αίθριο.[554] Δωρεά αιτίᾳ θανάτου[555] με διαθέτη γυναίκα συναντάμε και στον SB VIII 9642.3 από τον δεύτερο αιώνα. Η Σουήρις, με κύριο τον άνδρα της Ορσέα, μοιράζει την περιουσία της εξ ίσου στους δύο γυιούς της,

[552] Στ.2-13: *ὁμολογεῖ Θαισᾶς ἀπελευθέρα Εὐτύχου τ[οῦ Ἡρακλείδου]/ ἀπὸ κώμης Τεβτύνεως ὡς ἐτῶν ἑξήκοντα οὐλὴ πήχι δεξιῶι μετὰ κυρίου τοῦ τοῦ ἀπελ[ευ]/θερώσαντος αὐτὴν Εὐτύχου υἱοῦ Εὐτύχου τοῦ καὶ Λο̣[γγίνου] ὡς ἐτ[ῶν τ]ριάκοντα ο̣[ὐ]λὴ ὀφρύ̣[ι]/ ἀριστερᾷ συνκεχορηκέναι τὴν ὁμολογοῦσαν Θαισᾶν μετὰ τὴν ἑαυ̣[τ]ῆς [τελε]υτ(ὴν)/ ̣τοῖς ἐξ αὐτῆς γεγονόσι Πριμιγένῃ ἀπελευθέρῳ Πτολλαρίωνος τοῦ Εὐτύχ[ου]/ κ̣αὶ Ἀφροδίτηι ἀπελευθέραι τοῦ προγεγραμμένου Εὐτύχου τοῦ καὶ Λογγίνου/ τοῖς δυσὶ κυνοῖς ἐξ ἴσου τὸ λυπὸν τὸ ὑπάρχον αὐτῇ Θαισᾷ ἥμισυ μέρ[ος] ἀκ̣[λ]η̣ρο/νομήτου αὐτῆς πρότερον τοῦ ἀπελευθερώσαντος αὐτη Εὐτύχου ἡμ[ίσ]ους/μέρους, ὅ ἐστιν τέταρτον μέρος οἰκίας διστέγου καὶ τῶν σ̣υ̣νκυρόν[τ]ων πά[ντ]ων/λεγομένης πρότερον Ναρκίσσου ἐν τῇ προκ̣ειμένῃ κώμῃ Τεβτύνει, ἀπὸ δὲ τ̣ο̣ῦ/ σ̣υ̣νενοικῖν τοὺς δύο Πριμιγένην καὶ Ἀφροδίτην ἅμα τῇ μητρὶ Θα[ισᾷ]/ ἐν τῷ συνκεχορημένῳ αὐτοῖς τετάρτῳ μέρει τῆς οἰκίας.*

[553] Για τον όρο διπύργια οικία βλ. Alston, *Houses and Household* 25-39.

[554] Για τον όρο αίθριο, ο οποίος εμφανίζεται κυρίως από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. και μετά στους παπύρους και διέφερε από την αυλή βλ. και Husson, *OIKIA* 29.

[555] Βλ. και Husselman, *Donationes Mortis Causa* 140-41.

ενώ στην κόρη της Θερμούθι κληροδοτεί 60 αργυρές δραχμές. Η περιουσία της αποτελείται κυρίως από ένα σπίτι που κληρονόμησε από τον πατέρα της, μερίδιο από ένα άλλο σπίτι με αυλή που αγόρασε, καθώς και διάφορα είδη σπιτιού και ρούχα. Ακομη, στον P.Oxy. LXIV 4438 γίνεται μνεία στην κληρονομιά ενός σπιτιού από δύο ανήλικα αδέλφια. Η μητέρα τους το είχε αγοράσει λίγο πριν πεθάνει. Τα δύο αδέλφια είναι οι νόμιμοι κληρονόμοι, αλλά επειδή είναι ανήλικα ο πατέρας τους αναλαμβάνει να στείλει αίτηση στον στρατηγό. Το σπίτι περιγράφεται ως τριπυργιαία οικία, κάτι που πιθανόν υποδηλώνει την υψηλή οικονομική και κοινωνική τάξη της οικογένειας. Η γυναίκα το είχε αγοράσει από τον Αυρήλιο Σαραπίωνα, με τη συναίνεση της αδελφής του Αυρηλίας Κασιανής, η οποία είχε πιθανόν δικαιώματα στην εν λόγω περιουσία. Στον PSI XII 1263 του δευτέρου αιώνα, η Σινθεύς αφήνει με διαθήκη την περιουσία της στα παιδιά της, ενώ όσον αφορά στην κόρη της δηλώνει ότι αυτή θα έχει το δικαίωμα να παραμένει στο σπίτι, όσο καιρό είναι ζωντανή χωρίς να πληρώνει ενοίκιο, στ.1-4: *[χορηγήσω(?)] ἀφ' οὗ ἐὰν τελευτήσω ἐφ' ὅσον ζῇ ἡ Ταυσῖρις [[. .]] κατὰ μῆνα ἐν Ὀξυρύγ[χων πόλ(ει)]/ [(πυροῦ) (ἀρταβ). . . .]. ἥμισου καὶ κατ' ἔ[τος] ὑπὲρ ἱματισμοῦ (δραχμὰς) κδ, ἡ δὲ αὐτὴ Ταυσῖρις ἐ[φ' ὅσον ζῇ]/ [ἐνοικήσει] χωρὶς ἐνοικίου ἐν οἴκῳ ἑνὶ ὄντι ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ὑπαρχούσης μοι ἐπ' [ἀμφόδου]/ [οἰκίας.* Παρόμοια περίπτωση συναντάμε και στον P.Oxy. I 104 του πρώτου αιώνα, στον οποίο σώζεται η διαθήκη της Σοήριος. Η κόρη της Τνεφερώς θα έχει το δικαίωμα να ζει στο σπίτι, που θα κληρονομήσει ο αδελφός της, σε περίπτωση που πάρει διαζύγιο από τον άντρα της, στ. 25-27: *ἡ δ' αὐτὴ ἐνοικήσει ἐν οἴκῳ ἑνὶ/ [ἐπιπ]έδῳ ἐν τῷ πυλῶνι ἡνίκα ἐὰν ἀπαλλαγῇ τοῦ ἀνδρὸς μέχρι οὗ/ [ἐὰν καθά]π̣α̣ξ καταλλαγῇ, χωρὶς ἐνοικίου.* Εκτός από την κόρη, ο Ατρεύς, ο σύζυγος της Σοήριος, θα έχει το δικαίωμα να ζει στο εν λόγω σπίτι και θα εισπράττει ένα ετήσιο ποσό από αυτήν, μέχρι την τελική αποπληρωμή ενός χρέους της διαθέτιδος προς τον άντρα της. Και στον P.Ryl. II 155, η ιέρεια Θασής αφήνει στην κόρη της Θασώτι ως δώρο σπίτι και οικόπεδα στο χωριό Σοκνοπαίου Νήσο, αλλά και μερίδιο από το πατρικό της σπίτι. Αν και η χρήση των όρων *προσφορὰ* και *προσφέρειν* στο κείμενο παραπέμπει σε γαμήλια προίκα, η σαρανταδυάχρονη Θασώς δεν φαίνεται να είναι νύφη. Παρομοίως, στον SB XVIII 13288 αναφέρεται ότι δύο αδέλφια δηλώνουν ένα σπίτι, το οποίο ανήκε προηγουμένως στη μητέρα τους και τώρα βρίσκεται στην ιδιοκτησία τους.

Οι πάπυροι διασώζουν και ορισμένες διαθήκες γυναικών με αποδέκτες άτομα εκτός της οικογενείας. Αυτό κυρίως συνέβαινε, όπως είναι φυσικό, όταν δεν υπήρχαν νόμιμοι κληρονόμοι. Ενδεικτικά, στον P.Oxy. III 490 του δευτέρου αιώνα συναντάμε

τη διαθήκη της Ταστράτωνος, που ενεργεί με κύριο τον ανηψιό της, και αφήνει την περιουσία της, η οποία περιλαμβάνει μερίδιο από ένα σπίτι, στον γυιό ενός απελεύθερου, τον Διονύσιο. Αλλά και στον P.Oxy. III 492 η Θατρής συντάσσει τη διαθήκη της και αφήνει την περιουσία της σε δύο ετεροθαλή αδέλφια. Για άγνωστους σε εμάς λόγους αναφέρεται ότι ο πατέρας του ενός έχει εκδιωχθεί από το σπίτι το οποίο κληροδοτείται.

Χρήση των σπιτιών ως Εμπράγματες Ασφάλειες: Υποθήκες-Υπαλλάγματα

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι γυναίκες θέτουν ως υποθήκη τα ακίνητα που τους ανήκουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποιο δάνειο,[556] για την αντιμετώπιση διαφόρων αναγκών τους. Ενδεικτικά, στον P.Athen. 21 η Θασώς, με επίτροπο τον σύζυγό της Πετεσούχο, ομολογεί ότι έλαβε από τον Πεθέα δάνειο 100 αργυρών δραχμών με τόκο μία δραχμή κατά μνά τον μήνα και 12 αρτάβες σίτου. Σε περίπτωση που δεν αποπληρώσει το χρέος της, αυτό θα αυξηθεί στο ½ και θα προστεθούν και τόκοι υπερημερίας. Ορίζεται μάλιστα ότι μέχρι την τελική αποπληρωμή του χρέους δεν θα μπορέσει να πουλήσει, υποθηκεύσει ή ενεργήσει καμία απαλλοτριωτική πράξη στο 1/5 οικίας στην Καρανίδα, στ. 13-19: *ἐὰν δὲ/ μὴ ἀποδῷ ἀποτισάτω παραχρῆμα μεθ' ἡμιολίας\καὶ τόκου/ γινομένης τῶι Πεθεῖ τῆς πράξεως ἔκ τε τῆς ὁμολογούσης/ καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῆς πάντων καθάπερ ἐγ δίκης·/ μέχρις οὗ ἀποδῷ μὴ ἐξεῖναι ̣τ[ῇ] Θασῶτι πωλῖν μηδὲ/ ὑποτίθεσται μηδὲ ἄλλως καταχρηματίσαι τὸ ὑπάρχον/ αὐτῇ πέμπτον μέρος οἰκία[ς] καὶ α[ὐ]λῆς ἐν τῇ κώμῃ*. Το παρόν δάνειο ασφαλίζεται με το λεγόμενο *υπάλλαγμα,*[557] το οποίο δεν ταυτίζεται με τον θεσμό της υποθήκης. Το υπάλλαγμα δεν θέτει το ακίνητο της οφειλέτριας ως εμπράγματη ασφάλεια για το δάνειο, απλά περιορίζει το προς διάθεση δικαίωμά της στο 1/5 της οικίας.[558] Παρομοίως, στον P.Oxy.Hels. 31 η Λοβάις, Περσείνη της επιγονής, δανείστηκε από τον Πετοσίρι 500 δραχμές και έθεσε ως υποθήκη οικία που της ανήκει στον Οξυρρυγχίτη νομό, ενώ στον SB X 10722 η Διδύμη, με κύριο τον σύζυγό της Δίδυμο, θέτει ως υποθήκη για ένα δάνειο 240 δραχμών το ¼ οικίας στην Τεβτύνη που της ανήκει, στ.1-7: *Διδύμη Ἥρωνος μετὰ κυρί/ου τοῦ ἀνδρὸς Διδύμου. ἐπι/ δέδωκα τὴν ὑπαλλαγὴν/τοῦ τετάρτου μέρος τῆς ἐν/ Τεβτύνι οἰκίας πρὸς τὰς/ τὴν(*) παραθήκης δραχμὰς διασίας τεσσαράκωντα καθὼς/*

[556] Για τα δάνεια βλ. την τελευταία ενότητα του κεφαλαίου Β.
[557] Για το *ὑπάλλαγμα* βλ. αναλυτικά Scharz, *Hypothek und Hypallagma*.
[558] Πβ. P.Tebt. II 318, P.Lond. II 340.

πρόκιται.

Από τον τέταρτο αιώνα ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι οικονομικές δραστηριότητες της γνωστής Αυρηλίας Χαρίτης,[559] κόρης του βουλευτή Αμαζονίου, η οποία παρά την ισχυρή οικονομική της κατάσταση δανείζεται χρήματα θέτοντας ως υπάλλαγμα ακίνητη περιουσία, που περιλαμβάνει διάφορα κτίσματα και προέρχεται από την πατρική της κληρονομιά.[560] Τα δάνεια που συνάπτει η Χαρίτη σχετίζονται κυρίως με τις επιχειρηματικές τις δραστηριότητες και όχι με κακή οικονομική κατάταση. Μια τελείως διαφορετική περίπτωση συναντάμε στον CPR I 9 (= SPP XX 72) όπου ο Αυρήλιος Νίκων, βουλευτής της Ερμούπολης, παραχωρεί μια οικία με αυλή στην Αυρηλία Σαραπιάδα ως αντάλλαγμα για χρέη του απέναντί της.[561] Στην πραγματικότητα, μέσω της πώλησης αυτής ξεπληρώνει το συνολικό χρέος των 4.200 δραχμών και λαμβάνει και 3.000 δραχμές επιπλέον. Ενδεχομένως, η γυναίκα διέθετε κάποια οικονομική δύναμη, την οποία ενίσχυε μέσω δανείων και εξόφλησης χρεών με τη μορφή ακίνητης περιουσίας. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι πολλοί κάτοικοι των χωριών επένδυαν σε τέτοιες «επιχειρήσεις» δανεισμού και είναι πιθανό ότι και ορισμένες γυναίκες, όπως η Σαραπιάδα, έκαναν κάτι αντίστοιχο.

Συμπεράσματα Ενότητας

Οι γυναίκες της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου διαθέτουν, λοιπόν, ένα σημαντικό αριθμό των σπιτιών και των λοιπών οικημάτων στα χωριά και τις πόλεις. Τα σπίτια αυτά έρχονται συχνά στα χέρια τους μέσω προίκας και είναι άξιο λόγου το ότι αναφέρθηκαν πολλές μητέρες να προσφέρουν αντίστοιχη περιουσία στον γαμπρό κατά τη σύναψη του γάμου της κόρης. Το σπίτι, ως μέρος της προίκας, εξυπηρετεί τις ανάγκες των νεόνυμφων για στέγη, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζει στη γυναίκα ένα καταφύγιο σε περίπτωση διαζυγίου. Παράλληλα, οι γυναίκες κληρονομούν από τους γονείς τους σπίτια και δωμάτια, ενώ η σύζυγος τις περισσότερες φορές αποκτά, μέσω της διαθήκης

[559] Μία από τις πιο καλλιεργημένες γυναίκες της εποχής είναι η Αυρηλία Χαρίτη, η οποία έζησε γύρω στα 320 με 350 μ.Χ. στην Ερμούπολη και αναφέρεται σε σαρανταδύο έγγραφα, πέντε από τα οποία έγραψε η ίδια. Η Αυρηλία Χαρίτη ήταν κόρη του Αμαζόνιου –ενός σύμβουλου και γυμνασιάρχη– και της Δημητρίας και παντρεύτηκε τον Αδέλφιο, ο οποίος κατείχε επίσης κάποιο αξίωμα. Ήταν ιδιοκτήτρια μεγάλης ακίνητης περιουσίας στην πόλη και στην ύπαιθρο. Με βάση τις παπυρολογικές μαρτυρίες η Αυρηλία Χαρίτη κατείχε 376 άρουρες από το συνολικό έδαφος της Ερμούπολης. Βλ. σχετικά Sheridan, *Literate Women* 194 και Pomeroy, *Women in Roman Egypt* 313.
[560] Βλ. P.Charite 33,34.
[561] Βλ. και Bagnall, *Egypt* 98.

του άντρα της, το δικαίωμα χρήσης κάποιου σπιτιού ή δωματίου, για όσο χρόνο παραμένει ζωντανή. Στη συνέχεια, η περιουσία αυτή ανήκει δικαιωματικά στα παιδιά. Πέρα από την προίκα και την κληρονομιά, οι γυναίκες στην Αίγυπτο αγοράζουν πολύ συχνά σπίτια, δωμάτια και λοιπά κτίρια συνήθως με την παρουσία του επιτρόπου τους. Οι παντρεμένες γυναίκες είναι αρκετές στις παραπάνω αγοραπωλησίες και η συναίνεση του συζύγου τους κρίνεται απαραίτητη. Ωστόσο, η ακίνητη περιουσία που αποκτάται μέσω αγοράς ανήκει στην κυριότητα της γυναίκας και είναι εκείνη που έχει τον τελευταίο λόγο για τη διάθεσή της, σε αντίθεση με την περιουσία, που προέρχεται από προίκα, τη διαχείριση της οποίας έχει ο σύζυγος. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι πολλές γυναίκες στην Αίγυπτο, αν δεν διέθεταν δικά τους σπίτια, συνήθιζαν να νοικιάζουν από τρίτους. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για γυναίκες χήρες ή διαζευγμένες, αφού όπως μαρτυρούν οι πάπυροι, στα εν λόγω συμβόλαια ενεργούν με την συναίνεση του αδελφού ή πατέρα τους ή ακόμη και μόνες τους, αν διέθεταν το δίκαιο των τριών τέκνων. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την οικονομική δραστηριότητα των γυναικών της χώρας, οι οποίες καταφέρνουν μόνες τους να επιβιώσουν.

Όσον αφορά στη διάθεση αυτής της ακίνητης περιουσίας, οι γυναίκες συνήθως προτιμούν την πώληση ή εκμίσθωσή της, ώστε να έχουν ένα σταθερό έσοδο. Μερικές φορές όμως, η κακή οικονομική κατάστασή τους ή η ανάγκη τους για επιχειρηματικά ανοίγματα τις οδηγούν στη σύναψη δανείων, στα οποία οι οικίες αυτές χρησιμοποιούνται ως εμπράγματη ασφάλεια. Τέλος, και οι διαθήκες των γυναικών ρίπτουν φως στο ζήτημα της ακίνητης περιουσίας τους, καθώς παρατηρείται ότι τόσο οι γυιοί όσο και οι κόρες γίνονται κληρονόμοι σπιτιών και λοιπών κτισμάτων από τις μητέρες τους.

Β. Κινητή Περιουσία

Εισαγωγή

Μετά τη μελέτη της ιδιοκτησίας ακίνητης περιουσίας από τις γυναίκες, το ενδιαφέρον της έρευνας θα στραφεί τώρα στην κινητή περιουσία, στην οποία κατατάσσονται οι δούλοι, τα ζώα, αλλά και τα ποικίλα κοσμήματα, σκεύη και αντικείμενα της καθημερινής ζωής των γυναικών. Τα κινητά είδη, καθώς έχουν μικρότερη συνήθως αξία από την ακίνητη περιουσία, βρίσκονται τις περισσότερες φορές στον έλεγχο της γυναίκας. Ωστόσο, αξίζει να εξετάσουμε κάθε μία κατηγορία χωριστά, με άξονες τους τρόπους απόκτησης και νομής, καθώς και διάθεσης της περιουσίας από τις γυναίκες.

1. Δούλοι

Η οικονομία της ελληνορωμαϊκής κοινωνίας βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην εργασία των δούλων. Στο ρωμαϊκό δίκαιο οι δούλοι συγκαταλέγονταν στα πράγματα[562] (res) και διακρίνονται συνήθως σε τρεις κατηγορίες: βασιλικοί, ιδιωτικοί και δούλοι των ναών αφοσιωμένοι στην υπηρεσία κάποιου θεού.[563] Οι ιδιωτικοί δούλοι αποτελούσαν περιουσία του κυρίου τους και μπορούσαν να μεταβιβαστούν σε άλλον κύριο, συνηθέστερα μέσω του θεσμού της κληρονομιάς,[564] ή να απελευθερωθούν μέσω της χειραφέτησης. Μάλιστα με έναν νόμο του τετάρτου αιώνα μ.Χ., τη *Lex Aelia Sentia*, ορίστηκαν τα τριάντα έτη ως ελάχιστη ηλικία χειραφέτησης των δούλων.[565]

Με βάση τις παπυρικές μαρτυρίες, οι δούλοι παραχωρούνταν επίσης με προίκες ή δωρεές, αγοράζονταν και πωλούνταν, χρησιμοποιούνταν ως ενέχυρα για χρέη, ενώ πολλές φορές χωρίζονταν σε μερίδια με διαφορετική ιδιοκτησία.[566] Η συνιδιοκτησία δούλων ήταν σύνηθες φαινόμενο στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Απόδειξη γι'αυτό παρέχουν οι πολυάριθμες διαθήκες, οι οποίες κληροδοτούν τους ίδιους δούλους σε διαφορετικούς κληρονόμους, τα συμβόλαια διανομής περιουσίας, τα συμβόλαια γάμου, οι πράξεις

---

[562] Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι με βάση το ελληνορωμαϊκό δίκαιο οι δούλοι άλλοτε αποτελούσαν τμήμα της κίνητης και άλλοτε της ακίνητης περιουσίας. Έτσι, συχνά στα γαμήλια συμβόλαια οι δούλοι παραχωρούνταν με τον θεσμό της προσφοράς, όπως και οι αγροτικές εκτάσεις. Για την παρούσα έρευνα, ωστόσο, οι δούλοι θα θεωρηθούν τμήμα της κινητής περιουσίας, καθώς στα πολυάριθμα ιδωτικά συμβόλαια μεταβιβάζονται ως κινητά είδη.
[563] Αναλυτικότερα βλ. Taubenschlag, *Law of Greco-Roman Egypt* 69.
[564] Βλ. Bradley, *Slaves and Masters* 69. Πβ. και P.Oxy.Hels. 26, τον οποίο θα δούμε και παρακάτω.
[565] Βλ. Verboven, *The Economy of Friends* 201.
[566] Βλ. Keenan − Manning – Firanko, *Law and Legal Practice* 454.

πώλησης δούλων, καθώς και διάφορα άλλα έγγραφα.[567] Καθώς οι δούλοι ήταν πιθανό να χτυπήσουν, να αρρωστήσουν ή να πεθάνουν, ηταν προτιμότερο συχνά κάποιος να κατέχει ένα μικρό ποσοστό απο δύο δούλους, παρά να έχει την πλήρη κυριότητα ενός.[568] Βέβαια, πρέπει κανείς να έχει υπόψη του ότι στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο η δουλεία δεν είχε τόσο μεγάλη έκταση,[569] όσο στη Ρώμη και την Ιταλία γενικά.[570] Ωστόσο, παρατηρούνται και εδώ αρκετές αγοραπωλησίες δούλων,[571] οι οποίοι χρησιμοποιούνταν συνήθως για οικιακές δουλειές και λιγότερο για αγροτικές εργασίες,[572] ενώ και τα επαγγέλματα που ασκούσαν για λογαριασμό των κυρίων τους ήταν συγκεκριμένα.[573] Τα συμβόλαια μαθητείας που μας έρχονται από τη ρωμαϊκή εποχή μαρτυρούν ότι τις περισσότερες φορές ένας δούλος διδασκόταν μια τέχνη[574] κοντά σε έναν δάσκαλο, προκειμένου να εργαστεί μεταγενέστερα για το συμφέρον του κυρίου του. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο P.Oxy. XIV 1647 από τον δεύτερο αιώνα, στον οποίο η Πλατωνίς και η Ωφελία ομολογούν ότι έστειλαν τη δούλη τους Θερμούθιον στον γέρδιο Λούκιο να τη διδάξει την υφαντική τέχνη και να δουλέψει γι'αυτόν.

Η ιδιοκτησία δούλων από τις γυναίκες είναι γεγονός στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, το οποίο επιβεβαιώνεται από πληθώρα παπυρικών κειμένων. Ιδιαίτερα διαφωτιστικοί είναι οι πάπυροι που διασώζουν δηλώσεις απογραφής δούλων, τις οποίες πραγματοποιούν οι ιδιοκτήτριές τους.[575] Ενδεικτικά, στον P.Oxy. LXVII 4584

---

[567] Αναλυτικότερα, βλ. Bienzuska-Malowist, *L'esclavage* 124.

[568] Βλ. Bienzuska- Malowist, *L'esclavage* 131.

[569] Ο αριθμός των δούλων που κατείχαν οι κάτοικοι των χωριών ήταν ιδιαίτερα μικρός, ενώ στις πόλεις το ποσοστό ήταν ελαφρώς μεγαλύτερο. Βλ.Wilcken, *Griechishce Ostraka* 1:683. Βλ. και Westermann, *The Slave Systems in Antiquity* 120-21. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Fikhman παρατηρείται σταδιακή μείωση στις μαρτυρίες δούλων σε παπύρους από την Οξύρρυγχο του τέταρτου αιώνα και μετά. Αναλυτικά βλ. Fikman, *Sklaven und Sklavenarbeit* 149-206.

[570] Βλ. Mueller, *Lower-Class Widows* 27.

[571] Αναλυτικότερα σχετικά με το εμπόριο δούλων στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο βλ. Bienzuska-Malowist, *La traité d'esclaves* 11-18. Με βάση τις παπυρολογικές μαρτυρίες, παρατηρούνται πιο συχνά αγοραπωλησίες μητέρων με τα παιδιά τους, χωρίς τους συζύγους τους. Βλ. και Bradley, *Slaves and Masters* 53-54.

[572] Αναλυτικότερα βλ. Bowman, *Egypt after Pharaohs* 138. Είναι ενδεικτικό ότι με βάση τα στοιχεία της απογραφής στην Αίγυπτο κατά τους τρεις πρώτους αιώνες μ.Χ. (η απογραφή πραγματοποιουνταν κάθε δεκατέσσερα χρόνια από το έτος 19 μ.Χ. ως το 258 μ.Χ.) οι δούλοι αποτελούν το 8,5% του πληθυσμού των χωριών και το 13,5% του πληθυσμού των μητροπόλεων. Αναλυτικότερα βλ. Bagnall – Frier, *Demography* 70. Για τους λόγους για τους οποίους οι δούλοι ήταν λιγότεροι στην αγροτική εργασία βλ. και Lewis, *Life in Egypt* 57.

[573] Βλ. και Straus, *Activités exercées par les esclaves* 74-88.

[574] Για την εκπαίδευση των δούλων βλ. αναλυτικά Forbes, *Education and Training of Slaves* 321-60.

[575] Βλ. P.Mil.Vogl. III 194a, P.Laur. III 66, SB III 6995, BGU I 324, P.Oxy. XIV 1548. Για τις δηλώσεις απογραφής των δούλων βλ. και Biezunska-Malowist, *Le Recensement et le Contrôle des Esclaves* 30. Πβ.και *Γνώμων του Ιδίου Λόγου* (BGU V 1210) {60 για την ποινή όσων δεν απογράφουν τους δούλους τους.

συναντάμε την επίκριση[576] του δούλου Πετεύρι, ο οποίος έκλεισε τα δεκατρία του έτη. Η κυρία του ενεργεί με επίτροπο τον άνδρα της.[577] Παράλληλα, στον P.Oxy. I 73 η Θαμούνιον, με κύριο επίσης τον σύζυγό της, καταγράφει μια δούλη που βρήκε στους δημόσιους κοπρώνες, στ. 10-29: *ἀπεγράψατο Θαμούνιον/ Ἀδράστου μητρὸς Ταναροοῦτος/ τῶν ἀπ' Ὀξυρύγχων πόλεως/ ὡς (ἐτῶν) ν μέση μελίχρως/ μακροπρόσωπος οὐλὴ/ποδὶ ἀριστερῷ, μετὰ κυρίου/τοῦ ἑαυτῆς ἀνδ[ρ]ὸς Διονυσ[ίου]/ τοῦ Ἁρποκρατίωνος μητρὸς/ Ταυσαράπιος τῆς Πετοσοράπιο(ς)/ ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως/ὡς (ἐτῶν) νβ μέσου μελιχρω/μακροπροσώπου οὐλὴ/ ὀφρύιἀριστερᾷ, ἐν ἀγυιᾷ,/ ἣν ἐδήλου δι' οὗ ἐπιδέ-/δωκεν ὑπομνήματος/καὶ ἧς πεποίηται χειρογ]ρα-/φίας ὑπάρχιναὐ[τῇ κο]πριᾳ[ν-]/αίρετον δούλην ε[. . . .]. . . . ον/ὡς (ἐτῶν) ζ μελίχρωτ[α μακρ]οπ[ρ]ό/σωπον ἄσημον.*

Από την άλλη, στον W.Chr. 217 ο Απολλώνιος προβαίνει στην επίκριση ενός δούλου που ανήκει από κοινού στον ίδιο και την αδελφή του. Παρομοίως, στον P.Brux. I 19 (= SB V 8263) από τον δεύτερο αιώνα συναντάμε την καταγραφή τεσσάρων δούλων, που ανήκουν σε δύο αδελφές από κοινού: την Λαβερία και την Ωρίαινα, τους οποίους πιθανόν κληρονόμησαν από τους γονείς τους. Παράλληλα, στον P.Berl.Leihg. 17 επίσης από τον δεύτερο αιώνα, η Ισιδώρα κάνει απογραφή περιουσίας και δηλώνει σπίτια και οικόπεδα, καθώς και μια δούλη 35 ετών, ενώ στον BGU I 95 ένας άνδρας από την Καρανίδα κάνει απογραφή περιουσίας ενώπιον του στρατηγού Μάξιμου και μεταξύ άλλων δηλώνει μια νεαρή δούλη ονόματι Τασουχάριον, η οποία αποτελεί περιουσία της κόρης του,[578] στ. 19: *ὑπάρχι δὲ τ[ῇ θυγατρὶ] παιδίσκη δούλη Τασου[χάρ]ιον (ἐτῶν) λβ ἄσημ[ος*. Πάλι από τον δεύτερο αιώνα,[579] η απελεύθερη Ηράκλεια δηλώνει την περιουσία της και καταγράφει τη δούλη της Θερμούθι. Πληροφορίες για την ιδιοκτησία δούλων παραδίδουν και οι αντίστοιχες δηλώσεις θανάτου.[580] Ενδεικτικά, στον P.Oxy. XLIX 3510,[581] ο Ηρώδης προβαίνει στη δήλωση θανάτου δύο δούλων, ο ένας από τους οποίους είναι δούλος της γυναίκας του

[576] Πβ. και P.Stras. V 385, όπου η Αθηνάριων, κυρία του δούλου Έρωτα, ζητάει την επίκρισή του. Πρέπει να αναφέρουμε ότι η *ἐπίκρισις* λάμβανε χώρα όταν το παιδί, ελεύθερος ή δούλος, έφτανε την ηλικία των 14 ετών, οπότε και έπρεπε να υπαχθεί στην αντίστοιχη φορολογία. Ο δούλος ακολουθούσε το δημοσιονομικό καθεστώς του κυρίου του. Για την επίκριση βλ. αναλυτικά Mertens, *Les Services de l'État Civil* 99-128.
[577] Πρβλ. P.Med. I 37, όπου η Αυρηλία Δημητρία του τρίτου αιώνα προβαίνει στη δήλωση απογραφής των δούλων της με συμπαρόντα κάποιον άνδρα.
[578] Για απογραφή περιουσίας βλ. και BGU III 706.
[579] BGU II 2019.
[580] Για κατάλογο δηλώσεων θανάτου των πρώτων χριστιανικών αιώνων βλ. και Montevecchi, *Richerche di Sociologia* 111-129.
[581] Βλ. και Hübner, *Four Oxyrhynchos Papyri* 198-200.

Βερενίκης,[582] ενώ στον P.Oxy. XXXI 2564 η Αγαθοκλεία δηλώνει επίσημα τον θάνατο του δούλου της Σαραπά. Μνεία στην ιδιοκτησία δούλης, την οποία κατέχει η γνωστή γαιοκτήμονας της εποχής Κλαυδία Ισιδώρα, κάνει και ο P.Oslo III 95, ο οποίος διασώζει τη γνωμάτευση ενός δημόσιου γιατρού της Οξυρρύγχου. Ο γιατρός με οδηγίες του στρατηγού εξετάζει τη νεαρή δούλη, καθώς τραυματίστηκε. Το ενδιαφέρον μας σε αυτήν την ενότητα, λοιπόν θα στραφεί στο φαινόμενο της ιδιοκτησίας δούλων από τις γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου με άξονες τους τρόπους απόκτησης και αξιοποίησής τους στο πλαίσιο της κινητής περιουσίας.

Τρόποι απόκτησης

Προίκα

Όπως έχει ήδη καταδειχθεί, ο πρώτος τρόπος με τον οποίο ακίνητη και κινητή περιουσία φτάνει στα χέρια νεαρών γυναικών είναι η προίκα. Τα συμβόλαια γάμου, που σώζονται από τη ρωμαϊκή εποχή, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την κυριότητα δούλων από γυναίκες. Καθώς είναι πολυάριθμα, θα αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένα από αυτά. Σε ένα συμβόλαιο γάμου από τον πρώτο αιώνα αναφέρεται ότι η νύφη Σεραπούς θα κληρονομήσει τη νεαρή δούλη Πλουσία από τη μητέρα της.[583] Στο συμβόλαιο ορίζεται ότι σε περίπτωση διαζυγίου η δούλη θα επιστρέψει στη νύφη και την οικογένειά της.[584] Παρομοίως, στον P.Col. VIII 227, που χρονολογείται στον δεύτερο ή τρίτο αιώνα, σώζεται το συμβόλαιο γάμου του Χρύσερμου και της Διονυσίας, στο οποίο αναφέρεται και κάποια δούλη ως προίκα.[585] Σε ένα ακόμη συμβόλαιο γάμου[586] του δεύτερου αιώνα ανάμεσα στον Σαραπίωνα και τη Θαΐδα, ορίζεται ότι ως προίκα, μεταξύ άλλων, θα δοθεί στο ζευγάρι και μία δούλη με το όνομα Καλλιτύχη, η οποία προσφέρεται από τη γιαγιά της νύφης. Συγκεκριμένα, η γιαγιά της κοπέλας από την πατρική πλευρά συμμετέχει στην *ἔκδοσιν* της εγγονής της προβαίνοντας στη σύσταση της προσφοράς, που περιλαμβάνει τη νεαρή δούλη και τους μελλοντικούς απογόνους της, στ. 5-6: *[ὁ]μολογεῖ ἐν ἀγυι[ᾷ] τῇ αὐτῇ ἐγδοῦναι τὴν*

[582] Παρόμοια περίπτωση απαντά και στον P.Oxy.VII 1030, όπου ο Διογένης δηλώνει τον θάνατο του δούλου του Ιστόρητου, τον οποίο κατέχει από κοινού με την αδελφή του. Πβ. και P.Oxy. XLI 2957, όπου η σύζυγος δηλώνει τον θάνατο ενός δούλου που ανήκε στον άντρα της και είχε τεθεί ως ενέχυρο.
[583] P.Oxy. II 265.
[584] Αναλυτικότερα βλ. Biezunska-Malowist, *L'esclavage* 106.
[585] Βλ. και P.Mich. VII 434.
[586] P.Oxy. III 496.

Θαΐδ[α κ]αὶ δίδωσι τῇ [αὐ]τῇ Θαίδι. [--- Καλ-]/[λιτ]ύχης καὶ [τ]ῶν ἐσομένων ἐξ αὐτῆς ἐκγόνων τὴν <δὲ> δουλείαν καὶ ἀπ[ο]φορὰς αὐτ[ῆς] συνέξει ὁ γαμῶν [. .]. μ[. .]μῶν τῇ γαμου[μ]ένῃ ἐφ' ὅσον σύνεισι ἀλλή[λοι]ς, [ο]ὐκ ἐξόντος τ[ῷ] γ[αμοῦ]ντ[ι. .]ετισθαι τὴν δούλ[η]ν ἄν[ε]υ τῆ[ς ---]. Σε περίπτωση θανάτου του συζύγου χωρίς την ύπαρξη παιδιών, η Θαΐς θα λάβει πίσω τη δούλη και τα τέκνα της, ενώ θα έχει την κυριότα της περιουσίας του Σαραπίωνα μέχρι να της επιστραφεί η προίκα της.[587] Επίσης, στον PSI X 1115, όπου σώζεται ένα ακόμη συμβόλαιο γάμου από τον δεύτερο αιώνα, μεταξύ του Κρονίωνα και της αδελφής του, η μητέρα τους δίνει στον γαμπρό Κρονίωνα το 1/3[588] της δούλης της Σαραπιάδος και των παιδιών της, ενώ στον P.Mich. V 340 η Ηράκλεια παντρεύεται τον Αρυώτη και λαμβάνει ως προίκα με τη μορφή της προσφοράς διάφορα αγαθά και δύο δούλους.

Παρομοίως, στον P.Mich. V 343 ο Κράτης ομολογεί ότι έλαβε από τον Ωρίονα, τον αδελφό της συζύγου του, την προίκα, τα παράφερνα και την προσφορά, μεταξύ των οποίων και τους οικογενείς[589] δούλους του Ωρίονα, ενώ στον P.Vindob.Worp. 5 η νεαρή νύφη φέρνει ως προίκα, με τη μορφή προσφοράς, δυο δούλους, που έλαβε από τη μητέρα της.[590] Από την άλλη, σε μια επιστροφή προίκας από τον τρίτο αιώνα, P.Coll.Youtie II 67, η μητέρα της νύφης αναφέρει όλα όσα δόθηκαν πίσω και ανάμεσά τους δύο δούλους, στ. 31-33: *καὶ τὰ προσ/ενεχ[θ]έντ[α] ὑ[π'] ἐμοῦ τῆς Διοσκουριαίνης δούλω<ν> σώμα/τα δύο*. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι οι Αυγούστειοι νόμοι, οι σχετικοί με τον γάμο, προέβλεπαν ότι ο σύζυγος έπρεπε να επιστρέψει ο,τιδήποτε απέκτησε από την απελευθέρωση *voluntate muleries* του δούλου ή της δούλης, που είχε λάβει από τη γυναίκα του ως προίκα.[591]

Κληρονομιά

Μετά την προίκα, ήταν η πατρική ή μητρική κληρονομιά, η οποία πολλές φορές έφερνε στην κατοχή των γυναικών της ρωμαϊκής Αιγύπτου, δούλους ή ποσοστά συνιδιοκτησίας επί αυτών. Έτσι, σε διαθήκες συζύγων αναφέρεται συχνά ότι οι

[587] Βλ. P.Oxy. III 496.13-16.
[588] Για ποσοστό συνιδιοκτησίας σε μία δούλη βλ. P.Col.X αρ.ευρ. 460b. βλ. και Hobson, *Women as Property Owners* 315.
[589] Για τους οικογενείς δούλους βλ. αναλυτικά Biezunska-Malowist, *Les esclaves nés dans la maison* 147-162 και Biezunska-Malowist, *L'esclavage* 29.
[590] Βλ. και SB XVI 12334 για συμβόλαιο γάμου που περιλαμβάνει και δωρεά μετά θάνατον. Η μητέρα της νύφης, η οποία είναι το ένα αντισυμβαλλόμενο μέρος, μεταξύ άλλων δίνει και μια δούλη στο ζευγάρι. Βλ. και Macnamee, *Marriage Agreement* 151-157.
[591] Heineccius, *Ad leg. Iul*. 163.

γυναίκες τους θα κληρονομήσουν τη δούλη του σπιτιού και την αντίστοιχη *αποφορά*.[592] Ενδεικτικό παράδειγμα είναι ο P.Oxy. XXVII 2474 του τρίτου αιώνα, στον οποίο σώζεται η διαθήκη ενός Ρωμαίου πολίτη, ο οποίος κληροδοτεί στην σύζυγό του Αυρηλία Χαιρημονίδα την κυριότητα σε σπίτια, γη αλλά και δούλους, στ. 18-20: *καὶ ὅσα ἐώνημαι καὶ συνεταξάμην ἐπ' ὀνόματος τῆς αὐτῆς συμβίο[υ]/ μου Χαιρημονίδος δ̣ο̣υ̣λικὰ σ̣ώ̣ματα̣. . . . ε̣. ν̣ τε καὶ Πανχάριον καὶ τὰ ταύτης τέκνα/ Κοπρῆν καὶ Π̣. . . . κ̣α̣ὶ Θ̣ν̣ᾶ̣ν, ἔ̣χ̣ε̣ι̣ν α̣[ὐτὴ]ν̣ θ̣έλω κυριευτικῶς*. Ορίζεται ότι η σύζυγος θα έχει στις υπηρεσίες της τους δούλους για όσο ζει, ενώ μετά τον θάνατο του συζύγου της και διαθέτη θα πρέπει να τους απελευθερώσει. Ωστόσο, οι δούλοι δεν θα απελευθερωθούν από την *παραμονὴ* στις υπηρεσίες της γυναίκας,[593] στ. 28-31: *ἅμα δὲ τῇ τελευτῇ μου ἐλευθέρους εἶν̣α̣ι θέλω ἡμετέρους/ οἰκέτας Θέωνα καὶ Τααμμῶνιν. εἶναι δὲ αὐ̣τοὺς βούλομαι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆ[ς]/ αὐτῆς εὐνουστάτης μου συμβίου Χαιρημονίδος, ἐφ' ὃν περίεστιν χρόνον· πρὸς τῷ τε/ τελευτᾶν α[ὐτ]ὴ[ν] πορεύεσθαι αὐτοὺς ἀκωλύτως, ὁπουδὰν βουληθῶσι.*

Παράλληλα, σε δωρεά αιτίᾳ θανάτου[594] από τον δεύτερο αιώνα ορίζεται ότι η σύζυγος Ταμύσθα θα έχει στις υπηρεσίες της τη δούλη Ισαρού για όσο καιρό ζει, ενώ θα πρέπει να την απελευθερώσει στη συνέχεια και το τέλος επί της απελευθέρωσης θα βαρύνει την Ταμύσθα.[595] Στον P.Mich. V 323 του πρώτου αιώνα, όταν ο Ηρωδίων πέθανε, οι τρεις γυιοί του κληρονόμησαν τους τέσσερεις δούλους του: δυο γυναίκες και δυο άνδρες. Στη διαθήκη αναφέρεται ότι η μία δούλη, την οποία κληρονομεί ο μικρότερος γυιός, θα πρέπει να παραμείνει με τη σύζυγο του διαθέτη και μητέρα των αγοριών και να την υπηρετεί, για όσο καιρό παραμείνει αυτή ζωντανή, στ. 14-17: *μένιν δὲ τῇ τῶ ὁμολογούτων μητρὶ Ταορσεῦτι Ἁρυώτου τὴν διατεταγμένην αὐτῇ ὑπὸ τοῦ τῶν/ αὐτῶν ὁμολογούτων πατρὸς δουλίαν ἐφ'ὃν χρόνον περίεστιν ἡ Ταορσεῦς τῆς προ/ γεγραμμένης δουλήας Θερμουθαρίου*. Βλέπουμε, λοιπόν, πως ο διαθέτης τις περισσότερες φορές ενδιαφέρεται να εξασφαλίσει με κάποιον τρόπο τη σύζυγό του μετά τον θάνατό του.

Ωστόσο, πέρα από τη σύζυγο, συνήθως και τα παιδιά του διαθέτη κληρονομούν

---

[592] P.Oxy. III 489, 494. Η *ἀποφορὰ* ήταν το ποσό που πλήρωνε ο δούλος στον κύριό του, σε περίπτωση που εργαζόταν ανεξάρτητα, εκτός σπιτιού και όχι για λογαριασμό του κυρίου του. Βλ. και Biezunska-Malowist, *αποφορά* 65-72.

[593] Για την παραμονή βλ. και Westermann, *The Paramone* 9-50.

[594] P.Sijp. 44.

[595] Για το χρέος του/της απελεύθερου/ης να υπηρετεί τη χήρα του αποθανόντος κυρίου της βλ. και Champlin, *Final Judgments* 136 κε. Να σημειώσουμε ότι πολύ συχνά οι απελεύθερες, που δεν διέθεταν κάποια επαγγελματική εξειδίκευση, προτιμούσαν να παραμείνουν κοντά στην πρώην κυρία τους, ώστε να εξαφασφαλίζουντα απαραιτητα. Βλ. και Pomeroy, *Godesses and Slaves* 202. Για τον φόρο απελευθέρωσης βλ. αναλυτικά Wallace, *Taxation* 230 και Eck, *Freilassungssteuer in Ägypten* 201-209.

τους δούλους του σπιτιού. Χαρακτηριστικά, σε μια διαθήκη από τον δεύτερο αιώνα,[596] ένας άντρας κληροδοτεί στην κόρη του μια δούλη με τα παιδιά της, ενώ στον P.Oxy. XIV 1638[597] του τρίτου αιώνα τα επτά παιδιά ενός άνδρα από τις δύο συζύγους του προβαίνουν σε διανομή της κληρονομιάς του κοινού τους πατέρα, η οποία περιλαμβάνει και *δουλικά σώματα*. Τα παιδιά από τον πρώτο γάμο λαμβάνουν τα 2/7 από τους τέσσερεις δούλους που ανήκαν στον πατέρα τους, ενώ τα άλλα πέντε αδέλφια τους θα αποκτήσουν το υπόλοιπο ποσοστό. Διαθήκη μιας γυναίκας, η οποία κληροδοτεί στα παιδιά της δούλους, σώζεται και στον P.Stras. II 122 του δευτέρου αιώνα: η Θαϊσάς κληροδοτεί δύο δούλους στην κόρη της, τρεις στον γυιό της, ενώ απελευθερώνει με τη διαθήκη της τη δούλη Αμμωνίλλα. Επίσης, στη διαθήκη του Ερμογένη από τον τρίτο αιώνα, την οποία είδαμε και νωρίτερα,[598] αναφέρεται ότι οι δούλοι του θα μοιραστούν στα παιδιά του, μεταξύ των οποίων είναι οι κόρες του Εύνοια και Διδύμη.

Διανομή της πατρικής περιουσίας αναφέρεται και στον P.Mich. V 326 του πρώτου αιώνα. Συγκεκριμένα, έξι αδέλφια μοιράζουν γη και δούλους που έχουν γεννηθεί στο σπίτι, τους λεγόμενους *οἰκογενεῖς*, στ. 7-10: *καὶ ὁμοίως τὰ ὑπάρχοντα ἡμειν πατρικὰ δουλικὰ σώματα πέντε, οἷς ὀνόματα Ἀγαθούς καὶ ταύτης τέκνα Ἡρακλην καὶ Εὐφρόσυνον καὶ ἕτερα Ἐπαφρᾶν καὶ Λέονταν, τὰ εἰς τὸ αὐτ(ὸ)/ σώματα πέντε, καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἡμειν μητρικὰ δουλικὰ σώματα δέκα τρία, οἷς ὀνόματα Ἡρακλείαν την καὶ Τααρμιῦσιν καὶ ταύτης τέκνα Νάρκισσον κουρεα καὶ Σαραπᾶν καὶ Εὐφρόσυνον καὶ Νικην./ καὶ Θερμοῦθιν καὶ Σεραπουν καὶ ταύτης τεκνα Εὐφρόσυνον καὶ Ἑλενην ἐγγονον Ἡροῦτος ἐκ τῆς προπεπραμένης ἔτι πάλαι, καὶ τὰ λοιπὰ δουλικὰ σώματα τέσσαρα, οἷς ὀνόματα Θαϋβᾶς καὶ ταύτης/ τέκνα δύο Γανύμαν καὶ Ἀθήνην καὶ τον ἕτερον Νάρκισσον ὀνηλατην τὸν μὲν Ἡρακλείδην λελογχέναι εἰς τὸ ἐπιβάλλον αὐτῶι μέρος τὰς \προ/μεμερισμένας αὐτῶι ἔτι πάλαι ὑπὸ τοῦ πατρὸς [ἡ]μῶν*.

Παρομοίως, στον P.Oxy. IV 716, τέσσερα αδέλφια κληρονομούν τον δούλο Σαραπίωνα από τον πατέρα τους, αλλά όχι σε ίσα μερίδια. Η ανήλικη Ευδαιμονίς λαμβάνει το 1/6, ο Διονύσιος και η αδελφή του Θαήσις το ½, ενώ ο Διογένης το υπόλοιπο. Καθώς τα τρία πρώτα αδέλφια είναι ανήλικα, χρειάζεται η παρουσία του επιτρόπου τους για να ολοκληρωθεί η όποια δικαιοπραξία. Ο Διογένης όμως απελευθέρωσε το 1/3 του δούλου, που του ανήκε, και οι επίτροποι των ανήλικων

[596] BGU VII 1655.
[597] Βλ. και Bagnall, *Slavery and Society* 228.
[598] P.Oxy. VI 907.

αδελφών ζητούν να γίνει πλειστηριασμός των αντίστοιχων μεριδίων τους, ώστε να φύγουν από την κοινή ιδιοκτησία. Πρέπει να τονίσουμε ότι η απόκτηση μόνο των 2/3 του δούλου από τον νέο αγοραστή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με βάση το ρωμαϊκό δίκαιο.[599] Έτσι, ο στόχος της πώλησης ήταν να πραγματοποιηθεί η πλήρης απελευθέρωση του δούλου με την πληρωμή του συνολικού ποσού είτε από τον ίδιο, είτε από κάποιον τρίτο.[600] Παράλληλα, στον BGU VII 1662 του δευτέρου αιώνα η Κυρίλλα πουλάει μεταξύ άλλων και τη δούλη της Ερμιόνη, την οποία είχε λάβει από τον πατέρα της, στ. 13-14: *συνίστημι κατὰ τόδε τὸ ἐπιτροπικὸν πωλήσοντα τὰ ἐλθόντα εἰς/ [ἐμὲ παρὰ τοῦ πατρός μου ---] καθ' ἣν ἔθετο διαθήκην Ῥ[ωμ]αικὴν μέρος τρίτον οἰκίας ἐν κώμῃ Φιλαδελφείᾳ τοῦ Ἀρσινοείτου καὶ δούλην Ἑρμιόνην.*

Πληροφορίες για την κυριότητα των γυναικών επί δούλων μας παρέχουν και άλλου είδους έγγραφα, πέρα από τις διαθήκες και τις διανομές περιουσίας. Ενδεικτικά, σε μια δήλωση θανάτου[601] ενός δούλου από τον δεύτερο αιώνα η κυρία του αναφέρει ότι τον είχε κληρονομήσει από τον πατέρα της, στ. 5-9: *[ὁ] πατρι[κό]ς μου/ δοῦλος Πανομεως ἐτελεύτησεν/ τῶι Φαῶφι μηνεὶ το[ῦ] ἐνεστῶτος/ τετ[ά]ρτ[ο]υ ἔτους [Α]ὐτοκράτορος Καίσαρος/ Νέ[ρ]ουα [Τραιανοῦ] Σ̣εβ̣α̣σ̣τοῦ Γε[ρ]μανικοῦ.* Πληροφορίες για δούλο που ήρθε στα χέρια δύο γυναικών μέσω πατρικής κληρονομιάς μας παρέχει και ο P.Oxy.Hels. 26 από τον τρίτο αιώνα. Η Ταπάμμων, η οποία διαθέτει το δίκαιο των τριών τέκνων, υποβάλει αίτηση σε δύο νυκτοστρατηγούς, καθώς ο δούλος Σαρμάτης, τον οποίο κληρονόμησε από κοινού με την αδελφή της, εξαφανίστηκε παύοντας να παρέχει τις υπηρεσίες του, ενώ παράλληλα αρνείται να πληρώσει την αντίστοιχη *αποφορά* που τους οφείλει.

Από τους παπύρους δεν λείπουν και οι διαμάχες μεταξύ συγγενών σχετικά με ορισμένη κληρονομιά, η οποία περιλαμβάνει δούλους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του PSI V 452 από τον τέταρτο αιώνα, ο οποίος διασώζει τη διαμάχη μεταξύ δύο αδελφών για κάποιους δούλους που έλαβαν ως κληρονομιά. Η Αυρηλία Ευδαιμονίς αναζητά τους τίτλους ιδιοκτησίας των δύο δούλων και του παιδιού τους, τους οποίους είχε κληρονομήσει από τους γονείς της από κοινού με τον αδελφό της. Ο αδελφός της τους απελευθέρωσε, καθώς κατάφεραν να τον πείσουν, όπως αναφέρεται στο κείμενο, στ. 9-21: *[τούτων δὲ ὁ μ]ὲν ἀδελφὸς ἀδιαφόρως κ̣[α]̣ὶ ἀγράφως, οἷον δὴ γίνεται, εἶχέν τινα, κἀγὼ ἕτερα./ [ἀλλὰ συμβέβ]ηκεν τοῦς παρὰ τῷ κοινῳ̣ῷ̣ ὄντας*

[599] Βλ. Tituli, *Ex Corpore Ulpiani*, I.18.
[600] Βλ. και Keenan − Manning − Firanko, *Law and Legal Practice* 460-61 (9.2.5).
[601] BGU III 773.

οἰκέτας Ἀνατόλιον καὶ Μακαρίαν καὶ τὸ ταύ/[της ἔγγονον] πονηρὰ βουλευσαμέν[ου]ς, μᾶλλον δὲ σοφιζομένους δύνασθαι ἐκκλείνειν/ [τὸν δεσμὸν] τῆς δουλίας, δίχα γνώμ[η]ς ἡμετέρας ὑποποιήσασθαι καὶ ἴσως πεῖσαι/ [ἀδελφὸν γρα]μματεῖα ἀφέσεως δέξ[ασ]θαι ἐπὶ περιγραφῇ τῆς ὀφειλομένης μοι παρ' αὐ/[τῶν ὑπηρ]εσίας, \ἔπ/ειτα ἐν μετανοίᾳ [γ]ενομένους, μᾶλλον δὲ καὶ ἐγνωκότας τὰ ἐκ τῶν/[διατάξεων(?) ὡ]ρισμένα, τὸν αὐτὸν ἐ[πι]τρίβειν ἀναφέρειν τῇ Σαβινιανοῦ ἡγεμονίᾳ/ [τὸ πρᾶγμα, ὡσ]ὰν δυναμένου αὐτοῦ [καὶ] χωρίς τινος ἐγ'γράφου διαιρέσεως τῆς κατοχῆς/ [---] ενως τούτων δοθεν[. . .]του λογιστοῦ ἐπὶ ὑπομνημάτων ἀπόβλητος/ [---]τῇ εἰσαγωγῇ ἀποφ[. .]. μεν χρῆναι τὰ ὅλα κοινὰ εἶναι καὶ τὸ δίκαιον/ [---] χθῆναι ἀμφοτέροι[ς, ἐ]τύγ'χανεν δὲ ἐπισημηνάμενος ἐν τοῖς αὐτοῖς/ [---]σιν περὶ Ἀνατολίου [. . .] πρώτοις ἐθροίλει ἐλευθερίαν εἰληφέναι περὶ ου/ καὶ περὶ τῶν ἄλλων. Η Ευδαιμονίς εξηγεί ότι κατά τη διανομή της περιουσίας αυτής με άγραφο συμβόλαιο αποφασίστηκε ποιους δούλους θα πάρει ο αδελφός και ποιους εκείνη.[602] Ωστόσο, ο αδελφός της απελευθέρωσε αυτούς που υποτίθεται ότι του ανήκαν, χωρίς τη συναίνεσή της, και τώρα η γυναίκα ζητάει τη βοήθεια των αρχών για να αποκατασταθεί η αδικία, η οποία πιστεύει ότι της συνέβη.

Αίτηση προς τον έπαρχο για βοήθεια καταθέτει και η Αυρηλία Διδύμη του τρίτου αιώνα,[603] η οποία αδικήθηκε, όπως φαίνεται, από τους συγγενείς της, στ. 3-4: *τὸ ὑπὸ ξένων ἀδικῖσθαι χα[λεπόν, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ]/ καὶ ξυγ'γενῶν χαλεπώτατον.* Η κοπέλα διαμαρτύρεται ότι, ενώ η μητέρα της με τα αδέλφια της έλαβαν από κοινού την πατρική περιουσία, μετά τον θάνατον της μητέρας της, οι θείοι της της στέρησαν το μερίδιό της, το οποίο περιλάμβανε γη και δούλους, εκμεταλλευόμενοι το νεαρό της ηλικία της, στ. 13-18: *ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἐπεὶ περιγρα[φῇ ἐ]μῇ οἱ ἀδελφοὶ τῆς μητρός μου οἱ ὁμομήτριοι συνδυάζοντες ἀλλήλο[ις]/ /κενῇ καὶ ματαίᾳ ἀνρίᾳ ̣τὰ ̣λοιπὰ ὡς ἐβουλήθησαν ἐπεκράτησαν [ἕκα]/στος ὧν καὶ ἐβούλετο σωμ̣ά̣τ̣ω̣ν καὶ τῶν ἄλλων πάντων ἐμὲ παρ' οὐδὲ[ν ἡγού]/μενοι ἀλλ' ὡς ἔστιν εἰπεῖν καὶ ἀπωθούμενοι τῆς κληρονομίας τῆς [ἐπιβαλ]/ λούσης μοι τοῦ τρίτου μέρους*. Μια ακόμη αίτηση εναντίον συγγενούς απαντά στον P.Cair.Isid. 64. Συγκεκριμένα, δύο αδελφές διαμαρτύρονται, διότι ο θείος τους καταπάτησε την περιουσία που τους άφησε ο πατέρας τους και μάλιστα από τους δύο δούλους που περιλαμβάνονταν στην κινητή περιουσία πούλησε τη μία. Τέλος, ακόμη μια περίπλοκη υπόθεση, σχετική με ιδιοκτησία δούλων, διασώζεται στον P.Cattaoui

[602] Η Biezunska- Malowist θεωρεί ότι ήταν τέσσερεις δούλοι αρχικά και δύο από αυτούς μετά τη διανομή της περιουσίας απέκτησαν ένα παιδί. Βλ. Malowist, *L'Esclavage* 125 αρ.78.
[603] P.Oxy. XXXIV 2713. Για τα λογοτεχνικά και ρητορικά στοιχεία που απαντούν στην παρούσα αίτηση βλ. Papathomas, *P.Oxy. XXXIV 2713* 244-255.

col. VI.1-23[604] από τον δεύτερο αιώνα. Η Κορνηλία συγκατοικούσε με έναν στρατιώτη, τον οποίο διαδέχτηκε μετά θάνατον αποκτώντας επτά δούλους που του ανήκαν. Ωστόσο, κατηγορήθηκε ότι δεν ήταν νόμιμη σύζυγός του, καθώς οι στρατιώτες δεν επιτρεπόταν να παντρευτούν,[605] και γι'αυτό τον λόγο δεν είχε δικαίωμα στην περιουσία του. Ο δικηγόρος της υποστήριξε ότι έχει δικαίωμα στους δούλους, διότι τους αγόρασε, στ. VI 3-23: *Σαραπίωνος Ἀπολλωνίου καὶ Ἀμοισοισᾶ Ἡλιοδώρου [κα]τηγορούντων/ Κορνηλίας δι' Ἀπολλωνίου [π]ρεσβυτέρου ῥήτορος ὡς ἐπικρατούσης/ ἀνδραπόδων ζ καταγραφένων ᾳὐτῇ ὑπὸ ⟦Ἰουλίου⟧ Ἀκουτιανοῦ/ ἀκληρονομήτου ἐν τῷ τῆς συνβιώσεως χρόνῳ, καὶ Θέωνος/ ῥήτορος παριστα⟦ . . ⟧μένου [τ]ῇ Κορνηλίᾳ φάσκοντος γάμον νόμιμον/ μὴ [γ]εγονέναι, στρατευομέ[ν]ῳ γὰρ συμβεβληκέναι τῷ Ἀκουτιανῷ/ καὶ τὰ ἀνδράποδα ταύτην ἐωνῆσθαι, ἀναγεινώσκοντός τε/ ὠνὴν Μούσης σὺν ὑποτιτθικῷ ἐπὶ τοῦ δωδεκάτου ἔτους καὶ/ Δάφνης ἐπὶ τοῦ ιθ, οἰκογενείας δὲ Θρεπτοῦ καὶ Συντρόφου,/ φ[ά]σκοντος δὲ Ὠρείωνος ῥήτορος παρισταμένου αὐτῇ/ Σ[εου]ῆρον ὑποτίτθιον ἔ[τι εἶ]ναι ἐκ Μούσης γενόμενον, Ἐλπι/δηφόρου δὲ οἰκογένειαν ⟦δὲ⟧ μ[ὴ] ἔχειν, τοῦτο δὲ ἐπὶ πολλῶν φιλεῖν/ γενέσθαι, μ[ὴ] γὰρ παί[δων] [ο]ἰκογενείας τάσσεσθαι, Ἰουλιανός·/ τὸ μετὰ τὴν σ[τ]ρατεί[αν ὠνη(?)]θὲν ἀνδράποδον καὶ οὗ μὴ ἐπή/γε[γ]κας οἰκογένειαν [. . . . .]ται [ε]ἰς τὸν κυριακὸν λόγον τὰ ἄλλα/ σοι ἀνίημι. ἀξιούσης αὐτῆς ἀποδοθῆναι τάλαντον/ ὃ ἔσχεν παρ' αὐτῆς Ἀκουτιανὸς ἐν παρακαταθήκῃ καὶ ἀνα/γινωσκούσης τὰ γράμματα, τοῦ δὲ κατηγόρου λέγον/τος τοῦτο εἶναι τὸ γαμικὸν συμβόλαιον, του γὰρ στρατευομένους/ οὕτω συμβάλλει[ν], Ἰουλιανός· τὸ ἀναγνωσθὲν δάνειον/ ἐκβάλλω ἐκ παρανόμου γάμου γενόμενον.*

Αγορά δούλων

Όπως και με τα άλλα είδη κινητής και ακίνητης περιουσίας, έτσι και στην περίπτωση των δούλων, οι γυναίκες πολύ συχνά προχωρούσαν στη δικαιοπραξία της αγοράς, όποτε ήθελαν να αποκτήσουν *δουλικά σώματα*. Η αγορά ενός δούλου απασχολούσε συχνά τους κατοίκους της Αιγύπτου, όπως μαρτυρεί ένα κείμενο[606] από τον δεύτερο αιώνα, όπου η Νίκη ζητάει χρησμό για την αγορά ή όχι του δούλου Σαραπίονα, ο οποίος ανήκε στην Τασαραπίωνα. Ανάλογη περίπτωση συναντάμε στον P.Oxy. LXXIV 5019,

[604] M.Chr. 372.
[605] Η απαγόρευση νόμιμου γάμου αφορούσε όλους τους στρατιώτες, όπως αποδεικνύουν οι λογοτεχνικές και παπυρολογικές πηγές. Βλ. Phang, *Marriage of Roman Soldiers* 50.
[606] P.Oxy. VIII 1149.

στον οποίο διασώζεται ένα επίσης αίτημα χρησμού για την αγορά νεαρής δούλης ή όχι, στ. 1-3: *εἰ οἶδας ὅτι συνφέρει μᾶλλον ἀγοράσαι/ παιδίσκην καὶ οὐ συνφέρει οὕτως/ χρήσασθαι, τοῦτό μοι δός*.[607]

Όπως μαρτυρούν οι παπυρικές πηγές, οι αγοραπωλησίες δούλων με γυναίκες αγοραστές είναι συχνό φαινόμενο στους ρωμαϊκούς χρόνους και ίσως ο πιο διαδεδομένος τρόπος απόκτησης αυτού του είδους κινητής περιουσίας. Αν η γυναίκα είναι παντρεμένη, δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο να αγοράζει ο σύζυγός της τον δούλο ή τη δούλη στο όνομά της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο P.Oxy. XXXVI 2771, που χρονολογείται στον τέταρτο αιώνα, στον οποίο η Αυρηλία Αρτεμωνίς δίνει εντολή στον άντρα της να αποφασίσει αν θα πουλήσει ή θα χαρίσει τη δούλη της Θεοδώρα, την οποία ο ίδιος αγόρασε στο όνομά της, στ. 1-10: *τοῖς ἐσ[ο]μένοις ἐ[κ τ]ρίτου ὑπάτοις πρὸ ὀκτὼ/ καλανδῶν Ἰουλίων ἐν τῇ λαμπρᾷ Κῴων/ πόλ[ε]ι μηνὸς Ἀγριανίου [---]/ Αὐρηλεία Ἀρτεμωνὶς Κῴα ἄδωκα ἐντολὴν τῷ ἀνδρί μου/. . . ..ιῳ πρὸς {ς} τὸ αἰξουσίαν αὐτ[ὸ]ν αἴχιν δειὰ ταύτης/ μου τῆς ἐντολῆς θέλης πωλει θέλης χαρίζεσθαι/ [τὴ]ν δούλην μου [Θ]εοδώρα ἣν ἠγόρασέ μοι εἰς ὄνομά μου/ πρὸς <τὸ> ἀπόδιξ[ι]ν καὶ ἀμεριμνείαν αἴχιν τὸν αἰωνουμ[ε]ν[ο]ν καὶ/ μηδενμίαν αὐτὸν αἴχιν ζήτησιν/ καὶ δι' αὐτῆς μου τῆς ἐντολῆς κύριον εἶνε καὶ βέβαιον.*

Ωστόσο, στα περισσότερα κείμενα, είναι η ίδια η γυναίκα που από μόνη της προβαίνει στην αγορά δούλων, με ή χωρίς την παρουσία του νομικού της επιτρόπου. Ενδεικτικά, από τον πρώτο αιώνα στον P.Oxy. II 263 συναντάμε τη Βάκχη, η οποία είναι αστή, και πουλάει στην Ηλιοδώρα, με κύριο τον άνδρα της, τη δούλη Σαραπού.[608] Στη δήλωσή της προς τους αγορανόμους αναφέρει ότι η δούλη αυτή ήταν περιουσία της χωρίς υποθήκη και ελεύθερη από κάθε εμπράγματο βάρος, στ. 4-16: *ὀμνύω Αὐτοκράτορα Καίσαρα Οὐεσπασια[νὸν]/Σεβαστὸν πεπρακέναι Ἡλιοδώρᾳ μη/τρὸς Ἡλιοδώρας μετὰ κυρίου τοῦ ἀνδρὸς/ Ἀπολλωνίου τοῦ Διονυσίου τοῦ Διονυσίου/ τοῦ καὶ Διδύμου τὴν ὑπάρχουσάν μοι/δούλην Σαραποῦν ὡς ἐτῶν ὀκτὼ ἀσυκο /φάντητον πλὴν ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπα/φῆς, εἶναί τε ἐμοῦ καὶ μήτε ὑποκεῖσ/θαι μηδὲ ἑτέροις ἐξηλλοτριῶσθαι/ κατὰ μηδένα τρόπον, ἀπέχειν δε/ με τὴν τειμὴν ἀργυρίου δραχμὰς/ἑξακοσίας τεσσαράκοντα, καὶ β[ε]βαιώ/σειν.* Μια ακόμη ενδιαφέρουσα

[607] Σύμφωνα με τους Marshall − Ripat ο όρος *χρῆσθαι* ίσως αναφέρεται στη σεξουαλική χρήση της δούλης και ο ενδιαφερόμενος ρωτάει πιθανόν αν συμφέρει να την αγοράσει ή να συνεχίσει απλά να τη χρησιμοποιεί, όπως κάνει τώρα, για την κάλυψη των σεξουαλικών αναγκών του. Αναλυτικότερα βλ. Marshall − Ripat, *Enjoying a slave woman* 231-234.

[608] Σε αγορά δούλης από κοινού με τον σύζυγό της προχωρά μια Ρωμαία πολίτης στον P.Col. VIII αρ.ευρ..512.

περίπτωση από την ίδια περίοδο σώζεται στον P.Mich. II 121, όπου αναφέρεται ότι η Ευδαιμονίδα πουλάει μια νεαρή δούλη στον Κάστορα και επτά ημέρες μετά την ξαναγοράζει.[609]

Το ενδιαφέρον των γυναικών για την απόκτηση δικών τους δούλων είναι μεγάλο, όπως μαρτυρούν οι παπυρικές πηγές. Για παράδειγμα, σε μια επιστολή από τα τέλη του πρώτου αι. π.Χ.,[610] η Αρτεμισία ζητάει από τον αδελφό της μεταξύ άλλων και μια μαύρη δούλη: *Ἀρτεμισία Νίγερι τῶι ἀδελφῶι/ πλεῖστα χαίρ[ε]ιν καὶ ὑγιαίνειν./ καλῶς ποιήσεις ἀγοράσας μοι/. .̣εδάφ̣.ιωαν[.] νερι[. . .]ο[.]. . / λευκοὺς [. . . .]. . ὡς/ καὶ φαιὸν κ[ο]ρ̣ά̣[σ]ιον.* Παρομοίως, στον P.Oxy. II 375 επίσης από τον πρώτο αιώνα, η Διογενίς αγοράζει, με κύριο τον άνδρα της, τη δούλη Διονυσία μαζί με τα παιδιά της,[611] η οποία ανήκε προηγουμένως στον Θέωνα. Η ηλικία της δούλης, τριανταπέντε ετών, είναι από τις μεγαλύτερες που απαντούν σε αγοραπωλησίες γυναικών δούλων, δεδομένου ότι προτιμώνταν όσες βρίσκονταν στην εφηβεία και στη δεκαετία μεταξύ είκοσι και τριάντα, κατά την περίοδο δηλαδή της αναπαρωγής.[612] Παράλληλα, στον P.Col. VII 219 του δευτέρου αιώνα,[613] μια γυναίκα ζητάει από έναν τραπεζίτη να πληρώσει χίλιες δραχμές σε κάποιον τρίτο για την αγορά μιας δούλης, ενώ στον P.Mich. V 281 ο Ηρώδης πουλάει τη δούλη Θαισαρίονα, την οποία είχε από τη μητέρα του, στην Ευδαιμονίδα, στ. 1-4: *Ἡρώδης ὃς καὶ Ἡρακλείδης Λυσιμάχου ὁμολογῶι παρακεχωρηκέναι Εὐδεμονίτι Ἡρώδου κατὰ δὲ τὴν/ ὁμολογίαν ταύτην ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὴν ὑπαρχουσα μοι μητρικὴν/ παιδισκης δούλην ᾗ ὄνομα Θαεισάριον, ὡς ἐτῶν τριάκοντα δύο, μεσης μελιχρους μακροπροσοπος/ εὐθυρίνην, οὐλὴ προσώπου, ταύτην τοιαύτην ἀναποριπτον πλὴν ἐπαφῆς καὶ εἱερᾶς νόσου.*

Παρομοίως, στον P.Col. X 254 του δευτέρου αιώνα ο Πετεχών πουλάει στην Ηράκλεια ½ μίας δούλης, στ. 2-7: *κυριεύειν] τὴν Ἡράκλειαν τοῦ κατ' ἐ/[αυτὸν ἡμίσ]ο̣υς μέρους τῆς προγεγραμ[μένης καὶ π]ε̣π̣ραμένης δούλης σὺν/ [ἐκγόνοις καὶ τοῖς π]α̣ρ' α̣ὐτῆς μετα/[λημψομένοις καὶ] οἰκονομεῖν πε/[ρὶ αὐτῆς ᾧ ἐὰν αἱρῆ]ται τρόπῳ,* ενώ στον BGU XI 2111 ο Πεθεύς πουλάει στην Σοήρι τη δούλη του Θερμουθαρίονα, την οποία αγόρασε από τον Ήρωνα. Στον SB XXIV 16002 η Πτολλαρούς αγοράζει από τον

[609] P.Mich. II 121 v.VI.18, VII.6.
[610] P.Ifao II 24.
[611] Οι πωλήσεις γυναικών δούλων με τα παιδιά τους δεν είναι σπάνιες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Πβ. και SB XX 14395.6-7, P.Oxy. IX 1209.15-16. Βλ. και Benaissa, *Two Slaves sales* 222-228.
[612] Βλ. Bradley, *Slaves and Masters* 55-56.
[613] Βλ. και Gilliam, *Sale of a Slave* 69-70.

Ασκληπιάδη κατά τον δεύτερο αιώνα δύο δούλες, μια μητέρα με την κόρη της Αφροδίτη, που του ανήκουν από την κληρονομιά του πατέρα του, έναντι 1500 δραχμών.[614]

Λίγο διαφορετική είναι η περίπτωση του BGU III 805, στον οποίο ο Διονύσιος αγοράζει για την κόρη του Τασήθι μια δούλη με το όνομα Χρηστή από τον Αγκώφιο. Στο κείμενο αναφέρεται ότι η Τασήθις θα έχει την πλήρη κυριότητα της νεαρής δούλης, στ. 9-10: *κρατεῖν οὖν καὶ κυριεύειν τὴν Τασῆθιν τῆς προγεγραμ/μένη[ς] καὶ πεπραμένης αὐ[τῇ] δ[ο]ύλης σὺν ἐγγόνοις καὶ [τ]οῖς.* Από τον τρίτο αιώνα,[615] στον P.Lips. I 4 η Αυρηλία Κυριλλούς,[616] με το δίκαιο των τριών τέκνων και συνεστώτα τον σύζυγό της, αγοράζει μια δούλη με το όνομα Στεφάνη από τον Αυρήλιο Κάστορα, ενώ στον P.Oxy. XLII 3054 σε καταγραφή πώλησης δούλου αναφέρεται ότι μια γυναίκα από τη Βόστρα αγοράζει έναν δούλο επίσης από την ίδια περιοχή, ο οποίος ανήκε στον Αυρήλιο Ιουλιανό Μάξιμο και πιο πριν στον Μαλιανό. Όπως αναφέρεται στο κείμενο, αρχικά ανήκε σε κάποια γυναίκα με το όνομα Σεπτιμία, στο σπίτι της οποίας είχε μάλιστα γεννηθεί. Από τον τρίτο αιώνα και πάλι, στον PSI XII 1254 η Αυρηλία Διδυμάριον αγοράζει τον Ζώιλο, ένα δούλο από τη Μακεδονία περίπου εννέα ετών που είχε φτάσει με πλοίο από την Αλεξάνδρεια. Καθώς πωλείται για πρώτη φορά στην Αίγυπτο, πρέπει να υποβληθεί στην απαιτούμενη *ἀνάκριση*. Η Διδυμάριον ζητάει από τους υπομνηματογράφους να κάνουν την ανάκριση[617] για να διαπιστωθεί ότι είναι πράγματι δούλος ο Ζώιλος, στ. 4-9: *ὠνουμένη π[α]ρὰ Μάρκου Αὐρηλί/ου Διδύμου καὶ ὡς χ[ρη]ματίζει δοῦλον/ Ζ[ω]ίλον γένει Μακεδονικὸν ἀπὸ καταπλό/ου [ὡ]ς ἐτῶν ἐννέα οὐ[λ]ὴ βραχεῖα ὑπὸ γέ/ν[ειον],ἀξιῶ ἀνακριθῆ[ν]αι αὐτὸν κατὰ τὰ/ προστεταγμένα.*

Από την ίδια περίοδο σώζεται και ο SPP XXII 60, στον οποίο η Ηφαισταρίων η αστή, με κύριο τον σύζυγο και αδελφό της, αγοράζει τον δούλο Χρηστό, ο οποίος πριν εργαζόταν σε κάποιο μύλο. Πληροφορίες για την ιδιοκτησία δούλης από μια γυναίκα παρέχει και ο P.Oxy. IX 1209 του τρίτου αιώνα, στον οποίο αναφέρεται ότι ο Αυρήλιος Ασκληπιάδης αγόρασε μια δούλη από τον Αυρήλιο Σερένο μαζί με το μωρό της, η οποία πρωτύτερα ανήκε στη μητέρα του πρώτου Λουσίλα, ενώ και ο SPP. XX 71 στον οποίο ο Αυρήλιος Κολλούθος πωλεί στην Κοπρίλλα δούλη, που είχε αγοράσει

[614] Βλ. και Sijpesteijn, *Sale of Two Slaves* 15-20.
[615] Πβ. και P.Bingen 75, στον οποίο η Αυρηλία Ερμιόνη αγοράζει μια δούλη από κάποιον άντρα.
[616] Βλ. και P.Stras. VI 594 για την ίδια αγοραπωλησία.
[617] Η *ἀνάκριση*, ως πράξη που αφορά τους δούλους, εμφανίζεται περίπου τα μέσα του δεύτερου αιώνα και εξαφανίζεται τον τέταρτο. Ωστόσο, πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι κάνει την εμφάνισή της ήδη από την εποχή του Αυγούστου. Βλ. Biezunska-Malowist, *Recensement et Contrôle* 32. Αναλυτικότερα βλ. Wolff, *Beaufsichtigung des Sklavenhandels* 340-49. Πβ. και BGU IV 1059, P.Stras. I 79.

από τον Αυρήλιο Βησά. Όπως περιγράφεται, η αγοράστρια λαμβάνει το αντίγραφο της ανάκρισης του δούλου που ο πωλητής είχε ο ίδιος αγοράσει.[618] Από την άλλη, στον SB VI 9216 η Αυρηλία Ησυχία τον τρίτο αιώνα με διεκβολή[619] αγοράζει δούλους –πιθανόν μια δούλη και το παιδί της– έναντι οκτώ ταλάντων. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη διαδικασία, κατά την οποία η αγορά γίνεται μέσω πίστωσης του τραπεζικού λογαριασμού, ενώ περιγράφεται ακριβώς το αντικείμενο που αγοράζεται.

Από τον τρίτο αιώνα σώζεται και P.Coll.Youtie II 75, στον οποίο ο Αυρήλιος Ιέραξ πουλάει σε μια γυναίκα με τον τίτλο Αυρηλία τη δούλη του Κωμασία έναντι 3.000 αργυρών δραχμών. Πρόκειται για τιμή συνηθισμένη για τα μέσα του τρίτου αιώνα.[620] Παράλληλα, από τον τέταρτο αιώνα, στον P.Lond. II 251 (= P.Abinn. 64) η Αυρηλία Νόννα αγοράζει δύο δούλους και της δίνεται και το έγγραφο της ανάκρισης, ενώ στον SB V 8007 η Αρτεμιδώρα αγοράζει τη δούλη Καλημέρα, η οποία βρίσκεται στην ιδιοκτησία του Αυρηλίου Αήτου.[621]

Δεν λείπουν βέβαια και οι αγοραπωλησίες δούλων μεταξύ των μελών της ίδιας οικογένειας. Συγκεκριμένα, στον P.Freib. II 8 του δευτέρου αιώνα, η Ιουλία Δημαρίων επιθυμεί να αγοράσει από τα αδέλφια της, τον Μάρκο Ιούλιο και την Ιουλία Αφροδού, τα 2/3 δούλων, που τους ανήκουν και προέρχονται από την κληρονομιά ενός τρίτου αδελφού τους, ο οποίος πέθανε, στ. 5-11: *συνχωροῦμεν πρὸς ἀλλήλους ἐπὶ τοῖσδε ὥστε ἐπεὶ· ὅ τε Μᾶρκος Ἰούλιος Οὐαλερι/ανὸς καὶ ἡ Ἰουλία Ἀφροδοῦς, εὐπειθεῖς γεγονότες ὑπὸ τῆς Ἰουλίας Δημαρίου καὶ ἀπεσχηκότες παρ᾽ αὐτῆς διά τε χειρὸς/ ἐξ οἴκου καὶ κατὰ διαγραφὴν διὰ τῆς Μάρκου Κλαυδίου Σαβείνου τραπέζης τὸ ἑσταμένον τῆς τιμῆς κεφάλαιον ἀργυρίου/ Σεβαστοῦ νομίσματος δραχμὰς χιλίας πεντακοσίας καὶ κατὰ πᾶν*

---

[618] Βλ. στ. 10-13*: τοῦ βιβλι]δίου τῆς ἀνακρίσεως τὸ ἀντίγραφον ἐξῆς ὑποτέτακται κ[αὶ τὸ παραχωρ]ητικὸν/ [τὴν συμπεφωνημέ]νην τιμὴν ἀργυρίου παλαιοῦ Πτολεμαϊκοῦ νομίσματος δραχμὰς πεντακισ/ [χιλίας παρὰ τῆς ὠνο]υμένης διὰ τῆς ἐν Ἑρμουπόλει μισθωτῶν τραπέζης καὶ εἶναι περὶ αὐτὴν/ [τῆς πεπρ]αμένης ὡς πρόκειται δούλης καὶ τῶν ἐσομένων ἐξ αὐτῆς ἀπὸ τοῦ νῦν ἐγγόνων*.

[619] Για τη σημασία της διεκβολής βλ. και Bingen, *Papyrus de la Fondation Égyptologique* 306-312.

[620] Βλ.και Biezunska-Malowist, *Achat d'une esclave* 505-509.

[621] SB V 8007.1-8: *ὁμολογῶ πεπρα[κέ]ναι σοι κατὰ τήνδε τὴν [δι]σσὴν ἔγγραφον ἀσφάλειαν ἀπὸ τοῦ νῦν/ ἐπὶ τὸν ἅπα[ντα χρόν]ον τὴν ὑπάρχουσάν μο[ι καὶ] ἐλθοῦσαν εἰς ἐμὲ ἀπὸ δικ[αί]ου/ ὠνῆς γενομένης εἰς ὄνομά μου καὶ τοῦ προκειμένου βεβαιωτοῦ ὑπὸ Αὐρηλίου Ἀήτου καταειταει/ ἀπὸ {ἀπὸ} λ[ιμένο]ς Βερνίκης δούλην Α[ἰλα]νοῦν ὀνόματι Καλημέραν ὡ[ς] ἐτῶν/ εἴκοσι οὐλόκομον [ἣ] κὲ τίνι ὀνόματι καλεῖται ἢ καὶ κληθήσεται, ἣν καὶ ἐντεῦθεν παραδέ/δωκά σοι δ[ίᾳ] [πίσ]τι καὶ καλῇ αἱρέσει, πισ[τὴν κ]αὶ ἄδραστον οὖσαν ἐκτὸς [ἱ]ερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς [κ]αὶ ἀνεπίλημπτον ἀπὸ δαίμονος τιμῆς τῆς πρὸς ἀλλήλους συμπεφω/ νημέ[νης ἀργυρίου Σ]εβαστῶν νομίσματο[ς τα]λάντων ἐννακοσίων δ[έκ]α τριῶν καὶ δραχμῶν δι[σ]χειλίων γ(ίνονται) ἀργυ(ρίου) (τάλαντα) ϡιγ (δραχμαὶ) Β, ἅπερ ἀπέσχον παρὰ σοῦ τῆς ὠν[ου]μέν[ης διὰ χειρ]ὸς ἐκ πλήρους καὶ εἶν[αι πε]ρὶ σὲ τὴν ὠνουμένην κα[ὶ τοὺ]ς παρὰ σοῦ τὴν τῆς πεπραμένης σοι, ὡς πρόκειται, δούλης Καλημέρας κυρίαν καὶ κράτησιν χρω/μέν[ο]υ[ς καὶ οἰκονομοῦ]ντας περὶ αὐτῆς καθ᾽ [ὃν] ἐὰν αἱρῆσθαι τρόπον ἀ[πὸ το]ῦ νῦν ὁμοίως ἐπὶ τὸν ἀεὶ χρόνον*. Βλ. και Straus, *Quelques contrats de vente d'esclaves* 229.

συνπεπεισμένοι αὐτόθεν, πεπρακέναι τῇ Ἰουλίᾳ/ Δημαρίῳ τῶν κατηντηκότων εἴς τε αὐτοὺς Ἰούλιον Οὐαλεριανὸν καὶ Ἰουλίαν Ἀφροδοῦν καὶ αὐτὴν Ἰουλίαν Δημάριον/ ἀπὸ κληρονομίας τοῦ μ̣ετηλλαχότος αὐτῶν ἑτέρου ἀδελφοῦ Μάρκου Ἰουλίου Γεμέλλου οὐετρανοῦ, ἀκολούθω̣ς ᾗ πε-/ π[οίην]τ̣α̣ι τῶν του ἀφ᾽ ἧς ἔθετο Ῥωμαικῆς διαθήκης ἀπογραφῇ παρὰ τοῖς ἐπισκόποις. Παρομοίως, στον P.Mich. V 264-65 του πρώτου αιώνα, η Θενπετερμούθις πωλεί στα δύο παιδιά της, την Τακωνάειτα και τον Τεσενούφι, μια δούλη 17 χρονών που της ανήκει.

Βεβαίως, οι πάπυροι παραδίδουν μαρτυρίες για αγοραπωλησίες δούλων, όπου και τα δύο αντισυμβαλλόμενα μέρη είναι γυναίκες, όπως έχουμε ήδη δει και με τις αντίστοιχες αγοραπωλησίες με αντικείμενο αγροτική γη και σπίτια. Έτσι, από τις αρχές του πρώτου αιώνα συναντάμε την αγοραπωλησία[622] της δούλης Μούσας από τη Λαοδίκη στη Φιλωτέρα. Είναι ενδιαφέρον το ότι το παρόν συμβόλαιο δεν περιλαμβάνει κάποια εγγυητική ρήτρα σε περίπτωση απόδρασης ή θανάτου της δούλης[623] υπέρ της αγοράστριας, σε αντίθεση με άλλα συμβόλαια όπου συναντάται κάτι αντίστοιχο,[624] στ. 17-18: *δρασμων δὲ καὶ θανατου τῆς δούλης ἀπὸ τοῦ νῦν οὐκ ἔσται πρὸς τὴν Λαοδίκην, ἀναδέδωκεν δὲ ἡ Φιλωτέρα ἣν εἶχεν εἰς ἑαυτὴν ἀσφάλει(αν).*

Παράλληλα, στον τρίτο αιώνα και συγκεκριμένα στον P.Oxy. XII 1463 η Αυρηλία Κλαυδία με κύριο τον σύζυγό της θέλει να αγοράσει τη δούλη Τυραννίδα, ασιατικής καταγωγής, από την Αυρηλία Αρτεμείτα και ζητάει να γίνει ο απαιτούμενος έλεγχος πριν από την αγορά. Ο σκοπός του ελέγχου δεν είναι ξεκάθαρος, αλλά μαλλον σχετίζεται με το ποσό του φόρου που πρέπει να επιβληθεί μετεγενέστερα στον άρρενα απόγονο της δούλης.[625] Η κυρία της νεαρής δούλης ενεργεί χωρίς επίτροπο, χάρη στο δίκαιο των τριών τέκνων. Άλλη μια αγοραπωλησία μεταξύ γυναικών συναντάμε στον P.Vindob.Bosw. 7 του τρίτου αιώνα: η Αυρηλία Ταλβαΐς πουλάει μια δούλη στην Αυρηλία Ηραΐδα.[626] Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα δικαιοπραξία, καθώς η Αυρηλία Ταλβαΐς είχε αγοράσει τη νεαρή δούλη ένα χρόνο πριν από την Αυρηλία Ισαρούτα, η

---

[622] BGU IV 1059.

[623] Στο ρωμαϊκό δίκαιο ίσχυε το *Edict Curule Aediles*, σύμφωνα με το οποίο όποιος πουλούσε κάποιον δούλο ή δούλη όφειλε να ενημερώσει τον αγοραστή, αν πάσχει από ασθένεια ή έχει τάσεις απόδρασης. Βλ. Johnson – Coleman − Bourne, *Ancient Roman Statues* no 245. Μάλιστα ο αγοραστής μπορούσε να εξετάσει τον υποψήφιο προς αγορά δούλο. Βλ. Sen., *Ep*. 80.9.

[624] Για συμβόλαια που περιλαμβάνουν τέτοιους όρους βλ. ενδεικτικά: SB III 6016, SB V 8007, P.Abinn.64, BGU I 316, ενώ για αντίστοιχα που δεν αναφέρονται στην παραχώρηση εγγύησης στον αγοραστή σε περίπτωση θανάτου ή απόδρασης των δούλων βλ. BGU III 987, P.Mich.V 278-279, P.Mich. V 264-265, P.Mich. V 281, P.Stras. VI 505, BGU III 859. Αναλυτικότερα βλ. και Arzt-Grabner, *Sale of Slaves in Roman Egypt* 30.

[625] Βλ και Johnson, *Roman Egypt* 285-86.

[626] Βλ. και Biezunska-Malowist, *L'esclavage* 39.

οποία την είχε επίσης αγοράσει λίγα χρόνια νωρίτερα από τον Αυρήλιο Σαραπάμμονα. Όπως φαίνεται, η δεκατετράχρονη δούλη Ευοδία είχε ήδη αλλάξει έξι φορές ιδιοκτήτη. Ο Wolff θεωρεί ότι αυτή η συνεχής αλλαγή κυρίου μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα –δεδομένου του νεαρού της ηλικίας της– σημαίνει ότι το νεαρό κορίτσι είχε βρεθεί στα χέρια δουλεμπόρων.[627] Αγοραπωλησία μεταξύ γυναικών συναντάμε και σε ένα ακόμη κείμενο του τρίτου αιώνα.[628] Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το ότι η αγοράστρια των δύο γυναικών δούλων είναι μια απελεύθερη κάποιου άντρα από την Αντινοόπολη και ενεργεί με έναν κύριο επίσης από την ίδια πόλη, ενώ οι πωλήτριες είναι ελεύθερες από την Οξύρρυγχο.

Διάθεση της περιουσίας

Στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου, οι δούλοι συνήθως εργάζονταν στον χώρο του σπιτιού και λιγότερο στα κτήματα, ενώ μερικές φορές μπορούσαν να έχουν και τη θέση του οικονόμου ακίνητης περιουσίας, κατά την απουσία του κυρίου τους.[629] Οι γυναίκες δούλες πολύ συχνά εργάζονταν ως τροφοί ελεύθερων ή δούλων βρεφών για λογαριασμό του κυρίου ή της κυρίας τους, που εισέπραττε τα αντίστοιχα *τροφεῖα*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο PSI IX 1065, στον οποίο δύο γυναίκες συνιδιοκτήτριες μιας δούλης ομολογούν ότι έλαβαν τα αντίστοιχα *τροφεῖα* από έναν άντρα, του οποίου το παιδί θήλασε η δούλη τους.

Όπως και με τα άλλα είδη ακίνητης και κινητής περιουσίας, έτσι και στην περίπτωση των δούλων είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε με τι τρόπους οι γυναίκες αξιοποιούν αυτό το είδος κινητής περιουσίας. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο η γυναίκα χρειαζόταν νομικό επίτροπο για τις συναλλαγές που αφορούσαν τα λεγόμενα *res mancipi*, όπου συγκαταλέγονταν και οι δούλοι, όπως ήδη αναφέρθηκε.

[627] Βλ. Wolff, *Beaufsichtigung des Sklavenhandles* 86, 347.
[628] P.Oxy. XIV 1706.
[629] Βλ. ενδεικτικά BGU IV 1116. Είναι ενδιαφέρον το ότι σε αυτό το κείμενο η Αντωνία Φιλημάτιων, η απελεύθερη του Αντωνίου, εκμισθώνει ακίνητη περιουσία σε κάποιον Σαραπίωνα, ο οποίος θα πληρώνει το ενοίκιο στον δούλο της Φιλάργυρο. Για την πιθανή ανεξαρτητοποίηση της θέσης ορισμένων δούλων υπό τη σφαίρα της ρωμαϊκής επίδρασης βλ. Biezunska-Malowist, *L'esclavage* 98.

Πώληση των δούλων

Οι πάπυροι μαρτυρούν ότι οι γυναίκες πολύ συχνά πωλούν τους δούλους, που τους ανήκουν προκειμένου να έχουν οικονομικό όφελος. Ξεκινώντας από τον πρώτο αιώνα, συναντάμε στον P.Oxy. LXXV 5051 την πώληση της δούλης Πλουσίας, η οποία επονομάζεται και Καλή Φάσις,[630] από την Σεραπούτα σε δύο άντρες με την παρουσία του συνεστώτος της.[631] Αξίζει να αναφέρουμε ότι η Σεραπούς είναι η νύφη, που εμφανίζεται στον P.Oxy. II 265 να κληρονομεί τη νεαρή Πλουσία από τη μητέρα της ως προίκα. Η αγοραπωλησία γίνεται μέσω του εκπροσώπου της γυναίκας, του ιερέα Σφίνι.[632] Από τον δεύτερο αιώνα, στον PSI XII 1228 η Θατρής, η απελεύθερη της Αφροδείτης έχοντας τον άντρα της ως επίτροπο, πουλάει στον Ερμοκλή το ½ της δούλης Ισιδώρας που της ανήκει έναντι 320 δραχμών. Στο κείμενο αναφέρεται ότι την δούλη την είχε θηλάσει η απελεύθερη Σαραπιάς. Πρόκειται για μια πώληση, η οποία πραγματοποιείται υπό δύσκολες συνθήκες, καθώς ένα μέρος της δούλης έχει ήδη πωληθεί σε τρίτο πρόσωπο, ενώ ένα τελευταίο είχε προηγουμένως μπει ως υποθήκη για ένα χρέος 140 δραχμών προς κάποιον Ερμησίωνα, το οποίο όμως έχει πλέον εξοφληθεί. Παράλληλα, από τον ίδιο αιώνα και πάλι, στον P.Stras. VI 505 ο Ισχυρίων και η σύζυγος και αδελφή του Ηρωΐς πωλούν στον Μάρκο έναν δούλο που τους ανήκε έναντι 500 δραχμών. Ο δούλος χαρακτηρίζεται *οἰκογενῆς*, αφού εχει γεννηθεί από δούλη του σπιτιού. Καθώς ο σύζυγος είναι ήδη συμβαλλόμενο μέρος του συμβολαίου, η γυναίκα ενεργεί με διαφορετικό κύριο, δηλαδή τον γυιό της, στ. 4-14: *ὁμολογοῦσι [Ἰ]σχυρίων Ἀρεί[ο]υ τοῦ Μάρων[ο]ς/ ὡ(ς) (ἐτῶν) ξζ οὐ(λὴ) μετώπῳ ἐκ δεξιῶν καὶ ἡ τούτου [ὁμοομο]πατρειος καὶ /ὁμ[ο]μήτρειος ἀδελφὴ οὖσα δὲ/ γυνηι Ἡρωὶς ὡ(ς) (ἐτῶν) ξδ οὐ(λὴ) κανθῶι δεξιῶι ἀντι/. ε. [. . .]. . . ηυ. . . ν, ἡ Ἡρωεὶς μετὰ κυρ[ί]ου/ τ[οῦ ἀ]μφ[ο]τέρων υἱοῦ Διδᾶ ὡ(ς) (ἐτῶν) λς οὐ(λὴ) γόν(ατι) ἀ[ρ]ι[σ(τερ)]/ Μάρκωι Ἰουλίω[ι] Γεμέλλωι πρεσβυτέρ[ωι---]/ ὡς (ἐτῶν) κ οὐ(λὴ) γόνα[τι] δεξιῶι πεπρακέναι αὐ[. .]/ Μάρκωι τὸν ὑ[π]άρχον[τ]α αὐτοῖς τ[οῖς ὁ]μο/λογοῦσι παῖδα δ[οῦ]λ[ο]ν οἰκογενὴν ᾧ ὄνομα/ Ζμάρακδος.* Επίσης, σε ένα ακόμη κείμενο[633] από τη Σοκνοπαίου

[630] Το όνομα των χαρμόσυνων νέων (καλή φάσις) δινόταν συχνά σε δούλες της εποχής. Το όνομα αυτό απαντά για πρώτη φορά στους παπύρους, ωστόσο συναντάται σε τρεις λατινικές επιγραφές της Ρώμης που χρονολογούνται στον πρώτο με τρίτο αιώνα μ.Χ. Βλ. και Straus, *L'Achat et La Vente des Esclaves 257-9*, Solin, *Griechischen Personnenanmen.*

[631] Ο όρος *συνεστάμενος ὑπό* είναι σπάνιος σε κείμενα που απευθύνονται σε αγορανόμους.

[632] Πιθανόν πρόκειται για το μοναδικό ή ένα από τα λίγα κείμενα, στο οποίο ο πωλητής ενεργεί με αντιπρόσωπο όπως εδώ.

[633] P.Worp. 21.

Νήσο του δευτέρου αιώνα, η Εριεύς πουλάει τη δούλη της και τον γυιό της δούλης στην κόρη που έχει αποκτήσει από προηγούμενο γάμο. Η Εριεύς και οι επίτροποι των δύο γυναικών είναι ιερείς.[634]

Μια διαφορετική περίπτωση από την ίδια εποχή διασώζεται στον P.Fay. CCCILVI, στον οποίο η Αφροδούς δίνει εξουσιοδότηση σε κάποιον Διόσκορο να πουλήσει τη δούλη της στην Αλεξάνδρεια. Παρομοίως, σε ένα ακόμη κείμενο από τον δεύτερο αιώνα,[635] η Ταουερσηούς εξουσιοδοτεί, με την παρουσία του επιτρόπου της, τον ιερέα Παχομπετενεφώτη να πουλήσει τον δούλο της Νάρκισσο, ενώ και στον P.Fam.Tebt. 27 η Ηράκλεια εξουσιοδοτεί τον άντρα της να πουλήσει τη δούλη της Αθηνάριον για λογαριασμό της. Στον τρίτο αιώνα συναντάμε αρκετές επίσης πωλήσεις δούλων από γυναίκες ιδιοκτήτριες. Ενδεικτικά παραδείγματα[636] είναι ο CPR I 140, όπου η Αυρηλία Άρτεμις, χωρίς κύριο με το δίκαιο των τριών τέκνων, πωλεί στον Αυρήλιο Ωφέλειο τον δούλο της Χαιρημόνα, ενώ στον CPR VI 73 δύο γυναίκες με τον τίτλο της Αυρηλίας πωλούν σε έναν άνδρα τμήμα γης και έναν δεκάχρονο δούλο οικογενή που τους ανήκει.[637] Ακόμη μια περίπτωση πώλησης δούλου συναντάμε στον PSI III 182, στον οποίο η Αυρηλία Ηρακλεία πωλεί στον Αυρήλιο Παυλείνο τη δούλη της Ταύριν έναντι 2.200 δραχμών, στ. 21-26: *τὰς/ δὲ συνπεφωνημένας ὑπὲρ τειμης τῆς αὐτῆς/ δούλης Ταύριος ἀργυρίου σεβαστοῦ νομίσματος/δραχμὰς δισχειλιας διακοσίας αὐτόθι ἀπέ[σχεν]/ ἡ Αὐρηλία Ἡρακλεία ἡ καὶ Πλουσία παρὰ τοῦ ᾧ[νου]/μένου Αὐρηλίου Παυλείνου ἐκ πλήρους.* Στον P.Stras. IV 264, η Αυρηλία Ροδίνη, η απελεύθερη, χωρίς κύριο λόγω του δικαίου των τριών τέκνων, πουλάει σε κάποιον άνδρα τη δούλη της Στρατονίκη. Ωστόσο, και νωρίτερα αναφέρθηκε και άλλη απελεύθερη γυναίκα[638] να πωλεί δούλους που της ανήκουν.

Δεν λείπουν βέβαια και οι αγοραπωλησίες μεταξύ γυναικών με αντικείμενο δούλους. Έτσι, ας αναφέρουμε ότι ο P.Oxy. LV 3784 του τρίτου αιώνα διασώζει την ανάκριση μιας δούλης, που ανήκει στην Αυρηλία Σενοσίρι και η οποία πρόκειται να πωληθεί στην Αυρηλία Χάρμιτι. Παράλληλα, στον P.Oxy. II 263 η Βάκχη, με κύριο της τον Διόγνητο, δηλώνει ότι πούλησε στην Ηλιοδώρα την οκτάχρονη δούλη της

---

[634] Βλ. και Hoogendijk – Muhs, *Sixty-five Papyrological Texts* 203.
[635] SB V 7573. Βλ. και Rabel, *Neue Vollmachtsurkunde* 374-380.
[636] Βλ. και BGU XIX 2833 του τρίτου αιώνα, όπου κάποιος άνδρας Αυρήλιος αγοράζει από την Αυρηλία Τιμούθει τη δούλη Κυρίλλα.
[637] Για πώληση δούλου κάνει λόγο και ο P.Stras. VII 670 από τον τρίτο αιώνα: η Αυρηλία Ισιδώρα πωλεί τον δούλο της Πανίσκο.
[638] Στη ρωμαϊκή κοινωνία υπήρχαν πολλές γυναίκες απελεύθερες οι οποίες είχαν αξιόλογη περιουσία, όπως αποδεικνύουν οι τάφοι τους. Βλ. και Pomeroy, *Godesses and Slaves* 198.

λαμβάνοντας ως αντίτιμο 640 δραχμες.[639] Περνώντας στον τέταρτο αιώνα, συναντάμε μία ιδιαίτερη περίπτωση αγοραπωλησίας δούλου. Στον P.Kell. I 8 ο Αυρήλιος Ψάις και η Τατούπ πωλούν στον Αυρήλιο Τιθοή την δούλη τους, την οποία έχει θηλάσει η γυναίκα του. Συγκεκριμένα, το νεαρό κορίτσι βρέθηκε έκθετο στους δημόσιους κοπρώνες και το ζευγάρι το μεγάλωσε, ώστε να γίνει δούλη. Ο πάπυρος είναι ενδεικτικός του φαινομένου της έκθεσης βρεφών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο.[640]

Χρήση των δούλων ως εμπράγματων ασφαλειών: Υποθήκες και Υπαλλάγματα[641]

Πέρα από την πώληση ή τη χρήση τους για οικιακές ή αγροτικές εργασίες, οι δούλοι χρησιμοποιούνταν συχνά ως εμπράγματη ασφάλεια[642] για ορισμένο δάνειο που ήθελαν να συνάψουν οι γυναίκες. Ενδεικτικά, να αναφέρουμε ότι στον BGU II 2043 του δευτέρου αιώνα, η Σεγάθις δανείζεται από τον γυιό της Στοτοήτι χρήματα και θέτει ως υπάλλαγμα[643] τη δούλη της Ταορσενούφι. Αλλά και στον P.Wisc. II 54 του ίδιου αιώνα, η Ισαρούς θέτει ως υποθήκη τη δούλη της Σαραπιάδα για ένα δάνειο που έλαβε από μια άλλη γυναίκα στ. 10-19: *ἣν ἀπεγρ(αψάμην)/ δι̣ʼ ὑμῶν τῇ ἐνεστώσῃ ἡμέ[ρᾳ] δ̣ού/λην Σαραπιάδα βούλομαι ἑκο̣υσ̣ίως/ καὶ αὐθαιρέ[τως ὑπαλλᾶξαι̣. . .]δόρᾳ τῇ/ Σουχίωνος τοῦ [καὶ] Εὐμήλου πρὸς ἃς ὀφείλω/ αὐτῇ κατ' ἀσφάλει[α]ν ἀργυρίου κεφαλαίου δραχμὰς τ̣ετρακοσίας πεντήκοντα ἓξ /καὶ τοὺς̣ τ[ό]κ̣ους [καὶ] μὴ συνχρημα̣τί/ξεσθαι μοι μ[η]δ̣ὲ̣[ν] ἁπλῶς οἰκο̣νομού/σῃ ἄχρι οὗ ἐπενέγκω ἀ̣ποδῷ(σεως) ἁ̣πά̣ν̣τ(ων) ἀποχ(ήν).* Μια λίγο διαφορετική περίπτωση συναντάμε στα τέλη του πρώτου αι. π.Χ.,[644] καθώς η Ειρήνη, κόρη του Πατρόκλου, επιβεβαιώνει το δάνειο που έλαβε από τον Διονύσιο θέτοντας ως υπάλλαγμα[645] μία δούλη της, αλλά στην πραγματικότητα είναι η περιουσία της και η ίδια που τίθενται ως ασφάλεια. Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του SPP XXII 40 από

[639] Για την τιμή των δούλων στην Οξύρρυγχο βλ. και P.Oxy. I 95, όπου μία δούλη 25 ετών πωλείται έναντι 1.200 δραχμών, καθώς και τους P.Oxy. II 336 και 375. Βλ. Straus, *Vente d'une esclave* 753-58 και Westermann, *The Slave Systems in Antiquity* 100.
[640] Για την έκθεση βρεφών βλ. κεφάλαιο Α (ενότητα: οι γυναίκες τροφοί). Για αγοραπωλησία δούλου μεταξύ γυναικών βλ. και PSI Congress XX 14 και BGU I 193.
[641] Βλ. και την αντίστοιχη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου με τα δάνεια γυναικών.
[642] Πβ. P.Oslo II 40, όπου ο Πτολεμαίος, Πέρσης της επιγονής, λαμβάνει ένα δάνειο από κάποιον πλούσιο άνδρα και θέτει ως εγγύηση γι' αυτό την εννιάχρονη δούλη του Ισαρούτα.
[643] Πρέπει να αναφερθεί ότι το υπάλλαγμα και η υποθήκη δεν ταυτίζονται. Σε αντίθεση με την υποθήκη, το υπάλλαγμα δεν περιλάμβανε τον όρο της βεβαίωσης. Αναλυτικά βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt*, 281-282.
[644] BGU IV 1147.
[645] Βλ. και Rowlandson, *Women* and *Society* 267-68 (αρ.204).

τον δεύτερο αιώνα, στον οποίο η Σεγάθις, ιέρεια από τη Σοκνοπαίου Νήσο, στέλνει τη δούλη της Ταορσενούφι για δεκατετράμηνη μαθητεία σε έναν υφαντουργό. Ωστόσο, μερικές εβδομάδες μετά, η γυναίκα δανείστηκε 840 δραχμές από τον γυιό της Στοτοήτι, με εγγύηση την ίδια δούλη. Καθώς όμως δεν κατάφερε να αποπληρώσει το χρέος της, ο Στοτοήτις έλαβε απο τις αδελφές του το 1/5 του οφειλόμενου ποσού παραχωρώντας τους ταυτόχρονα τα δικαιώματα που είχε στην εν λόγω δούλη.[646] Τελικά μετά από δεκαπέντε χρόνια ο Στοτοήτις εισέπραξε από τη μητέρα του το υπόλοιπο ποσό του δανείου.[647]

Παράλληλα, στον P.Stras. VII 636 μια γυναίκα, χωρίς κύριο λόγω του δικαίου των τριών τέκνων, λαμβάνει κατά τον τρίτο αιώνα ένα δάνειο βάζοντας ως υποθήκη τη δούλη της. Από την άλλη, στον P.Cair.Isid. 62 σώζεται μια ξεχωριστή περίπτωση οικογενειακής διαμάχης στην οποία εμπλέκεται και η ιδιοκτησία μιας δούλης. Συγκεκριμένα, η Θαήσιον και η Κυριλλούς, οι κόρες του Κοπρέος, στέλνουν αίτηση στον βενεφικάριο Λεόντιο έχοντας ως κηδεστή τον θείο τους Αμμώνιο από την πλευρά της μητέρας τους. Οι δύο κοπέλες εξηγούν ότι, ενώ πριν πεθάνει ο πατέρας τους, η μητρία τους είχε παραδεχτεί ότι δεν της όφειλε τίποτα, μετά τον θάνατό του προέβαλε ορισμένες αξιώσεις. Συγκεκριμένα, ζήτησε από τον πατέρα της να αφαιρέσει εικοσιεπτά πρόβατα από το κοπάδι του συζύγου της, υποστηρίζοντας ότι ο αποθανών της όφειλε μια μνα χρυσού. Η μητριά παρουσίασε ένα συμβόλαιο, με βάση το οποίο ο σύζυγός της της παραχωρούσε το ½ μίας δούλης, που του ανήκε, ως εγγύση για την προίκα της.[648] Τα κορίτσια, ωστόσο αντιτείνουν ότι θα έπρεπε, πριν από τη σύναψη του συμβολαίου, να εκτιμηθεί η προίκα από τους αντίστοιχους πραγματογνώμονες. Έτσι, ζητούν να ελεγχθεί η ύπαρξη και γνησιότητα των συμβολαίων που υποτίθεται ότι κατέχει η μητριά τους και το θέμα να βρει την αναγκαία νομική επίλυση. Πέρα από τις ποικίλες νομικές πτυχές της περίπτωσης, αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι το ότι οι δούλοι, ως μέρος της κινητής περιουσίας, μπορούσαν να τεθούν ως εγγύηση για την εξασφάλιση της προίκας της συζύγου κατά τη σύναψη του γάμου.[649]

---

[646] Βλ. P.Lond. II 360.
[647] SPP XXII 45. Αναλυτικότερα βλ. Biezunska-Malowist, *L'esclavage* 122.
[648] Καθώς τη στιγμή που δόθηκε η εγγύηση το αντικείμενο που ασφαλίστηκε είχε ήδη χαθεί, είναι πιθανό ο Κοπρής να έδωσε στην σύζυγό του ένα ποσοστό επί της δούλης του ως αντάλλαγμα για τη χαμένη προίκα της. Για την άποψη αυτή βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 244. Βλ. και Beaucamp, *Le Statut de la Femme* 58.
[649] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 127.

Οι γυναίκες κληροδοτούν δούλους

Έχει ήδη αναφερθεί ότι οι γυναίκες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο κληροδοτούσαν την περιουσία που τους ανήκε με διαθήκες ή δωρεές στα παιδιά τους. Έτσι, είναι φυσικό οι δούλοι, οι οποίοι παρέμεναν στις υπηρεσίες των κυρίων τους μέχρι το τέλος της ζωής τους χωρίς να έχουν απελευθερωθεί, να μεταβιβάζονται στα παιδιά μέσω διαθήκης. Οι διαθήκες που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή είναι πολυάριθμες και εδώ θα περιοριστώ στην παρουσίαση των πιο αντιπροσωπευτικών από αυτές.

Στον P.Stras. IV 284 του δεύτερου αιώνα, η 75χρονη Ηράκλεια με τη διαθήκη της κληροδοτεί την περιουσία της στην κόρη και την εγγονή της. Μεταξύ άλλων, τους αφήνει και κάποιους δούλους. Παρομοίως, στον P.Oxy. III 492 του δευτέρου αιώνα, η Θατρής κληροδοτεί την περιουσία της, στην οποία περιλαμβάνονται και δούλοι, σε δύο αδέλφια, με τα οποία ωστόσο δεν διασαφηνίζεται η σχέση της. Παράλληλα, ο P.Oxy. III 493 σώζει την κοινή διαθήκη του Πασίωνα και της Βερενίκης, οι οποίοι κληροδοτούν ο ένας στον άλλο τα υπάρχοντά τους συμπεριλαμβανομένων και των δούλων, ενώ ορίζεται ότι μετά τον θάνατο και των δύο όλη η περιουσία θα περάσει στα παιδιά τους. Παρομοίως, στον P.Tebt. II 465 η Μεσσαλίνα κληροδοτεί με τη διαθήκη της την περιουσία της στους δύο γυιούς της, στην οποία περιλαμβάνονται και δούλοι.

Ωστόσο, ορισμένες φορές ο κληρονομούμενος δούλος ή δούλη γινόταν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των μελών μιας οικογένειας. Χαρακτηριστικές είναι διάφορες αιτήσεις προς τις αρχές που παραδίδονται από τη ρωμαϊκή εποχή. Σε μια αίτηση από τον τρίτο αιώνα,[650] ένας γυιός κατηγορεί τον θείο της μητέρας του Σύρο ότι δήλωσε εσφαλμένα πως του ανήκουν δύο δούλοι, οι οποίοι γεννήθηκαν από μια δούλη που αποτελούσε ιδιοκτησία της μητέρας του. Όσο ζούσε η τελευταία, προσπάθησε να προστατέψει τα δικαιώματά της, ωστόσο μετά τον θάνατό της, τα προβλήματα συνέχισαν να υπάρχουν. Επομένως, ο νεαρός προβάλλει τις αξιώσεις του στους δούλους ως νόμιμος κληρονόμος της μητέρας του. Παράλληλα, από τον δεύτερο αιώνα, σώζονται ορισμένα κείμενα που σχετίζονται με την ενεχύραση μιας δούλης, η οποία ήρθε στην ιδιοκτησία τρίων αδελφών από τη μητρική τους κληρονομιά. Συγκεκριμένα, στον P.Fam.Tebt. 37 τρεις αδελφοί, οι οποίοι εχουν κληρονομήσει τη δούλη Μαρτίλλα από κοινού, διαμαρτύρονται, καθώς δύο άντρες την απήγαγαν με τη βία, με πρόσχημα μια οικονομική αξίωση που έχουν εναντίον του ενός από τους κληρονόμους. Όπως φαίνεται από το κείμενο, η δούλη ήταν οικονόμος ενός σπιτιού,

[650] P.Oxy. XII 1468.

που ανήκε στη μητέρα τους στον Αντινοΐτη νομό. Εν συνεχεία, στον P.Fam.Tebt. 38 οι δύο παραπάνω αδελφοί διαμαρτύρονται στον νομάρχη[651] ότι ο τρίτος αδελφός τους Φιλαντίνοος έθεσε ως ενέχυρο σε ένα δανειστή ολόκληρη τη δούλη Μαρτίλλα και όχι μόνο το δικό του μερίδιο σε αυτήν.[652] Παράλληλα, μια ακόμη διαμάχη σώζεται στον P.Meyer 8 του δευτέρου επίσης αιώνα, στον οποίο μια μητέρα αφήνει στα δύο παιδιά της, τον Φίλιππο και την Χαριτίωνα, ακίνητη περιουσία και τέσσερεις δούλους, όμως ο πατέρας των παιδιών, αφού ξαναπαντρεύτηκε, καταχράστηκε την περιουσία τους και μάλιστα απαιτούσε τα κέρδη, που προέρχονταν από την εργασία των δούλων. Τα παιδιά ζητούν πίσω ό,τι τους ανήκει μέσω της νομικής οδού.

Απελευθέρωση δούλων που ανήκουν σε γυναίκες

Μπορεί οι δούλοι να αποτελούσαν μέρος της κινητής περιουσίας, όμως δεν έπαυαν να είναι έμψυχα όντα και πολύ συχνά οι κύριοί τους αποφάσιζαν να τους απελευθερώσουν, με βάση τις αντίστοιχες νομικές διαδικασίες.[653] Το συχνό ενδιαφέρον των κυρίων για την απελευθέρωση των δούλων τους αποτυπώνεται στον P.Tebt. II 407, στον οποίο ο ιερέας Μαρσισούχος κατά τον δεύτερο αιώνα ζητάει από τη σύζυγο και την κόρη του να μην αναμιχθούν στη διαδικασία απελευθέρωσης των δούλων του σπιτιού. Πιθανόν, οι δύο γυναίκες είχαν ήδη εγείρει αξιώσεις στους δούλους αυτούς.

Η απελευθέρωση θεωρούνταν αποξένωση μέρους της κινητής περιουσίας και υπάγετο σε ειδικό φόρο, το *ἐγκύκλιον*, το οποίο επιβαλλόταν στη μεταβίβαση περιουσίας.[654] Ενδεικτικά στον P.Oxy.XXXVIII 2843 του πρώτου αιώνα η Αλίνη, χήρα του Μνησίθεου, απελευθερώνει τη δούλη της Ευφροσύνη, με την παρουσία του γυιού της ως επιτρόπου, αφού ο άντρας της έχει πεθάνει, ενώ κάποιος Θέων αναλαμβάνει να πληρώσει τα λύτρα. Έτσι, και στον P.Turner 19 του δεύτερου αιώνα, η ιέρεια Σινθοώνις

---

[651] Για τον νομάρχη, που ήταν επικεφαλής του τοπικού διοικητικού ελέγχου βλ. Oertel, *Die Liturgie* 165-168.

[652] Βλ. και P.Fam.Tebt.40. Σύμφωνα με τον Van Groningen, τον εκδότη αυτών των κειμένων, ένας δούλος με συγκυριότητα θα μπορούσε να δουλεύει για κάποιους μήνες του χρόνου για καθέναν από τους ιδιοκτήτες του ή θα μπορούσε να μισθωθεί σε κάποιον τρίτο, ο οποίος όμως όφειλε να πληρώσει το αντίστοιχο ποσό σε καθέναν από τους ιδιοκτήτες ή τέλος ο ένας από τους κυρίους θα μπορούσε να έχει υπό την εργασία του τον δούλο για όλο τον χρόνο και να πληρώνει ενοίκιο στους υπόλοιπους συγκύριους.

[653] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 98-99, Buckland, *The Roman Law of Slavery* 449-478.

[654] Για τον φόρο και άλλα ποσά που πληρώνονταν κατά την πράξη της απελευθέρωσης βλ. Haslam, *Deeds of Manumission* 58-60. Βλ. και Straus, *L'affranchissement* 143-145.

απελευθερώνει τη συνωνόματη δούλη της και ο Αμμώνιος ο απελεύθερος[655] πληρώνει τα αντίστοιχα λύτρα της απελευθέρωσης. Παρομοίως, στον P.Lugd.Bat. XIII 23 από τα τέλη του πρώτου αιώνα, η Θεοπόμπιον απελευθερώνει την εικοσιοχτάχρονη δούλη της, η οποία γεννήθηκε από την δούλη Τνεφερσοῖτα, ενώ στον P.Turner 26 η Ηρακλούς κατά τον δεύτερο αιώνα απελευθερώνει[656] τη δούλη της Ευπορούτα. Παράλληλα, σε μια δωρεά αιτίᾳ θανάτου από τον δεύτερο αιώνα,[657] η Θαϊσάς κληροδοτεί στην κόρη και τον γυιό της τμήματα από οικίες και γη, καθώς και δούλους που έχουν γεννηθεί στο σπίτι από τη δούλη τους Αμωνίλλα. Μάλιστα περιλαμβάνει ως όρο την απελευθέρωση της δούλης .

Παρομοίως, στον SB XXII 15345 (= P.Coll.αρ.ευρ. 518) η Πρωταρούς με δωρεά αιτίᾳ θανάτου δηλώνει ότι ο δούλος της Εύπορος θα απελευθερωθεί μετά τον θάνατό της και πριν από την εκφορά της,[658] δηλαδή τη μεταφορά του νεκρού σώματος, η οποία συνήθως λάμβανε χώρα την τρίτη μέρα μετά τον θάνατο. Αυτός ο όρος δεν συναντάται αλλού στα παπυρικά κείμενα και μας προκαλεί εντύπωση. Η Farr υποστηρίζει την άποψη ότι πιθανόν ο δούλος απελευθερώνεται πριν από την εκφορά της κυρίας του, προκειμένου να λάβει μέρος στην κηδεία της ως απελεύθερος πλέον.[659] Η γυναίκα ενεργεί με επίτροπο τον γυιό της κόρης της Κρονίας, τον Νίνναρο. Καθώς στο κείμενο δεν γίνεται αναφορά στα υπόλοιπα υπάρχοντά της, είναι πιθανό να πέθανε αδιάθετη. Όπως φαίνεται, ήταν συνήθης πρακτική η απελευθέρωση των δούλων μέσω δωρεάς αιτίας θανάτου. Από την άλλη, ο P.Oxy. IX 1205 από τον τρίτο αιώνα παραδίδει μια λίγο ασυνήθιστη περίπτωση απελευθέρωσης δούλων. Δύο αδέλφια με τον τίτλο Αυρήλιος και Αυρηλία απελευθερώνουν τη δούλη Παραμόνη με τα δύο παιδιά της, κατόπιν εξαγοράς της ελευθερίας των δούλων από την εβραϊκή συναγωγή.[660] Η απελευθέρωση δούλων εβραϊκής καταγωγής αποτελούσε θρησκευτικό καθήκον της συναγωγής, σε περίπτωση που οι συγγενείς τους ήταν ανίκανοι να τους πληρώσουν το αντίστοιχο ποσό. Από τον τρίτο αιώνα, συναντάμε και τον P.Lips. II 151, όπου η Αυρηλία Δημητρία απελευθερώνει τη δούλη της Τεχώσι με τη μορφή της

[655] Καθώς οι δούλοι δεν είχαν δικαϊκή ικανότητα, χρειάζονταν ένα τρίτο πρόσωπο να καταβάλει το ποσό, ακόμη και αν αυτό προερχόταν από το peculium του δούλου.
[656] Για απελευθερώσεις δούλων από τις κυρίες τους που χρονολογούνται στον δεύτερο αιώνα βλ. και P.Freib. II 10, P.Lips. αρ.ευρ. 1087.
[657] P.Stras. II 122.
[658] Για την εκφορά βλ. Kurtz – Boardman, *Burial Customs* 142-47.
[659] Βλ. Farr, *Manumission* 99.
[660] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* αρ.143.

manumissio inter amicos.[661] Λίγο μεταγενέστερα στον τέταρτο αιώνα,[662] η Αυρηλία Τηρουτήρου απελευθερώνει δούλους που της ανήκουν και τους κληρονόμησε από τη μητέρα της.[663] Οι δούλοι πρέπει να αποτελούν οικογένεια, ενώ οι χαρακτηρισμοί Αυρήλιος και Αυρηλία που τους αποδίδονται φανερώνουν ότι κάποτε υπήρξαν ελεύθεροι πολίτες, που για κάποιο λόγο έπεσαν στο καθεστώς δουλείας.[664] Το ύφος και η ορολογία του κειμένου μαρτυρούν ότι προέρχεται από χριστιανικό περιβάλλον, ενώ εντύπωση προκαλεί το ότι δεν αναφέρεται το αντίστοιχο τέλος απελευθέρωσης που πλήρωναν συνήθως οι δούλοι. Απελευθέρωση χωρίς λύτρα και υποχρέωσης παραμονής στις υπηρεσίες του πρώην κυρίου πραγματοποιούνταν ως ανταμοιβή σε περιπτώσεις πολύ άξιων πράξεων.[665] Η Τηρουτήρου δυστυχώς δεν αναφέρει τον λόγο της απόφασής της.

Συμπεράσματα Ενότητας

Στη ρωμαϊκή κοινωνία η ιδιοκτησία δούλων ήταν δείγμα πλούτου και οι περισσότερες ευκατάταστες οικογένειες κατείχαν πολυάριθμους δούλους, οι οποίοι τους παρείχαν καθημερινά τις υπηρεσίες τους.[666] Ωστόσο, δούλους μπορούσαν να κατέχουν και λιγότερο εύπορες οικογένειες, τους οποίους αποκτούσαν συνήθως με τη δικαιοπραξία της αγοράς. Η σύζυγος έφερναν πολύ συχνά στον γαμήλιο οίκο κάποια δούλη ή δούλο, που είχε γεννηθεί στο πατρικό της σπίτι και αποτελούσε τμήμα της προίκας, προκειμένου να την υπηρετεί και να παρέχει τις εργασίες του στο σπίτι του ζεύγους. Ο σύζυγος είχε και πάλι δικαίωμα στη χρήση και διάθεση των δούλων αυτών ως τμήματος της κινητής περιουσίας, όμως μετά το διαζύγιο η περιουσία αυτή επέστρεφε στην οικογένεια της γυναίκας. Από την άλλη, οι γυναίκες της Αιγύπτου κληρονομούσαν δούλους από τους γονείς τους, είτε μόνες είτε σε συνιδιοκτησία με τους αδελφούς τους, ενώ η σύζυγος τις περισσότερες φορές αποκτούσε μέσω της διαθήκης του συζύγου της το δικαίωμα χρήσης του δούλου ή είσπραξης της αντίστοιχης *αποφοράς*, εώς ότου ήταν ζωντανή. Με αυτόν τον τρόπο η γυναίκα είχε κάποιου είδους οικονομική εξασφάλιση και στήριξη.

---

[661] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 99.
[662] M.Chr. 361.
[663] Πρόκειται για manumissio per epistulam, αλλά διαθέτει και στοιχεία από τη manumissio inter amicos.
[664] Σε καθεστώς δουλείας μπορούσε να καταλήξει κάποιος λόγω φτώχειας, απαγωγής, πολέμου ή έκθεση βρεφών. Βλ. και Harrill, *Manumission of Slaves* 30.
[665] Βλ. και Mathieson, *Christian Women* 29-30.
[666] Βλ. Pomeroy, *Godesses and Slaves* 191.

Σχετικά με τη διάθεση της κινητής περιουσίας που περιλάμβανε δούλους, οι γυναίκες προχωρούν συχνά σε πώληση των δούλων τους, συνήθως με την παρουσία του συζύγου ή άλλου συγγενή. Μάλιστα, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες μια γυναίκα προβαίνει στην αγορά δούλων με απώτερο σκοπό την σχετικά άμεση πωλησή τους για να έχει κέρδος. Δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι πολλοί από αυτούς χρησιμοποιούνταν και ως *ύπαλλάγματα* για τη σύναψη δανείων. Παράλληλα, οι δούλοι που παρέμεναν όλοι τους τη ζωή κοντά στην κυρία τους, είτε απελευθερώνονταν, είτε κληροδοτούνταν μέσω διαθήκης στους διαδόχους της και συνέχιζαν να εργάζονται για την ίδια οικογένεια.

2. Ζώα

Στην κατηγορία της κινητής περιουσίας ανήκουν επίσης τα διάφορα ζώα, τα οποία είχαν στην ιδιοκτησία τους οι κάτοικοι της Αιγύπτου, με συνηθέστερα από αυτά τις καμήλες, τα πρόβατα, τα βόδια, αλλά και τους όνους. Ωστόσο, η ιδιοκτησία ζώων δεν ήταν σύνηθες φαινόμενο για όλους τους κατοίκους της Αιγύπτου, αν λάβουμε υπόψη το υψηλό κόστος αγοράς και συντήρησής τους[667] και ενδεχομένως η απόκτηση ικανού αριθμού ζώων συνδεόταν με την αγροτική περιουσία και την αντίστοιχη οικονομική δύναμη.

Πρέπει να τονιστεί ότι στην Αίγυπτο η καμήλα αποτελούσε το βασικό μέσο μεταφοράς για τις μεγάλες χερσαίες αποστάσεις, χάρη στην αντοχή της στις θερμές καιρικές συνθήκες, όμως τα γαϊδούρια και τα μουλάρια αποτελούσαν γρηγορότερη και οικονομικότερη λύση.[668] Το χωριό Σοκνοπαίου Νήσος είχε αξιοσημείωτη δραστηριότητα στο εμπόριο καμήλων και γαϊδουριών,[669] ενώ, με βάση τις παπυρολογικές μαρτυρίες που προέρχονται από εκεί, η προσωπική περιουσία των γυναικών περιλάμβανε μεταξύ άλλων και καμήλες.[670] Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι στους εξήντα ιδιοκτήτες καμήλας που καταγράφονται στη Σοκνοπαίου Νήσο, οι δώδεκα είναι γυναίκες, δηλαδή αποτελούν το ένα πέμπτο του συνολικού ποσοστού.

Οι δηλώσεις απογραφής ζώων,[671] στις οποίες εμφανίζονται πολλές γυναίκες ιδιοκτήτριες, αποτελούν και πάλι σημαντικά αποδεικτικά στοιχεία της γυναικείας κυριότητας επί των ζώων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Ως παράδειγμα, από τον πρώτο αιώνα η Θαΐς[672] από την Οξύρρυγχο απογράφει ενώπιον του στρατηγού Χαιρέα εκατό πρόβατα, καθώς και κατσίκες και αρνιά που της ανήκουν, ενώ η Τσενπαλήμις[673] απογράφει επίσης δεκαεπτά πρόβατα, κατσίκες και αρνιά. Παρομοίως, στον SB XX

---

[667] Βλ. Adams, *Land Transport* 110.

[668] Βλ. και Shaw, *The Camel* 663-721. Βλ. και Bagnall, *Camel, Wagon and Donkey* 1-6. Για τη χρήση των όνων στη μεταφορά σιτηρών από τους σιτοβολώνες των χωριών στα διάφορα λιμάνια του ποταμού βλ. και Youtie, *Παράλημψις ἰδιωτικῶν ὄνων* 243-248.

[669] Βλ. και Adams, *Land Transport* 98-105. Για τις εισαγωγές και εξαγωγές ζώων στην Σοκνοπαίου Νήσο βλ. και Adams − Gonis, *Two Custom-House Receipts* 213-218.

[670] Βλ. Hobson, *Women Property Owners* 314. Ας σημειώσουμε ότι συχνά οι άντρες μεταβίβαζαν την περιουσία τους στο όνομα των γυναικών τους, προκειμένου να αποφύγουν να αναλάβουν ορισμένες δημόσιες λειτουργίες. Πβ. P.Oxy. I 77, όπου μια γυναίκα δηλώνει στον πρύτανη ότι το σπίτι, όπου διαμένει με τον σύζυγό της είναι δικό της και όχι του συζύγου της. Προφανώς ο σύζυγος ήθελε να αποφύγει κάποιο δημόσιο λειτούργημα. Σχετικά βλ. και Bassiouni, *The Position of Women* 240.

[671] Στην εποχή του Αυγούστου οι απογραφές αυτές υποβάλλονταν τον μήνα Μεχείρ, ενώ από τα χρόνια του Κλαύδιου και μετά απαιτούνταν απογραφή ζώων δύο φορές τον χρόνο. Σκοπός των απογραφών αυτών ήταν ο έλεγχος του αριθμού των ιδιόκτητων ζώων για την επιβολή των αντίστοιχων φόρων.

[672] SB XVI 12760.

[673] SB XVI 12763.

14095 η Θατρής, η κόρη του Σύρου, με επίτροπο τον πατέρα της, δηλώνει επίσημα στον στρατηγό εικοσιέξι κατσίκες και έξι αρνιά.[674] Καθώς όμως κάποιες από τις κατσίκες πέθαναν, στη συνέχεια αγόρασε μερικές ακόμη, στ. 3-19: *παρὰ Θατρήους τῆς Σύρου/ τοῦ Ἁρμιύσιος μετὰ κυρίου/ τοῦ πατρὸς Σ[ύ]ρου τοῦ Ἁρμι(ύσιος)/ τῷ διελθόντι ἔτει ἀπε/γραψάμην ἐπὶ τοῦ Παγ/γᾶ Εἰσείου τῆς ἄνω τοπαρχ(ίας)/ αἶγας εἴκοσι ἕξ, ἐρίφους/ ἕξ, (γίνονται) λ[β], ἐξ ὧν διε-/ φθάρησαν αἶγες τέλ(ειοι)/ ὀκτώ, ἔριφο(ι) δύο, κα(ταλείπονται) αἶ(γες) κβ,/ καὶ ἠγόρασα παρὰ Φιλο/ξένου τοῦ Ἁματόκο[υ ἀ]/φ' ὧν ἔσχε ἐν ἀπο[γρα/]φῇ ἐπὶ Νεσμείμεω[ς]/ αἶγας ἕξ , καὶ παρὰ Διο/ τοῦ Ἁματόκου ἀφ' [ὧν]/ ἔσχε ἐν ἀπογρ[αφῇ]/ [ἐπί̣. .]. . .* Στον δεύτερο αιώνα, η ανήλικη Ταουήτις,[675] με την παρουσία του φροντιστή της, καταγράφει πέντε καμήλες, ενώ στον P.Grenf. II 45a η συνωνόματη Ταουήτις από την Σοκνοπαίου Νήσο, με επίτροπο επίσης έναν συγγενή της, καταγράφει επίσημα έξι καμήλες που της ανήκουν. Λίγα χρόνια μετά,[676] η ίδια Ταουήτις, με κύριο της τον συγγενή της Στοτοήτι, δηλώνει ότι πούλησε τις καμήλες, που της ανήκαν και πλέον δεν διαθέτει άλλες. Όπως φαίνεται, η γυναίκα δραστηριοποιείται στο χώρο του εμπορίου καμήλων, το οποίο γνώριζε άνθιση στο συγκεκριμένο χωριό.

Δύο ακόμη δηλώσεις ζώων προέρχονται από τη Σοκνοπαίου Νήσο της ίδιας εποχής: στον P.Louvre II 108 η Ταουήτις, με κύριο τον σύζυγό της Ουηνούστο Πετεύρι, απογράφει τρεις καμήλες και ένα πουλάρι, ενώ στον SB VI 8977 η Στοτοήτις, με κύριο τον γυιό της, δηλώνει το 143 μ.Χ. δύο καμήλες που της ανήκουν. Από τον δεύτερο αιώνα και πάλι,[677] η απελεύθερη Ευδαιμονίς από την Οξύρρυγχο απογράφει πρόβατα και αρνιά. Παράλληλα, για ιδιοκτησία καμήλων κάνει λόγο και ένα κείμενο από τον τρίτο αιώνα,[678] όπου η Αυρηλία Ταήσις από τη Σοκνοπαίου Νήσο αναφέρει ότι το προηγούμενο έτος δύο καμήλες της επιτάχθηκαν,[679]ενόψει της επίσκεψης του αυτοκράτορα Σεβήρου Αντωνίνου, ενώ μετά την επιστροφή τους επιτάχθηκε και πάλι η μία από αυτές από τον εκατόνταρχο Αυρήλιο Καλβίσιο Μάξιμο, ο οποίος στάλθηκε

[674] Βλ. και Hanson, *Declarations of Sheep and Goats* 61-69.
[675] BGU III 869.
[676] P.Lond. II 304.
[677] P.Oxy. LV 3782.
[678] BGU I 266.
[679] Για την επίταξη ιδιόκτητων ζώων από το κράτος βλ. Adams, *Land Transport* 138-142. Η παροχή τροφίμων, αγαθών ή ζώων μεταφοράς, κυρίως για στρατιωτικούς σκοπούς, ονομαζόταν από την πτολεμαϊκή εποχή *ἀγγαρεία* και ενώ δεν ανήκε στις δημόσιες λειτουργίες, είχε ωστόσο υποχρεωτικό χαρακτήρα. Μάλιστα τις περισσότερες φορές δινόταν και αντίστοιχη αμοιβή. Για την *ἀγγαρεία* βλ. και Lewis, *Compulsory Public Services* 11. Πβ. και O.Kellis 103, P.Fuad.Univ.6, P.Kell. IV 96. Για την εξαίρεση των γυναικών από τις δημόσιες λειτουργίες βλ. και Lewis, *Compulsory Public Services* 94.

στις συριακές δυνάμεις της αυτοκρατορίας, στ. 6-20: *ἀφ᾽ ὧν ἀπελογησά[μην τῇ τοῦ]/ διεληλ(υθότος) κδ (ἔτους) ἀπογρ(αφῇ) παρεσ[χηκέναι κα]/μήλους τελείους δύο ἑ[ἰς. . . . .]/ γεγενημένην εἰἐπιδη[μίαν τοῦ κυρίου]/ ἡμῶν Αὐτοκράτορος Σεο[υήρου Ἀντωνίνου]/ δ[η]λῶ μετὰ ἀπογρ(αφὴν) καὶ ἐξα[ρίθμησιν τοῦ]/αὐτοῦ [κ]δ (ἔτους) ἐπανεληλυθέναι [τοὺ]ς προ/κειμ[έν]ους καμήλ(ους) δύο, ἐξ ὧν η .[. .]θαι/ ὑπὸ [Αὐρ]ηλίου Καλουισίου [Μα]ξ[ίμ]ου/ (ἑκατοντάρχου) [τοῦ π]εμφθέντος εἰς τοῦτ[ο] ἀκολούθως/ τοῖς γραφεῖσι ὑπὸ Οὐαλερίου Δάτου τοῦ λαμ/προτ[ά]του ἡγεμόνος εἰς τὰς ἐν Συρίᾳ/ κυρι[α]κὰς ὑπηρεσίας τῶν γενναι[ο]τάτω[ν]/ στρατευμάτων τοῦ κυρίου ἡμῶν Αὐτοκράτορος/ Σε[ου]ήρου Ἀντωνίνου εἰς.*

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι και οι αιτήσεις προς τις αρχές, που κατατίθενται συχνά από γυναίκες με αφορμή την καταπάτηση της κινητής περιουσίας τους από τρίτους. Ο P.Oxy. XLVI 3304 σώζει την ένορκη βεβαίωση εναντίον ενός κατοίκου της Οξυρρύγχου. Συγκεκριμένα, ο συστάτης Αυρήλιος Δίδυμος δηλώνει ότι κάποιος Ισίδωρος εξαπάτησε τη σύζυγό του Αυρηλία Θερμούθιον, με αποτέλεσμα να της αποσπάσει έναν γάιδαρο που της ανήκε, με το πρόσχημα ενός δανείου, ενώ για τρεις μέρες δεν έχει εμφανιστεί. Πιθανόν ο Ισίδωρος είχε επιλεγεί για κάποια δημόσια λειτουργία, την οποία προσπάθησε να αποφύγει. Παράλληλα, στον τέταρτο αιώνα χρονολογείται μια ακόμη αίτηση,[680] στην οποία η Αυρηλία Μαρία διαμαρτύρεται στον έπαρχο ότι κάποιοι άνδρες μπήκαν στο κτήμα της τη νύχτα και της απέσπασαν συνολικά δώδεκα πρόβατα, στ. 6-11: οὐκ *ὖδα τί/ν[ι λό]γου κ[α]ὶ [λῃ]στρικῷ τρόπῳ [νυκτὸ(?)]ς χρησάμε/νοί τινες κ̣α̣κ̣οῦργοι ἐπῆλθ[αν τῷ ἐμῷ] ἀγρῷ τῶν/ [π]ροβάτων καὶ [κε]ί̣ραντές μου [π]ρ̣ό̣β[ατ]α τὸν ἀριθ-/ μὸν ἐν̣νήα ἀφηρκέναι ἄλλα τρία πρόβατα/ ζῶντα.* Η αιτούσα είναι νύφη ενός στρατιώτη και ιδιοκτήτη γης στο χωριό Θεοξενίδα, ενώ πιθανόν προέρχεται από χριστιανικό περιβάλλον. Μάλιστα γράφει μόνη της την αίτησή της, γεγονός που επιβεβαιώνει το υψηλό μορφωτικό της επίπεδο και την κοινωνική της θέση. Η παρούσα, λοιπόν, ενότητα θα εξετάσει τους τρόπους απόκτησης και νομής, καθώς και διάθεσης των ζώων από τις γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου ως τμήματος της κινητής τους περιουσίας.

[680] P.Abinn. 49. Βλ. και Mathieson, *Christian Women* 18-20.

Τρόποι απόκτησης της κινητής περιουσίας

Προίκα και Κληρονομιά ζώων

Οι γυναίκες μπορουσαν να αποκτήσουν ζώα μέσω της προίκας ή της πατρικής κληρονομιάς. Ενδεικτικα, σε ένα συμβόλαιο γάμου από τον δεύτερο αιώνα,[681] μεταξύ του Μάρωνα, Πέρση της επιγονής, και της Βουβαστάτος αναφέρεται ότι θα δοθούν ως προίκα στον γαμπρό μεταξύ αλλων και καμήλες. Οι διαθήκες και οι δωρεές αιτίᾳ θανάτου ρίπτουν περισσότερο φως στο θέμα. Στον P.Mich. XVIII 785 σώζεται η δωρεά αιτίᾳ θανάτου την οποία συντάσει ο Τιθουής, με την οποία μοιράζει την περιουσία του στη σύζυγό του, τον γυιό τους και τις δύο κόρες τους. Μεταξύ άλλων, οι κόρες μαζί με τον γυιό θα λάβουν ο καθένας το 1/3 των ζώων που ανήκουν στον πατέρα τους: πρόβατα, αρνιά και ερίφια, στ. 9-11: *τῶι δ' αὐτῶι υἱῶι Πεταῦτι καὶ ταῖς/ [θυγατράσι κοινῶς ἐξ ἴσου ἑκάστωι κατὰ τὸ] τρίτον μέρος τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶι τῶι ὁμολογοῦντι [ἀγ]ελικὰ πρόβᾳτα/ [σύμμικτα ἀριθμῶι καὶ τοὺς ἐπακολουθ]οῦντας ἄρνάς καὶ ἐρίφους.* Παρομοίως, στην διαθήκη ενός Ρωμαίου πολίτη από τον τρίτο αιώνα[682] αναφέρεται ότι θα δοθούν στα παιδιά του –πιθανόν τρεις γυιοί και μία κόρη– μεταξύ των άλλων βόδια και γαϊδούρια.

Για κληρονομιά ζώων κάνει λόγο και μια διανομή περιουσίας[683] μεταξύ αδελφών από τον τρίτο αιώνα, όπου αναφέρεται μεταξύ της περιουσίας και ο όρος *τετράποδα*. Παράλληλα, διαμάχη γύρω από κληρονομιά που περιλαμβάνει και ζώα περιγράφουν δύο πάπυροι από τα τέλη του τρίτου αιώνα. Συγκεκριμένα, ο P.Cair.Isid.62 σώζει αίτηση, η οποία αναφέρθηκε και νωρίτερα, δύο κοριτσιών εναντίον της μητριάς τους. Η τελευταία είχε αξιώσεις στην περιουσία του αποθανόντος συζύγου της και για τον λόγο αυτό προέτρεψε τον πατέρα της να κλέψει ορισμένα πρόβατα από την περιουσία των δύο κοριτσιών, τα οποία προφανώς προέρχονταν από την κληρονομιά που τους άφησε ο τελευταίος. Ωστόσο, τα προβλήματα των δύο αδελφών δεν σταματούν σε αυτήν τη διαμάχη. Λίγο καιρό μετά, η Κυριλλούς και η Ταήσις αποστέλλουν μια ακόμη αίτηση[684] στον στρατηγό Αυρήλιο Ήρωνα, αυτή τη φορά για να παραπονεθούν για τη συμπεριφορά του θείου τους από την πατρική γραμμή, Χαιρημόνα. Συγκεκριμένα, οι αιτούσες εξηγούν ότι, μετά τον θάνατο του

[681] P.Stras. IV 237.
[682] P.Oxy. XXVII 2474
[683] P.Oxy. XIV 1638.
[684] P.Cair.Isid. 64.

πατέρα τους, ο θείος τους άρπαξε όλα τα είδη κινητής περιουσίας, την οποία ο αποθανών τους είχε κληροδοτήσει, μεταξύ των οποίων πρόβατα και κατσίκες. Αντιθέτως, ο Χαιρημών άφησε στις ανηψιές του κάποιες πατρικές εκτάσεις δημόσιας γης,[685] τις οποίες όμως οι ίδιες αδυνατούσαν να καλλιεργήσουν, καθώς και να πληρώσουν τους αντίστοιχους φόρους, χωρίς να διαθέτουν την κληρονομούμενη κινητή περιουσία, η οποία θα τους απέφερε τα αναγκαία έσοδα. Η Κυριλλούς και η Ταήσις ζητούν την αποκατάσταση των πραγμάτων και την επιστροφή όσων τους ανήκουν.

Οικονομική ζημία ωθεί και την Σοήρη[686] από τη Σοκνοπαίου Νήσο να καταθέσει αίτηση στον στρατηγό Φλάβιο Απολλώνιο σχετικά με την κλοπή τριών καμήλων που προέρχονταν από την κληρονομιά του αποθανόντος αδελφού της, τις οποίες άρπαξε κάποιος Σαταβούς, στ. 4-15: *ὁ ἀδελφός μου Ὀν/νῶφρις ἐτελ(εύτησεν) [ἄ]τεκνος ἐπὶ κληρο(νό)μ(ῳ) ἐμοί,/ καταλείψας μοι [. .]καμήλους τρεῖς οἵτινες/ λ̣[. . .]ρ. [.]. . . [.]. [.]ρ ἐμοὶ ἦσαν. Σαταβοὺς/ δ̣. [. .]εμ̣[. . .]. αρπεινος. ἀλώγως ἐπῆλ/θέ μ̣[οι κα]ὶ βιαίως ἀπέσπασεν [τ]οὺς κα/μή[λο]υς, περὶ ο[ὗ κ]αὶ τότε σοι ἐνέτυχο(ν) διὰ/ Μέλ[α]νος δούλο[υ μ]ου, αὐτὴ ἐν ἀσθενίᾳ/ τυγ[χ]άνουσα, καὶ [ἐ]πέταξας, ἕνα τῶν/ περ[ί] σε ὑπηρετῶν ἐπαναγκάσαι αὐτὸν/ ἀπ[ο]καταστῆσα[ί] μοι τοὺς καμήλους, ὃς μα/θὼν [α]ὐτὸ τότε ἀφανὴς ἐγένετο.* Η Σοήρις ζητάει από τον στρατηγό να αναγκάσει τον κλέφτη να της επιστρέψει πίσω τα ζώα που της ανήκουν. Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, στο χωριό Σοκνοπαίου Νήσο εμφανίζονται αρκετές γυναίκες ιδιοκτήτριες καμήλων, οι οποίες πιθανόν προέρχονταν από την πατρική κληρονομιά. Σύμφωνα με τη Jördens,[687] οι κάτοικοι του χωριού ασχολούνταν με την ανατροφή και το εμπόριο καμήλων και προτιμούσαν περισσότερο την επένδυση σε αυτόν τον τομέα παρά στην αγροτική γη. Όσοι εμφανίζονται σε συμβόλαια πώλησης καμήλων στη Σοκνοπαίου Νήσο ανήκαν πιθανόν σε μια κοινωνική ελίτ, ενώ δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες οικογένειες από αυτές αποτελούνταν από ιερείς. Επομένως, καθώς η κινητή αυτή περιουσία και η οικογενειακή παράδοση περνούσε από γενιά σε γενιά, ερχόταν και στα χέρια των γυναικών.

---

[685] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 239 (αρ.176). Στην περιοχή της Καρανίδος εκείνη την εποχή η γη ήταν ιδιαίτερα άγονη, ωστόσο επιβάλλονταν οι αντίστοιχοι φόροι. Έχει αναφερθεί ήδη ότι οι γυναίκες συνήθως εξαιρούνταν από την καλλιέργεια δημόσιας γης.
[686] Βλ. BGU II 467.
[687] Jördens, *Sozialstrukturen* 67-42.

Αγορά ζώων

Εφόσον ένας βασικός τρόπος απόκτησης κινητής και ακίνητης περιουσίας ήταν η αγορά αυτής –πέρα της κληρονομιάς και της προίκας– θα πρέπει να εξεταστούν τα αντίστοιχα συμβόλαια αγοραπωλησίας ζώων με αγοραστές τις γυναίκες της ρωμαϊκής εποχής. Ωστόσο, στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι συμβόλαια πώλησης ζώων[688] δεν σώζονται πολλά, καθώς οι δικαιοπραξίες αυτού του είδους θεωρούνταν λιγότερο επίσημες και δεν καταγράφονταν πάντα. Ενδεικτικά, στις αρχές του πρώτου αιώνα, στον SPP XXII 20 βρίσκουμε την Τανεφρύμμι να αγοράζει από τον Καταλύτι ένα θηλυκό γαϊδούρι και ένα αρσενικό πουλάρι, στ. 1-16: *[όμ]ολογεῖ Καλατῦτις Ὀννώφρι[ιος]/ Τανεφρυμμις τῆς Πανεφρύμ[μεως]/ πεπρακέναι αὐτῇ ὄνον θήλειαν λευ/κηεν καὶ τὸν ταυτην πῶλον ἄ[ρσεν]/ον μυοχρουτουτον τοιού[τους ανα]πορι̣φους κα[ὶ ἀπέχειν τὸν καλα-]/ τυτις παρὰ τῆς Τανεφρύ[μμεως]/ τὴν συνκεχωρημένη[ν τούτων ---]/ τιμὴν παραχρῆ[μα --- καὶ]/ βεβαιούτω του Καλατῦτις καὶ/ παρεχέσθω τὴν ὄνον καὶ τὸ[ν] [πῶ-]/ λον [ἀν]έπαφον καὶ ἀνενεχύ/λαστον καὶ ἀνεπιδάνιστον/ καὶ μὴ ὄντα ἀπὸ κλοπῆς μη/ δ' ἀπὸ τημοσίων κτηνῶν μη/τ' ἀλλάφυλος.*

Από τον δεύτερο αιώνα το παπυρολογικό corpus διασώζει περισσότερα συμβόλαια τέτοιου είδους στα οποία το ένα αντισυμβαλλόμενο μέρος είναι κάποια γυναίκα. Για παράδειγμα, στον P.Lond. II 333 η Τανεφρέμμις με τις τρεις κόρες της αγοράζουν μερίδιο από δύο καμήλες από τον γυιό και αδελφό τους Παβούτα, με την παρουσία των αντίστοιχων κυρίων τους. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η μορφή του κειμένου το οποίο απευθύνεται από τις αγοράστριες προς τον πωλητή και όχι το αντίστροφο, στ. 6-26*: Τανεφρέμμις Στοτοήτεως/ το[ῦ] Ἁρπαγάθου καὶ αἱ ταύτες θυγατέρες/ Ταουῆτις καὶ Θασῆτος καὶ Ἐριεως ᾳ̣ἱ [τ]ρῖ[ς] /Ἁρπαγάθου τοῦ Σαταβοῦτος ἀπὸ κώμης/ Σοκνοπαίω Νήσου ἑκατέρα μετὰ κυρίου ἡ μὲν/ Τανεφρέμμις [κ]αὶ Ταουῆτις τοῦ τῆς Ταν[εφρέ]/μμεως ἀδελφοῦ Στοτοήτις, ἡ δὲ Θῆ̣ς Θα[σῆς]/ τοῦ ἀνδρὸς Π̣ακύσεως Σαταβοῦτος, τῆς [δὲ]/ Ἐριεύως Παβοῦτος Σαταβοῦτος αἱ τέσσα/ρες τῷ τῆς Θανεφρέμμεως υἱῷ τῶν/δὲ περὶ τὴν Ταυῆτιν ὁμοπατρίωι καὶ ὁ[μο-]/ μητρίωι ἀδελφῷ Παβοῦ[τ̣ι. . .]ολ( ) [. . .]α̣ι/ [. . . .. πεπρακέ]ναι τὸν Π[αβοῦ]ν ταῖς περὶ/ τὴν Τανεφρέμμιν τὸ ὑπάρχον αὐτῷ τρί[τ]ον μέρος κοινὸν π̣[ρὸς] αὐτὰς/ κατὰ τὸ λοιπὸν δίμυρον μέρος καμήλω[ν]/ δύ[ο] θαλειῶν μιᾶς μὲν λευκοχροαι, [τῆς]/δὲ ἑτέρας μελανόχρου τούτω[ν]/ τοιούτων ἀναπορρίφου ἃς κ[αὶ πα]/ρέλαβαν αἱ π̣ερ[ι] τὴν*

[688] Για εισαγωγές και εξαγωγές ζώων βλ. και P.Customs, σσ. 58-60.

Τανεφρέμμ[ιν καὶ]/ ἀπέχει ὁ Πᾳβοῦς τὴν συνπεφωνη/μένην τειμὴ[ν] [ἀ]ργ(υρίου) δραχμὰς τε[τρακο]/σίας (γίνονται) (δραχμαὶ) υ καὶ βεβαιωσῖ πάσι βεβ[αιώσει]. Παρομοίως, στον BGU I 88 η ανήλικη Ισιδώρα τον δεύτερο αιώνα, με φροντιστή τον πατέρα της, αγοράζει μια αρσενική καμήλα από τον Χαιρημόνα στο χωριό Σοκνοπαίου Νήσος, ενώ και ο Πανούφις[689] το 150 μ.Χ. πουλάει στην Ταουήτι δύο θηλυκές καμήλες έναντι 1340 δραχμών στο ίδιο χωριό. Με ανάλογο τρόπο και η Σειετούς, με κύριο τον άνδρα της, αγοράζει ένα λευκό γάιδαρο από τον Πασίωνα έναντι εκατό σαρανταοκτώ δραχμών.[690]

Πέρα από τις καμήλες, οι πάπυροι παραδίδουν μαρτυρίες και για αγορά άλλων ζώων από γυναίκες. Ενδεικτικά, στον BGU XI 2049 ο Σωτήριχος πουλάει στην Ταουήτι, με κύριο τον άνδρα της, ένα αρσενικό άλογο έναντι 120 δραχμών τον δεύτερο αιώνα, ενώ ο Ώρος[691] πουλάει στην Ελένη, με κύριο τον συγγενή της Ήρωνα, ένα θηλυκό άλογο που του ανήκει με τιμή 72 δραχμές. Πληροφορίες για αγορά ζώων παρέχουν και οι αντίστοιχες αποδείξεις πληρωμής φόρων.[692] Συγκεκριμένα, στον P.Fay. LXII η Σαβείνα πληρώνει τον αντίστοιχο φόρο αγοράς ενός βοδιού που της πούλησε ο Πετεωύς έναντι 44 δραχμών, στ. 3-8: *διέγρ(αψε) τέλος/ βοὸς Σαβείνη Νεφερᾶ ἧς ἐώνη/ται παρὰ Πετεωῦτος τοῦ Ἥρα/κλήου ἀπὸ Σούρ[ε]ως τιμ[ῆ]ς/ ἀργ(υρίου) (δραχμῶν) τεσσαράκοντα τεσσάρων,/ γ(ίνονται) (δραχμαὶ) μδ*. Μάλλον πρόκειται για το λεγόμενο *ἐγκύκλιον*, το οποίο επιβαλλόταν σε πωλήσεις και υποθήκες, και όχι για τον φόρο των βοδιών.[693]

Μίσθωση ζώων από γυναίκες

Εκτός από την αγορά ζώων, οι κάτοικοι της Αιγύπτου μερικές φορές διάλεγαν να μισθώσουν για συγκεκριμένη περίοδο κάποιο ζώο ή ζώα που τους χρειάζονταν για διάφορες εργασίες. Η παρουσία των γυναικών είναι γενικά μικρή στις μισθώσεις ζώων, καθώς ήδη αναφέρθηκε ότι οι ίδιες δεν ασχολούνταν συχνά με αγροτικές εργασίες, στις οποίες ήταν συνήθως χρήσιμα τα ζώα. Ξεχωριστό παράδειγμα αποτελεί η Αυρηλία Κυριλλούς[694] από τον τέταρτο αιώνα, η οποία μισθώνει από τον Αυρήλιο Σακάονα

[689] BGU II 416.
[690] P.Bas. 4.
[691] PSI IX 1031.
[692] Για τους φόρους στα ζώα βλ. αναλυτικά Capponi, *Augustan Egypt* 150-151. Για τον φόρο στις καμήλες βλ. και Daniel – Sijpesteijn, *Camel-Tax in Roman Egypt* 111-115.
[693] Για τον φόρο *βοῶν* πβ. BGU I 20.8.
[694] P.Sakaon 67.

καλλιεργήσιμες εκτάσεις στη Θεαδέλφεια και μαζί ζητάει τον απαραίτητο αριθμό βοδιών και όνων, τα οποία θα χρειαστεί από τη στιγμή της άρδευσης έως τη συγκομιδή, στ. 9-11: *ἔτι δὲ καὶ/ [παραλήψομαι] ζυγὰ αὐτάρκη βοϊκὰ καὶ ὀνικὰ τετράποδα ἀπὸ πο/[τισμοῦ ἕως συνκο]μμιδῆς καὶ αὐτῆς τῆς συν[κο]μμιδῆς*. Για μια γυναίκα που μίσθωσε κάποιο ζώο, αλλά δεν το επέστρεψε, κάνει λόγο ο P.Kron. 2, που προέρχεται από το αρχείο της οικογένειας του Κρονίωνα, η οποία δραστηριοποιείται κατά τον δεύτερο αιώνα. Ο Κρονίων υποβάλλει αίτηση στον στρατηγό παραπονούμενος για μια γυναίκα από τη μητρόπολη, η οποία δεν του επέστρεψε τον γάιδαρο, τον οποίο της είχε νοικιάσει, στ. 5-19: *ὄνον μου/ θήλειαν μέλαινα(ν) παρεθέμην/ ἐν τῇ μητροπόλει Ἀκουσαρίωι,/ ἥνπερ βουλόμενος παρὰ τῆς/ Ἀκουσαρίου παραλαβεῖν/ μετ̣έλαβον π̣αρ' αὐτῆς ὡς/ ὅτι ἄφνως ἐξέφυγεν/ εἰς τὴν Τ̣εβ[τῦνι]ν ἀπὸ τῆς/ αὐλῆς αὐτῆς. ἐπεὶ οὖν/ π[α]ραγενόμενος εἰς τὴν Τε/πτῦνιν οὐχ [ε]ὗρον τὴν ὄνον, [ἀ]ξιῶι ἀχθ[ῆ]ναι τὴν Ἀ[κουσά]/ριον ἐπί σ̣[ε] πρὸς τὸ ἀπολα/[βεῖν τὴν] ὄ[ν]ον, ἵν' ὦ ὑπό [σου βεβοηθημέ]νος.*

Διάθεση περιουσίας

<u>Πώληση και εκμίσθωση των ζώων από τις γυναίκες</u>

Είδαμε ότι ένα ποσοστό γυναικών, ίσως όχι τόσο μεγάλο, κατείχαν ζώα στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου. Είναι λοιπόν ενδιαφέρον να εξεταστεί με τι τρόπο διέθεταν αυτό το είδος κινητής περιουσίας. Τα συμβόλαια πώλησης ζώων που σώζονται με πωλητές γυναίκες,[695] κυρίως από το χωριό Σοκνοπαίου Νήσος, μπορούν να ρίψουν λίγο φως στο θέμα. Αν και στον P.Mich. II 121, όπου σώζονται πολυάριθμα συμβόλαια από αυτό το χωριό, οι γυναίκες δεν εμφανίζονται ως συμβαλλόμενα μέρη στην πώληση ζώων,[696] ωστόσο από τον δεύτερο αιώνα σώζονται σημαντικές μαρτυρίες για τη δραστηριότητα των γυναικών στο χώρο της αγοραπωλησίας ζώων. Ενδεικτικά, στον BGU I 87 (= M.Chr. 260)[697] από τη Σοκνοπαίου νήσο του δευτέρου αιώνα, η ιέρεια Ταουήτις πουλάει δύο θηλυκές καμήλες[698] σε έναν άλλο ιερέα έναντι πεντακοσίων δραχμών. Παρομοίως και στον SPP XXII 48 (= BGU I 153) η Διδύμη με κύριο τον

[695] Για γυναίκες που πωλούν ζώα που τους ανήκουν βλ. και Jördens, *Sozialstrukturen* 65.
[696] Με βάση τον παραπάνω πάπυρο θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι γυναίκες δεν συμμετείχαν ενεργά στην αγροτική και οικονομική ζωή του χωριού, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν πρέπει να ισχύει. Βλ. και Hobson, *Role of Women* 380. Βλ. και Jördens, *Sozialstrukturen* 68.
[697] Πβ. και P.Lond. II 304, ο οποίος διασώζει μια επίσημη δήλωση της Ταουήτεως ότι πλέον δεν διαθέτει καμήλες.
[698] Για συμβόλαια πώλησης καμήλων βλ. Samuel, *Greeks and Romans* 394.

άντρα της, το έτος 152 μ.Χ., πουλάει μια καμήλα που της ανήκε στον Αρπαγάθη και τον Σαταβούτα έναντι 800 δραχμών, ενώ και στον SPP XXII 90 η Στοτοήτις με κύριο τον αδελφό της, τον ιερέα, δηλώνει ότι πούλησε όσες καμήλες και πουλάρια διέθετε και τώρα δεν κατέχει τίποτα, στ. 5-17: *μετὰ κυρίου τοῦ ἀ[δελφοῦ Στ]οτοήτ[ιος]/ ἱερέως θεῶ[ν τῆς κώμης. ἀφ' ὧν ἀπε]/γραψάμην τῷ [δ]ιεληλυθότι ς (ἔτει)/ [Ἀ]ντωντείνου [Καί]σαρ[ο]ς τοῦ ⲕ̣υρίο[υ]/ καμήλους η [κ]α̣ὶ πώλους β/ πέπρακα τῷ διεληλυθότι μη̣[νὶ]/ Τῦβι Στοτοῆτι (τρὶς), Ἁρπαγάθο[υ]/ ἀπὸ τῆ[ς] κώμης [κα]μήλ(ους) ε/ πώλους β κ[αὶ] Ϛ̣τοτοήτι πρεσβ(υτέρῳ)/Στοτοήτιος \ἄλ[λῳ] ἀπὸ τῆς κώμης(?)/ τοὺς λοιποὺς κα/ μήλους γ. ἐπεὶ οὖν οὐκ ἔχω/ ἑτ[έρ]ους κα[μ]ήλου[ς] ἐπιδίδω/μι τὸν ἀπολ[ογισμὸ]ν.*

Πάλι από τον δεύτερο αιώνα, στον P.Amh. II 102 η Θασής από την Πτολεμαΐδα, με κύριο τον σύζυγό της Στοτοήτι, πουλάει στον Στοτοήτι, τον γυιό του Αγχώφεως, μία από τις έξι καμήλες που της ανήκουν, ενώ και στον SB VI 9093 ο Πτολεμαίος και η γυναίκα του Θαυβάς, με κύριο τον γυιό της, πωλούν καμήλα και πουλάρι έναντι 364 δραχμών. Πώληση ζώων διασώζεται και στον P.Soter. 27, στον οποίο η Αφροδούς με κύριο τον σύζυγο της κόρης της πωλεί έναντι εξήντα δραχμών τμήμα από έναν γάιδαρο,[699] το οποίο ανήκε στον σύζυγό της που έχει πεθάνει. Αγοραστής είναι κάποιος Διδυμίωνας, ο οποίος είχε την κυριότητα του υπόλοιπου τμήματος του ζώου. Παρομοίως, στον P.Rain.Cent. 62 η Σενέεως, κόρη του Εκύσι, πουλάει στον Απύγχι δύο βόδια, με τα ονόματα Τελήλις και Ταυρίς αντίστοιχα, έναντι 180 δραχμών.[700] Από τον τέταρτο αιώνα, αξίζει να αναφέρουμε μια πώληση[701] θηλυκού όνου στην Καρανίδα με πωλήτρια την Αυρηλία Αείτα και αγοραστή τον Ισίδωρο με τιμή δυόμιση τάλαντα.

Δεν λείπουν και αγοραπωλησίες ζώων μεταξύ των μελών της ίδιας οικογένειας. Έτσι, η Διονυσία από τη Σοκνοπαίου Νήσο,[702] κατά τον δεύτερο αιώνα, πουλάει βόδια και άλλα ζώα στον γυιό της, τα οποία κληρονόμησε από τον σύζυγό της. Παρά τη μεταξύ τους οικογενειακή σχέση, η Διονυσία δεν χαρίζει τα ζώα στον γυιό της, αλλά ο τύπος που χρησιμοποιείται στη δικαιοπραξία είναι αυτός της πώλησης.[703] Πληροφορίες

---

[699] Για τις τιμές πώλησης γαϊδουριών βλ.και Litinas, *Sale of a Donkey* 199-204 και Adams, *Land Transport* 101. Για κατάλογο με πωλήσεις γαϊδουριών βλ. και Jördens, *Sozialstrukturen* 64 n.130.
[700] Βλ. και Leone, *Gli Animali da Lavoro* 27.
[701] P.Cair.Isid. 86 (= SB VI 9179).
[702] PSI X 1119.
[703] Στ. 40-49: *Διονυσία Θέωνος τοῦ Διονυσί[ου] πέπρακα τῷ υἱῷ/ μου Σαραπ[ί]ωνι τὰ ὑπάρχοντά μοι ταυρικὰ καὶ βοικὰ κτήνη πάν- τα ὄντα ἐν ἐποικίῳ καὶ ἀμπελικῷ κτήματι περὶ κώμην Σε/νέπτα κ[αὶ] ἥμισυ μέρος ἑτέρων ταυρικῶν καὶ βοικῶν κτη/νῶν ἐν ἀμπελικῷ κτήματι πρότερον τοῦ ἀνδρός μου Ἀλε/ξάνδρου περὶ Σενεκελεῦ, ὁμοίως δὲ ⲕ̣α̣ὶ ⲧ̣έταρτον ἑτέρων κτη/νῶν ὄντων ἐν ἄλλῳ κτήματι περὶ Σιναρύ· καὶ ἀπέχω τὰς ἐπὶ/ τὸ αὐτὸ τῆς πάντων τιμῆς ἀργυρίου δραχμὰς ἑξακισχι[λίας]/ ἑκατόν , ὅ ἐστιν τάλαντον ἓν δραχμαὶ ἑκατὸν ἐκ πλήρου[ς/ καὶ βεβαιώσω πάσῃ βεβ(αιώσει) ὡς πρόκειται.*

για πώληση ζώων βρίσκουμε και σε μια επιστολή[704] από τα τέλη του δευτέρου αιώνα μεταξύ της Θαΐδος και κάποιου άνδρα, πιθανόν συγγενή της ή φροντιστή της, σχετική με αγροτικά ζητήματα, όπου γίνεται αναφορά σε έναν γάιδαρο, καθώς και σε γουρούνια, τα οποία επρόκειτο να πουληθούν.[705]

Παράλληλα, πέρα από την πώληση, οι γυναίκες ενδιαφέρονται και για την εκμίσθωση ζώων που τους ανήκαν σε τρίτους, συνήθως γεωργούς. Για παράδειγμα, σε ένα συμβόλαιο μισθώσεως κηπουρικής γης[706] που ανήκει στην Αυρηλία Δημητρία από τον τρίτο αιώνα αναφέρεται ότι ο μισθωτής Αυρήλιος Πλουταμμών θα καλλιεργεί τη γη και ότι έχει μισθώσει από την γαιοκτήμονα και ένα βόδι αξίας εκατό δραχμών, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει στις διάφορες αγροτικές εργασίες, που θα πραγματοποιήσει. Τον τρίτο αιώνα, στον SB V 8086 ο Αυρήλιος Κάλαμος επιθυμεί να μισθώσει το έτος 268 μ.Χ. πρόβατα και κατσίκες που ανήκουν στην Φλαβία Ισιδώρα. Η γυναίκα χαρακτηρίζεται *εὐσχήμων*,[707] έναν όρο που υποδήλωνε πιθανόν οικονομική δύναμη και κύρος. Ένα χρόνο αργότερα, συναντάμε στον SB VIII 9912 μια ακόμη μεγαλογαιοκτήμονα, η οποία, όπως αναφέρεται, εκμισθώνει πρόβατα, τα οποία πριν ανήκαν στην Φλαβία Ισιδώρα, στ. 4-8: *ἐπὶ ἐμισθώσω/ ἔτι ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους Κλαυδίου βασιλείας μηνὶ Χοιὰκ/ πρότερον Φλαυίας Ἰσιδώρας τῆς καὶ Κυρίλλης πρόβατα/ ἀριθμῷ πεντήκοντα ἐν ἀρρενικοῖς καὶ θηλικοῖς ἔνποκα/ καὶ [ἀπ]ὸ κούρας ἐξ ἴσου καὶ αἶγας πέντε*. Η Βαλέρια Ελπινίκη, η οποία ανήκε στην αριστοκρατική τάξη, αναγνωρίζει τη μεταφορά κοπαδιού προβάτων και κατσικών από τον Αρσινοΐτη στον Μεμφίτη νομό. Από το κείμενο φαίνεται ότι είχε σημαντική οικονομική δραστηριότητα,[708] καθώς εκμίσθωνε σσε τρίτους τα κοπάδια που της ανήκαν.

Κτηνοτροφία και χρήση ζώων για διάφορες εργασίες

Γυναίκες που ασχολούνται επαγγελματικά με την εκτροφή και χρήση ζώων δεν εμφανίζονται πολύ συχνά στα κείμενα, με εξαίρεση την «καμηλοτρόφο» του P.Aberd 30, η οποία αναφέρθηκε στο κεφάλαιο Α΄ με τα επαγγέλματα. Βέβαια, κάτι τέτοιο είναι φυσιολογικό, αν σκεφτούμε ότι η ιδιοκτησία ζώων συνήθως συνδέεται με την ιδιοκτησία αγροτικής γης και τη χρήση τους για διάφορες γεωργικές και μη εργασίες.

[704] P.Oxy. VI 932.
[705] Bagnall – Cribiore, *Women's Letters* 297.
[706] P.Flor. I 16.
[707] Βλ. και Lewis, *Ἐνσχήμονες* 105-113.
[708] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 238-39 (αρ. 175).

Παράδειγμα γυναίκας της ρωμαϊκής Αιγύπτου που χρησιμοποιεί ζώα στις αγροτικές της εργασίες αποτελεί η Κλεματία του τετάρτου αιώνα, η οποία ήταν γνωστή γαιοκτήμονας και χρησιμοποιούσε βόδια για διάφορες εργασίες.[709] Από την άλλη, σε ένα κείμενο[710] του τρίτου αιώνα πληροφορούμαστε ότι τρεις γυναίκες, εκ των οποίων οι δύο ανήλικες, και ένας άνδρας, ο Μάρκος Αυρήλιος Ανδρόνικος, διανέμουν μεταξύ τους τα δικαιώματα στους καρπούς ενός περιστερεώνα, που τους ανήκε και βρισκόταν στον αμπελώνα που είχαν από κοινού. Οι ανήλικες αδελφές Διδύμη και Λητοδωρίς θα έχουν τα έσοδα του περιστερεώνα για δύο χρόνια, ενώ οι άλλοι δύο από έναν χρόνο ο καθένας. Μπορεί οι γυναίκες να μην ασχολούνταν ιδιαιτέρως με την καλλιέργεια της γης, είχαν όμως κάποιους άνδρες, συγγενείς ή μη, οι οποίοι αναλάμβαναν τις αντίστοιχες υποχρεώσεις, όπως είδαμε και νωρίτερα.

Μια ξεχωριστή περίπτωση προέρχεται από τις αρχές του πρώτου αιώνα και αφορά γυναίκα της βασιλικής αυλής, την Αντωνία, την κόρη του Μάρκου Αντώνιου και γυναίκα του Δρούσου. Όπως διασώζει ο P.Oxy. II 244, ο δούλος της Αντωνίας Κέρινθος ζητάει επίσημη άδεια για να μεταφέρει 320 πρόβατα και 160 γίδια σε γειτονικό νομό για βοσκή.[711] Το ενδιαφέρον της για αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες εκφράζει και η Πτολέμα στην επιστολή προς τον αδελφό της Αντάτα κατά τον δεύτερο αιώνα.[712] Μεταξύ άλλων, τον ενημερώνει για κάποια βόδια που του ανήκουν. Για την κατοχή ζώων από μια γυναίκα και τη χρήση τους σε κατασκευαστικά έργα κάνει λόγο και ο P.Oxy.XXXVIII 2849 από τα τέλη του τρίτου αιώνα, στον οποίο διασώζονται οδηγίες από τους *πρωτοστάτες*[713] ως απάντηση σε μια αίτηση από την Αυρηλία Απολλωνία. Η Απολλωνία έπρεπε να παράσχει δύο βόδια για να βοηθήσουν σε μια κατασκευή, όμως δεν μπόρεσε γιατί το ένα από τα δύο τραυματίστηκε στο πόδι. Όπως φαίνεται, αυτό ήταν το μόνο ζευγάρι βόδια που είχε και γι' αυτόν τον λόγο θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι πρόκειται για μια γυναίκα με χαμηλή οικονομική κατάσταση. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη την κοινωνική θέση της οικογένειάς της, καθώς και ότι εμφανίζεται ως κληρονόμος της μητέρας της σε ένα άλλο κείμενο, πιθανόν η κοπέλα κατείχε σημαντική ακίνητη περιουσία, εκτός από αγροτική γη και

[709] P.Oxy. XLVIII 3407.
[710] P.Oxy. X 1278.
[711] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 43-44 (αρ.17) και Leone, *Gli Animali Lavoro* 122. Για τα κτήματα της Αντωνίας πβ. και P.Oslo III 123.
[712] P.Hamb. I 86. Βλ. και Gonis, *Private Letters* 166.
[713] Οι *πρωτοστάται* ήταν αξιωματούχοι που ασχολούνταν με την οικονομία και τους φόρους της γης και εμφανίζονται κυρίως στα τέλη του τρίτου αιώνα ως τις αρχές του τετάρτου. Βλ. και Bagnall, *Notes on Documents* 282-284.

ζώα.[714]

Παράλληλα, στον BGU I 242 (= M.Chr. 116) αναφέρεται ότι ένα μέλος του κοινού των οδηγών καμήλας παραπονιέται εναντίον κάποιου Αντώνιου, ο οποίος αρνήθηκε να πληρώσει τις υπηρεσίες μεταφοράς που του παρείχε ο αιτών μέσω των καμήλων της γυναίκας του, ενώ στον P.Oxy. XIV 1750 από τον τέταρτο αιώνα διασώζεται μια απόδειξη πληρωμής κάποιου ποσού (*διασταλέντα*) για την παροχή όνου και ραβδούχου[715] τους οποίους ζήτησε το κράτος για κάποια μεταφορά στη Μέμφιδα. Στον πάπυρο αναφέρονται τα ονόματα δύο γυναικών: η Δημητρία Κυριλλούς και η Ταποσίρις Αμαζόνιον. Από την άλλη, ο P.Corn. 9, ο οποίος αναφέρθηκε και νωρίτερα στην ενότητα των γυναικείων επαγγελμάτων, παραδίδει το συμβόλαιο μισθώσεως[716] των υπηρεσιών τριών χορευτριών με καστανιέτες από την Αρτεμισία για ορισμένη γιορτή που θα πραγματοποιηθεί στον σπίτι της. Στους όρους του συμβολαίου συμφωνείται ότι θα παραχωρηθούν στις χορεύτριες δύο γαϊδούρια για τη μεταφορά τους από και προς το σπίτι της Αρτεμισίας, τα οποία πιθανόν της ανήκαν.

Συμπεράσματα Ενότητας

Αν κρίνουμε με βάση τις οικογένειες των ιερέων της Σοκνοπαίου Νήσου, που ασχολούνταν επαγγελματικά με την ανατροφή και πώληση καμήλων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτού του είδους η εργασία αποτελούσε παράλληλη ασχολία, που απέφερε όμως σημαντικό κέρδος. Οι γυναίκες ιδιοκτήτριες ζώων δεν είναι λίγες στους παπύρους και συνήθως εμπλέκονταν στο αντίστοιχο εμπόριο λόγω οικογενειακής παράδοσης. Ενδιαφέρον είναι επίσης το ότι δεν σώζονται πολλές παπυρικές μαρτυρίες με προίκες που περιλάμβαναν ζώα, καθώς δεν αποτελούσαν, ούτε ακίνητη περιουσία απαραίτητη στην έγγαμη ζωή της κόρης, ούτε αντικείμενα προσωπικής της χρήσης, όπως ήταν τα κοσμήματα και τα ρούχα. Η επένδυση σε ζώα, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για μεταφορές προϊόντων και ανθρώπων, έπαιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου. Οι γυναίκες, όπως φάνηκε από την ανάλυση των παραπάνω κειμένων, είχαν την ιδιοκτησία ενός μικρού ποσοστού ζώων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, τα οποία συχνά πουλούσαν ή εκμίσθωναν σε γεωργούς. Ωστόσο είναι λίγες

[714] Βλ. και Youtie, *Critical Trifles* 44-46.
[715] Η ραβδουχία ήταν μία από τις λειτουργίες η οποία αφορούσε στη συνοδεία επιτεταγμένων ζώων. Βλ. Adams, *Land Transport* 149.
[716] Πβ. και P.Grenf. II 67, όπου διασώζεται ένα συμβόλαιο μισθώσεως υπηρεσιών δύο ορχηστρίδων, στις οποίες παραχωρούνται επίσης δύο όνοι για τη μεταφορά τους. Πβ.και P.Oxy. X 1275 με παρόμοιο συμβόλαιο μουσικών.

οι περιπτώσεις κατα τις οποίες οι γυναίκες χρησιμοποιούν ζώα σε αγροτικές εργασίες και παράλληλα είναι απίθανο να εργάζονταν οι ίδιες ως οδηγοί των ζώων κατά τη χρήση τους στις χερσαίες μεταφορές. Ακόμη και η καμηλοτρόφος του P.Aberd. 30 χρησιμοποιούσε πιθανόν τρίτους για τη μεταφορά των προϊόντων με τις καμήλες της. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η κυριότητα ζώων συνδεόταν σχεδόν πάντα με σημαντική αγροτική περιουσία και αντίστοιχη οικονομική δύναμη.

3. Κινητά αντικείμενα: ρούχα, κοσμήματα, σκεύη, έπιπλα

Στην κατηγορία της κινητής περιουσίας, η οποία βρισκόταν στα χέρια γυναικών, ανήκουν και διάφορα αντικείμενα προσωπικής χρήσης με συνηθέστερα τα ρούχα και τα κοσμήματα, καθώς και διάφορα σκεύη και έπιπλα. Οι γυναίκες της Αιγύπτου, όπως οι γυναίκες σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες, ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την απόκτηση ρούχων και κοσμημάτων, που θα στόλιζαν την εξωτερική τους εμφάνιση, όπως αποδεικνύει και η επιστολή[717] της νεαρής Ερεννίας κατά τον πρώτο αιώνα σε κάποιον Πομπήιο, με την οποία του ζητάει να θυμίσει στον πατέρα της να της αγοράσει ένα χρωματιστό χιτώνα, στ. 1-4: *Ἔρε[ννία] Ῥομπηίῳ τῷ [. . . . . π]λεῖστα χαίριν καὶ διὰ/ παν[τὸς] ὑγενειν, κα[ὶ τὴν μη]τέραν μου ἀσπάζομαι./ ἐρωτ[ῶ] δὲ εἴναάνα[μνήσῃς] μου των πατέρα ἀγορά/σε ἱμά[τιο]ν χρωμ[ά]τ[ιον ε]ὔσχημον.* Ωστόσο, παρά την καθημερινή χρησιμότητα τους, όλα αυτά τα είδη πολλές φορές γίνονταν αντικείμενο οικονομικών συναλλαγών, ενώ ταυτόχρονα καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική δύναμη των κατόχων τους. Για τους παραπάνω λόγους, θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστούν αυτά τα είδη κινητής περιουσίας με βασικούς άξονες τους τρόπους απόκτησης-νομής και διάθεσής τους από τις γυναίκες ιδιοκτήτριές τους.

Τρόποι απόκτησης

Στην παρακάτω ενότητα θα εξετάσω τους τρόπους απόκτησης και νομής από τις γυναίκες των διαφόρων κοσμημάτων, ρούχων και λοιπών αντικειμένων. Ο πρώτος τρόπος, που έρχεται στη σκέψη και ο οποίος θα αναφερθεί αμέσως, είναι η προίκα, ενώ στη συνέχεια θα ακολουθήσουν η κληρονομιά και οι δωρέες, καθώς και οι αγοραπωλησίες.

Προίκα

Ρούχα, κοσμήματα και ποικίλα είδη καθημερινής χρήσης, τα οποία αποτελούσαν προσωπικά αντικείμενα των γυναικών, τις περισσότερες φορές παραχωρούνταν μέσω της προίκας κατά τη σύναψη του γάμου ή μέσω διάφορων δώρων. Σημαντικές πληροφορίες σε αυτό το ζήτημα παρέχουν τα πολυάριθμα συμβόλαια γάμου που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή, όπου συνήθως απαριθμούνται τα ποικίλα αντικείμενα που δίνονται στη νύφη. Πριν από τη μελέτη των γαμήλιων συμβολαίων,

[717] SB VI 9122.

αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η λεγόμενη *φερνή* περιλάμβανε συνήθως, εκτός από ορισμένο χρηματικό ποσό για τα έξοδα του ζευγαριού, κοσμήματα και ρούχα, τα οποία δεν προορίζονταν για άμεση χρήση από τις γυναίκες, καθώς ήταν πολυτελή[718] και ακριβά, αλλά αποτελούσαν την οικονομική τους δύναμη σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας, οπότε και τους επιστρέφονταν. Αυτά τα αντικείμενα δηλαδή αντιπροσώπευαν την αναγκαία ασφάλεια της γυναίκας, καθώς σε περίπτωση οικονομικής ανάγκης μπορούσαν να δοθούν ως ενέχυρα ή να πωληθούν.[719] Από την άλλη, από τον πρώτο αιώνα και μετά, στα περισσότερα συμβόλαια μαζί με τη φερνή δίνονται συνήθως στη νύφη και άλλα κοσμήματα, ρούχα ή σκεύη τα οποία ονομάζονταν *παράφερνα* και προορίζονταν συνήθως για τις καθημερινές ανάγκες της συζύγου στο σπίτι.[720]

Κατά τον πρώτο αιώνα συνήθως τα χρυσά κοσμήματα αποτελούν μέρος των παράφερνων, ενώ τους επόμενους δύο αιώνες μπορούμε να τα βρούμε να ανήκουν και στη φερνή.[721] Στο αττικό δίκαιο τα παράφερνα δεν συναντώνται, γιατί η νομική φύση τους ήταν ασυμβίβαστη με τη γενικότερη θέση της γυναίκας. Η γυναίκα μπορούσε να έχει την κυριότητα αντικειμένων, των οποίων ο σύζυγος διέθετε την διαχείριση και την κάρπωσή τους, όπως συνέβαινε για παράδειγμα με τη φερνή.[722] Αντιθέτως, τα παράφερνα ήταν κατά κανόνα αδιατίμητα και η γυναίκα είχε το πλήρες δικαίωμα νομής και διάθεσής τους. Ωστόσο, σε μερικά κείμενα,[723] τα παράφερνα υπολογίζονται σε δραχμές, προκειμένου να προστατευτεί ο σύζυγος έναντι των υπερβολικών απαιτήσεων της συζύγου του σε περίπτωση διαζυγίου, οπότε και έπρεπε να τα επιστρέψει, ακόμη και αν είχαν φθαρεί ή καταστραφεί από τη χρήση. Σύμφωνα με τον Häge, σε πολλά

---

[718] Πρέπει να επισημανθεί ότι τα πολυτελή κοσμήματα που περιγράφονται στα συμβόλαια γάμου είναι αντίστοιχα με αυτά που βρίσκονται στα γυναικεία ταφικά πορτραίτα. Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 313.

[719] Πβ. Sel.Pap. II 278.

[720] Βλ. και Sánchez − Ellart, *Pherne and Parapherna* 181 και Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 107, 141. Τα παράφερνα συνήθως αποτελούνται από τέσσερεις τύπους αντικειμένων που εμφανίζονται συνήθως με την εξής σειρά: πρώτα χρυσά κοσμήματα, μετά αργυρά, στη συνέχεια είδη προσωπικής χρήσης της γυναίκας και ρούχα.

[721] Βλ. Sánchez – Ellart, *Pherne and Parapherna* 191.

[722] Εφόσον η προίκα δεν συνίστατο από χρήματα ή είδη κατανάλωσης, ανήκε στην κυριότητα της γυναίκας, ενώ ο άνδρας είχε μόνο τη διαχείρισή της στο ελληνικό δίκαιο. Αντιθέτως, στο ρωμαϊκό δίκαιο η προίκα ανεξαρτήτως περιεχομένου ανήκε στη σφαίρα επιρροής του άνδρα. Μάλιστα, εφόσον η προίκα δεν περιλάβμανε χρήματα ή ακίνητη περιουσία, ήταν πάντοτε διατετιμημένη, ώστε σε περίπτωση διαζυγίου, η γυναίνα να ζητήσει πίσω την αξία της διατίμησης. Βλ. και Gardner, *Women in Law and Society* 102.

[723] Βλ. PSI X 1116.

συμβόλαια γάμου η φερνή δινόταν στον σύζυγο *ἐπὶ τῇ γυναικί,*[724] ενώ η προσφορά και τα παράφερνα δίνονταν στον σύζυγο μόνο με την ιδιότητα του κυρίου της και η νομή και διάθεσή τους ανήκαν αποκλειστικά σε εκείνη.[725] Ωστόσο, ο Yiftack-Firanko υποστηρίζει ότι αυτή η θεωρία δεν μπορεί να αποδειχθεί, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλά συμβόλαια γάμου, κυρίως εκτός Τεβτύνης, στα οποία η παραπάνω φράση ακολουθείται από έναν κατάλογο και των τριών ειδών προίκας (φερνή, παράφερνα, προσφορά).[726] Αξίζει να σημειωθεί ότι με βάση έναν υπολογισμό του παραπάνω ερευνητή σχετικά με την αξία των παράφερνων, σε σύγκριση με αυτήν της φερνής, σε διάφορα συμβόλαια γάμου παρατηρείται ότι τα πιο πολύτιμα αντικείμενα των γυναικών τους χαρίζονταν με τη μορφή των παράφερνων.[727]

Ενδεικτικός σε αυτό το θέμα είναι ο P.Ryl. II 154 από τον πρώτο αιώνα, ο οποίος αποτελεί μια κλασική περίπτωση μετατροπής άγραφου σε έγγραφο γάμο μέσω ομολογίας φερνής και παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την κινητή περιουσία των γυναικών. Τα συμβαλλόμενα μέρη είναι ο γαμπρός Χαιρήμων και ο πατέρας της νύφης Σισόις. Η φερνή αποτελείται από εκατό αργυρά νομίσματα, ενώ τα παράφερνα αναφέρονται σε ένα λεπτομερή κατάλογο που περιλαμβάνει κοσμήματα, ενδύματα μεγάλης αξίας και είδη οικιακής χρήσης συνολικής αξίας τετρακοσίων δραχμών, στ. 5-10: *καὶ παραφέρνων ἐν[ωτ]ἰων χρυσῶν ζε[ῦγος τετά]ρτων/ [τεσσ]ἀρων καὶ μη̣[νίσκο]ν̣ [χρυ]σ̣οῦν τετάρτων [τριῶ]ν καὶ δακτύλια χ[ρυσᾶ] δύο/τετάρτων [δ]ύ[ο καὶ] ψελ[ί]ων/ [ἀργ]υ̣ρῶν ζεῦγος ὁ[λκῆς] ἀσήμου δραχμῶν τεσσ[αρ]άκοντα τεσσάρων καὶ κ̣[λ]ἀ̣λ[ι]α δύο ὁλκῆς ἀσ[ή]μ[ου δρα]χμῶν/ [δέ]κ̣α̣ ἓξ καὶ ἱμα[τίω]ν σ[τ]ολὰ[ς] δύο , λευκηι μια [ναρ]κ[ι]σσινη μια , καὶ πάλλ[ι]α πέντα καὶ χαλκῷ̣μ[ατ]α καὶ/ [. .]λουτρίδιον, ἐ̣[πὶ τ]ὸ αὐτὸ μνῶν τεσσάρων,[κ]α[ὶ] ἄνευ σταθμοῦ ἑδρύσ[κ]α[ι] χαλκᾶ̣ δύο καὶ κασσι[τέρο]υ μναῖ/ [πέν]τε.* Στα κοσμήματα συναντάμε χρυσά σκουλαρίκια, χρυσό βραχιόλι, δύο χρυσά δαχτυλίδια, ένα ζευγάρι ασημένια περιδέραια, δύο ακόμη βραχιόλια, ενώ στα ρούχα αναφέρονται πέντε ιμάτια. Παράλληλα, παρέχονται και διάφορα άλλα είδη, όπως δύο χάλκινα σκεύη, ένας λουτήρας και πέντε μνες κασσίτερου. Σε περίπτωση διαζυγίου, είτε με απόφαση του Χαιρήμονα είτε της Θαισαρίονος, η φερνή και τα παράφερνα πρέπει να επιστραφούν στη νύφη. Εάν τη χωρίσει ο Χαιρήμων (*ἀποπομπή*), πρέπει να τα επιστρέψει αμέσως, ενώ αν αποφασίσει

[724] Για τη φράση αυτή βλ. ενδεικτικά P.Mert. III 105.13-14, P.Mich. V 339.2, 340.8-16, 343.2-8, PSI X 1115.8-14, 1117.5-30, Pap.Choix. 10.11-21, P.Mich. XV 700.8-9, P.Ifao I 30.9.
[725] Βλ. Häge, *Ehegüterrechtliche Verhältnisse* 236, 263.
[726] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 130.
[727] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 142.

η κοπέλα να τον αφήσει (*ἀπαλλαγή*), τα αντικείμενα πρέπει να επιστραφούν μέσα σε τριάντα μέρες από την απαίτησή της, στ. 24-30: *ἐὰν δὲ διαφορᾶς αὐτοῖς γεναμένης/ [χ]ωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων, ἤτοι τοῦ Χαιρήμονος ἀποπέμποντος τ[ὴ]ν Θαισάριον ἢ καὶ αὐτῆς ἑκουσίω[ς]/ [ἀ]παλλασσομέν[η]ς [ἀ]π' αὐτοῦ, ἔστωι τοῦ τῆ[ς] Θα[ι]σαρ[ί]ου πατρὸς Σισόιτος, ἐὰ[ν] δ̣ὲ [ο]ὗτος μὴ περιῆι, αὐ[τῆς] Θ̣[α]ισαρί[ου]/ [ὁ] σημαινόμενο[ς κλῆρ]ος τῶν ἀρουρῶνδ[έκα] ἡμίσους τετάρτου καθὼ[ς] πρόκειται· ἔτι δὲ καὶ προ[σα]πο/δώσιν αὐτῆι ὁ Χ[αιρ]ήμων καὶ τὴν προγ[εγρα]μμένην φερνὴν καὶ τὰ παράφερνα οἷα ἐὰν ἐκ τῆς τρί-/ ψεως ἐγβῆι, ἐπ[ὶ μὲν] τῆς ἀποπομπῆς πα[ραχρῆ]μα, ἐπὶ δὲ τουτῆς ἑκουσ[ίο]υ ἀπαλλαγῆς ἐν ἡμέρα[ι]ς τριά/[κο]ντα ἀφ' ἧς ἐὰ[ν ἀπαι]τηθῆι.* Όπως φαίνεται, η φερνή θα επιστραφεί σε χρήματα, ενώ τα παράφερνα στην κατάσταση, στην οποία θα βρίσκονται τη στιγμή του διαζυγίου. Αυτή η ρήτρα αποδεικνύει ότι τις περισσότερες φορές ο σύζυγος δεν ήταν υπεύθυνος για την αποτίμηση των παράφερνων.[728] Το γεγονός ότι προτιμώνται τα παράφερνα, αντί της φερνής για την μεταβίβαση πιο πολύτιμων ειδών στη νύφη ίσως οφείλεται σε λόγους συναισθηματικής αξίας των αντικεμένων, αλλά και στην έλλειψη εμπιστοσύνης της συζύγου προς τον σύζυγό της για την επιστροφή αντικειμένων, τα οποία θα βρίσκονταν κατά τη διάρκεια του γάμου στην κατοχή και διαχείρισή του.[729]

Παρόμοιο συμβόλαιο από τον πρώτο αιώνα διασώζει και ο P.Mich. II 121, που αναφέρθηκε και νωρίτερα και στον οποίο σώζονται πλήθος συμβολαίων σχετικών με καταγραφή περιουσίας από την Τεβτύνη. Ο Ηρακλείδης[730] με τους γονείς του ομολογεί ότι έλαβε από τον πατέρα της συζύγου του φερνή αποτελούμενη από χρήματα και ιμάτιο αξίας εξήντα δραχμών, καθώς και παράφερνα που περιλάμβαναν κοσμήματα, ρούχα και σκεύη: *ὁμολογο(ῦσιν) Ἡρακλεί(δης) Ἁρμιύσιο(ς) ὡς (ἐτῶν) κβ ο(ὐλὴ) ὀφρ(ύι) ἀρ(ιστερᾷ) καὶ οἱ τούτο(υ) γον(εῖς) Ἁρμιῦσι(ς) Ὀρσεῦτο(ς) ὡς (ἐτῶν) με ο(ὐλὴ) ἀντικ(νημίῳ) ἀριστ(ερῷ) οἱ δύο (Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς) ἀλλήλων ἔγγ(υοι) καὶ ἡ τούτο(υ) γυν(ὴ) ἡ δὲ τοῦ Ἡρακλείδ(ου) μήτη(ρ) Ἡρακλέα Ἀνδρονίκ(ου) (Περσίνη) ὡς (ἐτῶν) μ ο(ὐλὴ) μετό(πῳ) μέσωι μετὰ κ(υρίου) αὐτο(ῦ) <τοῦ> ἀνδρ(ὸς) ἀπὸ τῶν ἀπὸ κώμη(ς) Φεναμένι τοῦ ὑπὲρ Μεμφι Ἡρακληοπολ(ίτου) νομοῦ Κλῆσι Ψοσνεῦτ(ος) ὡς (ἐτῶν) ξε ο(ὐλὴ) χίλ(ει) τῶι ἄνωι ἐκ δεξιῶν ἔχ(ειν) παρ'(αὐτοῦ) ἐπὶ τ(ῇ) αὐτο(ῦ) θυγ(ατρὶ) Ταμαρρῆ(ι) φε(ρνὴν) παρ( ) ἀργ(υρίου) (δραχμῶν) σ ἐν αἷς στολ(ὴ) ἐν διατι(μήσει) ἀργ(υρίου) (δραχμῶν) ξ {καὶ παρα} καὶ ἐν παρα(φέρνοις) ἄνευ δι(ατιμήσεως) ἐνοδ(ίων)*

[728] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 131.
[729] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 142.
[730] P.Mich. II 121 r 4i.

χρυσ(ῶν) ζε(ῦγος) (τετάρτων) γ καὶ μην(ίσκιον)[731] *χρ(υσοῦν) (τετάρτων) α καὶ ψέλ(ια)*[732] *ἀργ(υρᾶ) ὁλκ(ῆς) ἀσή(μου) (δραχμῶν) ιβ καὶ σκάφιο(ν) χ(αλκοῦν) καὶ κάτοπτρ(ον) χ(αλκοῦν) καὶ ἑδρ(ίσκας) χ(αλκᾶς) β καὶ ἑδρ(ύσκην) κασιδ(ερίνην) ὁλκ(ῆς) μν(ῶν) ε καὶ κιθῶν(α) χρυσανθῆ καὶ πάλ(λια) β καὶ ἀνάβο(λον) λευκ(όν).* Πρέπει να σημειωθεί ότι η προίκα της Ταμάρηττος ήταν μία απο τις μεγαλύτερες που εμφανίζονται στην Τεβτύνη κατά τα έτη 42-46 μ.Χ. Επίσης, σε ένα ακόμη συμβόλαιο γάμου,[733] από τα τέλη του πρώτου αιώνα μεταξύ του Διονυσίου και της Σαραπούτος, παραχωρείται φερνή που περιλαμβάνει τέσσερεις μνες χρυσού και τρεις χιτώνες. Σε περίπτωση διαζυγίου, η φερνή θα αποκατασταθεί από τον Διονύσιο, ενώ ένα μερίδιο από αυτήν θα αναλογεί σε κάθε παιδί που αποφασίσει να μείνει μαζί με τον πατέρα του.[734]

Από τον πρώτο αιώνα βρίσκουμε επίσης ένα κείμενο,[735] το οποίο σώζει κατάλογο ποικίλων αντικειμένων, τα οποία προφανώς αποτελούν τη φερνή μιας κοπέλας. Σε μια ακόμη ομολογία φερνής από την ίδια περίοδο[736] βλέπουμε ότι μαζί με την φερνή σε χρήματα προσφέρονται και τα αντίστοιχα παράφερνα, τα οποία ωστόσο δεν αναφέρονται αναλυτικά, όμως οι γονεις του γαμπρού Αρυώτη μπαίνουν ως εγγυητές για την επιστροφή τους στην Ταορσενούφι, στ. 4-7: *μένιν ταί σοι τῇ Ταορσενοῦφι ἣν ἔχις <παρά> μου/ μεδενκοίωντῶν γωιναίων μου συνγραφὴν τροφῖτηνέτέρας ἀργυρικῆς φερνῆς καὶ παραφέρνῳ/ {ἣν καὶ μένιν} κοιρίαν καὶ των διὰ αὐτῆς δεδηιλωμενων διαστωλων πασων κοιριων, καὶ ἕκα/στα ποήσωι καθὼς πρόκιται.* Πάλι από την ίδια εποχή, στον P.Mich. V 343, ο αδελφός της νύφης Ωρίων δίνει την προίκα στον γαμπρό Χράτη και τους γονείς του, οι οποίοι αναλαμβάνουν την επιστροφή της, σε περίπτωση διαζυγίου. Στα παράφερνα συναντάμε χρυσό κολιέ, χρυσό σκουλαρίκι, χρυσό περιδέραιο, ένα ζευγάρι ασημένια περιδέραια, ασημένιο βραχιόλι, ασημένιο κουτάλι, χάλκινα σκεύη, κουτί για αλοιφή, καθρέφτη, έξι δοχεία

---

[731] Με βάση τον Ησύχιο οι *μηνίσκοι* ήταν περιτραχήλια, μανιάκια, δηλαδή περιδέραια, ενώ στο Λεξικό της Σούδας χαρακτηρίζονται υμένες, πέταλα και περιτραχήλια κόσμια. Βλ. αναλυτικότερα Reekmans, *Treasure-Trove and Parapherna* 749.

[732] Τα *ψέλλια* ήταν βραχιόλια της εποχής, τα οποία φορούσαν οι περισσότερες γυναίκες. Για τέτοιου είδους μαγικά βραχιόλια με διπλά τυλιγμένα φίδια βλ. BGU IV 1065 και Whitehorne, *BGU IV 1065* 331-339.

[733] P.Oxy. II 265.

[734] Βλ. P.Oxy II 265.23-24: *καὶ μὴ ἐξέστω αὐτῷ ταῦτα μηδεμι/ τὴν πρέ]πουσαν ἐλευθέροις παισὶ παιδείαν μέχρι τῆς τῶν προκειμέ[νων*].

[735] BGU VII 1666, στ. 2-17: *ψέλια ἀργυρᾶ/ τεσσάρων σ[τ]ατήρων καὶ ἐποί/διον χρ[υ]σοῦν τετάρτων τριῶν/ καὶ στολὴ Συριακὴ λευκὴ (δραχμῶν) ρκ·/ καὶ Θατρῆς· ψέλια ἀργυρᾶ τεσσά/ρων στατήρων καὶ ἐποίδιον χρυ/[σοῦν] τε[τ]άρτων τριῶν καὶ μη/νίσκον [χ]ρυσοῦν τετάρ[τω]ν τριῶν/ καὶ κοκκ[ί]νη στολὴ (δραχμῶν) ρμ· καὶ/ Ἀφροδ[ο]ῦς· σκάφιν χαλκοῦν καὶ/ πάλλι[ν] κοραξὸν καὶ ὅλμιν ἀλα/βάστρινον καὶ χιθῶνα(*) ἰδιώχρω/[μ]ον ἄ[γ]ναφον (δραχμῶν) ξ καὶ κλείνας β/ καὶ τρά[π]εζα [κ]αὶ ἱμάτιον Συρι̣α̣/κὸν (δραχμῶν) π καὶ φερνὴν τῆς μητρὸς/ ̣ π ?, γ(ίνονται) (δραχμαὶ) ω̣.*

[736] P.Mich.V 339. Πβ. και P.Mich.V 340.

νερού, γυναικεία σκεύη από κασσίτερο, κουτί κυπαρρισένιο, τρία γυναικεία φορέματα, καθώς και δέκα μανδύες διαφόρων χρωμάτων.[737]

Από την άλλη, μια διαφορετική περίπτωση γάμου από τον πρώτο αιώνα απαντά στον P.Oxy. II 267,[738] όπου η συμφωνία γίνεται σε συμβόλαιο δανείου, αντί για το τυπικό γαμικό συμβόλαιο. Η Σαραεύς, η οποία ήταν ήδη έγκυος από τον Τρύφωνα, του παραχωρεί ένα δάνειο εβδομηνταδύο δραχμών, στο οποίο περιλαμβάνονται, εκτός από χρήματα, κοσμήματα διατιμημένα,[739] ενώ ορίζεται ότι σε περίπτωση διαζυγίου η γυναίκα θα μπορέσει να διεκδικήσει μόνο ένα ζευγάρι χρυσά σκουλαρήκια, στ. 16-18: *ἐὰν δὲ/ ἀπαλλαγῶμεν ἀπ' ἀλλήλων ἐξέστα̣ι σοι ἔχειν τὸ τῶν ἐνω/τίων ζεῦγος ἐν τῆι ἴσῃ διατιμ[ή]σει*. Δάνειο μεταξύ συζύγων αποτελούμενο από πολύτιμα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων κοσμήματα αξίας 300 δραχμών, είναι και αυτό μεταξύ του Παυσίρι και της Ταύριος από τον πρώτο αιώνα.[740] Στο συμβόλαιο, το οποίο μοιάζει με γαμήλιο, ορίζεται ότι το δάνειο πρέπει να επιστραφεί σε τριάντα μέρες από τη στιγμή που γίνει απαιτητό, ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα υπάρχει ένα πρόστιμο της τάξης του 50% (*ἡμιολία*). Όπως φαίνεται από ένα άλλο κείμενο, το δάνειο επεστράφη στην Ταύρι μέσω της τράπεζας του Σαραπείου κάποιους μήνες μετά και πιθανόν του παραχωρήθηκε ένα νέο.[741] Παράλληλα, ο σύζυγος είναι υποχρεωμένος να δώσει άλλες 100 δραχμές, σε περίπτωση που η Ταύρις είναι έγκυος τη στιγμή του διαζυγίου. Οι δύο παραπάνω περιπτώσεις μοιάζουν μεταξύ τους, καθώς τόσο ο Τρύφων όσο και ο Παυσίρις διαθέτουν την κοινωνική θέση του Πέρση της επιγονής.[742]

Από την άλλη, κινητή περιουσία, που πιθανόν οφείλεται σε προίκα, αναφέρεται και στον P.Ryl. II 125 από τον πρώτο επίσης αιώνα, ο οποίος διασώζει μια αίτηση στον

---

[737] Στ. 1-6: *[Χράτης Εὐτύχου καὶ Εὔτυχο]ς Χράτου οἱ δύο Περσης τῆς ἐπιγογῆς καὶ ἡ τοῦ Εὐτύχου γυνὴ ἐμοῦ δὲ τοῦ Χράτου μήτηρ Θεωκλᾶ Κρονιων Περσίνη μετὰ κυρίου αὐτοῦ Εὐτύχου οἱ τρῖς ἀλλήλων ἐνγυς<εἰς> ἐκτις ὁμολογοῦμεν/ [ἔχειν παρὰ Ὡρίωνος . . . . .] παραχρῆμα φερνὴν ὑπὲρ τῆς ἡεα[υ]τοῦ ἀδελφῆς Κρονιένιας ἀργυρίου ἐπισήμου νομίσματος δραχμὰς δισχιλίας ἑκατὸν ἑξήκοντα καὶ παράφερνα ἄνευ διατιμήσεως ἄλυσιν χρυσῆν/ ν τετάρτων τεσσάρων ἄμφω τ[ο]ῦ χρυσίου δοκιμήου Ἀλεξανδρίου καὶ ἐντοπίου χρυσίου ἐνωτιου χρυσοῦν τετάρτων τεσσάρων καὶ μηνισκην χρυσοῦν τετάρτων τριῶν καὶ εἰσκεφα/ ἓξ καὶ ψσελίων ἀργυριῶν ζεῦκος [όλ]κῆς ἀσήμου δραχμῶν ἴκοσι καὶ κλάλιων ἀργυροῦν ὁλκῆς ἀσήμου δραχμῶν οὐκτὼ καὶ μύστρον ἀργυροῦν ὁλκῆς δραχμοῦ τεσσάρον καὶ χαλκώμα-/ [τα ----] . ι . δον καὶ ζμημοδοκιτον καὶ κά[τ]οπτρον δίπτυκον καὶ ὑδρίσκος ἓξ πάντα χαλκᾶ καὶ γυνεκῆα σκεουει κασσιδεριον ὁλκῆς μνῶν δέκα δυω καὶ κυβοτὸν κυπαρίσσινον/ [. . . . . καὶ στολὰς γ]υνεκίας τρῖς μια μὲν λευκὴν τὴν δὲ δευτέραν κισσίνιν τὴν δὲ τρίτην κοκίνην καὶ πάλλια δέκα συνμικτον τοῖς χρόμασι.*

[738] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 177-178 (αρ.132). Βλ. και Whitehorne, *Tryphon's Second Marriage* 1267-74.

[739] Οι προίκες με τη μορφή δανείων αποτελούσαν ένα σημαντικό κεφάλαιο για το ξεκίνημα του έγγαμου βίου και την κάλυψη των αναγκών. Βλ. και Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arangements* 119.

[740] P.Mich. αρ.ευρ. 92.

[741] P.Mich. αρ.ευρ. 89. Βλ. και Gagos – Koenen − McNellen, *Oxyrhynchite loan contracts* 184-87.

[742] Βλ. Gagos − Koenen − McNellen, *Oxyrhynchite loan contracts* 191.

επιστάτη φυλακιτών από τον Ορσενούφιο. Συγκεκριμένα, ο αιτών κατηγορεί τον Πετεσούχο ότι κατά τη διάρκεια ενός γκρεμίσματος στο σπίτι του βρήκε στον τοίχο ένα κουτί με κοσμήματα και εξήντα δραχμές που ανήκε στην μητέρα του Ορσενούφι και το έκλεψε. Ενδιαφέρον προκαλεί το ότι αναφέρονται αναλυτικά τα κοσμήματα, καθώς και το βάρος του καθενός, κάτι που οδήγησε κάποιους μελετητές στην άποψη ότι πρόκειται για τα παράφερνα της μητέρας του Ορσενούφι.[743] Ο Reekmans θεωρεί ότι το ποσό των εξήντα δραχμών αντιστοιχεί στη φερνή της γυναίκας, ενώ τα κοσμήματα στα παράφερνα, κάτι που πιθανόν σημαίνει ότι το κουτί κρύφτηκε στον τοίχο μετά την επιστροφή της προίκας. Ωστόσο, η άποψη αυτή πρέπει να αντιμετωπιστεί με κάποια επιφύλαξη.[744] Παρόλα αυτά, είναι σημαντική πληροφορία ότι στην ιδιοκτησία της γυναίκας βρίσκονταν τόσα πολύτιμα αντικείμενα, όμως το γεγονός ότι ήταν κρυμμένα για τόσα χρόνια ίσως υπαινίσσεται τη δυσκολία της γυναίκας να προστατέψει την περιουσία της από τον σύζυγό της. Βεβαίως οι ακριβείς λόγοι γι' αυτήν την ενέργειά της παραμένουν άγνωστοι.[745]

Στα περισσότερα συμβόλαια γάμου ή διαζυγίου, όπου αναφέρονται η φερνή και τα παράφερνα, συνήθως τα ρούχα ή τα επίπλα και διάφορα σκεύη υπολογίζονται σε χρήματα (διατίμησις ή συντίμησις), ενώ τα χρυσά κοσμήματα συνήθως ζυγίζονται.[746] Ωστόσο, στον δεύτερο αιώνα,[747] ο P.Oxy. XLIX 3491 περιλαμβάνει ένα συμβόλαιο γάμου, όπου τα συμβαλλόμενα μέρη καθορίζουν όχι μόνο το βάρος,[748] αλλά και την αξία σε δραχμές των χρυσών κοσμημάτων της προίκας. Η Χαιρεμονίς δίνεται από τους γονείς της σε γάμο με τον Διονυσαπολλόδωρο, με τον οποίο έχει ήδη ζήσει μαζί σε κοινωνία γάμου και έχει γεννήσει τα παιδια του. Στην φερνή, η οποία έχει ήδη δοθεί, συγκαταλέγονται ένα βραχιόλι και διάφορα άλλα κοσμήματα, καθώς και ρούχα, ενώ η μητέρα[749] της νύφης της χαρίζει, με τη μορφή των παράφερνων, ένα ζευγάρι χρυσά

[743] Βλ. αναλυτικοτερα Sánchez – Ellart, *Pherne and Parapherna* 178-79. Βλ. και Sánchez − Ellart, *À propos de Ryl. II 125* 21-33.
[744] Για την άποψη του Reekmans βλ. Reekmans, *Treasure-Trove and Parapherna* 748-759.
[745] Βλ. και Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 143. Ο Reekmans σχετίζει την πράξη της γυναίκας να κρύψει το κουτί με τα πολύτιμα αντικείμενα με τη γενικότερη ανασφάλεια που μπορεί να υπήρχε στην Αίγυπτο εκείνη την εποχή, καθώς και με τις νυχτερινές κλοπές ή τους τοιχωρύχους. Βλ. Reekmans, *Treasure-Trove and Parapherna* 757.
[746] Βλ. Whitehorne, *Gold Dowry Objects* 49. Βλ. και Johnson, *Roman Egypt* 425.
[747] Για συμβόλαια γάμου από τον δεύτερο αιώνα βλ. και P.Stras. IV 225, 237, VI 533, PSI X 1115, P.Eirene I 4 (=SB XXIV 16092), SB VI 9372, SB XII 10924, SB XXIV16256, SPP IV s.115-16, P.Bodl. I 61d, CPR I 25, 26, 28, BGU IV 1045. Βλ. και P.Lund. VI 3 (=SB VI 9353) για ομολογία φερνής.
[748] Για το βάρος των χρυσών κοσμήματων βλ. και Ogden, *Roman-Egyptian gold jewellery* 191-196.
[749] Πβ. και P.Fam.Tebt 21, όπου η μητέρα της νύφης προσθέτει στην προίκα, που αποτελείται από 1100 δραχμές, σκουλαρίκια και έναν μανδύα ως γαμήλιο δώρο.

σκουλαρίκια, ένα βαμμένο μανδύα, ένα μπρούτζινο άγαλμα της Αφροδίτης,[750] καθρέπτη, καθώς και κάποια έπιπλα, μεταξύ των οποίων πολυθρόνες και δίφρο.[751] Αν και η φερνή και τα παράφερνα απαρτίζονται από παρόμοια αντικείμενα στο παρόν συμβόλαιο, η διαφοροποίηση πιθανόν έγκειται στο γεγονός ότι τα παράφερνα χρησιμοποιούνται για να μεταβιβαστούν πολύτιμα αντικείμενα και κειμήλια της οικογένειας από μητέρα σε κόρη.[752] Το ενδιαφέρον της συμφωνίας είναι ότι ο γαμπρός σε περίπτωση διαζυγίου θα πρέπει να επιστρέψει αμέσως τη φερνή και τα παράφερνα σε όποια κατάσταση αυτά βρίσκονται, ενώ μπορεί να κρατήσει ένα μέρος από τα παράφερνα για κάθε ανήλικο τέκνο που θα μείνει μαζί του μετά το διαζύγιο.[753] Ειδική ρύθμιση γίνεται στο τέλος του συμβολαίου[754] για την επιστροφή των ρούχων, τα οποία μάλιστα αναφέρονται ένα ένα ξεχωριστά με την αντίστοιχη αξία τους,[755] αλλά και τη συνολική που υπολογίζεται σε 620 δραχμές.[756]

Σταδιακά παρατηρείται ότι σε πολλά συμβόλαια γάμου αναφέρεται η αξία των διαφόρων ρούχων σε δραχμές,[757] ενώ παράλληλα ο P.Cair.Isid. 62[758] αποτελεί μαρτυρία της ύπαρξης ενός νόμου, που επέβαλλε την εκτίμηση της προίκας από έναν *χρυσοχόο* και έναν *ἡπητή* (επιδιορθωτή) αντίστοιχα, προκειμένου να είναι αυτή έγκυρη. Παρομοίως, στον P.Oxy. VI 905 διασώζεται και πάλι ένα συμβόλαιο γάμου από τον δεύτερο αιώνα, όπου ορίζεται ότι η φερνή και τα παράφερνα σε περίπτωση διαζυγίου θα επιστραφούν στη νύφη και για τον λόγο αυτό υπολογίζεται η αξία τους. Στα παράφερνα αναφέρονται ρούχα, ενώ στην φερνή χρυσό. Σε συμβόλαια, όπως αυτό, όπου κάποιος τρίτος, όπως εδώ ο πατέρας του γαμπρού, δίνει εγγύηση για την

---

[750] Τα αγάλματα της Αφροδίτης εμφανίζονται πολύ συχνά στα συμβόλαια γάμου ως τμήμα των παράφερνων και συνήθως δεν υπολογίζεται η αξία τους. Δίνονταν πιθανόν για την άσκηση της καθημερινής λατρείας των γυναικών προς τιμήν της θεάς του έρωτα Αφροδίτης. Αναλυτικά βλ. Burkhalter, *Statuettes en bronze d'Aphrodite* 51-60.

[751] Βλ. Ορειβ. 10.9.2, Σωραν. 1.35 για δίφρο μαιωτικό. Για τον δίφρο και τα υπόλοιπα μεταλλικά αντικείμενα που δίνονται στη νύφη βλ.και Russo, *Oggetti Metallici nei παράφενα* 213-241.

[752] Βλ. και Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 147.

[753] Βλ. και P.Oxy. III 497.7-8, 603.19, VI 905.11-12.

[754] Πβ. P.Oxy. X 1273.

[755] Πβ. P.Dura 30, P.Tebt. II 405, P.Mich. XV 700, P.Mil.Vogl. II 71.

[756] Βλ. στ. 18-23: *ἐὰν δὲ διαζυγῶσιν ἀλλήλ(ων) οἱ γαμοῦντ(ες) οὐκ ὄντ(ων) αὐτοῖς ἐξ ἀλλήλ(ων) τέκνων ἀποδό[τ]ῳ [ὁ] γαμ(ῶν) τ̣[ὰ]/ [μὲν παράφ]ερνα παραχρῆ(μα), οἷα ἐὰν ἦν, μηδεμιᾶς πρ[ὸ]ς αὐτὸν τρείψ(ως) μηδὲ ἀπο(υσίας) ἐνλογουμ(ένης), ἐπὶ δὲ τῶν ἐν αὐτοῖς ἱματίων/ [. . . . .] (ταλαντ) α [[ενη]] (δραχμ) ϡ ἐν ἡμέραις ξ ε. [. .]. . . . π̣ερι̣. . . [.]. . [. . .]. σης vac. ?/[. . . . .]. . . . [.]ωσταθ( ) . . . . / [. . . . .] γαμ( ) . . λ̣( ) . . . . [. . . . .]. / [τὰ παρ]άφερνα ὡς ἐπάνω δεδ[ήλωται].*

[757] Στον SPP XX 15 από τον δεύτερο αιώνα δίνεται η συνολική αξία των ρούχων της φερνής, τα οποία φτάνουν τις 300 δραχμές, ενώ στον SPP XX 7, επίσης από τον ίδιο αιώνα, η αξία των ρούχων ανέρχεται σε 800 δραχμές. Πβ. και P.Lond. II 294, όπου σώζεται συμφωνία γάμου και διανομή περιουσίας των γονιών της νύφης μετά θάνατον.

[758] Βλ. P.Cair.Isid. 62.20-21: *τουτω γὰρ διαγορεύε̣[ι]τα ὑπὸ τον νόμων τὰς ἐνγράφους/ πρῦκας διά τε χρυσοχόου καὶ ἡπητοῦ συντιμᾶσθαι*.

επιστροφή της προίκας σε περίπτωση διαζυγίου, η αποτίμηση της αξίας της προίκας ήταν απαραίτητη, προκειμένου να διευκολυνθεί ο εγγυητής κατά την επιστροφή της,[759] στ. 16-18: *παρὼν δὲ ὁ πατὴρ τοῦ/ γαμοῦντος\ Ἡρ[α]κλῆς Μώρου μητ(ρὸς) Ἀπ[ολ]λωνίας ἀπὸ τῆς αὐτῆς κώμης/ εὐδοκεῖ τῷ/ ⟦τε⟧ γάμῳ καὶ ἐνγυᾶται εἰς ἔκτισιν/ τὴν προκειμένην φερνήν*. Από τον δεύτερο αιώνα σώζεται ένα ακόμη κείμενο, στο οποίο[760] ένας Ρωμαίος πατέρας παντρεύει την κόρη του Ζηναρίονα με τον επίσης Ρωμαίο Πετρώνιο Σερβίλλιο και της προσφέρει αξιοσημείωτη προίκα αποτελούμενη από κοσμήματα χρυσά, ρούχα και διάφορα σκεύη, καθώς και παράφερνα. Πολλά αντικείμενα που αναφέρονται στην προίκα δεν είναι σαφή, ωστόσο φαίνεται ότι η νύφη καταγόταν από οικονομικά εύπορη οικογένεια. Το κείμενο είναι ξεχωριστό, καθώς συνδυάζει στοιχεία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου.

Παράλληλα, ο CPR I 27 (= SPP XX 15), που διασώζει ένα επίσης συμβόλαιο γάμου από τον δεύτερο αιώνα, αποδεικνύει τη σταδιακή αλλαγή που συντελείται, όσον αφορά στα χρυσά κοσμήματα της φερνής. Ο Ισίδωρος σε περίπτωση διαζυγίου θα πρέπει να επιστρέψει τα χρυσά κοσμήματα της φερνής, στην ακριβή μορφή και το βάρος που δόθηκαν, στ. 17-18: *ἀπ]οδότω ὁ Ἰσίδωρος τὴν προκειμένην φερνὴν [τ]ὸ μὲν χρυσίον ἐν τοῖς ᾳ[ὐ]τοῖς κοσμαρίοις καὶ ἴσῃ ὁλ/[κῇ*. Έτσι, παρατηρείται ότι σταδιακά δίνεται στη νύφη η δυνατότητα να προστατεύσει καλύτερα την κινητή περιουσία της, καθώς, όταν τα χρυσά κοσμήματα δίνονταν με τα παράφερνα, η σύζυγος αναλάμβανε τον κίνδυνο οικονομικής ζημίας σε περίπτωση φθοράς τους. Τώρα όμως που ο σύζυγος έπρεπε να επιστρέψει ακριβώς τα ίδια αντικείμενα, δεν μπορούσε να τα αποξενώσει από τη γυναίκα, ούτε κατ'επέκταση να τα διαθέσει στην πράξη, όπως εκείνος ήθελε. Από την ίδια εποχή, και ο BGU III 717[761] διασώζει ένα συμβόλαιο γάμου το οποίο συμφωνείται μεταξύ της μητέρας της νύφης και του γαμπρού. Στη φερνή της νύφης περιλαμβάνονται σύνθεση ρούχων,[762] χρυσά κοσμήματα, ζώνη από δέρμα γαϊδουριού, καθρέφτης, ένα αγαλματάκι της Αφροδίτης με τη θήκη του, διάφορα κουτιά, καλάθι, καθώς και θήκη αρωμάτων. Παρομοίως, στον P.Ifao I 30 συναντάμε ένα συμβόλαιο γάμου, που καταρτίζεται μεταξύ του γαμπρού Αλκαίου και της πεθεράς του Διδύμης, στο οποίο αναφέρεται ότι θα δοθεί στην νεαρή Διδυμάριον φερνή αποτελούμενη από χρήματα και ρούχα με αξία υπολογισμένη, καθώς και παράφερνα αποτελούμενα από

[759] Βλ. Whitehorne, *The Valuation of Dowry* 53
[760] Βλ. P.Mich.VII 434 (= SB V 8011 = P.Ryl. IV 612). Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 136, Grubbs, *Women and the Law* 126.
[761] Βλ. και Russo, *Note e Correzioni* 191-199.
[762] Για σύνθεση ιματίων που συναντάται σε προίκα πβ. και P.Oxy. III 496.4.

κοσμήματα, σκεύη και ιμάτια. Είναι ενδεικτικό ότι τα παράφερνα έχουν πολύ μεγαλύτερη αξία[763] από τη φερνή.

Από την άλλη, ο P.Athen. 30 αποτελεί ένα προικώο συμβόλαιο,[764] όπως χαρακτηρίζεται από τον εκδότη, από τον ίδιο αιώνα. Η προστασία της προίκας της συζύγου έχει σημαντική θέση στο συμβόλαιο, δεδομένου ότι ο σύζυγος θέτει ως υπάλλαγμα ορισμένα οικόπεδα ή μέρος της οικίας του, προς εξασφάλιση της προίκας και των παράφερνων, στ.8-11: *ἔχῳ Ἀπολλώνιος τοῦ Πτολεμαίου αν/ ἐπιδέδωκα τὴν ὑπαλλαγὴν/ κώμηι Σεβεννύτων καὶ υ. . . / ο̣ἰκοπέδων πρὸς τὰ τῆς φερνῆς.* Προίκα με σημαντική αξία αναφέρεται και στο συμβόλαιο γάμου της Θαΐδας με τον Σαραπίωνα κατά το 127 μ.Χ.,[765] όπου η αξία ανέρχεται σε 4100 δραχμές από τις οποίες 1800 δραχμές δόθηκαν μετρητά, ενώ 560 και 1680 ήταν η αξία των φορεμάτων και των κοσμημάτων αντίστοιχα. Ο P.Mich. XV 700 από τον δεύτερο αιώνα διασώζει ένα λίγο διαφορετικό συμβόλαιο γάμου, το οποίο λαμβάνει τη μορφή της διαγραφής τραπέζης. Στην προίκα περιλαμβάνονται σαράντα αργυρές δραχμές και ένας λευκός χιτώνας αξίας είκοσι δραχμών, τα οποία πρέπει να επιστραφούν σε περίπτωση διαζυγίου, στ. 1-9: *[ἀντίγραφον διαγραφῆς] ἀπὸ τῆς]/ ἔτου]ς̣ ζ Αὐτοκράτ[ορος]/ [Καίσαρος Τίτου Αἰλί]ου Ἁδρ[ι]α̣νοῦ Ἀντ[ωνίνου]/ [Σεβαστοῦ Εὐσεβοῦς] Ἀθὺρ η. Χαιρημ̣ο̣[νὶς]/ τοῦ] Σ̣ω[κ]ράτους μετὰ κυρίο̣υ̣ [τοῦ ἑαυ]/ [τῆς συγγενοῦς Σ]αραπίωνος τ[ο]ῦ Σεύθου Πασίω̣ν[ι]/ ἀπέ]χ̣ειν αὐτὸν π̣α̣ρὰ τῆς Χαιρημ̣ον[ί]δο[ς]/ [φερ]νὴν [ἐφ᾽] ἑ̣α̣υ̣τῇ ἀργ(υρίου) (δραχμὰς) τεσσαράκοντα / [καὶ] κιτῶ̣νος λευκοῦ δραχμὰς εἴκοσι ·*

Στον τρίτο αιώνα, η Αυρηλία Ταυσείρις[766] δίνεται σε γάμο από τη μητέρα της Αυρηλία Θαήσι. Η φερνή αποτελείται από κοσμήματα και ρούχα, των οποίων υπολογίζεται η αξία σε χρήματα, ώστε σε περίπτωση διαζυγίου να επιστραφεί η αντίστοιχη αξία τους σε μετρητά στη νύφη. Αν και ήταν συνήθης η πρακτική να υπολογίζονται σε χρηματική αξία αντικείμενα, όπως τα ρούχα, δεν συνέφερε τον γαμπρό, γιατί με αυτόν τον τρόπο αναλάμβανε την ευθύνη για οποιαδήποτε φθορά ή απώλειά τους.[767] Στο παρόν συμβόλαιο αναφέρονται συγκεκριμένα ένα χρυσό περιδέραιο, το οποίο ονομάζεται *μανιάκη*,[768] ένα ζευγάρι σκουλαρίκια με πέρλες, ένα

---

[763] Περίπου 708 δραχμές. Πβ. και Pap.Choix. 10 (= PSI X 1116), όπου και πάλι τα παράφερνα κοστολογούνται στις 708 δραχμές.
[764] Για λίστα με προικώα συμβόλαια βλ. Πετρόπουλος, *Πάπυροι* 208.
[765] P.Oxy. III 496.
[766] P.Oxy. X 1273.
[767] Βλ. και *Dig.*23.3.10.
[768] Βλ. Russo, *Gioielli* 80-85.

μικρό δαχτυλίδι, δύο πέπλα δαλματίας,[769] καθώς και ένας λευκός χιτώνας. Και πάλι ορίζεται ότι τα αντικείμενα της προίκας θα επιστραφούν σε περίπτωση διαζυγίου, ενώ όσον αφορά στα είδη ρουχισμού δίνεται η επιλογή στη νύφη και στην οικογένειά της, είτε να επιστραφούν με την αξία που θα υπολογισθούν εκείνη τη στιγμή και το υπόλοιπο της αξίας να δοθεί σε χρήματα, είτε να λάβει η νύφη την αξία που συμφωνήθηκε στο παρόν συμβόλαιο και ο σύζυγος να φέρει την ευθύνη για ενδεχόμενη φθορά και απώλεια, στ. 25-33: *ἐ[ὰν δ]ὲ, ὃ [μὴ ε]ἴη, ἐκ διαφορᾶς ἀπα[λλαγὴ τῶν γ]αμούντων γένηται,/ ἀπ[οδότω] ὁ γαμῶν τῇ ἐκδότιδι, [ἐὰν περιῇ, εἰ δ]ὲ μή, τῇ γαμουμένῃ,/ τὴ[ν π]ρ[οκει]μένην φερνὴν π[λήρη ἐν ἡμέρ]αις ἑξήκοντα ἀφ' ἧς ἐὰν/ α[ἴτη]μα γένηται, τὰ μὲν χρυσία κατ' ἀ[ρ]ί[θμη]σιν τοῦ ἐφ' ἑκάστου σταθμοῦ,/ ἐπὶ δὲ τῶν ἐπὶ συντειμήσεως ἱματίων αἵρεσις ἔσται περὶ τοὺς περὶ τὴν/γαμουμένην ἔχειν αὐτὰ τῆς τότε ἐσομένης αὐτῶν συντειμήσεως/ καὶ λαβεῖν [τ]ὸ ἐνδέον ἐν ἀρ[γ]υρίῳ ἢ αὐτὴν τὴν προκειμένην συντείμη/σιν, καὶ [τ]ὴν τούτων πάντων τρίψιν καὶ ἀπουσίαν εἶναι πρὸς τὸν γαμοῦν/τα.* Παρατηρούμε δηλαδή ότι πλέον είναι η σύζυγος που αποφασίζει με τι τρόπο επιθυμεί την επιστροφή των ενδυμάτων που της ανήκουν.

Σύμφωνα με την Montevecchi, από το δεύτερο αιώνα και μετά οι γυναίκες αποφασίζουν αν τα ρούχα θα δοθούν με τη μορφή της φερνής ή των παράφερνων ανάλογα με την αξία τους. Ο Yiftack-Firanko[770] πιστεύει ότι η άποψη αυτή μπορεί να υποστηριχθεί από τις παπυρολογικές μαρτυρίες και ότι η κάθε νύφη ανάλογα με την οικονομική της δύναμη επέλεγε έναν από τους δύο τρόπους. Μια νύφη που διέθετε αρκετά πολύτιμα αντικείμενα, πλην των ρούχων, θα προτιμούσε αυτά να υπολογιστούν στα παράφερνα, ώστε να τα χρησιμοποιεί, όπως εκείνη επιθυμούσε κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου. Από την άλλη, οι νύφες που είχαν μικρότερη οικονομική δύναμη και προίκα ίσως προτιμούσαν τα ρούχα να περιληφθούν στη φερνή, ώστε σε περίπτωση διαζυγίου ο γαμπρός να τους επιστρέψει την ακριβή αξία τους.[771] Έτσι, αν τα ρούχα ήταν ιδιαίτερα μεγάλης αξίας και μπορούσαν να συνεισφέρουν σημαντικά στην περιουσία του γαμήλιου οίκου (*patrimonio familiare*) προτιμώνταν ο θεσμός της φερνής.[772]

---

[769] Οι χιτώνες από τη Δαλματία θεωρούνταν ποιοτικά καλύτεροι και ήταν ακριβότεροι από τους αντίστοιχους άλλων περιοχών. Βλ. και Croom, *Roman Clothing* 29. Για τις τιμές των υφασμάτων και ρούχων βλ. και Διάταγμα Διοκλητιανού του 301 μ.Χ. Πβ. και BGU I 93, όπου γίνεται λόγος για ένα χιτώνα από τη δαλματία (*δελματικήν*), τον οποίο ζητάει ο αποστολέας της επιστολής να σταλεί σε μια γυναίκα.
[770] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 162-163.
[771] Πβ. και Schaps, *Economic Rights of Women* 79 για την αντίστοιχη πρακτική στην κλασική Ελλάδα.
[772] Βλ. Montevecchi, *Contratti di matrimonio* 39.

Για κινητή περιουσία που πιθανόν αποτελεί την προίκα μιας γυναίκας κάνει λόγο και ο P.Warr.6 από τον δεύτερο αιώνα, ο οποίος δεν αποτελεί όμως συμβόλαιο γάμου. Στο κείμενο αναφέρεται ότι ο Ηρακλείδης αναλαμβάνει να φυλάξει ως παρακαταθήκη μια ποσότητα χρυσού και κάποια ρούχα της Αθηνάς, τα οποία αποτελούν μάλλον τμήμα της φερνής της. Ο άνδρας πρέπει να της επιστρέψει την περιουσία, όποτε[773] αυτή το επιθυμεί, ενώ σε διαφορετική περίπτωση η Αθηνά θα έχει δικαίωμα αναγκαστικής εκτέλεσης επί της περιουσίας του. Πρέπει να αναφέρουμε ότι ήταν συνήθης πρακτική χρήματα ή αντικείμενα που απάρτιζαν την προίκα να εμπιστεύονται από τη γυναίκα στον σύζυγό της με τη μορφή της παρακαταθήκης. Αυτό συνέβαινε κυρίως στις περιπτώσεις στρατιωτών, οι οποίοι δεν επιτρεπόταν να παντρευτούν και επομένως δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν ότι έλαβαν προίκα. Έτσι, έπαιρναν τις προίκες με τη μορφή παρακαταθήκης στους ανεπίσημους γάμους που συνήπταν. Μια τέτοια περίπτωση περιγράφει και ο BGU III 729 (= M.Chr. 167), όπου συναντάμε, με τη μορφή συγχωρήσεως, τη συμφωνία μεταξύ της Πετρωνίας Σαραπιάδος και του Ιούλιου Απολλινάριου σχετικά με μια παρακαταθήκη, η οποία στην πραγματικότητα είναι η προίκα της κοπέλας. Η προίκα περιλαμβάνει ρούχα αποτιμημένα σε δραχμές και χρυσά κοσμήματα, στ. 8-19: *συνχωρεῖ/ ὁ Γάιος Ἰούλιος Ἀ[πολι]νάριο[ς εἰληφέ]ναι παρὰ τῆς/ Πετρωνίας Σαρα[πιά]δος παραθήκην ἀκίνδυν[ο]ν/ παντὸς κινδύν[ο]υ ἱμάτια γυν[αι]κεῖα συντετειμη/μένα ἀργυρίου δραχμῶν τριακοσίων καὶ χρυσᾶ κοσ/μάρια ἐν εἴδεσι ἐπὶ τὸ αὐτὸ τετάρτων τριάκοντα/ δύο ἅπερ φυλάξει παρ' ἑαυτῷ καὶ ἀποκαταστήσει /αὐτῇ ὁπότε ἐὰν ἀπαιτῆται ἀνυπερθέτως ἢ ἐκτεί/σει κατὰ τὸν τῶν παραθηκῶν νόμον, γεινομέ/νης τῇ Πετρωνίᾳ Σαραπιάδι τῆς πράξεως ἐκ τῶν/ τοῦ Γαίου Ἰουλίου Ἀπολιναρίου ὑπαρχόντων πάν/των καθάπ[ε]ρ ἐγ δίκης*.

Λίγο διαφορετική μοιάζει η περίπτωση μιας περγαμηνής[774] από τη Συρία του τρίτου αιώνα, όπου ορισμένα κινητά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και κοσμήματα, δίνονται από την αδελφή της ιδιοκτήτριας σε κάποιον άντρα να τα προσέχει και να τα επιστρέψει στους γυιούς της, όταν ενηλικιωθούν. Στον τρίτο αιώνα συναντάμε και τον P.Hamb. III 220, που αποτελεί προγαμιαίο συμβόλαιο και μετατροπή ενός άγραφου γάμου σε έγγαφο. Ο Αυρήλιος Ήρων ομολογεί ότι έλαβε φερνή από τη γυναίκα του, μεταξύ της οποίας κοσμήματα και ιμάτια, τα οποία κοστολογούνται σε δραχμές, καθώς

[773] Χαρακτηριστική διαφορά μεταξύ της παρακαταθήκης και του δανείου ήταν ότι η πρώτη μπορούσε να απαιτηθεί, όποτε το επιθυμούσε ο κύριος της περιουσίας. Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 350.
[774] P.Euphrates 12.

και παράφερνα αποτελούμενα κυρίως από διάφορα αντικείμενα. Συνεχίζοντας στον τέταρτο αιώνα, ενδεικτικά ας αναφέρουμε ότι στον P.Ross.Georg. III 28 ο πατέρας της νύφης προσφέρει χιτώνες και διάφορα ενδύματα στην κόρη του, στ. 7-11: *ἀλ' ὁ Ἄρω(ν)/ πισμοσύνῃ ὑποδέξατο τὸν Ἀσὴπ' γυμνιεύοντα/ ἀπὸ τῆς οὔσης πρώτης ἰνδικτίονος καὶ παρέσχετο/ ὁ Ἄρων τῇ ἑαυτοῦ θυγατρὶ εἰς λόγον δωρυφίου δελμα/τικομαφόρια [τ]ρία καὶ παλλ[ί]ον ἕν*, ενώ στον P.Vindob.Bosw. 5 είναι η μητέρα της νύφης Αμμωνίας, η οποία δίνει στην κόρη της την αντίστοιχη φερνή, καθώς και κοσμήματα, ρούχα και έπιπλα.

Πέρα από τα πολυάριθμα συμβόλαια γάμου, πληροφορίες για την κατοχή κινητής περιουσίας από τις γυναίκες μας παρέχουν και τα συμβόλαια διαζυγίων[775] ή οι επιστροφές προίκας.[776] Όπως ήδη αναφέρθηκε, στη ρωμαϊκή εποχή επικρατεί η τάση ο σύζυγος να επιστρέφει όλα τα είδη προίκας στην γυναίκα του και κυρίως όταν ήταν εκείνος που προκάλεσε το διαζύγιο. Όσον αφορά τα παράφερνα, στα παπυρικά κείμενα άλλοτε επιστρέφονται αμέσως, άλλοτε εντός τριάντα ή εξήντα ημερών ανάλογα αν το διαζύγιο οφείλεται σε απαλλαγή ή αποπομπή.[777] Ενδεικτικό παράδειγμα ο P.Coll.Youtie II 67 από τον τρίτο αιώνα, στον οποίο βρίσκουμε επιστροφή προίκας στην ομολογία της οποίας προβαίνει η μητέρα της νύφης. Συγκεκριμένα, η Αυρηλία Διοσκούραινα συμφωνεί με τον επίτροπο του ανήλικου εγγονού της για την επιστροφή της προίκας της κόρης της, η οποία δεν ανήκει στην κληρονομιά του τέκνου. Στο κείμενο περιγράφονται αναλυτικά διάφορα χρυσά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων κοσμήματα και ρούχα, ενώ τα παράφερνα αναφέρονται ξεχωριστά. Πρόκειται για προίκα πολύ μεγάλης αξίας που φτάνει συνολικά τις 60,616 δραχμές. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι το κείμενο ίσως αποδεικνύει πως η φερνή στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μπορεί να λειτουργούσε, όπως και η προίκα στην κλασική Ελλάδα, δηλαδή ως ένας τρόπος μεταβίβασης οικογενειακών αντικειμένων μεταξύ των γυναικών κάθε γενιάς.[778] Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να τεκμηριωθεί, καθώς στον παρόντα πάπυρο δεν μαρτυράται ούτε ότι τμήμα της προίκας της γυναίκας πέρασε στην κληρονομιά του γυιού της, ούτε ότι της επιστράφηκαν μόνο τα παράφερνα.[779]

---

[775] Αναλυτικά βλ. Lesquier, *Actes de divorce* 5-30.
[776] Για μια αίτηση επιστροφής προίκας βλ. και SB V 8010.
[777] Στην επιστροφή των παράφερνων διαφοροποιήσεις εμφανίζονται και μεταξύ των διαφόρων νομών της Αιγύπτου. Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 209.
[778] Συνήθως η φερνή δεν επιστρέφεται στην χήρα, αλλά στο παιδί της, ενώ τα παράφερνα αποτελούσαν αποκλειστικά δική της περιουσία. Ωστόσο, αν η χήρα παρέμενε στο σπίτι του συγύζου της, μερικές φορές δεν της επιστρέφονταν ούτε τα παράφερνα.
[779] Βλ. και Rowlandson, *Landowners and Tenants* 158.

Στον P.Oxy.Hels 35 σώζεται μια ακόμη συμφωνία διαζυγίου[780] από τον δεύτερο αιώνα. Η Τνεφερσόις ομολογεί ότι έλαβε πίσω από τον πρώην σύζυγό της Χαιρημόνα ένα ποσό αργυρών δραχμών που αποτελούσε τη φερνή της και στο οποίο υπολογίστηκαν τα κοσμήματα και τα ρούχα, στ. 14-19: *ἀπέχε[ιν]/ [τὴ]ν ὁμολογ[οῦ]σα[ν] ̣παρὰ τοῦ Χα[ι]ρή[μο]/[νος ἃς προση]ν̣έ[γ]κατο αὐτῷ ἐφ' ἑαυ[τ]ῇ̣/ [ἐν τοῖς ἔμπροσθε]ν̣ χρόνοις γαμηθείσῃ/ [τῷ Χαιρήμονι ἐ]ν φερνῇ ἀργυρίου/ [δραχμὰς κ]οσίας, ἐν αἷς συντεί/[μησις] [κοσμαρί]ων ̣καὶ ἱματίων.* Από τον δεύτερο αιώνα προέρχεται και η συμφωνία διαζυγίου μεταξύ της Αφροδισίας και του Πτολεμαίου.[781] Όπως αναφέρεται στο συμβόλαιο, ο Πτολεμαίος επέστρεψε τη φερνή και όλα τα παράφερνα, στ. 18-20: *ἥτις καὶ ἀπέχειν/ [παρὰ τοῦ Πτολε]μαίου ἥν προσηνέγκαντο αὐτῷ φερ-/ [νὴν χρυσικὴν] καὶ ἀργυρικὴν καὶ παράφερνα πάντ̣α.*

Ωστόσο, μερικές φορές τη στιγμή του διαζυγίου τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά, καθώς ο σύζυγος είχε δαπανήσει μέρος της προίκας της γυναίκας. Ενδεικτικά, στον P.Mil.Vogl. II 85 (= P.Kron. 52)[782] σώζεται ένα συμβόλαιο διαζυγίου, όπου αναφέρεται ότι ο σύζυγος έχει μετατρέψει τα χρυσά και αργυρά κοσμήματα της συζύγου του σε χρήματα για προσωπική του χρήση, ενώ κανονικά έπρεπε να τα επιστρέψει σε εκείνη μέσα σε εξήντα ημέρες από τη στιγμή της απαίτησης, στ. 14-23: *ὃν δὲ προφέρον[τ]αι [πά]ντες οἱ προ/γεγραμμένοι τὸν Κρονίωνα ἀπεν̣ε̣γ̣κάμενο(ν)/ τῆς ἀδελφῆς Ταορσενούφεως κόσμον τὸν χρυ/σίου μναιειαίου ἑνὸς καὶ τεταρτῷ̣ν δέκα καὶ ἀσήμ(ου)/ ὁλκῆς ̣στατήρων εἴκοσι ὀκτὼι καὶ ἐξ[α]ρ̣γυρίσαντα/ εἰς τὸ ἴδιρ̣ν ἐπάναγκον τὸν ὁμολογοῦντα Κρονίω(να)/ ἀποδῴ̣ς̣[ι]ν τῇ ἀδελφῇ Ταορσενο(ύφει) ἐν τοῖς ἴσ[ο]ις κοσμαρίοις/ ἐν ἡμέραις ἑξήκοντα ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, γεινο/μένης αὐτῇ Ταορσενο(ύφει) τῆς πράξεω(ς) ἐκ τοῦ ἀδελφοῦ/ [Κρο]νίω(νος) καὶ ἐ̣κ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶι πάντων*. Βεβαίως, η συμπεριφορά του Κρονίωνα δεν είναι δικαιολογημένη ούτε αποδεκτή και πιθανόν σχετίζεται με τα οικονομικά του προβλήματα. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τη χρονιά του διαζυγίου ο Κρονίων έγινε οφειλέτης ενός χρέους, ενώ ο πατέρας του στην διαθήκη[783] του κληροδότησε μόνο ένα μικρό μερίδιο της περιουσίας. Παράλληλα, στον P.Oxy. VI 906 που σώζει επίσης συμβόλαιο διαζυγίου, χρονολογούμενο κατά τον δεύτερο με τρίτο αιώνα, ο σύζυγος επιστρέφει τα

[780] Για κατάλογο με ομολογίες διαζυγίων βλ. και Montevecchi, *Contratti di matrimonio* 20.
[781] P.Brookl. 8. Βλ. και Préaux, *Acte de divorce* 323-333.
[782] Πβ. και P.Oxy. III 528. Για διαζύγιο με επιστροφή προίκας από τον δεύτερο αιώνα βλ. και P.Fam.Tebt. 13, P.Lips. I 27, CPR I 23.
[783] P.Kron. 50.7-8 (= P.Mil.Vogl. II 84): *τῷ μὲν Κρονίωνι διατεταχένα[ι] μόνας ἀργυρίου δραχμὰς τεσσεράκοντα/ διὰ τό, ὡς ὁ ̣π̣[ατ]ὴ̣ρ Κρονίων π[ρο]φέρεται, ἐν π[ολ]λοῖς ἠδικῆσθαι ὑπ' αὐτ[ο]ῦ ἐν τοῖς κατὰ τὸν βίον*.

παράφερνα, των οποίων αναφέρεται όχι μόνο το είδος, αλλά και η ακριβής αξία, στ. 2-3: *κ[αὶ] τὰ διὰ τῆς αὐτῆς συνγραφῆς ἑ[σ]ταμ[ένα]/ παράφ[ε]ρ[να ὄντα ἐκ] δραχμῶν τεσσαράκοντα*. Είναι πιθανό ότι τα παράφερνα κατά τη διάρκεια του γάμου είχαν χαθεί και ο σύζυγος είχε αναλάβει στο γαμήλιο συμβόλαιο την εύθυνη για την απώλειά τους.[784]

Στην περίπτωση διαζυγίου τα πράγματα ήταν πιο απλά, όπως φάνηκε, με μοναδικό κίνδυνο για τη γυναίκα την κακοπιστία του συζύγου της και την άρνηση να επιστρέψει όσα της ανήκαν. Η περίπτωση χηρείας ήταν πιο σύνθετη, καθώς υπήρχαν και οι κληρονόμοι του αποθανόντος. Ωστόσο, η προίκα της γυναίκας έπρεπε να επιστραφεί και ειδικά σε περίπτωση που εκείνη είχε σκοπό να ξαναπαντρευτεί. Σε πολλά συμβόλαια γάμου ορίζεται τι θα συμβεί με την περιουσία του συζύγου, αλλά και την προίκα της γυναίκας, σε περίπτωση θανάτου ενός από τους δύο. Ενδεικτικό παράδειγμα ο P.Oxy. III 496 από τον δεύτερο αιώνα, που έχει αναφερθεί και παραπάνω. Σ'αυτό το γαμήλιο συμβόλαιο αναφέρεται ότι η σύζυγος θα έχει την κυριότητα[785] της περιουσίας του συζύγου της, όταν αυτός πεθάνει, μέχρι την επιστροφή της προίκας της, ενώ επίσης μπορεί να αποφασίσει, αν θέλει τα χρυσά κοσμήματα της φερνής να της επιστραφούν στο ίδιο βάρος ή στην αντίστοιχη χρηματική αξία, στ.13-19: *ἐὰν δὲ ὡσαύτως ὁ γαμῶν [π]ρ[ό]τερος τελευτήσῃ/ τ[έκ]νων α[ὐ]τοῖς μὴ ὄντων ἐξ ἀλλήλων ἢ καὶ τῶν γενομένων ἐπιμετα[λλαξάντων ἀτέκνων]/ ἀποσπάσασα τὴν δούλην Καλλιτύχην καὶ τὰ ἐσόμενα ἐξ αὐτῆς ἔκγονα, ἕως δ' ἂν κομίσηται/ κυριευέτω πάντων, ἐπὶ δὲ πασῶν τῶν διαστολῶν ἐκλογῆς οὔσης περὶ τὴν γαμουμένην ἐὰν/ αἱρῶται ἔχειν τὰ προκείμενα ἐν φερνῇ χρυσία [ἄγοντα τὴν αὐτὴν ὁλκὴν ἢ τὴν ἴσην συντίμησιν]/ τῆς πράξεως γινομένης τῇ γαμουμένῃ καὶ τοῖς αὐτῆς ἔκ τε τοῦ γαμοῦντος καὶ ἐκ τῶν/ ὑπαρχόντων αὐτῷ π[ά]ντων καθότι πρὸς ἀλλήλους συνεχώρησαν.* Από την άλλη, σε έναν πάπυρο του τρίτου αιώνα,[786] μια γυναίκα εξουσιοδοτεί έναν άνδρα να καταγράψει, στο όνομα του ανήλικου παιδιού της, την περιουσία του συζύγου της, ο οποίος πέθανε. Παράλληλα, αναφέρει ότι ο σύζυγός της της οφείλει την αξία της προίκας της, η οποία αποτελούνταν από χρήματα, χρυσά κοσμήματα και ρούχα.

Όπως βλέπουμε, η γυναίκα, είτε διαζευγμένη είτε χήρα, είχε τη δυνατότητα να διεκδικήσει την προίκα, που της είχαν δώσει οι γονείς της. Ωστόσο, η παροχή προίκας

---

[784] Βλ. και Häge, *Ehegüterrechtliche* 225-226.
[785] Πβ. και PSI V 450: *ἐὰν δὲ ὡσα[ύτ]ως ὁ γαμῶν πρότερος τελευτήσῃ/ ἢ τέκνων αὐτοῖς μὴ [ὄντων ἐξ] ἀλλήλων ἢ καὶ ἡ οὖσα καὶ τὰ/ ἐπεσόμενα ἐπιμετ[αλλάξῃ, κομι]σ[α]μένη ἡ γαμ[ο]υ/μένη πρώτη τὴν [φερνὴν κυριευέτω] ὧν ἐὰν [κομίσ]ῃ[ται]/ ἁπάντων ἀπο[ἐπὶ δὲ]/ πασῶν τῶν [διαστολῶν]*.
[786] P.Oxy. X 1274.

γεννούσε και από μέρους της κάποιες υποχρεώσεις απέναντι στους γονείς της, ειδικά όταν εκείνοι ήταν σε μεγάλη ηλικία. Έτσι, ας αναφέρουμε ως παράδειγμα μια αίτηση[787] από τον τρίτο αιώνα, όπου ένας πατέρας κατηγορεί την κόρη του Λογγινία, διότι δεν τον φρόντισε στα γηρατειά του, αν και εκείνος της είχε δώσει, όπως τονίζει την απαραίτητη φερνή και τα παράφερνα σε κοσμήματα και ρούχα όταν παντρεύτηκε, στ. 9-14: *ταύτης γὰρ ὑποχειρίας μοι οὔσης κατὰ τὸν νόμον ἐγὼ/[--- αθήσεσθαι ὑπὸ τῆς δηλουμένης μου θυγατρὸς τῆς εὖ καὶ καλῶς κατὰ τὴν/ [ἀρχήν μοι προσφ]ερούσης προσηνεγκάμην αὐτῇ γαμουμένῃ ἀνδρί, ὅσα ἐτύγχανον ἐν τῇ/ [---κ]ᾳὶ κόσμῳ καὶ ἀργυρίοις καὶ ἱματισμῷ καὶ ἑτέροις ὑπάρχουσι ἐν τῷ/ν οὖν ταύτη[ν] μνημισκομένην τῶν ἀπ' ἐμοῦ εἰς αὐτὴν πάντων/[---] ρος εμε [γεγ]ηροβοσκηκέναι με.* Τέλος, πληροφορίες για κινητή περιουσία στα χέρια γυναικών παραδίδουν και ορισμένοι κατάλογοι αντικειμένων, όπως για παράδειγμα ο P.Hamb. III 223,[788] στον οποίο συναντάμε σειρά αντικειμένων, τα οποία πιθανόν σχετίζονται με προίκα.[789]

Κληρονομιά

Όπως είναι λογικό, οι γυναίκες, εκτός από την προίκα, αποκτούσαν την κυριότητα και νομή κινητών ειδών από την κληρονομιά του πατέρα και κυρίως της μητέρας, η οποία λόγω της δικής της προίκας κατείχε συνήθως ρούχα, κοσμήματα και σκεύη. Παραδείγματος χάρη, με τη δωρεά αιτίᾳ θανάτου,[790] που συντάσσει το έτος 112 μ.Χ., η Ταμύσθα αφήνει στην κόρη της Ταορσενούφι το σπίτι που της ανήκει, καθώς και τα έπιπλα, τα σκεύη και τα ρούχα της, τα οποία ωστόσο θα έχει η διαθέτης υπό τον έλεγχό της όσο είναι ζωντανή, στ. 9-16*: ἔτι δὲ καὶ τὰ ὑπ' αὐτῆς Τ[αμύσ]θ[ας] κ̣α̣τ̣α̣λ̣[ει]φθησόμ[εν]α ἐ[πί]πλοα/ σκευῆ ἐνδομενία ἱματισμὸν ἐνοφιλόμε[να] α̣ὐ̣[τῇ] κ[αθ' ὃ]ν δήποτε/ οὖν τρόπον, ἐφ' ὧι καὶ αὐτὴ ἡ Ταορσενοῦφις ποιήσ[ε]ται τὴν τῆς μητρὸ[ς]/ [Τ]αμύσθας κ[η]δίαν καὶ περι[σ]τολὴν ὡς [κ]αθήκ̣ει καὶ δώσι τῶι ἑαυτῆς/ ἀδελφῶι Ἥρ[ω]νι ἃς ἡ μήτηρ Ταμύσθας σ̣[υν]χωρεῖ δι[δόν]αι αὐτῶι/ ἀργυρίου*

[787] BGU VII 1578.
[788] Πβ. P.Mert. II 71 του δευτέρου αιώνα, καθώς και τον BGU XIII 2328 ένα μεταγενέστερο πάπυρο, (5ος αι. μ.Χ.) όπου σώζεται λίστα με αντικείμενα μιας προίκας και την αντίστοιχη αξία τους. Βλ. και P.Oslo II 46 για λίστα με κοσμήματα και άλλα αντικείμενα.
[789] P.Hamb. III 223.1-11: *[δ]ύο δραχμ[ῶν --- κον-]/ τα ὀκτὼ καὶ σακκοῦν ἀργυρικ[ὸν ὁλκῆς]/ δραχμῶν τεσσάρων, γίνοντ[αι ἐπὶ τὸ]αὐ-/ τω χρυσίου τέταρται εἴκοσι ὀκ[τὼ ἥμισυ ,]/ καὶ ἄλλο δακτυλύδριον χρυσοῦν [τετάρτων]/ δύο , γίνεται τέταρται τριάκοντα̣ [ἥμισυ],/ καὶ ἄσημων ὁλκῆς δραχμῶν [κον-]/ τα δύο ἐπὶ τω αὐ-/ τω, καὶ [χαλ]κώμα[τα δύο , ὧν]/ ἓν ἀδρὸν καὶ ἄλλο μικρόν, καὶ ε/ τέσσαρες καὶ λύχνον χαλκοῦ[ν/ ἀ̣ποσπάθιν καὶ ὀσυπτρον γυνα[ικεῖον.]*
[790] SB VIII 9442.1,3.

δ[ρ]α[χμ]ὰς εἴκ̣ρ̣σι· ἐφ᾽ ὃν δὲ χρόν[ο]ν περ[ί]εστιν ἡ ὁμολ[ογο]ῦσ̣α̣/ Ταμύσθαν ἔχ[ει]ν αὐτὴν τὴν κατὰ τῶν συνκεχωρημένων ὑπαρ[χ]ό̣ν̣[(των)]/ ὁλοσχηρῆ ἐξουσίαν οἰκονομεῖν περὶ αὐτῶν ὡς ἐὰν αἱ[ρ]ῆται. Η κόρη της θα αναλάβει επίσης την ταφή της. Παράλληλα, σε μια επίσης δωρεά αιτίᾳ θανάτου[791] του τρίτου αιώνα, η Ισιδώρα ορίζει ότι ένα ζευγάρι από χρυσά βραχιόλια που διαθέτει θα πουληθεί, προκειμένου να εξασφαλισθεί η κηδεία της. Καθώς δεν έχει κόρη, κληροδοτεί στον γυιό της όσα ακίνητα και κινητά (κοσμήματα και ρούχα) είχε φέρει μαζί της ως προίκα, όταν παντρεύτηκε, καθώς και διάφορα άλλα κοσμήματα και ρούχα τα οποία πιθανόν αποτελούσαν τα παράφερνά της, *στ.* 15-19: *ἔχω δὲ χρυσία κλάλια ζεῦγος ἕνα μναέων δύο καὶ ψελί/ῳ̣ν ζ[ε]ῦγος ἕνα μναέων τριῶ[ν καὶ ὁ]μοίως ἄλλα χρυσία τετάρτας/ πέν[τ]ε καὶ τὰ ἱμάτιά μου καὶ τὰ χαλκωμάτια. ταῦτα πάντα διέ̣ταξα/ τῷ υ[ἱ]ῷ μου· διέταξα δὲ τὸ ζεῦγος τῶν κ̣λαλίων μου πραθῆναι/ καὶ [ἀ]νηλοθῆναι ἰς τὴν περιστολη μου.* Επομένως, η κινητή περιουσία των γυναικών μπορούσε μερικές φορές να χρησιμοποιηθεί ακόμη και για την εξασφάλιση της ταφής τους.

Έπιπλα και σκεύη μπορούσαν να έρθουν στα χέρια μιας συζύγου και μέσω της κληρονομιάς του άντρας της, όπως αποδεικνύει ο P.Sijp. 44. Με δωρεά μεταθάνατον, ο διαθέτης Πεθεύς κληροδοτεί στη σύζυγό του Ταμύσθα τα σκεύη, τα ρούχα και την ενδομενία του σπιτιού τους, στ.1: *[πο]τέ, τῇ δ᾽ αὐτῇι γυναι[κ]ὶ Ταμύσθᾳ καὶ τὰ σκεύη καὶ ἐνδομενία καὶ ἱμάτια.* Παρομοίως, ο Ακουσίλαος[792] με τη διαθήκη του τον δεύτερο αιώνα αφήνει στη σύζυγό του έπιπλα, σκεύη, χρυσά κοσμήματα, ιμάτια και άλλα πράγματα του σπιτιού, στ. 7-10: *καταλείπω δὲ τῇ γυναικί/ μου οὔσ̣η̣ καὶ ἀνεψιᾷ Ἀρ\ι/σ\τ/οῦτι τῇ καὶ Ἀπολλωναρίῳ Ἡρακλείδου τοῦ Διονυσίου τοῦ καὶ Ἀκουσιλάου μητρὸς Ἡραίδος Ἀ/λεξάνδρου εὐνοούσ̣η̣ μοι καὶ πᾶσαν πίστιν μοι ἐνδεικνυμένῃ ἃ ἐὰν ἀπολίπω ἔπιπλα καὶ σκεύη καὶ χρυσία καὶ ἱμάτια/ καὶ κόσμα καὶ πυρὸν καὶ ὄσπρεα καὶ γενήματα καὶ ἐνδομενείαν πᾶσαν καὶ ὀφειλήματα ἔνγραφα καὶ ἄγραφα.* Σε μια διαθήκη από τον δεύτερο αιώνα,[793] αναφέρεται ότι ένα ανύπανδρο κορίτσι θα πάρει τα γυναικεία κοσμήματα της διαθέτιδος, χωρίς ωστόσο να είναι κόρη της. Από την άλλη, σε πολλές διαθήκες ή δωρεές αιτίᾳ θανάτου βρίσκουμε πληροφορίες για την προίκα της κόρης, η οποία για τον λόγο αυτό συνήθως λαμβάνει και μικρότερο μερίδιο από

[791] P.Diog.11.
[792] P.Oxy. III 494.
[793] PSI III 240.

την πατρική περιουσία. Στον P.Kron. 50 σώζεται η διανομή περιουσίας[794] του Κρονίωνα μεταξύ των μελών της οικογένειάς του κατά το έτος 138 μ.Χ. Στα τρία τέκνα του –τον Αρμυίσι, τον Αρφαήσι και την Τεφορσαΐτα– αφήνει τα έπιπλα και τα σκεύη του σπιτιού, ενώ στις δύο κόρες του, την Τεφορσαΐτα και την Ταορσενούφι θα δώσει επιπλέον ως προίκα χρυσά και ασημένια κοσμήματα[795] και ρούχα, στ. 8-10: *ταῖς δὲ δυσὶ θυγατρᾶσι Ταορσενούφι/ [καὶ] Τεφορσάϊτι, [χ]ωρὶς οὗ προφ[έρε]ται {προφερεται} κατεσκευακέναι αὐταῖς χρυσοῦ καὶ [ἀ]ργύρου κόσμου καὶ ἱματισμοῦ, δοῦν[α]ι εἰς θαλλισμοῦ/ λ[ό]γον ἑκ[άστῃ ἀργυρίου] δραχ[μ]ὰς ε[. . . . .].*

Παράλληλα, σε μερικά συμβόλαια γάμου συναντάμε ορισμένες διατάξεις σχετικά με τη διανομή της περιουσίας μετά τον θάνατο του ενός ή και των δύο συζύγων. Πρόκειται για μια συνήθη πρακτική ήδη από την πτολεμαϊκή εποχή.[796] Ενδεικτικά, στον BGU I 183, στον οποίοα σώζεται το γαμήλιο συμβόλαιο του Ώρου με την Εριέα, με την παρουσία της μητέρας τους Σαταβούτος, συμφωνείται παράλληλα πώς θα διατεθεί η περιουσία της μητέρας τους μετά θάνατον. Οι γυιοί μεταξύ άλλων θα λάβουν τα έπιπλα και σκεύη, ενώ η Εριέα τα γυναικεία κοσμήματα της μητέρας της, στ. 20-21: *αὶ συνχωρεῖ ἡ αὐτὴ Σαταβοὺς τοῖς δ[υ]σὶ υἱοῖς Στ[οτο]ήτι καὶ Ὥρωι μῦλον θηβαικὸν καὶ ὅσα ποτὲ ἐὰν καταλείψῃ ἐπίπλοα/ [σκεύη καὶ ἐνδομε]νίαν πᾶσαν καὶ ἐπιτροπεύουσαν καὶ ἀνε[. .]. ηγετεύουσα[ν κ]αὶ τῇ θυγατρὶ Ἐριέᾳ συνχωρεῖ ἡ Σαταβουτος τὸν περὶ αὐτῆς γυναικῖον κόσμον.* Εκτός βέβαια από κοσμήματα, ρούχα και σκεύη, οι κόρες κληρονομούσαν και διάφορα άλλα κινητά αντικείμενα από τους γονείς. Χαρακτηριστικά, σε ένα κείμενο από τον τέταρτο αιώνα[797] περιγράφεται ότι δύο αδελφές κληρονόμησαν σιτοκόπτη λίθο και σιταλετική μηχανή από τον πατέρα τους. Η μία εκ των δύο, η Αυρηλία Βαλέρια, πούλησε το μερίδιό της και ομολογεί ότι δεν έχει καμία αξίωση στο υπόλοιπο που ανήκει στην αδελφή της Νεμεσίλλα, στ. 7-17: *ἐπιδὴ λίθον σιτοκόπτην καὶ σιταλετικὴν μη/χανὴν πατρῷα ἡμῶν ὄντα ἐκληρώθη/μεν κἀγὼ μόνη τὸν λίθον ἦρκα καὶ πέπρα/κα εἰς τὸ ἑροῦν μοι μέρος, κατὰ τοῦτο ὁμολογῶ/ μὴ ἔχειν μέρος εἰς τὴν προλεχθεῖσαν σιτα/λετικὴν μηχανήν, ἀλλὰ ξένον με εἶναι/ καὶ ἀλλότριον αὐτῆς καὶ οὐδείς σοι ἐπελεύ/σεται περὶ αὐτῆς, οὔτε ἐγὼ ἡ Οὐαλερία οὔτε τέ/κνα μου οὔτε κληρονόμοι οὔτε ἕτερος οὐδίς/ καὶ ἐξεδόμην σοι τὴν χῖράμου ταύτην πρὸς/*

[794] Βλ. και SB XX 14379 για διανομή περιουσίας μεταξύ των συγγενών ενός άντρα. Στους κληρονόμους αναφέρονται η σύζυγος και η κόρη του, ενώ σε αυτά που κληροδοτεί συγκαταλέγονται ρούχα και χρυσά κοσμήματα.
[795] Πβ. BGU III 719 ο οποίος διασώζει συμφωνία γάμου μαζί με διαθήκη.
[796] Βλ.Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 223.
[797] BGU II 405.

ἀσφαλια.

Από την άλλη μεριά, στον P.Tebt. II 406 σε απογραφή περιουσίας από τον τρίτο αιώνα, η Αυρηλία Σαραπιάς καταγράφει μια σειρά από προσωπικά αντικείμενα, που άφησε ο σύζυγός της και τα οποία θα περάσουν στην κυριότητα του αδελφού του, στ. 11-23: *ἔστι δέ·/ λυχνεία τελεία σὺν ἔρωτι καὶ λυχ[νί]ῳ συντετειμημένη (δραχμῶν) ς,/ λεκάνη χαλκῆ, τήγανον, ταπη,/ καὶ ἐν ἱματίοις κιτώνιον πρ[ωτό]γναφον λακωνόσημον/ στατηριεῦν,/ μαφόρτης ὁμοίως λευκὸς λακ[ων]όσημος ἔχων δίδραχμον,/ ἄλλο κιτώνιον ἱμιτ[ρ]ιβη, κολόβιον λινοῦν δ[ί]σημον καινόν,/ φακιανον λινοῦν καινόν, λίνα λευκὰ ἀριθμῷ ι[β] ἐκ (δραχμῶν) η (δραχμῶν) ρς,/ ξοίδιον εἰς περικοπήν, ὕνις ὁμ[οί]ως τελεία, κραβακτος ξύλι/νος τέλειος./ καὶ ᾗ ἔχει πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς κοινὰ ὄντα χαλκίον τέλειον/ μολυβοῦν εἰς ἕψησιν λινῶν, σκάφιον τέλειον, χαλκίον/ μικρόν, κάδος μικρός.* Ένα διαφορετικό συμβόλαιο[798] προέρχεται από τις αρχές του πρώτου αιώνα, με το οποίο η Αρσινόη παραιτείται από κάθε αξίωση στην περιουσία των γονιών της, ενώ κρατάει μόνο τα γυναικεία είδη και ρούχα. Είναι ενδιαφέρον το ότι δηλώνει πως είναι ευχαριστημένη με όσα έλαβε ως προίκα από τους γονείς της, ενώ εκφράζει ξεκάθαρα την αξίωσή της στα ρούχα και αντικείμενα της μητέρας της Πτολέμας, τα οποία θα της κληροδοτηθούν, στ. 10-13: *πλὴν γυναικων αὐτῆς Πτολέμας/ σκευῶν καὶ εἱματισμοῦ γυναικειων μόνων, διὰ τὸ ἀρκεῖσθαι τὴν Ἀρσινόην ἐπὶ τῶν προσενηνε/γμένων αὐτῇ ὑπὸ τῶν προγεγραμμένων αὐτῆς γονέων Ἡρακλείδου καὶ Πτολέμας δι᾽ ὧν ἔχει συγ/γραφῶν γαμικῶν πρὸς τὸν προγεγραμμένον αὐτῆς ἄνδρα Λυσίμαχον Λυσιμάχου.*

<u>Αγορά</u>

Παράλληλα, οι πάπυροι περιγράφουν και περιπτώσεις αγοράς κινητών ειδών από γυναίκες. Στον P.Bingen 79 (= Vindob. G31676) η Φαυστίνα ζητάει να της στείλουν, μεταξύ διαφόρων προϊόντων, και κάποια σανδάλια, ενώ σε μια επιστολή[799] από τον πρώτο με δεύτερο αιώνα η Τακάλις, μεταξύ άλλων θεμάτων, αναφέρει στον αδελφό της για ένα δακτυλίδι για το δεξί της χέρι που πιθανόν αγόρασε. Επιπλέον, αγορά κοσμημάτων συναντάμε και στον P.Yale I 77 (= SB XXVI 16608),[800] όπου η Ειρήνη επικοινωνεί με τον αδελφό της σχετικά με κάποια χρυσά βραχιόλια, τα οποία φαίνεται ότι κατασκευάζει ο τελευταίος. Συγκεκριμένα, στο κείμενο γίνεται μνεία στο βραχιόλι

[798] P.Mich. V 350.
[799] BGU III 843.
[800] Βλ. Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 339; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B4.28, αρ. 227) (1ος αι. μ.Χ.).

που προορίζεται για το χέρι μιας ώριμης γυναίκας, αλλά και για κάποια άλλα ενός νεότερου κοριτσιού, βλ. στ. 6-20: *ἔπιτα ἐρωτῆ/σαί σοι, ἀδελφὲ, μὴ/ἀμελεῖν περὶ τοῦ/ ψελείου. χρυσοῦν,/ ὡς ἐδήλωσα σοι,/ γεινέσθω εἰς χέρι\ν// τελείας γυναικός. /ὡς τὰ τῆς νεωτέρας| γεινέσθω ὡς εἰς| χεῖραν Ματροῦτος |τῶν δύω χρυσῶν| ὡς δι' ἐτέ[ρ]ας ἐπις/τολῆς ἐδήλω-σά σοι τῇ ἄλλῃ φορᾷ.* Παράλληλα, στον P.Oxy. LXV 4481[801] συναντάμε μια αίτηση από τον δεύτερο αιώνα, από ένα σύζυγο εναντίον της συζύγου του, η οποία καταχράστηκε αντικείμενα που είχε ο ίδιος αγοράσει και προσπάθησε να τα πουλήσει, ενώ του ανήκαν. Στο κείμενο γίνεται επίσης αναφορά σε χρυσά αντικείμενα, ρούχα και έπιπλα, τα οποία είχε αγοράσει ο ίδιος στο όνομά της, όσο ζούσαν μαζί και των οποίων η νομή και κατοχή ανήκαν σε εκείνη, στ. 2-5: *συνελθόντ[ο]ς μου κύριε ἔτι π<άλ>αι γυναικί τινι Τα[---τῇ καὶ]/ Σαρ̣αποῦτι καὶ παρὰ τὸν χρόνον τῆς πρὸς αὐτὴν συνβιώσεως ὠνη[σ]αμένου ἐν ὀνόματι ταύτης τινὰ̣ [.]. . ε̣κ̣. . π̣ολλὰ̣. . [---]/ ἔν τε̣ χρυσίοις καὶ σκεύεσι καὶ ἱματίοις καὶ ἐνδομενείᾳ καὶ ὧ̣ν [ἐ]π̣' αὐτὴν πεποίημαι οἰκονομιῶν βιβλία ἐπὶ τὴν ἀπὸ σο[ῦ τοῦ κυρίου κατα]/φεύγω δικαιοδοσίαν.* Στον P.Oxy. XIV 1705 μια γυναίκα από την τάξη των ιππέων αγοράζει από έναν στρατιώτη έναν αργαλειό, ενώ στον BGU I 196 από τον 109 μ.Χ. η Θεναπύγχις ομολογεί ότι έλαβε μέσω τραπέζης χρήματα για την αγορά ρούχων αξίας τετρακοσίων δραχμών από δύο γυναίκες, τα οποία είχαν δοθεί με μορφή δανείου νωρίτερα.

Διάθεση περιουσίας

Στην παρούσα ενότητα θα εξεταστεί με τι τρόπους διέθεταν οι γυναίκες τα διάφορα κινητά αντικείμενα που βρίσκονταν στα χέρια τους.

Πώληση των κινητών αντικειμένων

Μπορεί τα ρούχα, τα κοσμήματα, τα έπιπλα και τα ποικίλα σκεύη να αποτελούσαν είδη προσωπικής χρήσης για τις γυναίκες, κάποιες φορές όμως οι γυναίκες διάλεγαν να τα πουλήσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο P.Oxy. X 1277 από το 257 μ.Χ., όπου η Αυρηλία Σαραπιάς, η αστή, πωλεί στον Αυρήλιο Θέωνα έναν καναπέ με τα αντίστοιχα καλύμματα και τα μαξιλάρια έναντι 500 δραχμών, στ. 6-12: *ὁμολογῶ πεπρακέναι/ σοι τρίκλιν[ο]ν στρ̣ωμ̣ά̣τ̣ω̣ν λινῶν/ ποικιλτῶν διὰ ὅ̣λ̣[ο]υ κα[ὶ] προσ/*

[801] Βλ. και Lewis, *Interplay of Jurisdictions* 327-28.

κεφάλαια τέσσαρα . . ᾳ καὶ λινᾶ τῆς/ αὐτῆς εἰδαίας τιμῆς δραχμῶν/ πεντακοσίων, (γίνονται) (δραχμαὶ) φ, ἃς καὶ ἐντεῦ/θεν ἀπέσχον.

Κληροδοσία

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, οι μητέρες συχνά κληροδοτούσαν στις κόρες τους ή στους γυιούς τους τα διάφορα κινητά αντικείμενα που κατείχαν. Στον SB XXII 15800 (= P.Cair.Cat.αρ.ευρ. 10645 (Worp 1995 243) σώζεται μια αίτηση στον *praeses* της Θηβαΐδος Βαλέριο Βικτορινιανό από έναν χήρο εκ μέρους της ανήλικης κόρης του εκφράζοντας αξιώσεις σε διάφορα αντικείμενα[802] της συζύγου του, με σκοπό την φροντίδα του νεαρου κοριτσιού. Όπως φαίνεται, η σύζυγος τα είχε καταθέσει σε τρίτο πρόσωπο κατά τη διάρκεια του γάμου και τώρα που πέθανε εκκρεμεί η κληροδοσία τους στην κόρη. Σε μια διανομή πατρικής και μητρικής περιουσίας,[803] μεταξύ τεσσάρων αδελφών, η οποια περιλαμβάνει και σπίτια, οι δύο κοπέλες κληρονομούν τα έπιπλα και τον εξοπλισμό του σπιτιού. Από την άλλη, για την περιουσία μιας γυναίκας που πέθανε αδιάθετη και άτεκνη κάνει λόγο και ο SPP XXII 55 από το 67 μ.Χ. Συγκεκριμένα ο ιερέας Πακύσις του Στοτοήτιος υποβάλλει τα παράπονά του στον βενεφικάριο εναντίον ενός συνωνόματου ιερέα που άρπαξε τα κοσμήματα, ιμάτια και σκεύη μιας γυναίκας με το όνομα Ταουήτις, η οποία πέθανε αδιάθετη.

Ενεχύραση των κινητών

Καθώς οι προίκες απαρτίζονταν από αντικείμενα μεγάλης αξίας είναι λογικό σε περίπτωση ανάγκης κάποια από αυτά να έπαιζαν τον ρόλο ενέχυρου, προκειμένου να λάβει η γυναίκα κάποιο δάνειο.[804] Στον P.Oxy. I 114 μια γυναίκα από την Οξύρρυγχο του δεύτερου με τρίτου αιώνα αναφέρει στην επιστολή[805] της ότι ξεπλήρωσε ένα δάνειο που είχε λάβει με ενέχυρο μια λίστα προσωπικών αντικειμένων της, τα οποία πρέπει να αποτελούσαν την προίκα της. Μάλιστα ο τόκος είναι ιδιαίτερα υψηλός και αγγίζει το 48% συγκριτικά με το συνηθισμένο 12% που συναντάμε.[806] Στο τέλος της

[802] Στο κείμενο αναφέρεται ο όρος *πινάρια*, που αποτελούσε κάποιο είδος πέρλας, ενώ τα υπόλοιπα αντικείμενα δεν σώζονται δυστυχώς στον στίχο.
[803] SB XX 14285.
[804] Πβ. και P.Oxy. II 259, όπου γίνεται αναφορά στο χρέος ενός φυλακισμένου, το οποίο αναλαμβάνει ο εγγυητής του και αφορά ένα χρυσό βραχιόλι δύο μνών, το οποίο ανήκε στην Αλίνη την αστή.
[805] Βλ. και Bagnall – Cribiore, *Women's Letters* 295, Rowlandon, *Women and Society* 1998.
[806] Περισσότερα για δάνεια βλ. αμέσως επόμενη ενότητα.

επιστολής, συμβουλεύει τον παραλήπτη να πουλήσει δύο βραχιόλια, αν δεν είναι αρκετά τα χρήματα για να ξεπληρώσει το χρέος της. Παρομοίως, στον P.Coll.Youtie II 96 του 192 μ.Χ. η Ισιδώρα έβαλε ενέχυρο[807] σκουλαρίκια, στ.1-4: *(ἔτους) λγ Χυὰκ ιη/ Ἰσιδώρα κρυτοπολ ἐπὶ ἐ/νεχύρῳν ἐνωτίων ζεῦ/γος χρυσῶν (δραχμὰς) κδ.* Ωστόσο, και ο σύζυγος είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τα ρούχα και τα κοσμήματα της προίκας της γυναίκας του ως ενέχυρο για να λάβει κάποιο δάνειο. Μια τέτοια περίπτωση σώζεται στον P.Hamb. IV 279 του τρίτου αιώνα, στον οποίο ο Αυρήλιος Φιλόξενος εκχωρεί δικαίωμα κυριότητας[808] επί της ακίνητης περιουσίας του στη σύζυγό του Αυρηλία Δημητρία, της οποίας την προίκα χρησιμοποίησε ως εγγύηση για ένα δάνειο που έλαβε. Στην προίκα περιλαμβάνονται χρυσά κοσμήματα και ιμάτια. Από την άλλη, ο P.Mich. V 262 σώζει ένα συμβόλαιο μεταβίβασης κατοικικής γης δέκα αρουρών από τον Δίδυμο στη σύζυγο και αδελφή του Ηρώ. Το ποσό της αγοράς της γης συμφωνείται να είναι η αξιολόγηση των χρυσών κοσμημάτων που ανήκαν στην προίκα της γυναίκας.

Απώλεια των κινητών

Οι κίνδυνοι απώλειας και κλοπής των κοσμημάτων και των άλλων πολύτιμων αντικειμένων που διέθεταν οι γυναίκες ήταν μεγάλοι, όπως αποδεικνύουν κυρίως οι αιτήσεις από τη ρωμαϊκή εποχή. Στον P.Hamb. I 10 συναντάμε την αίτηση μιας γυναίκας στον δεκαδάρχη σχετικά με τη νυχτερινή επίθεση που δέχτηκε στο σπίτι της, όπου δολοφονήθηκαν τρία άτομα και κλάπηκε ένας μεγάλος αριθμός ρούχων, κοσμημάτων, χαλκωμάτων, χρημάτων, ενεχύρων κ.α.[809] Ο εκδότης του κειμένου υποστηρίζει ότι η γράφουσα διέθετε πιθανόν ενεχυροδανειστήριο.[810] Παράλληλα, κλοπές κινητών αντικειμένων, και κυρίως όσων αποτελούσαν την προίκα της συζύγου, μπορούσαν να συμβούν και μέσα στην ίδια την οικογένεια. Στον PSI V 463 του δευτέρου αιώνα, η Αθηνάριον, με κύριο τον ανηψιό του πατέρα της, κατηγορεί τον σύζυγό της Αφροδείσιο, επειδή της έκλεψε όλα τα χρυσά αντικείμενα, κοσμήματα και ρούχα από το σπίτι που είχε στην μητρόπολη και έπειτα αφαίρεσε και τα κοσμήματα,

[807] Πβ. και SB VIII 9834a, όπου αναφέρεται ο κατάλογος ενεχυροδανειστηρίου με αντικείμενα που τέθηκαν ως ενέχυρο.
[808] Πβ. και SPP XX 29.
[809] Βλ. και Sijpesteijn, *ΚΟΚΧΟC* 142. Για ληστείες βλ. και P.Tebt. II 332, P.Gen. 47.5, BGU 759, P.Amh. II 142.7.
[810] Βλ. και Husselman, *Pawnbrokers' Account* 266.

τα σκεύη, τα είδη σπιτιού, τα παράφερνα, αλλά και τα ρούχα από ένα σπίτι στη Θεαδέλφεια που της ανήκε επίσης και όπου έμενε μαζί του. Όπως φαίνεται, η Αθηνάριον ήταν ιδιοκτήτρια αξιοσημείωτης περιουσίας.

Έτσι, και στον BGU I 22 από τον δεύτερο αιώνα η Ταρμούθις, η λαχανοπώλις, υποβάλει αίτηση στις αρχές κατηγορώντας ένα ζευγάρι για ληστεία. Συγκεκριμένα, η Ταορσενούφις πήγε σπίτι της και της έσκισε κάποιους χιτώνες, ενώ παράλληλα της αφαίρεσε και χρήματα, τα οποία προέρχονταν από την πώληση των λάχανων. Ύστερα, ο σύζυγος της Ταορσενούφιος Αμμώνιος πήγε στο σπίτι του θύματος κατά την απουσία του συζύγου της και της απέσπασε ένα ζευγάρι βραχιόλια, στ. 7-35: *τῇ δ τοῦ ἐνεσ/τῶτος μηνὸς Φαρμοῦθι,/ἁπλῶς μηδὲν ἔχουσα/πρᾶγμα πρὸς ἐμὲ, Ταορσε/νοῦφις, γυνὴ Ἀμμωνίου/τοῦ καὶ Φίμωνος πρεσβυ/τέρου κώμης Βακχιάδο(ς)/ἐπελθοῦσα ἐν την οἰ/κίᾳ μου ἄλογόν μοι ἄη-/δίαν συνεστήσατο καὶ/περιέσχισέ μοι τὸν κι/τῶνα καὶ τὸ πάλλιον/οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπε/νέγκατό μου ἐν τῇ ἀη/δίᾳ ἅς εἶχον κιμένας /ἀπὸ τιμῆς ὧν πέπρακον/λαχάνων (δραχμὰς) ις. καὶ τῇ/ε τοῦ αὐτοῦ μηνὸς/ ἐπελθὼν ὁ ταύτης/ ἀνὴρ Ἀμμώνιος ὁ καὶ Φί/μων εἰς τὴν οἰκίαν μου/ ὡς ζητῶν τὸν ἄνδρα μο(υ)/ ἅρας τὸν λυχνόν μου/ ἀνέβη εἰς τὴν οἰκίαν/ μου, ἀπενέγκατο οἶχον/ κίμενον ζεῦγος ψελλίω(ν)/ ἀργυρῶν ἀσήμου ὁλκῆς/ (δραχμὰς) μ, τοῦ ἀνδρός μου ὧν-τος ἐπὶ ξένης.* Για απώλεια πολύτιμων κοσμημάτων κάνει λόγο και ο P.Ryl. II 124, στον οποίο μια μητέρα με την κόρη της έχασαν τα κοσμήματά τους κατά τη διάρκεια ενός τσακωμού στα δημόσια λουτρά με τρεις άλλες γυναίκες. Τα απωλεσθέντα κοσμήματα αναφέρονται αναλυτικά και πιθανόν ανήκαν στα παράφερνα των γυναικών. Το κείμενο είναι ενδεικτικό της δυνατότητας της συζύγου να διαθέτει, όπως εκείνη επιθυμεί, τα παράφερνά της, καθώς οι δύο αιτούσες φορούσαν τα κοσμήματά τους ακόμη και στα δημόσια λουτρά και δεν τα είχαν υπό τον έλεγχο του συζύγου.

Συμπεράσματα Ενότητας

Καταλήγοντας, τα κείμενα μαρτυρούν ότι σχεδόν όλες οι γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής και οικονομικής τάξης, είχαν στην ιδιοκτησία τους κινητά αντικείμενα προερχόμενα κυρίως από την προίκα τους, η οποία στις περιπτώσεις ισχυρών οικογενειών ήταν ιδιαιτέρως αξιοσημείωτη. Μπορεί κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου ο σύζυγος να κατείχε το δικαίωμα διαχείρισής της, ωστόσο η φερνή και τα παράφερνα ανήκαν στην σφαίρα επιρροής της γυναίκας. Μάλιστα οι πάπυροι

αποδεικνύουν ότι η σύζυγος λάμβανε διαφόρων ειδών ασφάλειες για την προστασία των δικαιωμάτων στην προίκα της, ενώ η διαδικασία της *πράξεως*,[811] η οποία συνήθως αναφέρεται και στα γαμήλια συμβόλαια, της έδινε τη δυνατότητα να διεκδικήσει την περιουσία της, κινητή και ακίνητη.[812] Στα συμβόλαια γάμου του πρώτου αιώνα, ο σύζυγος είναι υποχρεωμένος να επιστρέψει, σε περίπτωση διαζυγίου, την αξία της φερνής και όχι τα ίδια τα αντικείμενα που την απαρτίζουν.[813] Παράλληλα, από τον πρώτο αιώνα και μετά παρατηρείται μείωση της αξίας της φερνής συγκριτικά με την πτολεμαϊκή εποχή.[814] Όμως, στον δεύτερο και τρίτο αιώνα τα χρυσά κοσμήματα αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό της φερνής και άρα σταδιακά η ικανότητα του συζύγου να τη διαθέτει, όπως θέλει, περιορίζεται, ενώ παράλληλα ο άντρας αναλάμβανε την πλήρη ευθύνη για κάθε απώλεια της αξίας τους, με αποτέλεσμα τα δικαιώματα της γυναίκας σε αυτό το είδος περιουσίας να είναι αναπαλλοτρίωτα.[815]

Αξίζει να αναφερθεί ότι από τον τρίτο αιώνα ο όρος *παράφερνα* σταδιακά εξαφανίζεται και αυτό οφείλεται στις εξελίξεις που συντελέστηκαν από τις αρχές του δευτέρου αιώνα και μετά. Ως τότε, τα πολύτιμα κοσμήματα χαρίζονται συνήθως με τα παράφερνα και ο άντρας δεν ήταν υπεύθυνος για την αποτίμησή τους, κάτι που όμως δεν συνέφερε τις συζύγους. Επίσης, κατά τον πρώτο αιώνα στα παράφερνα δίνονται και διάφορα αντικείμενα που σχετίζονται με τη γυναικεία υγιεινή (γυναικεία σκεύη), ενώ από τον δεύτερο αιώνα και μετά συναντάμε κυρίως αντικείμενα ποικίλης χρήσης, τα οποια χρησιμοποιούνται ευρέως στην καθημερινή ζωή.[816] Η προίκα, λοιπόν, είναι ο βασικότερος τρόπος απόκτησης κινητών ειδών από τις γυναίκες, ενώ πιο σπάνια τα κινητά είδη μεταβιβάζονται μέσω κληρονομιάς ή αγοράς.

Οσον αφορά στη νομή και διάθεση των ειδών αυτών, παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες τα χρησιμοποιούσαν συχνά όπως ήθελαν, ωστόσο δεν λείπουν και οι περιπτώσεις, όπου ο σύζυγος εκμεταλλευόταν τα αντικείμενα της γυναίκας, με όποιον τρόπο ήθελε για να αντιμετωπίσει τα οικονομικά του προβλήματα. Παράλληλα, πέρα από την καθημερινή χρήση τους, τα αντικείμενα αυτά έπαιζαν πολύ συχνά τον ρολό ενέχυρων λόγω της μεγάλης αξίας τους, που επέτρεπε στις γυναίκες να δανειστούν

---

[811] Βλ. ενδεικτικά BGU III 717.
[812] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements 231-258.*
[813] Βλ. BGU I 183.8, 251.6, 252.8, P.Mich. V 339.4, 340.51-52, 343.8, P.Ryl. 154.28, PSI I 36a 15-17.
[814] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 151.
[815] Βλ. Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* 146.
[816] Πβ. SB XVIII 13176.42-48: *[. . . καὶ χαλκ]ῳμάτω[ν σκε]ύη στάμνον/ ἕν[α καὶ . . . . .]α ἓν καὶ λουτρίδα μίαν/ [καὶ . .]ισιον ἓν καὶ κάδον ἕνα καὶ κάτο/π[τρον] <ἓν> καὶ δίφρον ἕνα καὶ λαμπάδα/ [μίαν καὶ] θυμιατήριον ἓν καὶ χρυσοῦ/ μναιαῖα δεκατέσσαρα κ[αὶ] ξυλίνην κι/βωτὸν μίαν.*

χρήματα ή να εξοφλήσουν δάνεια. Ωστόσο, ο κίνδυνος απώλειας, λόγω κλοπής ή φθοράς τους, ήταν μεγάλος με αποτέλεσμα πολλές φορές οι γυναίκες να στερούνται αυτό το σημαντικό είδος κινητής περιουσίας και την αντίστοιχη οικονομική δύναμη που τους παρείχε.

Γ. Δάνεια: Γυναίκες οφειλέτες και δανειστές

Πέρα από τα περιουσιακά δικαιώματα των γυναικών, τα οποία συζητήθηκαν μέχρι στιγμής, σημαντική πτυχή της συμμετοχής τους στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου αποτελούν τα δάνεια, στα οποία εμφανίζονται είτε ως οφειλέτες είτε ως δανειστές. Η σύναψη δανείων είναι λοιπόν σημαντική οικονομική δραστηριότητα των γυναικών με την οποία διεκδικούν μια θέση στην οικονομική και επαγγελματική ζωή της χώρας. Στο αιγυπτιακό δίκαιο, δάνεια χρημάτων ή ειδών ήταν δυνατό να συναφθούν χωρίς να είναι αναγκαίος ο γραπτός τύπος, ωστόσο τα συμβαλλόμενα μέρη μπορούσαν να συμφωνήσουν να υπογράψουν κάποιο συμβόλαιο. Παρομοίως, στο ελληνικό δίκαιο άγραφα δάνεια επιτρέπονταν, όμως προτιμώνταν περισσότερο οι γραπτές συμφωνίες.[817] Για τον λόγο αυτό δεν είναι λίγα τα δάνεια που σώζονται σε παπύρους από τους ρωμαϊκούς χρόνους, τα οποία αποκαλύπτουν διάφορες πτυχές της οικονομικής ζωής. Με βάση τις παπυρικές μαρτυρικές, τα ελληνικά δάνεια χρημάτων τις περισσότερες φορές παραχωρούνταν με τόκο, ο οποίος στη ρωμαϊκή εποχή κυμαίνεται στο 12% ετησίως.[818] Ο πιστωτής είχε ένα είδος προστασίας, καθώς μπορούσε να διεκδικήσει το αρχικό κεφάλαιο προσαυξημένο κατά 50%, ενώ επιβαλλόταν επίσης πρόστιμο υπέρ του φίσκου σε περίπτωση παραβίασης του συμβολαίου.[819] Στα δάνεια σε είδη συνήθως συναντάμε τόκους στο 50% της αξίας των ειδών (*ἡμιόλιοι*).[820] Αξίζει να αναφέρουμε ότι όταν η τράπεζα[821] επεμβαίνει σε ορισμένη συναλλαγή, που περιλαμβάνει δάνειο, το δάνειο συνήθως είναι πιο σημαντικό από εκείνα που πραγματοποιούνται χωρίς την επέμβαση της τράπεζας. Έτσι, στις περιπτώσεις αυτές, η τράπεζα παρέχει μια επιπλέον ασφάλεια στις οικονομικές συναλλαγές αυτού του είδους.

---

[817] Βλ. και P.Col.Zen. II 83 για διάγραμμα Πτολεμαίου του ΙΙ, όπου ορίζεται ότι ο ανώτατος τόκος θα είναι 24%.

[818] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 341-42.

[819] Βλ. και *Γνώμων του Ιδίου Λόγου* BGU V 1210 {98,105.

[820] Βλ. Pestman, *Loans* 8-9. Η ημιολία εμφανίζεται και στα δημοτικά συμβόλαια δανείων σε χρήματα με διαφορετική όμως σημασία. Στα δημοτικά συμβόλαια της πτολεμαϊκής περιόδου δεν αποτελεί ούτε τόκο ανάλογα με τη διάρκεια του δανείου, ούτε κάποιου είδους πρόστιμο σε περίπτωση μη τήρησης της συμφωνίας. Βλ. και Lewis, *Meaning of ἡμιολία 126-139*. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δάνεια και οι αντίστοιχοι τόκοι υπολογίζονται πάντα στη βάση της δραχμής η οποία περιλαμβάνει έξι οβολούς.

[821] Στη ρωμαϊκή περίοδο οι ιδιωτικές τράπεζες είναι πολύ περισσότερες αριθμητικά από την πτολεμαϊκή εποχή. Για τις τράπεζες στη ρωμαϊκή εποχή βλ. και Bogaert, *Les opérations des banques* 135-269.

Από την άλλη, το χειρόγραφο, το οποίο αναφέρεται σε διάφορα δάνεια, είναι ένα ιδιωτικό συμβόλαιο μεταξύ δύο μερών, σύμφωνα με το οποίο ο ρόλος της τράπεζας περιορίζεται μόνο στην οικονομική συναλλαγή και στην απόδειξη αυτής μέσω της διαγραφής. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, τα δάνεια μπορούν να εγγυηθούν με δύο τρόπους: τα δάνεια μικρού ποσού συνήθως παρέχονται με γενική εγγύηση όλα τα υπάρχοντα του οφειλέτη χωρίς περαιτέρω ωστόσο διευκρίνιση. Αντίθετα, τα δάνεια υψηλής αξίας έχουν ως εγγύηση συγκεκριμένη περιουσία, συνήθως ακίνητη, δηλαδή γη ή σπίτια. Πρέπει να αναφέρουμε ότι στις περιπτώσεις, στις οποίες επεμβαίνει η τράπεζα, τα δάνεια παραχωρούνται πάντα με συγκεκριμένη εγγύηση.[822] Πολύ συχνά τα δάνεια παραχωρούνται με κάποια εμπράγματη ασφάλεια είτε υποθήκη σε ακίνητη περιουσία είτε ενέχυρο αποτελούμενο από κινητά είδη είτε δικαίωμα αντίχρησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο οφειλέτης μπορεί να θέσει ως ασφάλεια για το δάνειο τις υπηρεσίες του στη διάθεση του δανειστή του, μέχρι να τον αποπληρώσει.[823] Αξίζει να αναφερθεί ότι και στον τρίτο αιώνα παρατηρείται η συνήθεια να δίνουν οι οφειλέτες ως ενέχυρο τα παιδιά τους για να εγγυηθούν κάποιο χρέος,[824] κάτι που αποδεικνύει την επιβίωση των τοπικών νόμων της Αιγύπτου ως εθίμων και μετά το 212 μ.Χ.

Στο τοπικό δίκαιο της ελληνιστικής εποχης ο πατέρας είχε το δικαίωμα να θέσει τα παιδιά του ως ενέχυρο.[825] Φαίνεται ότι επιτρεπόταν κάτι τέτοιο και στη μητέρα, όπως μαρτυρεί μια επιστολή του δευτέρου αιώνα μ.Χ. Στον P.Oxy. X 1295 η Τασοῖς γράφει στον Διονύσιο, με τον οποίο φαίνεται να τη συνδέει μια σύμβαση εργασίας, η οποία αφορά τον γυιό της. Το αγόρι προφανώς είναι ανήλικο και βρίσκεται στην απόλυτη εξουσία–κηδεμονία της μητέρας του δεδομένου ότι δεν αναφέρεται πουθενά πατέρας. Η φράση *ἐνέχυρον θήσω* (στίχος 12) αποδεικνύει ότι η ενεχυρίαση των τέκνων συναντάται και στην Αίγυπτο, ήδη από τον δεύτερο αιώνα και φτάνει ως τον τέταρτο.[826] Σε περίπτωση όμως που δεν υπήρχε καμία εγγύηση για το δάνειο, ο πιστωτής είχε δικαίωμα αναγκαστικής εκτέλεσης επί της περιουσίας του οφειλέτη σε συνδυασμό με τα διάφορα πρόστιμα που επιβάλλονταν. Δεν πρέπει να ξεχάσουμε και την κατηγορία

[822] Βλ. Lerouxel, *Banque privée Romaine* 180.
[823] Βλ. SB IV 7358 στον οποίο διασώζεται συμβόλαιο παραμονής με βάση το οποίο μια γυναίκα τίθεται στην υπηρεσία τρίτου προκειμένου να ξεπληρώσει χρέος του πατέρα της.
[824] Το αυτοκρατορικό δίκαιο, ενώ επιτρέπει την πώληση νεογέννητων, απαγορεύει αυτή των εφήβων.
[825] Βλ. PSI I 424. Κάτι τέτοιο εμφανίζεται και στην Αθήνα του τετάρτου αιώνα π.Χ. Πβ. Μένανδρον, *Ἥρως* 1-4.
[826] Πρόκειται για μία πρακτική η οποία θα πάψει να ισχύει λίγο αργότερα με τον Ιουστινιάνιο κώδικα του 556. Σύμφωνα με το αιγυπτιακό και το ρωμαϊκό δίκαιο, ο πατέρας είχε επιπλέον το δικαίωμα να δώσει το παιδί του σε κάποιον άλλο για να του διδάξει μια τέχνη.

των *παραθηκῶν*, οι οποίες έπαιρναν συχνά τη μορφή δανείου.[827] Μετά τη σύντομη εισαγωγή πρέπει να αναφερθεί ότι στόχος της παρούσας ενότητας είναι να εξεταστεί η οικονομική δραστηριότητα των γυναικών ως δανειστών και οφειλετών, καθώς και τα δάνεια που συνάπτουν παντρεμένα ζευγάρια από κοινού.

Γυναίκες δανειστές

Όπως φάνηκε και από τα προηγούμενα κεφάλαια, οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου. Η παροχή προίκας, καθώς και η συμμετοχή στην πατρική κληρονομιά είχαν ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση ορισμένης οικονομικής δύναμης –αντίστοιχης της κοινωνικής θέσης της κάθε γυναίκας– η οποία συχνά οδηγούσε τις κατόχους της να συνάπτουν δάνεια ως πιστωτές.

Ξεκινώντας από τον πρώτο αιώνα, ας αναφέρουμε ως παραδειγμα τον P.Fouad. 44, όπου η Διδύμη υπόσχεται να δανείσει στον Λούκιο 400 δραχμές για δεκατρία χρόνια και συμφωνούν ότι, αντί για τόκο, θα λάβει το δικαίωμα αντιχρήσεως σε τμήμα του σπιτιού του Λούκιου. Αν ο τελευταίος δεν της αποπληρώσει το δάνειο, το σπίτι θα βρεθεί στην κυριότητά της.[828] Έτσι, και στον P.Flor. III 316 η Πετρωνίλλα τον δεύτερο αιώνα, με την παρουσία του φροντιστή της, δανείζει δύο άνδρες, εκ των οποίων ο ένας είναι απελεύθερος, 160 δραχμές. Παρομοίως, στον P. Fam.Tebt. 22 από το 122 μ.Χ., ο Ηρακλείδης δανείζεται από την Ταμύσθα 212 δραχμές με τόκο, ενώ στον SB XIV 11491 η Τρύφαινα δανείζει, με κύριο τον άνδρα της ανηψιάς της, 314 δραχμές στον Τρύφωνα, τον Οννώφρη και τη γυναίκα του πρώτου Σαραεύτα, στ. 3-11: *ἐδάνεισα[ν]*

[827] Για λίστα με *παραθήκες* βλ. και Johnson, *Roman Egypt* 452. Βλ. και Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 350-352.

[828] Στ. 3-27: *[--- ἀ]ρχιδικαστῇ καὶ πρὸς τῆι ἐπιμελείαι τῶν χρηματιστῶν [καὶ τῶν ἄλλ]ω̣ν κ̣ρ̣ιτηρίων,/ παρὰ Διδύμης τῆς Διονυσίου τῶν ἀπὸ Ὀξυρύγχων π[ό]λεως/ μετὰ κυρίου Ἐπιμάχου τοῦ Λυκίου(*) τῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς [Ὀ]ξυ/[ρ]ύγχων πόλεως καὶ παρὰ Λουκίου Πομπηίου Λουκίου υἱοῦ φυλ(ῆς)/ [Π]ο̣λ̣λία τῶν ἀπολελυμένων στρατιωτῶν ἐκ τῆς δε[υτ]έρ(ας)/ καὶ εἰκοστῆς λε[γεῶν]ος. συγχωροῦμ̣ε̣ν πρ̣ὸς ἀλλήλους ἐπὶ τ(οῖσ)/δε ὥστε πα̣[---]κ̣λ̣η̣[.]εω̣. [. .] τῆς Διδύμης δάμειον/ [--- ἀργυρίου --- σ]εβαστοῦ καὶ πτολεμαικοῦ δραχμὰς/ [---]̣. κον αὐτὸν ἀντὶ τῶν τούτων τόκων/ [ἐάσειν τὴν Διδύμ]ην καὶ τοὺς παρ᾽ αὐτῆς ἐνοικεῖν ἐν τῶι ἐπι/[βάλλοντι τῷ Λουκίῳ μ]έρει πατρικῆς οἰκίας τῆς οὔσης ἐπὶ τοῦ ἐν/ [Ὀξυρύγχων πόλει ---] Σαραπείου ἐν λαύρᾳ Ἑρμαίου ἐπὶ χρόνον ἔτη/ [--- ἀπὸ μηνὸς --- Σ]εβαστοῦ τοῦ ε (ἔτους) Τιβερίου Κλαυδίου/ [Καίσαρος Σεβαστοῦ] Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος, τῶν τῆς οἰκί/[ας δημοσίων κατὰ τὸ ἐ]πίβαλ[λο]ν τῶι Λουκίωι μέρος ὄντων/ [πρὸς τὴν Διδύμην, μὴ ἐξεῖναι δὲ] τῶι Λουκίωι ἐγβάλλειν τ(ὴν)/ [Διδύμην καὶ τοὺς παρ᾽ αὐτῆς ἐ]ντὸς τοῦ χρόνου· μετὰ/ [δὲ] ̣τοῦτον ἀπο̣[δώσειν Λούκιον τῇ] Διδύμῃ τὸ δάμειον(*) ἄτοκ(ον)·/ [ἐὰ]ν δ᾽ ἔν τινι π[α]ρα[βαί]νῃ ἐκτίνε[ι]ν αὐτὸν παραχρῆμα τὸ μὲν/ [δά]μειον τὰς τοῦ ἀ[ργυ(ρίου) (δραχμὰς)] υ σὺν ἡμιολίᾳ καὶ τόκοις δραχμιαίοις/ [ἑκ]άστης μνᾶς κα[τὰ] μῆνα καὶ ἐπίτιμον ἀργ(υρίου) (δραχμὰς) ρ, τῆς πράξεως/ [ο]ὔσης παρά τε αὐ̣τ[οῦ] καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶι πάντων [κα]θάπερ ἐγ(*) δίκης. [ἐ]ὰ̣ν δὲ τοῦ χρόνου ἐνστάντος μὴ κομίσῃ/[τ]α̣ι ἡ Διδυμη τὸ π[ρο]κίμενον κεφάλαιον, κρατεῖν αὐτὴν καὶ κυρι/[ε]ύειν τοῦ σημαινομένου μέρους ̣τ[ῆς] οἰκίας καὶ διοικεῖν περὶ αὐ/ τοῦ ὡς ἐὰν αἱρῆται, χωρὶς διαστολῆς καὶ προσκλήσεως.*

Ṭρ̣ύφαινα [̣]ωριῳν[ο]ς̣ τῶν ἀπ᾽ Ὀξυρύγχων πόλεω(ς)/ μετὰ κυρίου ̣τ̣οῦ {τοῦ} τῆς ἀδελφ[ῆς] αὐτῆς Τρυφαίνης θυγατρὸς/ Ἰσιδώρας ἀν̣[δ]ρὸς Διονυσίου τοῦ Ἀμμωνίου Τρύφωνι καὶ/ Ὀννώφρει [ἀ]μφοτέροις Διονυσίου Πέρσαις τῆς ἐπιγονῆς/ καὶ τῆι το[ῦ Τρ]ύφωνος γυναικὶ Σαρεῦτι Ἀπίωνος Περ[σίν]ῃ̣ι/ μετὰ κυρίο[υ] τοῦ προγεγραμμένου ἀνδρὸς Τρύφωνος πᾶσι/τῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως ἐν ἀγυιᾶι ἀργυρίου Σεβαστοῦ/ καὶ Πτολεμ̣αικοῦ νομίσματος δραχμὰς τριακοσίας δέκα/ τέσσαρας κε[φα]λαίου αἷς οὐδὲν τῷ καθόλου προσῆκται. Στον τρίτο αιώνα, ο P.NYU II 24 περιέχει ένα συμβόλαιο δανείου χρημάτων και ταυτόχρονα κριθαριού με δανειστή μια γυναίκα και οφειλέτη κάποιον άνδρα. Παρόμοια περίπτωση συναντάμε και σε ένα κείμενο[829] από το 154 μ.Χ., όπου ο Παχνούβις ομολογεί ότι έλαβε από την Θαυβάριον, με κύριο έναν συγγενή της, σαράντα δραχμές και δύο αρτάβες κριθάρι.

Πληροφορίες για γυναίκες δανειστές παρέχουν και οι αποδείξεις αποπληρωμής του συνόλου ή μέρους κάποιου δανείου. Ενδεικτικά, στον P.Yale αρ.ευρ. 1624 σώζεται η απόδειξη επιστροφής μέρους δύο δανείων με πιστωτή τη Χαιρεμονίδα. Το πρώτο δάνειο είχε δοθεί από τη μητέρα της Χαιρεμονίδος στον Σαραπίωνα και την αδελφή του Ταυρίδα, ενώ το δεύτερο δόθηκε από κάποιους συγγενείς της Χαιρεμονίδος στην Ταυρίδα, τον Σαραπίωνα και τη γυναίκα του Πλουτίαινα. Καθένα από τα δάνεια αποτελούνταν από πέντε τάλαντα. Ενώ η Χαιρεμονίς δεν ήταν ο αρχικός δανειστής, ένα συμβόλαιο που συνήψε με τον αδελφό της Χαιρημόνα της μεταβίβασε ένα μέρος των δανείων. Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τον τύπο αυτής της συμφωνίας, αλλά θεωρείται σαν συμφωνία μεταξύ κληρονόμων.[830] Το δάνειο δίνεται χωρίς εγγύηση, όμως ορίζεται το πρόστιμο της ημιολίας, σε περίπτωση που δεν το αποπληρώσουν οι οφειλέτες στον συμφωνημένο χρόνο. Το παρόν κείμενο[831] προέρχεται από το αρχείο του Τρύφωνα, ο οποίος αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα.

Μερικές φορές οι γυναίκες διαδέχονταν στο δικαίωμα επιστροφής χρέους κάποιον συγγενή τους, ο οποίος υπήρξε δανειστής σε αντίστοιχη συμφωνία. Έτσι, στον P.Oxy. LXXV 5052 του πρώτου αιώνα, σώζεται μια ομολογία χρέους σε ένα ανήλικο κορίτσι με το όνομα Θερμούθι. Στη συμφωνία είναι παρούσα και η μητέρα της με επίτροπο τον θείο της κοπέλας. Στον πάπυρο πληροφορούμαστε για δύο δάνεια, εκ των οποίων το πρώτο είχε συναφθεί μεταξύ του Θώνι, του πατέρα της Θερμουθίου, και του οφειλέτη και αφορούσε ογδόντα δραχμές, από τις οποίες οι μισές οφείλονται τώρα στην

[829] P.Mert. III 110.
[830] Βλ.και Wolff, *Oxyrhynchus Receipt* 616-622.
[831] Βλ. και Thomas, *Re-edition of P.Oxy. II 320* 309-314.

ανήλικη κοπέλα, στ. 6-22: *όμο/[λο]γῶ ἀποδώσειν τῇ θυγατρί σου Θερμοῦ/[θι] Θώνιος ἐν ἔτεσι δυσὶ ἀπὸ μηνὸς/ [Σεβ]αστοῦ τοῦ εἰσιόντος ἑβδόμου ἔτους/ [Αὐτ]οκράτορος Καίσαρος Δομιτιανοῦ/ Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ ἀργυρίου σεβαστοῦ/ νομίσματος δραχμὰς τεσσαράκοντα, αἵ εἰ/σιν τὸ ἐπιβάλλον τῇ Θερμοῦθι ἥμισυ μέ/ρος ἀργυρίου δραχμῶν ὀγδο̣ήκο̣ντα ὧν/ ὀφείλω τῷ μετηλλαχότι αὐτῆς πα̣τρὶ/ Θοῶνι Ἡρακλᾶτος κατὰ χειρόγραφον καὶ/ διαγραφὴν τραπέζης, καὶ τόκου τούτων/ τοῦ προκειμένου χρόνου ἄλλα̣ς ἀργυ̣ρ̣ίου/ δραχμὰς δεκαδύο καὶ ἃς ἄλλας ὀφείλω/αὐτῇ ἀγράφως ἀργυρίου δραχμὰς δέκα, ὥσ/τ' ἶναι ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀργυρίου δραχμὰς ἑξήκον/τα δύο χωρὶς πάσης ὑπερθέσεως.* Πιθανόν η Θερμούθις είχε κάποιον αδελφό ή αδελφή, που κληρονόμησε το ήμισυ του χρέους. Αντιθέτως, το δεύτερο δάνειο περιλάμβανε δέκα δραχμές και συνήφθη αγράφως χωρίς κάποιο συμβόλαιο.

Δάνεια με δανειστές γυναίκες και οφειλέτη κάποιον συγγενή τους σώζονται επίσης από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο SPP XXII 45, που περιέχει το δάνειο το οποίο έλαβε ο Στοτοήτις από τη μητέρα του Σεγάθι.[832] Ένα ακόμη δάνειο από μητέρα σε γυιό αναφέρεται και σε μια διαθήκη[833] από το 125 μ.Χ., όπου ο διαθέτης ορίζει ότι τμήμα του κεφαλαίου του θα δοθεί για την αποπληρωμή ενός δανείου που οφείλει ο αδελφός του Θέων στη μητέρα τους Ισαρούτα, στ. 16-17: *ἐν δὲ οἷς ἐνοφ[ειλ]ο/[μένοις] ἐ̣στὶν καὶ δάν[ειο]ν τῆς μητρό[ς] μου Ἰσαροῦτος ἀργυρίου δρ̣αχμῶν χειλίων/ γενόμ[ε]νον κατὰ πίστιν ἐπ' ὀνόματος τοῦ ἀδελφοῦ μου Θέωνος.* Ωστόσο, περισσότερες είναι οι μαρτυρίες για δάνεια μεταξύ συζύγων, με δανειστές τις γυναίκες συνήθως και οφειλέτες τους άντρες τους.

Δάνεια μεταξύ συζύγων

Οι πάπυροι από τη ρωμαϊκή εποχή μαρτυρούν ότι μεταξύ συζύγων συνάπτονταν διάφορα οικονομικά δάνεια, τις περισσότερες φορές με οφειλέτη τον σύζυγο και

[832] Στ. 4-25: *ὁμολογεῖ Στοτοῆτις/ Στοτοήτιος τοῦ Στοτοήτιος ἀπὸ κώμης Σοκνο/παίου Νήσου ἱερέως δ φυλῆς Σοκνοπαίο[υ] θεοῦ/ μεγάλου μεγάλου ὡς (ἐτῶν) λζ οὐλὴ καρπῷ ἀριστερῷ/ τῇ ἑαυτοῦ μητρὶ Σεγᾶθι Σαταβοῦτος τοῦ Τεσείους/ ἱερείᾳ ἀπὸ τῆς αὐτῆς κώμης ὡς (ἐτῶν) ο οὐλὴ πή/χει ἀριστερῷ μετὰ κυρίου τοῦ τῆς ἀδελφῆς/ αὐτῆς Ταουήτιος υἱοῦ Πακύσεως Στοτοή/[τ]ιος ἱερέως ἀπὸ τῆς αὐτῆς κώμης ὡς (ἐτῶν) μδ/ [οὐλ]ὴ ὀφρύι δεξιᾷ ἀπέχειν παρ' αὐτῆς τὸν/ ὁμολογοῦντα παραχρῆμα δι[ὰ] χειρὸς/ ἀργυρίου κεφαλαίου δραχμὰς τριακοσί/ας εἴκοσι οὔσας λυπὰς ὧν ὀφίλε αὐτῷ/ καθ' ὁμολογείαν τελιωθεῖσαν διὰ/ τοῦ τῆς αὐ[τῆς με]ρίδος γραφείου/ τῷ ιδ (ἔτει) θεοῦ Αἰλίου Ἀντωνίνου μηνὶ/ Νεοῦ Σεβαστῷ ἀπὸ ἀργυρίου δραχμῶν/ ὀκτακοσίων τεσσαράκοντα καὶ μηδὲν/ τὸν ὁμολογοῦντα Στοτοῆτιν αὐτῇ ἐνκαλεῖν/ περὶ μηδενὸς ἁπλῶς πράγματος ἐνγράπτου/ μηδ' ἀγράφου ἀπὸ τῶν ἔνπροσθεν χρόνων/ μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας τρόπῳ μηδενί.*

[833] CPR VI 1.

δανειστή τη γυναίκα. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι τα περισσότερα τέτοιου είδους δάνεια παραχωρούνται κυρίως σε περιπτώσεις άγραφου γάμου και αποτελούν ένα είδος γαμήλιας συμφωνίας,[834] στην οποία αντί για προίκα παραχωρείται δάνειο από τη νύφη στον γαμπρό. Τέτοια παραδείγματα αναφέρθηκαν και παραπάνω στην ακριβώς προηγούμενη ενότητα τη σχετική με την ιδιοκτησία κινητών αντικειμένων. Οι P.Mich. III 191-192 αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα δανείου μεταξύ συζύγων που σώζεται από τον πρώτο αιώνα. Συγκεκριμένα, η Θερμούθιον δανείζει αρχικά στον σύζυγό της Διοσκούτα διακόσιες δραχμές και στη συνέχεια άλλες διακόσιες, που προέρχονται από την πώληση ενός σπιτιού, το οποίο κληρονόμησε από τον πατέρα της. Το υπόλοιπο ποσό της πώλησης αυτής δόθηκε στη μητέρα της για να ξεχρεώσει ένα δάνειο που είχε δώσει η τελευταία στον σύζυγό της και πατέρα της Θερμουθίου Αχιλλέα,[835] στ. 4-20: *όμο/λογοῦσι Διοσκοῦς Παυσίριος καὶ ἡ τούτου γυνὴ Θερ/μούθιον Ἀχιλλέως μετὰ κυρίου τοῦ τῆς μητρὸς/ αὐτῆς Πλουτάρχης ἀνδρὸς Διογένους τοῦ Πασίω/νος πάντες τῶν ἀπ᾽ Ὀξυρύγχων πόλεως/ ἐν ἀγυιᾶι, ἡ μὲν Θερμούθιον μὴ πλείω δεδωκέ/ναι τῷ προγεγραμμένῳ αὐτῆς ἀνδρὶ Δ[ι]οσκοῦτι ἀπὸ τιμῆς οὗ πέπρακεν Διδύμῳ Διδύμου με/τὰ κυρίου τοῦ αὐτοῦ Διοσκοῦτος πατρικοῦ αὐτῆς μέ/ρους οἰκίας ἐν λαύρᾳ Ἱπποδρόμου ἀργυρίου Σεβαστοῦ/ καὶ Πτολεμαικοῦ νομ[ί]σματος δραχμῶν διακο/σίων κεφαλαίου ἕνεκα τοῦ τὸ λοιπὸν τῆς τιμῆ\ς/ ἐξωτιάσθαι ὑπ᾽ αὐτῆς τῇ μητρὶ αὐτῆς Πλουτάρ/χῃ Ἁρπαήσιος εἰς ἃ ὄφειλεν αὐτῇ ὁ σημαινομε/νης τῆς μὲν Θερμουθί(ου) πατὴρ τῆς δὲ Πλουτάρχης/ γενόμενος καὶ μετηλλαχὼς ἀνὴρ Ἀχιλλεὺς/ Παστωῦτος ἀκολούθως ᾗ προεῖται αὐτῇ ἀπο/χῇ.* Ένα χρόνο μετά, ο P.Mich. III 194 μαρτυρεί ότι ο Διοσκούς επέστρεψε το δάνειο στην πρώην πλέον γυναίκα του Θερμούθιον.

Παρομοίως, στον P.Yale I 64 η Θαήσις δανείζει στον σύζυγό της Άπερο 212 δραχμές χωρίς τόκο, οι οποίες πρέπει να επιστραφούν σε εξήντα ημέρες από τη στιγμή που θα γίνει απαιτητό. Οι 212 δραχμές προέρχονται από ένα σύνολο 300 δραχμών, τις οποίες έλαβε η γυναίκα για μια παραχώρηση ημερών λειτουργίας. Η προέλευση, λοιπόν, του παραπάνω δανείου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς αφορά στην παραχώρηση, μέσω της μορφής της εκστάσεως,[836] προνομίων και δικαιωμάτων που κατείχαν οι ιερείς.[837] Ο Άπερος ειναι Πέρσης της επιγονής, ένα status που

[834] Πβ. και P.Med. I 51.
[835] Βλ. και P.Mich.αρ.ευρ. 78 στον οποίο ο πατέρας της Θερμουθίου Αχιλλέας λαμβάνει δάνειο 140 δραχμών από την πεθερά του Σόηρι το έτος 49 μ.Χ., όταν η Θερμούθιον ήταν ήδη ενός έτους.
[836] Για την *ἔκστασι* βλ. και Schwarz, *Oeffentliche und Private Urkunde* 219 κε. Πβ. και M.Chr. 71, P.Vindob.Boswinkel 4, P.Ryl. II 75.
[837] Για αυτήν τη σημασία του όρου *λειτουργία* βλ. P.Tebt. I 5, M.Chr. 368.

χαρακτηρίζεται από τη μειονεκτική θέση του οφειλέτη, ο οποίος ενείχετο προσωπικά για τα χρέη του.[838] Το κείμενο μας θυμίζει την περίπτωση της Θερμουθίου και του Διοσκούτα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για παραχώρηση προίκας σε χρήματα ή είδη, κρυμμένη υπό τη μορφή δανείου.[839] Το βασικό επιχείρημα, ωστόσο, έγκειται στη ρήτρα επιστροφής των εξήντα ημερών, η οποία απαντά σχεδόν αποκλειστικά σε συμβόλαια γάμου με επιστροφή προίκας.[840] Ακόμη, στον P.Oxy. XLIX 3487 από το 65 μ.Χ., η Ταυσορεύς ομολογεί επιστροφή μέρους των χρημάτων που είχε δανείσει δύο χρόνια πριν στον σύζυγό της, με τον οποίο βρισκόταν σε άγραφο γάμο. Πιθανόν η γυναίκα αντιμετώπισε οικονομικές δυσκολίες και γι'αυτό ζήτησε μέρος των χρημάτων, που της ανήκαν ή απλά ήθελε να πιέσει τον σύζυγό της να προχωρήσει στη σύναψη επίσημου γαμήλιου συμβολαίου. Το δάνειο παραχωρείται με χειρόγραφο μέσω διαγραφής τραπέζης, ενώ η γυναίκα διατηρεί το δικαίωμα να διεκδικήσει το υπόλοιπο ποσό του δανείου με τόκο, καθώς και το δικαίωμα στην υπόσχεση κατάρτισης μελλοντικού συμβολαίου, το οποίο ίσως αφορά σε γάμο (*συγγραφὴ συνοικισίου*),[841] χωρίς όμως να είμαστε σίγουροι για τη σημασία του. Ένας επίσης Πέρσης της επιγονής[842] αναγνωρίζει ότι έλαβε πολύτιμα αντικείμενα αξίας 528 δραχμών από τον πεθερό του, τα οποία πρέπει να επιστραφούν στο τέλος του χρόνου, δηλάδη εντός τεσσάρων μηνών. Είναι ενδιαφέρον το ότι ο άνδρας υπόσχεται πως θα συνάψει επίσημο γάμο με την ήδη σύγυζό του μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα, στ. 11-13: *καὶ γράφομαι τῆι αὐτῆι θυγα̣[τρ]̣ί/ σου διὰ δημοσίου τὴν καθ̣ή/κουσαν τοῦ γάμου συγγραφήν*.

Σε αρκετά κείμενα[843] συναντάμε νέα συμβόλαια δανείων μεταξύ συζύγων, τα οποία κατά κάποιο τρόπο μετατρέπουν μια άγραφη ένωση σε έγγραφη, παραχωρώντας μεγαλύτερη οικονομική δύναμη στο ζευγάρι, πλην της ήδη δοθείσης προίκας και βελτιώνοντας τη θέση της γυναίκας μέσα στον γάμο. Στον πρώτο και δεύτερο αιώνα ήταν συνήθης η πρακτική να προσφέρονται δάνεια στον γαμπρό για ορισμένο χρονικό διάστημα, τα οποία πιθανόν έπαιζαν τον ρόλο της προίκας και ο σύζυγος αναλάμβανε την υποχρέωση να μετατρέψει την άγραφη ένωση σε έγγραφη. Αν δεν υπήρχε καθόλου

[838] Βλ. και Gagos − Koenen − McNellen, *Oxyrhynchite Loan Contracts* 193.
[839] Να επισημανθεί ότι τα γαμήλια συμβόλαια της Αιγύπτου συχνά υιοθετούν τη μορφή του δανείου. Βλ. και BGU III 717.
[840] Πβ. P.Freib. III 29, P.Oxy. X 1273, P.Mich. 340. P.Tebt. II 386.
[841] Πβ.και P.Fam.Tebt.21.
[842] P.Lund. VI 3.
[843] P.Mich. II 121.IV.7.1-8, SB XII 10924 και P.Oxy. XLIX 3491.

συμβόλαιο γάμου, αυτά τα δάνεια μπορούσαν να πάρουν κατά κάποιον τρόπο τη θέση γαμήλιας συμφωνίας. Οι σύζυγοι είχαν την ελευθερία διαχείρισης των δανείων ανάλογα με τις ανάγκες τους, όμως η κυριότητα ανήκε στη γυναίκα και σε περίπτωση θανάτου οι κληρονόμοι της μπορούσαν να τα διεκδικήσουν. Η σύζυγος είχε, επίσης, το δικαίωμα κατάσχεσης στην περιουσία του συζύγου της, αν εκείνος αρνούνταν να της επιστρέψει το δάνειο. Η φύση αυτών των συμβολαίων ως ομολογιών δεν απαιτούσε την παρουσία του πατέρα, γι'αυτό τις περισσότερες φορές συναντάμε ως επίτροπο της γυναίκας τον αδελφό, τον θείο ή ακόμη και τον δεύτερο άνδρα της μητέρας.[844] Αυτού του τύπου τα δάνεια θα μπορούσαν να θεωρηθούν αποτέλεσμα της επίδρασης του αιγυπτιακού θεσμού των λεγόμενων συμβολαίων συντήρησης και παράλληλα της ελληνικής συνήθειας του ιδιωτικού δανεισμού.

Δάνειο μεταξύ συζύγων, το οποίο δεν αποτελεί στην ουσία προίκα, συναντάμε στον P.Oxy. LV 3798, ο οποίος διασώζει επιστροφή ενός χρέους από έναν στρατιώτη στα παιδιά της γυναίκας του, η οποία πέθανε. Το δάνειο των 300 δραχμών με ετήσιο τόκο 12% είχε δοθεί εικοσιτέσσερεις μήνες νωρίτερα από την Αρτέμειτα στον βετεράνο σύζυγό της. Η γυναίκα δεν είχε λάβει τη ρωμαϊκή υπηκοότητα, ωστόσο ο βετεράνος είχε λάβει το δικαίωμα του *conubium* με την Αρτέμειτα ως ξένη. Μετά τον θάνατό της, τα δύο παιδιά της, μια κόρη και ένας γυιός, την κληρονομούν ως νόμιμοι κληρονόμοι και άρα κληρονομούν και τις αξιώσεις της στο δάνειο. Έτσι, στις 24 Αυγούστου του 144 μ.Χ. αναγνωρίζουν με αυτό το έγγραφο την επιστροφή του χρέους του Γάιου Ουετουρίου Γεμέλλου στη μητέρα τους Αρτέμειτα. Μπορεί τα παιδιά να διέθεταν το ρωμαϊκό status, ωστόσο φαίνεται πιο πιθανό να κληρονομούν με βάση το αιγυπτιακό δίκαιο, καθώς μέχρι το senatus consultum Orfitianum του 178 μ.Χ., τα παιδιά δεν κληρονομούσαν τη μητέρα που πέθαινε αδιάθετη.[845] Από την άλλη, στον P.Louvre I 10425 η Θατρής, η ιέρεια από τη Σοκνοπαίου Νήσο, δίνει στον επίσης ιερέα σύζυγό της Πανεφρέμμι παραθήκη 300 δραχμών. Αν και θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι πρόκειται στην ουσία για προίκα με τη μορφή παρακαταθήκης, η ιδιαίτερα

---

[844] Βλ. και Gagos − Koenen − McNellen, *Oxyrhynchite Loan Contracts* 198.

[845] Στ.15-34: *ὁμολ[ογ]ῳ ἀ[π]έχειν/ παρὰ σοῦ διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ [πρ]ὸς Ὀξ[υ]ρύγ/χων πόλει Σαραπείου Ἀγάθου Δαίμο/νος καὶ μετόχων τραπέζης ἀργ[υ]ρί/ου δραχμὰς τριακοσίας κεφαλαίου/ καὶ τοὺς ἀπὸ Ἀθὺρ τοῦ διελθ[ό]ντος/ ἔτους μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἡ/μέρας τούτων δραχμιαί[ο]υς τόκους,/ τὸ δὲ κεφάλαιον δανεισθέν σοι/ ὑπὸ τῆς μητ[ρ]ὸς ἡμῶν Ἀ[ρ]τέμει/τος ἧς τελευτησάσης ἀδιαθέτου,/ προφερόμεθα εἶναι αὐτῆς μό/να τέκνα καὶ κληρονόμα κατὰ χει/ρόγραφον διὰ τραπέζης τῷ Φαῶφ[ι]/ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ διελθόντος ἔτους/ ὃ καὶ ἀνεδώκαμέν σ[ο]ι εἰς ἀκύρω/ σιν καὶ μηδέν σοι ἐνκαλε[ῖ]ν μη/δὲ τοῖς παρὰ σοῦ περὶ μηδενὸς/ ἁπλῶς μέχρι τῆς ἐνεστώσης/ ἡμέρας.*

μεγάλη ηλικία του ζευγαριού όμως, 60 και 50 ετών αντίστοιχα, δεν μπορεί να στηρίξει κάτι τέτοιο, άρα πρόκειται για απλό δάνειο.

Οι γυναίκες ως οφειλέτες

Είδαμε ότι οι γυναίκες λειτουργούσαν συχνά ως δανειστές είτε στους άγραφους γάμους με τους συζύγους τους είτε στα πλαίσια ιδιωτικού δανεισμού με άτομα εντός ή εκτός της οικογένειας. Ωστόσο, τα δάνεια με γυναίκες στη θέση του οφειλέτη είναι περισσότερα, με βάση τις μαρτυρίες των παπύρων. Ενδεικτικά, στον P.Oxy.Hels. 31 συναντάμε ένα δάνειο με υποθήκη από το 86 μ.Χ. Συγκεκριμένα, η Ταώς, Περσίνη της επιγονής, δανείζεται 500 δραχμές από τον Πετοσίρι θέτοντας ως υποθήκη το μερίδιό της από ένα σπίτι που κατείχε στην Οξύρρυγχο. Η διάρκεια του δανείου είναι δύο χρόνια και συμφωνείται ότι αν η οφειλέτης δεν το αποπληρώσει ως τότε, ο δανειστής θα λάβει στην κυριότητά του το μερίδιο από το παραπάνω σπίτι μαζί με όλα τα εξαρτήματα που έχει μέσα, καθώς και τις εισόδους και εξόδους. Από τον πρώτο αιώνα επίσης, στον P.Oxy. II 270 πληροφορούμαστε ότι η Λουκία είχε λάβει ένα δάνειο 3500 δραχμών από τον Ηρακλείδη για δύο χρόνια, έχοντας θέσει ως υποθήκη διάφορα κτήματα που της ανήκαν με συνολική έκταση 24 5/12 άρουρες. Κάποιος Σαραπίων έγινε εγγυητής της γυναίκας και τώρα με αυτό το συμβόλαιο η Λουκία δεσμεύεται να μην αφήσει τον εγγυητή να κληθεί για την αποπληρωμή του χρέους της με ποινή να περάσει η κυριότητα της περιουσίας της στα χέρια του, στ. 28-42: *ἐὰν δὲ τῆς προθεσμίας ἐνστάσης μὴ ἀποδῷ ἡ ὁ/μολογοῦσα τῷ Ἡρακλείδῃ τὸ κεφά[λ]αιον καὶ τοὺς τόκους, ἀπαι τηθῇ δὲ ὑπὲρ αὐτῆ[ς ὁ Σαρ]απίων ὁ καὶ Κλάρος, κυριε[ύ]ειν αὐ/τὸν Σαραπίων[α] τὸν [καὶ Κ]λάρον τῶν προκειμένω[ν] ἀρουρῶν/ εἴκοσι τεσ\σ/άρω[ν τρίτου δ]ωδεκάτου εἰς τὸν ἅπαντα χ[ρ]όν[ον ὡ]/ς ἂν πράσεως [αὐτῷ γενο]μένης καὶ [ἀ]ποφέρεσθαι τὰ ἐξ αὐτῶν/ καὶ ἑτέροις αὐ[τὰς πωλ]εῖν καὶ χρᾶσ[θαι ὡς] ἐὰν αἱρῆται, μηδε/μιᾶς τῇ ὁμολογούσῃ ἢ ταῖς [παρ᾽ αὐτῆς ἐ]φ[όδ]ου κ[α]ταλειπο/μένης ἐπὶ τὸν Σαραπίωνα τὸν καὶ Κλάρον μηδὲ ἐ[πὶ] τοὺς πα/ρ᾽ αὐτοῦ μηδὲ ἐπὶ τὰς προκειμένας ἀρούρας μηδὲ ἐπὶ μέρος/ μηδὲ ἐπὶ τὰ ἐξ αὐτῶν κατὰ μηδένα τρόπον, ἐπάν[α]νκον/ δ᾽ αὐτὴν παρέξασθαιαὐτῷ καὶ τοῖς παρ᾽ αὐτοῦ ταύτας διὰ παν/τὸς μὲν βεβαίας ἀπὸ πάντων πάσῃ βεβαιώσει καὶ καθαρὰς/ ἀπὸ δημοσίων καὶ τελεσμάτων πάντων τῶν ἕως τῆς προθεσ/μίας καὶ αὐτῆς τῆς προθεσμίας*. Παράλληλα, από τις αρχές του πρώτου αιώνα, ο SB XVI 13042 αποτελεί το συμβόλαιο δανείου του Αρμυίσι στη Διδύμη με ποσό 160 δραχμών με παραχώρηση

στον δανειστή εκ μέρους της οφειλέτριας του δικαιώματος αντιχρήσεως του 1/3 ενός σπιτιού που της ανήκει.

Μια διαταγή πληρωμής[846] σε έναν τραπεζίτη από το 43 μ.Χ. πληροφορεί για το δάνειο 2,606 δραχμών που έλαβαν ο Ηρακλείδης και οι δύο αδελφές του, Νικόστρατη και Αφροδισία, με την παρουσία των επιτρόπων τους. Οι τρεις οφειλέτες θέτουν ως ασφάλεια δεκαπέντε άρουρες κατοικικής γης που κατείχαν από κοινού. Δάνειο με υπάλλαγμα συναντάμε και στον SB XII 10786 (= P.Tebt. II 531)[847] από το 133 μ.Χ., όπου η Ταοννώφρις με τον γυιό της, Πέρσες της επιγονής, δανείζονται 1300 δραχμές από τον Διογένη. Η γυναίκα θέτει ως υπάλλαγμα 9¼ άρουρες κατοικικού κλήρου που της ανήκουν. Παράλληλα, το κείμενο κάνει λόγο για κάποια *έτέραν όμολογίαν* αναφερόμενο στον SB XII 10787 (= P.Tebt. II 532), καθώς την ίδια μέρα οι ίδιοι οφειλέτες δανείζονται από τον Διογένη 1.200 δραχμές επιπλέον, χωρίς να θέτουν κάποια άλλη περιουσία ως υποθήκη. Η Ταοννώφρις είναι η ίδια που εμφανίζεται στον P.Tebt. II 527 (= P.Tebt.Wall 12), ο οποίος σώζει διανομή ακίνητης περιουσίας. Στον P.Oxy. III 506[848] από τον δεύτερο αιώνα βρίσκουμε ένα δάνειο με εγγύηση από τον Σαραπίωνα σε δύο αδελφές, τη Θατρήτα και την Τετεώριον, και τη μητέρα τους Δημάτα, Περσείνες της επιγονής, με υποθήκη[849] 1 49/64 άρουρες γης, που ανήκουν στις κόρες και αποτελούσαν πρώην αμπελώνα. Από τον τρίτο αιώνα, στον SB I 4370 η Αυρηλία Θαήσις δανείζεται από τον Αυρήλιο Σαραπίωνα 900 δραχμές και θέτει ως υποθήκη αγροτική περιουσία που της ανήκει.

Δάνεια, χωρίς όμως να αναφέρεται κάποια υποθήκη ή ενέχυρο, συναντάμε και στον BGU XI 2044, στον οποίο ο Απύγχις δανείζει χρήματα στην Σαταβούτα την Περσίνη το 46 μ.Χ., αλλά και στον BGU XI 2062 από το 117 μ.Χ., στον οποίο μια γυναίκα ονόματι Ιουλία δανείζεται επίσης χρήματα. Παρομοίως, στον BGU III 910 (= P.Dim. III 31) από τον πρώτο αιώνα, η Τανεφρόμμις, με κύριο και εγγυητή[850] τον

---

[846] P.Col. X 250 (αρ.ευρ.389).

[847] Βλ. και Keenan, *Loans from Tebtunis* 77-86.

[848] SB XVI 13041 για δάνειο με οφειλέτη γυναίκα από τον δεύτερο αιώνα Βλ. και Sijpesteijn, *SB VIII 9827 and 9828* 285-287.

[849] Δάνειο με υποθήκη από τον δεύτερο αιώνα βρίσκουμε και στον P.Brem. 68 με οφειλέτη τη Δημητρία και δανειστή τον Ηρακλή.

[850] Με βάση το senatus consultum Velleianum του 46 μ.Χ. οι γυναίκες δεν μπορούσαν να αναλάβουν νομική ευθύνη για λογαριασμό άλλων. Έτσι, μεταξύ άλλων, δεν είχαν το δικαίωμα να εμφανίζονται ως εγγυητές σε δάνεια τρίτων. Πβ. και P.Col. VI 123, όπου σώζεται μια σειρά από *άποκρίματα* του Σέπτιμου Σεβήρου και του γυιού του Καρακάλλα το έτος 199-200 μ.Χ. προς διάφορους κατοίκους της χώρας, μεταξύ των οποίων και μια γυναίκα, πιθανόν Αραβικής καταγωγής, στην οποία δίνεται η απάντηση ότι οι γυναίκες δεν εμποδίζονται να δανείζονται χρήματα και να κάνουν πληρωμές εκ μέρους άλλων.

σύζυγό της, δανείζεται από τον Πισαΐτα 100 αργυρές δραχμές με τόκο. Ακόμη, στον P.Harr. I 85 μια γυναίκα το 117 μ.Χ δανείζεται 84 δραχμές από κάποιον Ερμαίο, μέσω της τράπεζας στο Σαραπείο της Οξυρρύγχου χωρίς κάποια εμπράγματη ασφάλεια. Ωστόσο, η οφειλέτης αναφέρει ότι εγγύηση θα είναι η ίδια μέχρι την επιστροφή του δανείου, στ. 12-13: *ἀποδώσω δέ σοι τὸν μὲν/ τόκον κατὰ μῆνα, τῆς πίστεως*[851] *περὶ ἐμαυτήν*. Παρομοίως, στον P.Flor. I 68 του δευτέρου αιώνα, σώζεται το δάνειο που έλαβαν τρία άτομα, μεταξύ των οποίων και η Δημητρία χωρίς κάποια υποθήκη, ενώ και στον P.Lips. I 12 από τον τρίτο ή τέταρτο αιώνα, η Αυρηλία Σιλβανεία δανείζεται από τον Αυρήλιο Ωρίονα 60 τάλαντα, στ. 13-18: *ὁμολογῶ ἐσχηκέναι καὶ δεδανῖσθαι παρά/ σου διὰ χειρὸς ἐξ οἴκου σου χρῆσιν κεφαλαίου/μόνου ἀργυρίου Σεβαστῶν νομίσματος/ τάλαντα ἑξή[κ]οντα γί(νονται) ἀργ(υρίου) (τάλαντα) ξ ἅπερ σοι/ ἀποδώσω ἐπὶ καταβολαῖς καταβαλοῦσα/ κατὰ μ[ῆ]ν̣α̣ ἕκαστον [ἀργυ]ρίου ταλαντ[. . .]*. Παράλληλα, στον P.Mich. V 333 ο Ωρίων δανείζει χρήματα από κοινού στον Ηρακλείδη και τη μητέρα του Θαυβαρίονα, που είναι Πέρσες της επιγονής. Το ποσό του δανείου ανέρχεται σε 760 δραχμές. Ο δανειστής έχει το δικαίωμα κατάσχεσης έναντι των οφειλετών και της περιουσίας τους, ενώ οι δύο οφειλέτες αποτελούν αμοιβαία εγγύηση ο ένας για τον άλλο.[852]

Στον P.Col.Youtie I 25 σώζεται διαγραφή τραπέζης από το 147 μ.Χ. σχετική με ένα δάνειο. Η Σουβακείτα, με κύριο έναν συγγενή της, λαμβάνει δάνειο 120 δραχμών με τόκο από τον απελεύθερο Σαραπίωνα για λογαριασμό δύο ανήλικων παιδιών, των οποίων είναι κηδεμόνας. Ένα δάνειο σε είδος σώζεται στον P.Col. VII 176: η Αυρηλία Ταμάλεις παίρνει δάνειο σίτου (38 ½ αρτάβες) από τον Ευτρόπιο. Μάλιστα αναφέρεται ότι στο δάνειο περιλαμβάνεται και ο τόκος της ημιολίας, στ. 1-7: *ὁμολογεῖ Αὐρηλία Ταμάλεις Ἀτρῆς μητρὸς/ Ταπάειτος ἀπὸ κώμης Καρανε̣ίδος ὡς ἐτῶ̣ν/ τριάκοντα οὐλὴ καρπῷ χειρὸς δεξιᾶ[ς]/ ἔχειν κ[α]ὶ μεμαιτρῆσθε παρὰ Εὐτροπείου/ Ἀρχεία τῆς Ἀρσινοει[τ]ον πό[λεω]ς̣διὰ Ποῆ/ριν προνοητοῦ πυροῦ σὺν εἰμιολειας ἀρτάβ[α]ς λη*. Πρέπει να αναφέρουμε ότι τα δάνεια αυτά συνήθως δεν σχετίζονταν με την οικονομική

Προφανώς το senatus consultum Velleianum δεν εφαρμόζεται σε γυναίκες ξένης καταγωγής, μη Ρωμαίες, πριν το 212 μ.Χ. Βλ. και Evans-Grubbs, *Women and the Law* 55-60.

[851] Για τον όρο πίστεως βλ. και P.Oxy. I 94.18, III 506.15.

[852] Στ. 4-13: *ἐδάνισεν)/ Ὡρίων Κρονίωνος (ὡς ἐτῶν) λ, οὐλὴ μετόπῳ μέσῳ, Ἡρακλείδῃ/ Ἰσχυρίωνος τοῦ καὶ Νεστνήφιος, Πέρσῃ τῆς ἐπιγονῆς, (ὡς ἐτῶν) κε/ οὐλὴ δακτύλο̣ (πρώτῳ) χιρὸς ἀριστερᾶς καὶ τῇ τούτου μητρὶ Θαυβαρίωι/ Πετεμούνιος Περσίνῃ, (ὡς ἐτῶν) ν οὐλὴ ἀντίχιρι δεξιῷ, μετὰ κυ/ρίου αὐτοῦ Ἡρακλείδου τοῖς δυσὶ ἀλλήλων ἐνγοις ἰς ἔκτισιν/ ἀργυρίου ἐπισήμου νομίσματος κεφαλέου δραχμὰς ἑπτα/ κοσίας ἑξήκοντα ἃς καὶ εἴληφαν παρ᾽ αὐτοῦ παραχρῆ/μα διὰ χιρὸς ἐξ οἴκου τόκου ὡς ἐγ δραχμῆς μιᾶς/ τῇ μνᾷ τὸν μῆνα ἕκαστον.*

κρίση και τα προβλήματα των οφειλετών, αλλά με την ανάγκη των δανειστών να χρηματοδοτήσουν το κόστος της αγροτικής παραγωγής μέχρι τη συγκομιδή.

Δάνειο αποτελούμενο από χρήματα, αλλά και σιτάρι, σώζεται και σε ένα συμβόλαιο από τον δεύτερο αιώνα.[853] Η Θασώς, με κύριο τον άνδρα της Πετεσούχο, δανείζεται από τον Πεθείτα εκατό δραχμές και δώδεκα αρτάβες σιτάρι θέτοντας ως υπάλλαγμα το 1/5 οικίας και αυλής που της ανήκει. Αυτό σήμαινε ότι μέχρι την αποπληρωμή του δανείου η οφειλέτης δεν μπορούσε να διαθέσει ελεύθερα το 1/5 του παραπάνω σπιτιού. Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το θέμα των δανείων που συνάπτουν τα μέλη μιας οικογένειας, μεταξύ των οποίων και γυναίκες, παρέχει και το γνωστό αρχείο του Κρονίωνα (P.Kron.) που χρονολογείται στον δευτέρο αιώνα, στο οποίο περιλαμβάνονται πολυάριθμα έγγραφα, ανάμεσά τους και δεκαέξι δάνεια. Στον P.Kron.16 από το 138 μ.Χ. ο Κρονίων ομολογεί ένα χρέος 600 δραχμών προς τη γαιοκτήμονα Διογενίδα, της οποίας υπήρξε φροντιστής. Αν δεν το αποπληρώσει, θα πρέπει να παραμείνει στις υπηρεσίες της γυναίκας για ορισμένο χρονικά διάστημα και να δουλεύει στα κτήματά της ως απλός εργάτης. Παράλληλα, στον P.Kron. 20 η Τεφορσαΐς, η γυναίκα του Αρπαήσι και αδελφή του Κρονίωνα, δανείστηκε 200 δραχμές από την Θαήσι, η οποία της είχε ήδη δώσει 300 δραχμές ως παρακαταθήκη λίγους μήνες νωρίτερα. Από την άλλη, στον P.Kron. 23 η Τεφορσαΐς και η αδελφή της Ταορσενούφι καταφέρνουν να αποπληρώσουν ένα δάνειο που είχαν πάρει, ενώ στον P.Kron. 17 δανείζονται 372 δραχμές από τη Διδύμη και η Τεφορσαΐς θέτει ως εγγύηση γη που της ανήκει για τη σύναψη του δανείου. Τελικά, οι δύο αδελφές δεν κατάφεραν να αποπληρώσουν το παραπάνω χρέος και οι δύο άρουρες γης καταγράφηκαν υπό την επικαρπεία της πιστώτριας Διδύμης, στ. 8-23: *περὶ κώ/μην Τ[ε]πτῦν[ι]ν κλήρου κατοικικοῦ ἀρου/ρῶν ̣τ̣εσσ̣ά̣ρ̣ω̣ν καὶ ἐπιβολ(ῆς) κώμης ἀρού/ρης τ[ε]τάρτου βούλομαι ἑκουσίως καὶ/ αὐθε[ρ]έτως ὑπαλλᾶξ̣αι κλήρου κατοικικ(οῦ)/ ἀρούρας δύο [ἑ]κ τοῦ πρὸς νότον μέρους/ Διδύμῃ Ἥρωνος τοῦ Ἀμαίτος πρὸς ἃς ὀφείλω αὐτῇ σὺν τῇ ἀδελφῇ μου Ταορσενοῦφει/κατὰ ἀσφάλειαν ἀργυρίου κεφαλαίου/ δραχμὰς τριακοσίας ἑβδομήκοντα δύο/ καὶ τοὺς τ[ό]κους καθ' ὧν καὶ μὴ συνχρη/ματίζεσθαί μοι μηδὲν ἁπλῶς οἰκονο/μούσ̣η̣, ἐπ' ἐξαλλοτριώσι ἢ ἐπὶ κα̣τ̣α̣χρη/ματισμῶι, ἄχρι οὗ ἀποδῶ τὰ ὀφειλό/μενα καὶ ἀπενέγκω τὴν [κ]αθήκουσαν/ ἀποχήν.* Πρέπει να αναφερθεί ότι από το έτος 138 μ.Χ. και μετά οι γυναίκες της οικογένειας του Κρονίωνα εμφανίζονται πολύ συχνά ως αντισυμβαλλόμενα μέρη στα συμβόλαια δανείων. Αυτό ίσως οφείλεται στο ότι το

[853] P.Athen. 21.

μεγαλύτερο ποσοστό της ακίνητης περιουσίας της οικογένειας βρίσκεται πλέον στα χέρια τους για ασαφείς λόγους,[854] και έτσι μπορούν να παραχωρήσουν την περιουσία αυτή ως υποθήκη για τη σύναψη των εν λόγω δανείων.

Δάνεια ζευγαριών

Οι πάπυροι μαρτυρούν ότι πολλές φορές ένα παντρεμένο ζευγάρι λάμβανε ή παραχωρούσε από κοινού ορισμένο δάνειο. Στον P.Corn. 6 από το 17 μ.Χ. ο Ηράκλειος δανείζει στον Διονύσιο και την σύζυγό του Θασώτι, Πέρσες της επιγονής, 480 δραχμές για ένα έτος. Η Θασώς εμφανίζεται, με επίτροπο τον σύζυγό της Διονύσιο, κατά τη σύναψη του δανείου, στ. 3-11: *ἐδάνισεν Ἡράκλειος/ [Ἡρακ]λείους ὡς ἐτῶν τριάκοντα πέντε φακὸς ῥινὶ μέσηι Διονυσίωι Μάρωνος/[Πέρσ]ῃι τῆς ἐπιγονῆς ὡς ἐτῶν τεσσαράκοντα δύο οὐλὴ/ καρπῶι χιρὸς δεξιᾶς/ μετὰ τούτου γυναικὶ Θασῶτι Ψοίφιος Περσίνῃ ὡς ἐτῶν τεσσαράκοντα οὐλὴ/ ὀφ[ρ]ύ[ι] δεξιᾷ μετὰ κυρίου τοῦ προγεγραμμένου ἀνδρὸς Διονυσίου ἀλλήλων/ ἐ[γγύοι]ς εἰς ἔκτισιν ἀργυρίου ἐπισήμου νομίσματος κεφαλαίου δ[ρα]χμὰς/ [τεσσαρ]ακοσίας ὀγδοήκοντα ἃς καὶ εἴληφεν παρ' αὐτοῦ παραχρῆμ[α ἐ]κ χιρὸς/ ἐξ οἴκου τόκου ὡς ἐκ δραχμῆς μιᾶς τριωβόλου γ τῆι μνᾷ τὸν μῆνα ἕκαστον.* Πάλι από τον πρώτο αιώνα, στον P.Fouad. I 48 ο Γάιος δανείζει στον Ηρακλείδη και τη γυναίκα του Θαισούτι, επίσης Πέρσες της επιγονής, 200 δραχμές και 110 αρτάβες πυρού. Παράλληλα, στον P.Oxy. III 510 ο Αρτεμίδωρος αναγνωρίζει την επιστροφή ενός δανείου 472 δραχμών που συνήψε με τον Διονύσιο και τη σύζυγό του, το οποίο είχε παραχωρηθεί με υποθήκη ακίνητη περιουσία του Διονυσίου αποτελούμενη από σπίτια και οικόπεδα. Για επιστροφή δανείου 1288 δραχμών κάνει λόγο και ο P.Fouad. I 57 με οφειλέτες τον Καλλίνικο και τη σύζυγό του Θαϊσάριον και δανειστή τον Μάρωνα.

Στον δεύτερο αιώνα ας αναφέρω ως παράδειγμα τον P.Alex.7, όπου ο Διόσκορος δανείζει στον Διονύσιο και τη Δημητρούτα, και οι δύο Πέρσες της επιγονής, 124 δραχμές. Ένα δάνειο μεταξύ των μελών της ίδιας οικογένειας διασώζει και ο P.Fam.Tebt. 11, πάλι από τον δεύτερο αιώνα, όπου ο Ηρακλείδης και η γυναίκα του Διδύμη δανείζονται από τον γυιό τους Ηρακλείδη και έναν τρίτο άνδρα με υποθήκη κατοικική γη στο χωριό Κερκεσήφι. Παράλληλα, ο Ηρακλείδης λαμβάνει και

[854] Βλ. Takahashi, *Kronion Family's Loans* 80-81.

παραθήκη 1.200 δραχμές από τον γυιό του. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι τα χρήματα του δανείου, που τους παραχώρησε ο γυιός προέρχονται από κληρονομιά που έλαβε η Διδύμη από την Ισιδώρα, πιθανόν τη μητέρα της. Όπως φαίνεται από το κείμενο, το ζευγάρι έχει μοιράσει την περιουσία του στα παιδιά του με συγγραφοδιαθήκη. Από την άλλη, στον P.Zauzich. 39 περιλαμβάνεται μια δημοτική πώληση σπιτιού μαζί με δάνειο χρημάτων. Ο Εριεύς και η γυναίκα του Θεναπύγχις πωλούν στον Ψεναμούνι ένα σπίτι, ενώ παράλληλα ο τελευταίος τους δανείζει 260 δραχμές. Είναι ενδιαφέρον το ότι και οι δύο σύζυγοι ενέχονται το ίδιο ως προς την αποπληρωμή του δανείου, ενώ ο αγοραστής και δανειστής έχει το δικαίωμα εκτέλεσης επί της περιουσίας τους.

Από τον πρώτο αιώνα, παραδίδεται και μια αίτηση[855] προς τον στρατηγό από κάποιον Απολλώνιο, με την οποία ζητάει να μην επιτραπεί στον Αρσιήσι και τη γυναίκα του Τετεύρι να επισπεύσουν κατάσχεση σε μερίδιο ενός σπιτιού, που ανήκει στον οφειλέτη και το οποίο διεκδικούν εξαιτίας της αδυναμίας αποπληρωμής του χρέους. Όπως αναφέρει ο αιτών, ο Αρσιήσις εποφθαλμιά την ακίνητη περιουσία του οφειλέτη, ενώ το ήμισυ του δανείου πρέπει να επιστραφεί από κάποιον Θέωνα, ο οποίος είναι συνοφειλέτης του Απολλωνίου. Στο κείμενο αναφέρεται ότι ο Αρσιήσις προχώρησε σε ενεχυρασία[856] διεδικώντας την περιουσία του οφειλέτη του, στ. 10-25: *ν[ῦ]ν δὲ/ ὁ Ἀρσιῆσ[ι]ς, ἐποφθαλμιάσας/ τῷ ὑπ̣ά̣ρχοντί μοι μέρει/ οἰκίας, ἧς ἐστιν κοινωνός μου,/ ἐτόλμ̣η̣σεν ἐπιτελέσαι κα/τ' αὐτοῦ γρ̣ά̣μματα ἐνεχυρασίας,/ βουλόμ̣[ε]ν̣ος ἐπικρατῆσαι μέ/ [ρο]υς οἰκ̣[ίας] ἀ̣ξ̣ίο̣υ̣ ἐπὶ τὸ \ἥ/σσον ἀργ(υρίου) (δραχμῶν) Β/ ἀντὶ τῷ̣[ν] τοῦ [δ]ανείου δραχ[μ]ῷ̣[ν]/ δ̣ι̣ά̣κοσί[ω]ν ἐξ ὧν ἡ ἡμ̣ί[σ]ε̣[ια]/ ἐ̣π̣ιβάλ[λ]ε̣ι τῷ Θέωνι. ἔ[τι δὲ],/ τοῦ στρ̣α̣τηγοῦ τοῦ νομ̣ο̣ῦ/ κωλύσαντος τὸν Ἀρσιῆσιν ἐξ ἧς/ ἐποιησάμ̣ην ἐντυχίας μηδὲν/ ἐπ̣ι̣τελε̣ῖ̣ν, παρηγήσατο τὴν πα/ραγγελίαν βίαιος ὑπάρχων*.

Παράλληλα, μια ακόμη αίτηση[857] απευθυνόμενη στον επιστάτη φυλακιτών από το 30 μ.Χ., περιγράφει ότι ο Αρσύθμις και η σύζυγός του είχαν ένα χρέος απέναντι στον Ατρέα, για το οποίο είχαν θέσει τις υπηρεσίες της κόρης τους Σουήριδος στη διάθεση του δανειστή, ο οποίος κατείχε ένα ελαιουργείο. Παρά το συμβόλαιο παραμονής όμως, η νεαρή κοπέλα έφυγε από το ελαιουργείο και μάλιστα έκλεψε από τον Ατρέα ένα ιμάτιο, καθώς και σαράντα δραχμές, στ. 7-26: *ἡ παρ' ἐμοὶ/ οὖσα ὑποσύνγραφος Σουῆρις/ Ἀρσύθμιος παρεμβάλ̣λ̣ου/σα ἀλλότρια φρονήσασα/*

[855]P.Oxy. XLIX 3468.
[856] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 533-535.
[857] P.Ryl. II 128.

ἐνκαταλιποῦσα τὸ ἐλαι/ούργυιόν ἀπηλλάγη ψοι/χαγωγηθεῖσα ὑπὸ τοῦ/ πατρὸς αὐτῆς Ἁρσύθμιο(ς)/ ἔτι ἀπὸ τῆς ιθ τοῦ Με/χεὶρ τοῦ ις (ἔτους) Τιβερίου/ Καίσαρος Σεβαστοῦ, μὴ στο/χασαμενος ὧν ὀφείλει μοι/ σὺν τῇ γυναικὶ αὐτοῦ κατὰ παραμονήν, καὶ ἦρεν/ ἐκ τῆς οἰκίας μου ἱμάτι/ον ἄξιον ἀργυ(ρίου) (δραχμῶν) δ καὶ ἃς/ εἶχον εἰς διαγραφὴν τοῦ/ φόρου ἀργυ(ρίου) (δραχμὰς) μ, βλάβ[ο]ς δέ/μοι ἐπηκλούθησεν [ο]ὐκ ὀλί/γον. Παρομοίως, στον P.Flor. I 44 του 158 μ.Χ. ένα ζευγάρι λαμβάνει δάνειο 120 δραχμών από κάποιον Δημήτριο και αντί για τόκο παραχωρεί τον γυιό της οικογενείας, ώστε να δουλέψει στο σπίτι ή τα κτήματα του δανειστή. Όπως αποδεικνύουν τα παραπάνω παραδείγματα, τα περισσότερα παντρεμένα ζευγάρια που δανείζονται χρήματα ανήκουν συνήθως σε κατώτερη κοινωνική και οικονομική τάξη και χρησιμοποιούν ακόμη και τις υπηρεσίες των τέκνων τους ως ενέχυρο για τη λήψη του δανείου. Από την άλλη, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι οι περισσότεροι από αυτούς διαθέτουν το *status* του Πέρση και Περσίνη της επιγονής αντίστοιχα, ένα status που συνδέεται με χαμηλή κοινωνική στάθμη και οφειλή χρηματικών ποσών.

Δάνεια μεταξύ γυναικών

Θα ήταν επίσης ενδιαφέρον να εξετάσουμε ξεχωριστά τα δάνεια που παραχωρούνται από γυναίκα σε άλλη γυναίκα. Στον πρώτο αιώνα χρονολογείται μια αίτηση[858] στον στρατηγό, όπου περιγράφεται ότι μια γυναίκα και η μητέρα της Θαήσις έχουν δανειστεί 2000 δραχμές από τη Φιλουμένη, εκ μέρους του γυιού της Ήρωνα και της συζύγου του Ζηναρίονος. Οι αιτούσες εξηγούν ότι το ζευγάρι ανέλαβε να αποπληρώσει το παραπάνω χρέος στη Φιλουμένη μετά από πέντε χρόνια. Οι δύο γυναίκες οφειλέτες διαμαρτύρονται ότι η Φιλουμένη με συνεχείς οχλήσεις ζητάει την επιστροφή των χρημάτων από εκείνες, στ. 13-23: *τῆς δὲ Φιλουμένης παρ' ἕκαστα διοχλούσης με/ προελθεῖν ἠνάγκασμαι, καὶ ἀξιῶ συντάξαι γράψαι τῷ τοῦ/ Ὀξυρυγχείτου ξενικῶν πράκτορι μεταδοῦναι τῇ τε/ Ζηναρίῳ καὶ τῷ Ἥρωνι τοῦδε τοῦ ὑπομνήματος/ [ἀ]ντίγραφον ὅπως παρέχωνται ἡμᾶς ἀπερισπάστους/ [καὶ] ἀπαρενοχλήτους ὑπὲρ τῆς προκειμένης ὀφειλῆς/ καὶ ἀποδῶσειν ταῦτα, ἢ εἰδῶσι ἐάν τι ἰς ταύτην πραχθῶ/ ἐσομένην μοι τὴν πρᾶξιν παρά τε αὐτῶν καὶ ἐξ ὧν/ ἐὰν εὑρίσκω αὐτῶν ἐπὶ τῶν τόπων ὑπαρχόντων καὶ/ σειτικῶν ἐδαφῶν καὶ ἑτέρων.* Το 112 μ.Χ. η Ηρακλούς,[859] με κύριο τον γυιό της,

[858] P.Oxy. II 286.
[859] P.Ryl. II 174.

αναγνωρίζει ότι η Τασουχάριον, με κύριο επίσης τον γυιό της, της επέστρεψε μέσω της τράπεζας τις 1,612 αργυρές δραχμές που της είχε δανείσει τέσερα χρόνια πριν. Παράλληλα, και στον P.Tebt. II 389 δάνειο του 141 μ.Χ., η Ισιδώρα δανείζεται 3.500 δραχμές από την Ταμύσθα και το δάνειο αυτό συνδέεται με ένα συμβόλαιο υποθήκης, το οποίο έχει πιθανόν υπογραφεί κατά τη σύναψη προηγούμενου δανείου.[860]

Στον δεύτερο αιώνα συναντάμε και την Σοήρι,[861] η οποία με κύριο τον άνδρα της ομολογεί ότι έλαβε από την Ταφιώμι, με κύριο τον αδελφό της, δάνειο σε δραχμές και αρτάβες σιταριού, ενώ στον P.Stras. I 52 σώζεται η συγγραφή ενός δανείου το έτος 151 μ.Χ. με υποθήκη που παραχωρείται από μια γυναίκα Αλεξανδρινής καταγωγής σε μιαν άλλη από την Ερμούπολη για εξήντα μήνες με 8% τόκο επί 2 ½ 1/3 άρουρες κατοικικής γης αρδευόμενης. Θα επιστραφεί μαζί με τις 800 δραχμές των τόκων την 26η νοεμβρίου του έτους 156. Στον P.Flor. I 1 πάλι οι δύο γυναίκες, που αναφέρονται στον P.Stras. I 52, υπογράφουν δάνειο 200 δραχμών για 24 μήνες με τόκο 12% και υποθήκη 1 ¼ βίκου ακίνητης περιουσίας που περιλαμβάνει ελαιοτριβείο, κάμαρα, αυλή κ.α., *ἐδάνισεν Ἑρμιόνη Εὐδαίμονος ἀστὴ ὡς (ἐτῶν) ιθ μετὰ κυρίου τοῦ ἑαυτῆς πατρὸς/ Εὐδαίμονος Σαραπίωνος τοῦ Διονυσίου Σωσικοσμίου τοῦ καὶ Ἀλθαιέως ὡς (ἐτῶν) ξζ βεβλ(αμμένου) τὸ(ν) ἀρισ(τερὸν) ὀφθ(αλμὸν) Πτολέμᾳ τῇ καὶ Τβήσει Ὡρίων[ο]ς τοῦ Ἑρμίου μητρὸς Δημητρίας τῆς καὶ Τερεῦτος Ὡρίωνος Ἑρμοπολείτιδι ἀναγραφομένῃ ἐπὶ Φρου[ρ]ίου λιβὸς ὡς (ἐτῶν) λ ο(ὐλὴ) μετ(ώπῳ) μέσ(ῳ) μετὰ κυρίου τοῦ πατρὸς/ Ὡρίωνος Ἑρμίου ὡς (ἐτῶν) νδ ο(ὐλὴ) μετ(ώπῳ) ἐξ ἀρισ(τερῶν) ἀργυρίου Σεβαστοῦ νομίσματος κεφαλαίου δραχμὰς διακοσίας, ἃς ἀνείρεται ἡ δεδα/νισμένη παρὰ τῆς δεδανικυίης δι᾽ἐπιτηρητῶν τραπέζης, τόκου δραχμιαίου ἑκάστης μνᾶς κατὰ μῆνα ἕκαστον ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας ἐπὶ μῆνας εἰκοσιτέσσαρας συναγο/μένων τοῦ τόκου δραχμῶν τεσσεράκοντα ὀκτὼ πάσας ἐφ᾽ ὑποθήκῃ τῷ ὑπάρχοντι τῇ δεδανισμένῃ λοιπῷ βείκῳ ἑνὶ τετάρτῳ ἀπὸ ἐλαιουργίου ἀργοῦ καὶ καμάρας καὶ αὐλῆς καὶ ἀνηκόντων πάντων ἐν κώμῃ Τεκερκεθώθει τοῦ Λευκοπυργείτου κάτω μετὰ τοὺς πεπραμένο[υ]ς ἐκ τῶν αὐτῶν τόπων.*

Παράλληλα, στον δεύτερο αιώνα η Ταπεθεύς[862] λαμβάνει δάνειο από τη Σαμβάθιον και αντί για τόκους συμφωνείται ότι η τελευταία θα έχει το δικαίωμα να λαμβάνει τους καρπούς από έναν ελαιώνα που ανήκει στην οφειλέτη μέχρι την τελική αποπληρωμή του χρέους. Μεταξύ γυναικών συναντάμε και δάνεια σε είδος, κυρίως σιτάρι. Ενδεικτικά, στον P.Col.VII 182 η Τιτούεις δανείζεται έξι αρτάβες σιτάρι που

[860] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* 188.
[861] CPR VI.3.
[862] P.Corn. 7.

θα επιστραφούν με εννιά, καθώς και 3000 τάλαντα που θα αποπληρωθούν με έξι αρτάβες κριθάρι από την Κουτίνα.[863] Αλλά και στον P.Mert. I 37 η Αυρηλία Τετούεις δανείζεται 27 αρτάβες σίτου από την Αυρηλία Κοττίνη και συμφωνείται να τις επιστρέψει μετά την επόμενη συγκομιδή. Η Κουτίνα ήταν κάτοικος της πόλης της Αρσινόης και, όπως φαίνεται, αποκτούσε κέρδος παρέχοντας πίστωση σε γαιοκτήμονες που την είχαν ανάγκη για την καλλιέργεια των εκτάσεών τους και την παραγωγή προϊόντων. Παραθήκη χρήματων μεταξύ γυναικών σώζεται στον P.Ryl. IV 662, όπου δύο γυναίκες δίνουν εγγύηση χρημάτων σε μια τρίτη. Η Αυρηλία Θαΐσα και η Αυρηλία Θαήσις ομολογούν ότι έλαβαν 11,600 τάλαντα ως παραθήκη από την Αυρηλία Ταβίνα το 364 μ.Χ. Μάλιστα, όπως φαίνεται, ο νόμος των παραθηκών[864] είναι ακόμη σε ισχύ κατά τον τέταρτο αιώνα. Ο Bagnall[865] υποστηρίζει ότι πιθανόν οι γυναίκες σε τέτοιες περιπτώσεις προτιμούσαν άτομα του ίδιου φύλου, επειδή πίστευαν ότι δεν θα διέτρεχαν μεγάλο κίνδυνο να εξαπατηθούν. Δάνει σώζονται και μεταξύ γυναικών απελεύθερων. Ενδεικτικά, στον PSI V 473 η απελεύθερη Σαραπιάς ομολογεί ότι έλαβε από την απελεύθερη Τενφερσύτα τον τόκο για τις 1200 δραχμές που της είχε δανείσει παλαιότερα. Από την άλλη, η απελεύθερη Λαμπροτύχη,[866] με κύριο τον συγγενή της Ηρακλά, δάνεισε στην Πρωτούτα, με κύριο και εγγυητή της έναν συγγενή της, 1360 δραχμές μέσω τράπεζας. Όπως αναφέρεται, η οφειλέτης είχε ξαναλάβει δάνειο από την ίδια γυναίκα αξίας 900 δραχμών.

Συμπεράσματα Ενότητας

Η έρευνα για τα δάνεια που συνάπτουν οι γυναίκες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο κατέδειξε την προσπάθειά τους να συμμετάσχουν στην οικονομική ζωή της χώρας, ακόμη και με αυτόν τον τρόπο. Οι γυναίκες, οι οποίες διαθέτουν οικονομική δύναμη, χάρη κυρίως στην προίκα ή την κληρονομιά, δανείζουν πολύ συχνά σε τρίτους ή σε άτομα της οικογένειάς τους. Μάλιστα, κάποιες από αυτές δανείζουν όχι μόνο κεφάλαιο, αλλά και είδη, κυρίως σιτηρά, σε γαιοκτήμονες που είχαν ανάγκη για τη χρηματοδότηση της παραγωγής τους μέχρι τη συγκομιδή. Τα δάνεια μεταξύ γυναικών επίσης είναι

[863] Η Κουτίνα μπορεί να είναι η ίδια γυναίκα που δανείζει την Τετούειν σε δύο ακόμη παπύρους: τον P.NYU I 24 και τον P.Oslo. II 38.
[864] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 352.
[865] Βλ. Bagnall, *Egypt* 99.
[866] P.Vars. 10 Kol. 1.

αξιοσημείωτα προβάλλοντας τον δυναμισμό τους και την προσπάθεια τους να συντελέσουν στην ανάπτυξη της οικονομίας της χώρας. Από την άλλη, οι γυναίκες οφειλέτες είναι περισσότερες στους παπύρους, και κυρίως όσες διαθέτουν το *status* της Περσίνης. Είναι ενδιαφέρον το ότι πολλά από αυτά τα δάνεια τα συνάπτουν με παραχώρηση υποθήκης ή υπαλλάγματος. Παράλληλα, εξίσου πολυάριθμα είναι και τα δάνεια που συνάπτουν ζευγάρια από κοινού, τα οποία τις περισσότερες φορές προέρχονται από Πέρσες της επιγονής.

Πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική θέση των γυναικών ως οφειλετών παρέχουν και οι όροι αυτών των δανείων και κυρίως η εγγύηση που συχνά παραχωρείται. Έτσι, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο γυιός ή η κόρη των οφειλετών αναλαμβάνει την υποχρέωση να προσφέρει υπηρεσίες στον δανειστή. Στις περιπτώσεις αυτές έχουμε να κάνουμε με γυναίκες ή ζευγάρια χαμηλής οικονομικής και κοινωνικής στάθμης. Άρα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μελέτη των δανείων κατέδειξε δύο είδη γυναικών ανάλογα με το κοινωνικό status τους: τις οικονομικά αδύναμες που ζητούν δάνεια, προκειμένου να επιβιώσουν και ως αντάλλαγμα παραχωρούν εμπράγματη ασφάλεια είτε στην ακίνητη περιουσία που κατέχουν λόγω κληρονομιάς ή προίκας είτε εγγύηση άλλου είδους, και τις οικονομικά ισχυρές γυναίκες της Αιγύπτου, που αποκομίζουν κέρδος δανείζοντας σε τρίτους – επαγγελματίες ή ιδιώτες– από τους οποίους πολλές φορές αποκτούν τη νομή και κατοχή των ακινήτων, που τίθενται από τους οφειλέτες ως υποθήκη, υπάλλαγμα ή παραχωρούνται με δικαίωμα αντίχρησης κατά τη σύναψη του δανείου.

Συμπεράσματα Β΄ Κεφαλαίου

Στο δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο είναι αφιερωμένο στα περιουσιακά δικαιώματα των γυναικών της Αιγύπτου των τεσσάρων πρώτων χριστιανικών αιώνων, έφτασε στο τέλος του, επιχειρήθηκε να φωτιστεί μια βασική πτυχή της οικονομικής θέσης των γυναικών, αυτή της ιδιοκτησίας ακίνητης και κινητής περιουσίας. Και ενώ οι γυναίκες της κλασικής Αθήνας κατείχαν περιουσία, αντιμετωπίζοντας όμως πολλούς περιορισμούς κατά τη νομή και διάθεσή της, οι γυναίκες της ρωμαϊκής Αιγύπτου εμφανίζονται περισσότερο δυναμικές και ανεξάρτητες. Η ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας, είτε αγροτικών εκτάσεων, είτε σπιτιών, τους παρέχει αξιοσημείωτη οικονομική δύναμη και αντίστοιχη θέση στην κοινωνία της χώρας. Ισχυρές γαιοκτήμονες καταγράφονται πολλές στους παπύρους, ικανές να διαχειριστούν την περιουσία τους, όπως εκείνες

επιθυμούν, συνήθως όμως με τη βοήθεια κάποιου άνδρα συγγενή ή άλλου τρίτου με τον ρόλο του φροντιστή. Η μόρφωση και γνώση γραμμάτων σε συνδυασμό με την κυριότητα ακίνητης περιουσίας δίνει στις γυναίκες μια μοναδική ευκαιρία να αφήσουν τα ίχνη τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Αιγύπτου. Παράλληλα, η ακίνητη περιουσία παίζει σημαντικό ρόλο στην περίπτωση που οι γυναίκες θέλουν να συνάψουν μεγάλα δάνεια, γιατί τους προσφέρει τη δυνατότητα παραχώρησης εμπράγματης ασφάλειας.

Μπορεί η ακίνητη περιουσία να παρέχει στις γυναίκες σημαντική οικονομική δύναμη, και η κινητή όμως διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στον καθορισμό του οικονομικού και κοινωνικού status τους. Ρούχα και κοσμήματα πρωταγωνιστούν, κυρίως στην περίπτωση παντρεμένων γυναικών, αφού αυτά συνήθως παραχωρούνται με τη μορφή προίκας. Και ενώ η ακίνητη περιουσία αυξάνει την εξάρτηση μιας συζύγου από τον άνδρα της κατά την διαχείρισή της στη διάρκεια του έγγαμου βίου, η κινητή βρίσκεται συνήθως στον απόλυτο έλεγχο της γυναίκας. Βεβαίως, στα συμβόλαια υπάρχουν και ρήτρες επιστροφής της κινητής και ακίνητης περιουσίας που δίνεται ως προίκα, σε περίπτωση διαζυγίου. Οι δούλοι ως τμήμα της κινητής περιουσίας αποτελούν ένα επίσης στοιχείο οικονομικής δύναμης των γυναικών της Αιγύπτου, καθώς η οικονομία της χώρας βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην εργασία των δούλων. Πέρα από τις υπηρεσίες που παρείχαν στον χώρο του σπιτιού, οι δούλοι διδάσκονταν και διάφορες τέχνες, προκειμένου να εργαστούν προς όφελος των κυριών τους. Αξιοσημείωτο είναι το ότι πολλοί σύζυγοι στις διαθήκες τους αφήνουν τους δούλους τους και την αντίστοιχη *αποφορά*, που αυτοί πλήρωναν, στην υπηρεσία της συζύγου, για όσο καιρό παρέμενε ζωντανή. Έτσι, μπορεί η χήρα να μην ευνοείται πάντα από τη διαθήκη του άντρα της, αφού το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του κληροδοτούνταν στα παιδιά, όμως ο διαθέτης πάντα έβρισκε διάφορους τρόπους να την εξασφαλίσει οικονομικά. Αντίστοιχα, στην περίπτωση ιδιοκτησίας σπιτιών, ο διαθέτης κληροδοτούσε στη σύζυγό του το δικαίωμα επικαρπίας και χρήσης των, εώς ότου αυτή πεθάνει και τα σπίτια περάσουν στην πλήρη κυριότητα των τέκνων. Παράλληλα, τα ζώα αποτελούν επίσης τμήμα της κινητής περιουσίας των γυναικών, ωστόσο σε μικρότερο βαθμό, αφού συνήθως σχετίζονται με την ιδιοκτησία αγροτικών εκτάσεων και την ασχολία με την καλλιέργειά τους.

Προίκα και κληρονομιά αποτελούν τους συνήθεις τρόπους, με τους οποίους οι γυναίκες της Αιγύπτου αποκτούσαν κινητή και ακίνητη περιουσία. Οι πάπυροι όμως μαρτυρούν ισχυρή γυναικεία παρουσία στις αγοραπωλησίες διαφόρων ειδών

περιουσίας, στις οποίες εμφανίζονται είτε μόνες είτε με τη συναίνεση του επιτρόπου τους. Τα συμβόλαια αυτά προβάλλουν κατά κάποιο τρόπο την οικονομική ελευθερία που κατέχουν οι περισσότερες γυναίκες στην Αίγυπτο να αυξήσουν την οικονομική τους δύναμη και ιδιοκτησία κατά βούληση, ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης. Παράλληλα, πολλές φορές οι γυναίκες αντιμετώπιζαν κινδύνους κατά τη νομή της περιουσίας τους, η οποία μπορεί να καταπατούνταν, ωστόσο η κοινωνία της Αιγύπτου παρείχε μια σειρά από νομικούς και κοινωνικούς τρόπους για την προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων. Η παρουσία των γυναικών στις αιτήσεις προς τις αρχές είναι μεγάλη, κάτι που αποδεικνύει ότι συχνά έπεφταν θύματα, ακόμη και των ίδιων των συγγενών τους. Δεν γνωρίζουμε αν όλες αυτές οι υποθέσεις επιλύθηκαν με ευνοϊκό τρόπο για τις γυναίκες, ο νόμος όμως τους παρείχε τη δυνανότητα να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους και να προβάλουν τις αξιώσεις τους. Εξάλλου, οι αιτήσεις μαρτυρούν ότι θύματα περιουσιακής καταπάτησης έπεφταν και οι άντρες εξίσου συχνά, οπότε δεν μπορούμε να μιλήσουμε για αποκλειστικά γυναικείο φαινόμενο.

Καταλήγοντας, μπορεί να υποστηρίχθεί ότι η περιουσιακή κατάσταση καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και κοινωνική θέση της γυναίκας στην Αίγυπτο. Παρά τις νομικές της αδυναμίες, οι οποίες πηγάζουν κυρίως από τον θεσμό της επιτροπείας που διατηρήθηκε στην Αίγυπτο τουλάχιστον ως τον τρίτο αιώνα, οι γυναίκες έχουν όμως σημαντικά ενεργή παρουσία στην οικονομία της χώρας.

Κεφάλαιο Γ. Όψεις της κοινωνικής ζωής των γυναικών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο

Εφόσον οικονομική και κοινωνική ζωή είναι άρρηκτα δεμένες και μαζί καθορίζουν το status των ατόμων, δεν είναι παράδοξο, μετά την έρευνα των οικονομικών δραστηριοτήτων της γυναίκας στην Αίγυπτο, να μελετηθούν ορισμένες όψεις της κοινωνικής της ζωής. Με τον όρο κοινωνική ζωή αναφέρομαι σε καθετί που καθορίζει τη ζωή της γυναίκας και τη συμμετοχή της ως μέλους της κοινωνίας. Ωστόσο, οι οικονομικές δραστηριότητες ενέχουν και κοινωνικά στοιχεία σχετικά με την θέση της κάθε γυναίκας και την επίδρασή της στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Το ζήτημα κοινωνικής ζωής, το οποίο έχει ποικίλες όψεις, δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί σε λίγες μόνο σελίδες. Για τον λόγο αυτό, μέσω του παρόντος κεφαλαίου θα ήθελα να αναδείξω ορισμένες πτυχές της κοινωνικής ζωής των γυναικών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο και να συμβάλω, όσο το δυνατόν περισσότερο, στη σκιαγράφηση του ρόλου τους ως ισάξιων μελών της κοινωνίας. Θα ξεκινήσω μελετώντας κάποιες όψεις της καθημερινής τους ζωής, όπως η συμμετοχή σε εορτές και εκδηλώσεις, καθώς και το ενδιαφέρον τους για μόρφωση και καλλιέργεια. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον της έρευνας θα μονοπωλήσουν ορισμένες σχέσεις στο πλαίσιο της οικογένειας και του οίκου, οι οποίες σκιαγραφούν τη ψυχοσύνθεση της γυναίκας και ρίπτουν φως στον κοινωνικό της ρόλο ως μητέρας, κόρης, συζύγου και νύφης.

1. Συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις

Στην κλασική Αθήνα οι γυναίκες παρέμεναν τις περισσότερες ώρες της ημέρας στο σπίτι, καθώς δεν ήταν επιτρεπτό να βρίσκονται σε δημόσιους χώρους. Στα συμπόσια και στα δείπνα, οι μόνες γυναίκες που μπορούσαν να είναι παρούσες ήταν αυλητρίδες και χορεύτριες.[867] Ωστόσο, οι γυναίκες μπορούσαν να παρίστανται σε διάφορες γιορτές, κυρίως θρησκευτικές, καθώς και στις κηδείες και τελετές ταφής. Στη ρωμαϊκή κοινωνία οι γυναίκες δεν ήταν απόλυτα περιορισμένες στο σπίτι, αλλά και εδώ η θέση τους στην κοινωνική ζωή ήταν περιορισμένη.

Οι πάπυροι μαρτυρούν ότι στη ρωμαϊκή Αίγυπτο οι γυναίκες των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, αν και είχαν περιορισμένα νομικά δικαιώματα, μπορούσαν να συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή της χώρας και ειδικά στις ποικίλες εορτές. Εξάλλου,

[867] Αξίζει να σημειωθεί ότι στην αρχαία κοινωνία των Ετρούσκων οι γυναίκες μπορούσαν να δειπνούν μαζί με τους συζύγους τους σε όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις.

η κοινωνία της Αιγύπτου προσέφερε αρκετές ευκαιρίες εορτών, παιχνιδιών και γενικότερα ψυχαγωγίας.[868] Οι ιδιωτικές επιστολές και διάφορα άλλα είδη κειμένων μπορούν να διαφωτίσουν το θέμα. Ενδεικτικά, σε μια επιστολή[869] απο τον τέταρτο αιώνα, η νεαρή Θέρπη γράφει στον πατέρα της Θέωνα ζητώντας να της στείλει ποικίλα στολίδια και καλλυντικά για την παρουσία της σε μια γιορτή, στ. 12-15 *δήλωσον ἵνα λάβ[ω]/ τὰ περισκ[ε]λίδια ἵνα φο/ρέσωαὐτὰ τῇ εἰωρτῇ ἐ[π]ι/δὴτὰ ἐμὰ ἐκλάσθη.* Δυστυχώς στον πάπυρο δεν αναφέρεται το είδος της εορτής και ποιος την οργανώνει.

Στον P.Oxy. I 112, που χρονολογείται στον τρίτο με τέταρτο αιώνα, κάποιος Πετοσείρις καλεί τη Σερενία, πιθανόν μεγαλογαιοκτήμονα της περιοχής, να παρευρεθεί σε μια γιορτή προς τιμήν κάποιου θεού, στ. 1-7: *χαίροις, κυρία μου Σερηνίᾳ [---]/ π(αρὰ) Πετοσείριος/ πᾶν ποίησον, κυρία, ἐξελθεῖ[ν τῇ]/κ τοῖς γενεθλείοις τοῦ θερ[ῦ, καὶ]/ δήλωσόν μοι ἡ πλοίῳ ἐξέρχ[ει]/ ἢ ὄνῳ, ἵνα πεμφθῇ σοι. ἀλ'ὅρα [μὴ]/ ἀμελήσῃς, κυρία.* Όπως φαίνεται στο κείμενο, οι Αιγύπτιοι γιόρταζαν τα γενέθλια των θεών, ενώ το στοιχείο του προσωπικού εορτασμού είναι μάλλον προϊόν ελληνικής επίδρασης, καθώς και ρωμαϊκής, αφού μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση παρατηρείται ότι οι κάτοικοι της Αιγύπτου γιορτάζουν συχνότερα τα προσωπικά τους γενέθλια.[870] Τα παραδείγματα που σώζονται είναι πολυάριθμα. Ενδεικτικά, στον SB VII 9410 (5) από τον τρίτο αιώνα βρίσκουμε μια αναφορά στα γενέθλια κάποιου μικρού κοριτσιού[871] και στις αντίστοιχες ετοιμασίες που απαιτούνται, στ. 16-24: *ὑπὲρ κοπῆς καλάμου [---]/ τειμὴ χοίρου τυθέντος [--- γενε-]/ θλίοις τῆς μικ[ρᾶς ---]/ Λουκρητίου κελεύσαντο[ς ---]/ τειμὴ καλάμου (μυριάδ) [---]/ ἐξ ἐπιστολῆς Αὐρηλίου Μαξ[ίμου ---]/ ὑπὲρ ι μ[---]/ ἐμοὶ ὑπὲρ ὀψωνίου [---]/ τειμ(ὴ) χάρτου τοῦδε τοῦ [---].* Παράλληλα, στον PSI XII 1242 σώζεται το απόσπασμα μιας επιστολής, που χρονολογείται μεταξύ πρώτου αιώνα π.Χ και πρώτου αιώνα μ.Χ., με παραλήπτη την Αντωνία Τεκώσι και αποστολείς τους γονείς ενός αγοριού, προκειμένου να την καλέσουν στα πρώτα του γενέθλια, στ. 7-11: *εὖ δ' ἂν/ ἔχοι καὶ ὑμᾶς ἑορτάσαι πρε/πόντως τῆι πρώτηι γενε θλίωι Διονυσίου πρώτου γεν/νηθέντος παιδίου.* Η σχέση μεταξύ του ζευγαριού και της παραλήπτριας φαίνεται ότι είναι φιλική. Καθώς οι αποστάσεις μεταξύ των χωριών και των πόλεων της χώρας ήταν μεγάλες και η μετακίνηση συχνά δύσκολη, οι καλεσμένοι των οικογενειακών

[868] Για τη ψυχαγωγία στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. Westermann, *Entertainment in Egypt* 16-27.
[869] SB XX 14226. Βλ. και Paul, *Bried der Therpe an Ihren Vater* 75-78.
[870] Βλ. Perpilllou-Thomas, *Fêtes d'Égypte* 4-5.
[871] Πβ. και BGU I 333 με αναφορά στα γενέθλια ενός μικρού αγοριού.

εορτών επιλέγονται συνήθως με κριτήριο τη γεωγραφική εγγύτητα και όχι τόσο τη συγγένεια ή τις στενές σχέσεις.

Παρομοίως, στον P.Fay. CXIV από το 100 μ.Χ. ο Λούκιος Γέμελλος[872] γράφει στον γυιό του και, μεταξύ άλλων θεμάτων, ζητάει να του στείλει ψάρι για τα γενέθλια της κόρης του Γεμέλλης, ενώ στον P.Oxy. XXXVI 2791 από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. σώζεται πρόσκληση σε δείπνο στο Σαραπείο για τα πρώτα γενέθλια της κόρης του Διογένη. Λίγο μεταγενέστερα στον τέταρτο αιώνα, ο P.Iand. VIII 153 κάνει λόγο για αποστολή κρασιού για τον εορτασμό των γενεθλίων της σύζυγου, της κόρης και του ίδιου του οικοδεσπότη μιας οικίας στ. 1-5: [---] *ἐκ δ[ιαταγῆς---]/ [. . . . .]π̣α̣[. . ἐ]κ διατ[αγῆς]/ [. . . . . ἐν γε]νεθλίοις τῆς [γυναικὸς---]/ [. . . ἐν γε]νεθλίοις θυγ(ατρὸς) αὐτο[ῦ--] / [. . . . τῶ]ν λινοῦφων ἐν γενεθ(λίοις) σου τοῦ δεσ[πότου---]*. Παράλληλα, στον P.Oxy. XIV 1676 από τον τέταρτο αιώνα, ο Φλάβιος Ηρκουλανός γράφει στην Απλωνάριον εκφράζοντας τη λύπη του, επειδή δεν μπόρεσε η τελευταία να παρευρεθεί στα γενέθλια του γυιού του, στ. 10-15: *ἀλλὰ λείαν ἐλυπήθην ὅτι/ οὐ παρεγένου ἰς τὰ γενέσια/ τοῦ παιδίου μου καὶ σὺ \καὶ/ ὁ ἀ/νήρ σ[ο]υ, εἶχες \γὰρ/ ἐπὶ πολλὰς/ ἡμέρας εὐφ[ρ]ανθῆναι σὺν/ αὐτῷ*. Η σημασία των πρώτων γενεθλίων ενός βρέφους φαίνεται και απο τον C.Pap.Gr. I 30, ο οποίος σώζει ένα συμβόλαιο θηλασμού από το 140 μ.Χ., μεταξύ του Τυράννου και της τροφού Θαήσεως. Το ενδιαφέρον του παρόντος συμβολαίου έγκειται στο ότι μαζί με τα χρήματα που θα λάβει η τροφός αναφέρονται κάποια χρυσά κοσμήματα, που θα δοθούν στα πρώτα γενέθλια του βρέφους και τα οποία αναλαμβάνει η τροφός να φυλάξει, στ. 73: *δώσειν τὸν Τύρ[αννου τοῖς τοῦ παιδίου πρωτογενε]σίοις ἐ[νωτίων χρυσῶν* και στ. 75: *τῷ παιδίῳ κο]σμάρια διαφυ[λά]ξ[ε]ι.*

Ευκαιρίες για εορτασμό και καλλιέργεια των κοινωνικών σχέσεων στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου παρείχαν και οι τελετές του γάμου. Οι πάπυροι μαρτυρούν πολυάριθμα δείπνα και γιορτές οργανωμένες από τους γονείς με αφορμή τον γάμο του τέκνου τους. Πρέπει να αναφερθεί ότι ο εορτασμός του γάμου εμφανίζεται περισσότερο σε περιβάλλον ελληνορωμαϊκό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο P.Oxy. I 111, όπου η Ηραΐς κατά τον τρίτο αιώνα προσκαλεί κάποιον στους γάμους των παιδιών της, *ἐρωτᾷ σε Ἡραὶς δειπνῆσαι/ εἰς γάμους τέκνων αὐτῆς/ ἐν τῇ οἰκίᾳ αὔριον, ἥτις ἐστὶν/ πέμπτη, ἀπὸ ὥρας θ.* Παρομοίως, στον P.Oxy. LXXV 5057 σώζεται η πρόσκληση μιας γυναίκας, επίσης με το όνομα Ηραΐς, στους γάμους του

[872] Πβ. και P.Fay. CXV, όπου ο Λούκιος Γέμελλος καλεί τον Επάγαθο στα γενέθια του γυιού του Σαβίνου.

γυιού της, στ. 1-6: *[ἐρωτ]ᾷ σε Ἡραῖς/ [δειπνῆσα]ι εἰς γάμους/ [τοῦ υἱοῦ] αὐτῆς ἐν τῷ/ [μεγάλῳ] Θοηρίῳ αὔ/[ριον ἥ]τ[ι]ς ἐστὶν/ [κς ἀπὸ ὥ]ρας θ*, ενώ και στον P.Oxy. XII 1579 από τον τρίτο αιώνα η Θερμούθις προσκαλεί στους γάμους της κόρης της, *καλεῖ σε Θερμοῦθις δ[ει]/πνῆσαι εἰς γάμους τ[ῆς]/ θυγατρὸς αὐτῆς ἐν [τῇ οἰ-]/ κίᾳ αὐτῆς αὔριον [ἥτις]/ ἐστὶν ιη ἀπὸ ὥρ(ας)*. Συνήθως σε τέτοιου είδους προσκλήσεις συναντάται κάποιος άντρας[873] ως αποστολέας, ενώ η παρουσία των γυναικών είναι μικρότερη. Οι γυναίκες των παραπάνω παπύρων όμως είχαν προφανώς ενεργό ρόλο στην οργάνωση του οίκου και στην κοινωνική ζωή της οικογένειας.

Παράλληλα, ο P.Oxy. XLVI 3313 από τον δεύτερο αιώνα περιγράφει τις προετοιμασίες ενός γάμου. Συγκεκριμένα, ο Απολλώνιος και η Σαραπιάς εκφράζουν τη χαρά τους στη Διονυσία για τον γάμο του Σαραπίωνα. Η Rowlandson[874] υποστηρίζει ότι η Διονυσία είναι πιθανόν η δεύτερη σύζυγος του Αλέξανδρου και μητριά του νεαρού Σαραπίωνα που παντρεύεται. Παράλληλα, στην επιστολή γίνεται λόγος για τα άνθη που οι αποστολείς θα στείλουν στην παραλήπτη σχετικά με την οργάνωση της γαμήλιας τελετής, καθώς και την αδυναμία τους να παρευρεθούν σε αυτό το ευχάριστο γεγονός. Το ζευγάρι αρνείται ευγενικά τα χρήματα για τα άνθη, που θα παρέχουν στον γάμο, καθώς, όπως υποστηρίζουν, αγαπούν τους νεόνυμφους, σαν να ήταν δικά τους παιδιά. Όπως φαίνεται από το κείμενο, και οι δύο πλευρές διαθέτουν υψηλό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο και συνδέονται με δεσμούς φιλίας, στ. 1-15: *Ἀπολ[λώνι]ος καὶ Σαραπιὰς Διονυσίᾳ/ χαίρειν./ χαρ[ᾶς ἡμ]ᾶς ἐπλήρωσας εὐαγγελισαμένη/ τὸν γ[άμον] τοῦ κρατίστου Σαραπίωνος καὶ εὐθέως/ ἂν ἤλθ[ομε]ν διακονήσοντες αὐτῷ ὡς ἐν εὐκταιοτάτῃ/ ἡμῖν ἡμ[έ]ρᾳ καὶ συνευφρανθησόμενοι, ἀλλὰ διὰ τὸν/ δι[αλο]γισμὸν καὶ ὅτι ἀναλαμβάνομεν ἀπὸ νωθρείας/ οὐκ ἠδυνήθημεν ἐλθεῖν. ῥόδα πολλὰ οὔπω γέγο/νεν ἐνθάδε, ἀλλὰ σπανίζει, καὶ ἐκ πάντων/ τῶν κτημάτων καὶ παρὰ πάντων τῶν στεφανη/ πλόκων μόλις ἠδυνήθημεν συνλέξαι ἃ ἐπέμ/ψαμέν σοι διὰ Σαραπᾶ χείλια, τρυγηθέντων καὶ/ ὧν ἔδει αὔριον τρυγηθῆναι. νάρκισσον ὅσην ἤθε/λες εἴχομ\εν/, ὅθεν ἀντὶ ὧν ἔγραψας δισχειλίων/ τετρακισχειλίαν ἐπέμψα\μεν.*

Μια ενδιαφέρουσα αναφορά στην κοινωνική υποχρέωση της εποχής για προσφορά δώρων στον γάμο σώζεται στον P.Flor. III 332 από το αρχείο του Απολλωνίου του στρατηγού. Συγκεκριμένα, η μητέρα του Ευδαιμονίς, ενώ ενημερώνει

---

[873] Βλ. ενδεικτικά P.Fay. CXXXII σχετικά με την πρόσκληση του Ισίδωρου σε δείπνο με αφορμή τους γάμους της κόρης του, P.Oxy. III 524, όπου συναντάμε την πρόσκληση σε δείπνο για τους γάμους των παιδιών του Διονύσιου και P.Oxy. XII 1487 σχετικά με την πρόσκληση σε δείπνο για τον γάμο της αδελφής του Θέωνα.

[874] Βλ. και Rowlandson, *Women and Society* αρ.251.

τον γυιό της Απολλώνιο, σχετικά με επικείμενη δίκη εναντίον της, την οποία προκάλεσε ο αδελφός της Δισκάς, ζητώντας του να τη βοηθήσει, στο τέλος της επιστολής τονίζει την ηθική τους υποχρέωση να στείλουν δώρο στον γάμο του γυιού του Δισκά, καθώς η σύζυγος του είχε στείλει δώρο στον γάμο του Απολλωνίου με την Αλίνη, στ. 22-26: *τοῖς γάμοις σου ἡ γυνὴ Δισκᾶτος τοῦ ἀδελ/φου μου ἤνεγκέ μοι (δραχμὰς) ρ· ἐπεὶ δὲ νῦν Νῖ/λος ὁ υἱὸς αὐτῆς γαμεῖν μέλλει, δίκαι/όν ἐστι καὶ ἡμᾶς ἀνταποδοῦναι, καὶ/ εἰ ζ[η]τημάτιά ἐστι πρὸς αὐτοὺς ἐν μέσωι.* Όπως παρατηρείται, οι γυναίκες της Αιγύπτου, και κυρίως όσες ανήκουν σε υψηλό κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο, όπως η Ευδαιμονίς, προσπαθούν να τηρούν τους κανόνες κοινωνικής ευπρέπειας, ακόμη και αν υπάρχουν εντάσεις στις διαπροσωπικές σχέσεις.

Πέρα από τους εορτασμούς των γενεθλίων, οι κάτοικοι της Αιγύπτου οργάνωναν ή συμμετείχαν και σε διάφορες θρησκευτικές εορτές, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.[875] Οι επιστολές[876] κάνουν συχνές νύξεις σε διάφορες εορτές, καθώς συνήθως με αυτές οι αποστολείς ζητούν διάφορα είδη για την προετοιμασία τους.[877] Έτσι για παράδειγμα, στον BGU III 845 ένας γυιός γράφει στη μητέρα του για διάφορα θέματα, μεταξύ των οποίων της ζητάει να ετοιμάσει τα απαραίτητα για τη γιορτή του θεού Σάραπι, στ. 16-19: *καὶ πᾶν ποίησον τοῦ τὰ ἐπιβάλλοντα/ τῇ ἑορτῇ τοῦ Σαραπις φροντίσαι/ καὶ πέμψαι.* Αλλά και στον P.Hamb. II 192, η Δημητρία γράφει στην αδελφή της Απία για διάφορα αντικείμενα που της στέλνει και συγκεκριμένα για ένα *ἁλικεῖον*[878] για κάποια εορτή, στ. 23-25: *πέμψω δέ σοι καὶ/ τὸ ἁλικεῖον πρὸς τὴν/ ἑορτήν.* Παρομοίως, η γαιοκτήμονας Κλεματία[879] επικοινωνεί με τον προνοητή Παπνούθιο και του θυμίζει να πάρει από κάποιον Παύμι δύο κεράμια μέλι και κάποιες πίτες με μέλι για μια εορτή, ενώ στον P.Oxy. LXIII 4375 η Νόννα ζητά κρασί για μια γιορτή − πιθανόν θρησκευτικου χαρακτήρα−που ονομάζεται *πανήγυρις*:[880] *π(αρὰ) τῆς Νόννας Σερήνῳ βοηθῷ χ(αίρειν)./ παράσχου εἰς τὴν γεουχικὴν οἰκίαν οἴνου κνίδια διπλᾶ*

[875] Πβ. P.Oxy. LXI 4126, ο οποίος σώζει μια επιστολή του τρίτου ή τέταρτου αιώνα από κάποιον αστρολόγο-μάντη. Στο κείμενο γίνεται αναφορά σε κάποια Σερενίλλα απέναντι στην οποία ο παραλήπτης φέρθηκε άσχημα και ο αποστολέας του ζητάει να τη δεχτεί, πριν από το τέλος μιας εορτής, πιθανόν θρησκευτικού χαρακτήρα.

[876] Βλ. για παράδειγμα P.Oxy. LIX 3991, όπου η Σαραπιάς σε επιστολή της στον αδελφό της Ισχυρίωνα αναφέρεται σε μια εορτή. Πβ. και SB XII 10840, XX 14280.

[877] Βλ και P.Bingen 79 (= Vindob. G31676), όπου σώζεται λίστα με ψώνια που ζητάει η Φαυστίνα να της στείλουν, πιθανόν για την ετοιμασία δείπνου ή εορτής.

[878] Όπως αναφέρουν οι Bagnall – Cribiore (*Women's Letters* (2006) 330) πρόκειται για είδος ενδύματος. Πβ. Λατινικό alicula και P.Col. X 279.

[879] P.Oxy. XLVIII 3406.

[880] Για την πανήγυρη πβ. BGU III 863 στον οποίο αναφέρεται η Αυρηλία Σευθαρίων. Βλ. αναλυτικά και Casarico, *ΕΟΡΤΗ e ΠΑΝΗΓΥΡΙΣ* 135-162.

τριάκοντα τεσσαρες,/ (γίνονται) κνίδι(α) δι(πλᾶ) λδ, χωροῦντα εἰς τὴν ἀποδημίαν τοῦ ἡγεμόνος, καὶ ὁμοίως ἐμοὶ ὑπὲρ/ ἑορτικοῦ πανηγύρε[ως κεράμια δύο, (γίνονται) κερ(άμια) β, (γίνονται) οἴνο]υ δι(πλᾶ) λδ καὶ κερά(μια)[---] β/ (ἔτους) μα καὶ ι Φαρμοῦθι ι[ο]ἴνου κνίδ(ια) δι(πλᾶ) τριάκο[ντα]/ τέσσαρ[α]/ καὶ κερ(άμια) δύο. Λόγω της αναφοράς της στη γεουχική οικία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται επίσης για γυναίκα γαιοκτήμονα. Αλλά και σε μία ακόμη επιστολή[881] από τον δεύτερο αιώνα από τον Διονύσιο στη μητέρα του Τεθεύτα, με αντικείμενο διάφορα οικονομικά ζητήματα, ο αποστολέας την προτρέπει να κρατήσει τέσσερεις δραχμές για τον εαυτό της, σχετικά με την προετοιμασία μιας εορτής, στ. 16-17: *καὶ σοὶ εἰς δαπάνην τῆς/ ἱορτῆς δραχμὰς τέσσαρας.* Παράλληλα, και η Άπια στην επιστολή[882] της προς τη μητέρα της Σεραπιάδα αναφέρεται σε μια γιορτή που οργανώνουν. Για οργάνωση γιορτής κάνει πιθανόν λόγο και η επιστολή P.Oxy. LXV 4493, από έναν γυιό στη μητέρα του, με την οποία της δίνει διάφορες οδηγίες σχετικά με ποικίλα θέματα, ενώ γίνεται αναφορά και σε μια εορτή, στην οποία δεν πρέπει να συμμετάσχουν ορισμένοι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες του αποστολέα και της μητέρας του, αν δεν ολοκληρώσουν τα καθήκοντά τους. Παράλληλα, για τη διοργάνωση ιδιωτικών εορτών στα σπίτια, είτε θρησκευτικού είτε κοινωνικού χαρακτήρα, παρέχει πληροφορίες και ο P.Corn. 9, ο οποίος αναφέρθηε και νωρίτερα. Στο παρόν συμβόλαιο μισθώσεως υπηρεσιών, η Ισιδώρα η κροταλίστρια καλείται να χορέψει σε ιδιωτική εορτή στο σπίτι της Αρτεμισίας. Όλες αυτές οι γιορτές σχετίζονται συνήθως με μέσο ή ανώτερο κοινωνικό *status* και εμφανίζονται πιο συχνά σε αστικό περιβάλλον.

Πέρα από τις επιστολές, πληροφορίες για τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή της χώρας δίνουν και οι διάφορες προσκλήσεις σε δείπνο προς τιμήν κάποιου θεού[883] που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Έτσι, στον P.Fouad I 76 συναντάμε πρόκληση σε δείπνο προς τιμήν την Ίσιδος από μια γυναίκα: *ἐρωτᾷ σε Σαραποῦς/ δειπνῆσαι εἰς ἱέρω/μα τῆς κυρίας Ἴσιδος/ ἐν τῇ οἰκίᾳ, αὔριον,/ ἥτις ἐστὶν κθ, ἀπὸ/ ὥρας θ.* Ανάλογη πρόσκληση διασώζει και ο P.Oxy. LXXV 5056, από τον δεύτερο με τρίτο αιώνα, στον οποίο η πρόσκληση αφορά θρησκευτική εορτή αφιερωμένη και πάλι στην Ίσιδα, *ἐρωτᾷ σε Ἀλεξάνδρα δειπ[νῆσαι]/ εἰς ἱέρωμα ἐν τῷ Ἰσίῳ/ ἀπὸ ὥρ(ας) θ.* Παρομοίως, ο P.Oxy. LXVI 4539 σώζει πρόσκληση σε δείπνο από την Ταυρίδα για

[881] P.Oxy. III 530.
[882] P.Oxy. XIV 1679.
[883] Βλ. και SB XX 14503 για πρόσκληση σε δείπνο στην κλίνη του Άνουβι και όχι του Σάραπι, όπως βρίσκουμε συνηθέστερα στους παπύρους. Βλ. και Montserrat, *Kline of Anubis* 301-307.

το ιέρωμα της Ίσιδος, ενώ ο P.Col.Youtie. I 52 αποτελεί ακόμη μια πρόσκληση σε δείπνο το οποίο οργανώνει μια γυναίκα. Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, πιθανόν πρόκειται για χήρα ή ανύπανδρη που διαχειρίζεται μόνη τον οίκο της. Αυτού του είδους οι γιορτές είχαν μάλλον ιδιωτικό χαρακτήρα και τέτοια κείμενα μαρτυρούν ότι οι γυναίκες έπαιρναν μέρος στην κλίνη του Σάραπι και σε άλλες θρησκευτικές τελετές. Βέβαια, στις περισσότερες προσκλήσεις τέτοιου είδους, είναι ο άντρας[884] της οικογένειας που την απευθύνει σε κάποιον τρίτο, ωστόσο, όπως μαρτυρούν τα κείμενα, υπήρχαν και γυναίκες που έκαναν τέτοιες γραπτές προσκλήσεις.

Οι γυναίκες εκτός από την οργάνωση και συμμετοχή σε εορτές, μπορούσαν να είναι και τα τιμώμενα πρόσωπα μιας εορτής. Εκτός από τα γενέθλια και τον γάμο, υπήρχαν και άλλες ευκαιρίες εορτασμού προς τιμήν κοριτσιών ή ενήλικων γυναικών. Ενδεικτικά, στον SB XIV 11944 σώζεται πρόσκληση σε δείπνο στην κλίνη του Σάραπι για τα μελλοκούρια[885] της κόρης του οικοδεσπότη. Πιθανόν η εορτή αυτή ειχε θρησκευτικό χαρακτήρα και συνδέεται ίσως με την ενηλικίωση των ανήλικων τέκνων ή με κάποιον μελλοντικό γάμο. Επιπλέον, στον P.Oxy. LXVI 4542[886] συναντάται πρόσκληση σε δείπνο στο σπίτι κάποιου για τα θεραπευτήρια[887] της κόρης του, *ἐρωτᾷ σε Σεουῆρος/ δειπνῆσαι ἐν τῇ οἰ/ κίᾳ αὐτοῦ εἰς θερα/πευτήρια θυγατρὸς/ αὐτοῦ σήμερον ἥτις/ ἐστὶν ιθ ἀπὸ ὥρ(ας) θ.* Δυστυχώς δεν είναι ξεκάθαρο, αν πρόκειται για εορτασμό θρησκευτικού χαρακτήρα ή ιατρικής φύσεως, μετά την θεραπεία κάποιας ασθένειας.

Συνοψίζοντας, είναι σαφές ότι οι γυναίκες της Αιγύπτου λαμβάνουν μέρος στην κοινωνική ζωή της χώρας συμμετέχοντας κυρίως σε ποικίλες εορτές. Όλες αυτές οι γραπτές προσκλήσεις σε δείπνα προς συγκεκριμένο παραλήπτη αποτελούν όμως κυρίως χαρακτηριστικό μιας κοινωνικής ελίτ της Οξυρρύγχου και των άλλων πόλεων της χώρας και μαρτυρούν γυναίκες από οικονομικά εύπορο περιβάλλον.

2. <u>Μόρφωση και καλλιέργεια των γυναικών</u>

Σημαντική πτυχή της κοινωνικής ζωής των γυναικών αποτελεί η μόρφωση και η γενικότερη καλλιέργεια του πνεύματός τους. Η άφιξη των Ελλήνων στην Αίγυπτο, ήδη

---

[884] Βλ. για παράδειγμα PSI XV 1543.

[885] Πβ. P.Oxy. XII 1484. Για τα *μελλοκούρια* ή *μαλλοκούρια* βλ. και Montserrat, *Mallocouria and Therapeuteria* 45-47. Ο Montserrat συνδέει αυτή την εορτή με την ενηλικίωση των αγοριών. Ωστόσο, στον SB XIV 11944 αναφέρεται ότι η εορτή αυτή γίνεται προς τιμήν της κόρης του οικοδεσπότη.

[886] Βλ. και P.Oxy. LXVI 4543 για αντίστοιχη πρόσκληση.

[887] Για τα θεραπευτήρια και τη σύνδεσή τους με τα ανύπαντρα κορίτσια βλ. Montserrat, *Mallocouria and Therapeuteria* 47-49.

από τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, προκάλεσε επανάσταση στην αιγυπτιακή κοινωνία με τη δημιουργία μιας ανώτερης ελληνικής τάξης. Η κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου εντοπίζεται κυρίως στον τομέα του πολιτισμού και της γλώσσας. Η αιγυπτιακή κοινωνία, και κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο, αποτελεί μια κοινωνία, όπου οι περισσότεροι άνθρωποι είναι δίγλωσσοι. Οι κυριότερες γλώσσες που συναντώνται στην Αίγυπτο είναι τα ελληνικά, η δημοτική αιγυπτιακή, τα ιερογλυφικά κυρίως σε θρησκευτικές τελετές, και φυσικά τα λατινικά. Τα κοπτικά εμφανίζονται τον τρίτο αιώνα ως μέσο της χριστιανικής εκκλησίας για να επικοινωνεί με τις αιγυπτιακές μάζες και να ισχυροποιηθεί με αυτόν τον τρόπο. Από την άλλη, τα λατινικά χρησιμοποιούνται λιγότερο, αν και μετά τα χρόνια του Διοκλητιανού διαδίδονται περισσότερο. Αρκετοί Αιγύπτιοι μάθαιναν ελληνικά, αλλά οι περισσότεροι δεν τα γνώριζαν. Από την άλλη, ορισμένοι Έλληνες διδάσκονταν τα αιγυπτιακά, προκειμένου να αποκτήσουν κάποια ιδιαίτερη δεξιότητα ή να ασχοληθούν με συγκεκριμένο τομέα, αλλά οι περισσότεροι καταλάβαιναν μόνο τα βασικά στοιχεία της αιγυπτιακής γλώσσας.

Η ικανότητα γραφής που απαντάται στα παπυρολογικά έγγραφα σημαίνει ικανότητα ελληνικής γραφής και γι' αυτό όσοι κατείχαν μόνο την αιγυπτιακή γραφή συχνά θεωρούνταν αγράμματοι. Η εκπαίδευση των παιδιών ξεκινούσε στην ηλικία των δέκα από το σπίτι, στις εύπορες και ανώτερης τάξης οικογένειες. Στην πτολεμαϊκή εποχή η εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών ήταν κοινή. Όταν ήρθαν όμως οι Ρωμαίοι, τα ποσοστά μόρφωσης των γυναικών αρχικά μειώθηκαν και αυξήθηκαν πάλι κατά τον δεύτερο με τρίτο αιώνα μ.Χ.[888] Οι γυιοί και μερικές φορές οι κόρες των κατοίκων των μητροπόλεων διδάσκονταν σε σχολεία ιδιωτικά.[889] Υπάρχουν γραπτές ασκήσεις τους σε παπύρους ή ξύλινες πλάκες, στις οποίες προσπαθούν να μάθουν γραμματική, αριθμητική, ρητορική, καθώς και τα έργα μεγάλων συγγραφέων. Όσοι γονείς δεν διέθεταν οικονομική άνεση προτιμούσαν να επενδύσουν περισσότερο στις σπουδές των αγοριών, καθώς οι ενήλικοι γυιοί προορίζονταν συνήθως για επίτροποι της μητέρας τους μετά τον θάνατο του πατέρα τους και ήταν απαραίτητο να γνωρίζουν γράμματα και να υπογράφουν έγγραφα. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν ήταν προνόμιο μόνο των Ελλήνων. Για πρακτικούς λόγους, ακόμη και ένας δούλος μπορούσε να μάθει να γράφει ή να αντιγράφει. Με την παρακμή όμως των ελληνικών θεσμών και την

[888] Πβ. *De Sacerd.* 1.2.50-56 για την άποψη της μητέρας του Ιωάννη του Χρυσόστομου σχετικά με τη μόρφωση των αγοριών και κοριτσιών.
[889] Για τα σχολεία στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο βλ. Cribiore, *Gymnastics of Mind* 18-21.

ισχυροποίηση της χριστιανικής εκκλησίας, οι δάσκαλοι άρχισαν να διδάσκουν τόσο στα κοπτικά όσο και στα ελληνικά.

Σε μια κοινωνία, όπου η αγραμματοσύνη αποτελεί τη βασική συνθήκη με την οποία ζει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, η μορφωμένη γυναίκα είναι σπάνια και κυρίως προέρχεται από την ανώτερη τάξη.[890] Τους δύο πρώτους αιώνες μ.Χ. οι γυναίκες στην Αίγυπτο, αν και οι περισσότερες αμόρφωτες, παράγουν πολυάριθμα έγγραφα, καθώς διαθέτουν γη, όπως ήδη παρατηρήθηκε. Μια από τις πιο καλλιεργημένες γυναίκες της εποχής, είναι η Αυρηλία Χαρίτη, την οποία είδαμε και σε προηγούμενη ενότητα και αναφέρεται σε σαρανταδύο έγγραφα, πέντε από τα οποία έγραψε η ίδια. Εκτός της Αυρηλίας Χαρίτης, άλλες έξι γυναίκες εμφανίζονται σε πολυάριθμα έγγραφα της ελληνορωμαϊκής εποχής να γνωρίζουν γράμματα. Όλες τους έχουν ορισμένα κοινά γνωρίσματα: ανήκουν στη βουλευτική τάξη, κατάγονται από εύπορες οικογένειες και ζουν στην Ερμούπολη. Με δεδομένο ότι γυναίκες στην κοινωνία της Αιγύπτου ήταν λιγότερο μορφωμένες από τους άνδρες, δεν είναι καθόλου παράλογο στις αιτήσεις, στις οποίες ζητούν απαλλαγή από την επιτροπεία, να επικαλούνται, εκτός από το δίκαιο των τριών τέκνων, και τη γνώση γραμμάτων. Στα 263 μ.Χ. μία από αυτές τις γυναίκες, η Αυρηλία Θαϊσούς (ή αλλιώς Λολλιάνα), απευθύνει αίτηση στον έπαρχο, ζητώντας απαλλαγή από την κηδεμονία της με βάση τη *lex Julia*. Η Λολιάννα προβάλλει τη μορφωσή της ως βασικό επιχείρημα ότι μπορεί να διαχειριστεί μόνη της τις υποθέσεις της. Παρομοίως και η δήλωση της χήρας Αυρηλίας Χαρίτης σε διάφορα έγγραφά της, ότι γνωρίζει γράμματα (*εἰδυῖα γράμματα*), είναι αποτρεπτική στην πιθανή εξαπάτησή της από τους άνδρες, με τους οποίους συνεργάζεται. Ωστόσο η γνώση γραμμάτων, αν και αποτελούσε ένα επιχείρημα υπέρ της χειραφέτησης της γυναίκας, δεν παίζει τόσο καθοριστικό ρόλο, δεδομένου ότι το δίκαιο των τριών τέκνων εφαρμόζεται τόσο στις μορφωμένες, όσο και στις αμόρφωτες γυναίκες.

Όπως είναι φυσικό, μέσα από τις γυναικείες επιστολές της ελληνορωμαϊκής περιόδου αντλούνται πολύτιμα στοιχεία για τη μόρφωση των γυναικών και το ενδιαφέρον τους για τη μάθηση. Εάν μια γυναίκα ανώτερης τάξης διέθετε την απαιτούμενη μόρφωση, μπορούσε μάλιστα να γράψει μόνη της την επιστολή της. Οι επιστολές της Αλίνης, συζύγου του στρατηγού Απολλωνίου, δείχνουν ότι η γυναίκα

[890] Αρκεί να θυμηθούμε τη γνωστή Ερμιόνη τη γραμματική, της οποίας σώζεται και το ποτραίτο από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Βλ. SB I 5753.3 και Montserrat, *Hermione grammatike* 223-226. Για τη μόρφωση των γυναικών στην ελληνική ανατολή βλ. και Cribiore, *Gymnastics of the mind* 83-86.

έλαβε τη βασική μόρφωση και ότι μπορούσε να γράφει μόνη της. Συγκεκριμένα στην P.Giss. I 19, η γράφουσα επιλέγει τη λέξη *φημιζόμενα* (στίχος 4), έναν σπάνιο όρο, ενώ στην ίδια επιστολή βρίσκουμε και τη λέξη *ἄγευστος* (στίχος 12), η οποία συναντάται στο έργο του Λουκιανού *Τίμων* (18), καθώς και τον τύπο *ἀνεγείρει* (στίχος 10), ένα ποιητικό ρήμα που συναντάται στον Όμηρο και έχει τη μεταφορική σημασία του ενθαρρύνω. Επιπλέον, η επιστολή P.Giss. I 80 μαρτυρεί ότι η Ηραιδούς, κόρη της Αλίνης και του Απολλωνίου, σπούδαζε στην Ερμούπολη με έναν ιδιωτικό δάσκαλο και έμενε εκεί μαζί με τη γιαγιά της Ευδαιμονίδα. Πιθανόν το κορίτσι βρισκόταν στην Ερμούπολη, γιατί μόνο εκεί μπορούσε να βρει καθηγητές κατάλληλους να παρακολουθούν την πορεία και την πρόοδό της. Εκτός της Αλίνης, και η πεθερά της Ευδαιμονίς είναι μορφωμένη γυναίκα της εποχής, κάτι που φαίνεται από την ικανότητα του λόγου στις δικές τις πολυάριθμες επιστολές. Όπως γίνεται κατανοητό, το πλούσιο λεξιλόγιο, το οποίο συχνά συναντάται στις γυναικείες επιστολές, αποτελεί ένα αξιοσημείωτο δείγμα μόρφωσης και καλλιέργειας. Η Διογενίς στην επιστολή P.Oxy. XII 1458, την οποία απευθύνει πιθανόν στον συνεργάτη της Διδυμά, φαίνεται να κατέχει τη χρήση της γλώσσας και να εκφράζεται με πλούσιο λεξιλόγιο. Δεν είναι τυχαίο ότι η κοπέλα είναι ιδιοκτήτρια γης, όπως η ίδια αποκαλύπτει, και επομένως βρίσκεται σε καλή οικονομική κατάσταση, η οποία πιθανόν της επέτρεψε να μορφωθεί. Μια ακόμη επιστολή, η οποία μαρτυρεί ότι η αποστολέας της διαθέτει σημαντική μόρφωση, είναι η P.Brem. 59, όπου συναντάται και ένα από τα σπάνια αστεία που διασώζουν οι πάπυροι. Μια γυναίκα γράφοντας στον Απολλώνιο αναφέρεται στον γυιό της με τη φράση *ποιητὴς αὐτόλυρος*, κάνοντας υπαινιγμό στην έκφραση *ὄνος αὐτολυρίζων*,[891] η οποία συναντάται στον Λουκιανό. Ο λογοτεχνικός αυτός υπαινιγμός υποδηλώνει τη γενικότερη καλλιέργειά της.

Το ενδιαφέρον μιας μητέρας για την εκπαίδευση του γυιού της απαντά και σε μια ακόμη επιστολή του δεύτερου ή τρίτου αιώνα μ.Χ., η οποία αποτελεί πολύ σημαντική μαρτυρία για τη δομή της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην ελληνορωμαϊκή εποχή. Ο νεαρός Πτολεμαίος πήγε, όπως φαίνεται, στην Οξύρρυγχο μαζί με τον παιδαγωγό του Έρωτα για να συνεχίσει τις σπουδές του. Η μητέρα του ενδιαφέρεται να μάθει, εάν χρειάζεται κάτι, αλλά κυρίως για την πρόοδο της εκπαίδευσής του. Μάλιστα πληροφορήθηκε πως ο γυιός της μελετάει το *ζῆτα*, δηλαδή

[891] Λουκ., *Έταιρ. Διάλογοι* 14.4.

την έκτη ραψωδία της Ιλιάδας,[892] κάτι που υπαινίσσεται ότι και η ίδια διαθέτει τη στοιχειώδη μόρφωση. Η οικογένεια του Πτολεμαίου ανήκει προφανώς στην ανώτερη κοινωνική τάξη, όπως αυτή του Απολλωνίου, και έχει την δυνατότητα να παράσχει ουσιώδη μόρφωση στα μέλη της. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις παπυρολογικές μαρτυρίες υπάρχει μία μόνο αναφορά σε γυναίκα παιδαγωγό.[893] Πρόκειται για την απελεύθερη Ευχαρίον, η οποία είναι παιδαγωγός της νεαρής Πείνας, δούλης της Θερμουθίου.[894]

Η εκπαίδευση ενός παιδιού είναι κεντρικό θέμα και της επιστολής PSI I 94, στην οποία η Ερμιόνη περιγράφει στον πατέρα της Ευδαίμονα ότι το παιδί της είναι ευχαριστημένο στην πόλη, όπου βρίσκεται για σπουδές και *προσεδρεύει* στα μαθήματα. Παράλληλα, σε μια ακόμη επιστολή[895] μεταξύ συζύγων, η Απολλονούς ενημερώνει τον Ιούλιο Τερεντιάνο, ο οποίος απουσιάζει από το σπίτι τους λόγω στρατιωτικών υποχρεώσεων, σχετικά με διάφορα οικογενειακά θέματα, μεταξύ των οποίων, και για την εκπαίδευση των τέκνων τους κοντά σε μια δασκάλα. Χαρακτηριστικά, η Απολλονούς χρησιμοποιεί τον όρο *δεσκάλη* (στίχος 10), ο οποίος απαντάται συνήθως σε παπύρους του πρώτου μέχρι και τον έκτο αιώνα μ.Χ. για γυναίκες δασκάλες. Τον ίδιο όρο συναντάμε και στον BGU I 332, όπου η Σεραπιάς αλληλογραφεί με τα τέκνα της και μεταξύ άλλων χαιρετισμών αναφέρεται και στην Αθηναΐδα τη *δέσκαλο*.[896] Παράλληλα, σε μια επιστολή του τετάρτου αιώνα μ.Χ. μια γυναίκα, η Κυρία, αυτοαποκαλείται διδάσκαλος και απευθύνεται στον επίσης διδάσκαλο Φιλόξενο.[897] Σε πολλές επιστολές οι γυναίκες μεταφέρουν στα αγαπημένα τους πρόσωπα τους χαιρετισμούς από κάποια δασκάλα, κάτι που αποδεικνύει την καλή σχέση που υπήρχε μεταξύ των καθηγητών ενός παιδιού και της μητέρας ή του πατέρα του, καθώς και την αμοιβαία εκτίμηση μεταξύ τους. Από τις ογδονταεφτά αναφορές σε δασκάλους στους παπύρους, οι οκτώ μόνο αφορούν γυναίκες. Είναι όμως αξιοπρόσεκτο ότι στη ρωμαϊκή

---

[892] Για τη διδασκαλία του Ομήρου στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. και Cribiore, *Education* 330-331. Βλ. και Davison, *Study of Homer* 51-58. Για την προτίμηση της τραγωδίας *Φοίνισσαι* του Ευριπίδη στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εκπαίδευση βλ. και Cribiore, *Grammarian's Choice* 241-259.

[893] Για γυναίκα παιδαγωγό από την ελληνιστική εποχή βλ. και μια τερακότα που αναπαριστά ένα νεαρό κορίτσι να κάθεται στα γόνατα μιας γυναίκας και να διαβάζουν μαζί έναν πάπυρο. Η γυναίκα μπορεί να είναι δασκάλα ή μητέρα του κοριτσιού. Βλ. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*: Education 477 (εικόνα 2605).

[894] P.Oxy. L 3555.

[895] P.Mich. VIII 464. Ωστόσο για τη χριστιανική σημασία του όρου διδάσκαλος στο παρόν κείμενο βλ. και Nagel, *Lettre chrétienne* 317-323.

[896] BGU I 332.8-10: *ἀσπάζεταί ἡμᾶς Κυρίλλα/ καὶ ἡ θυγάτηρ Ἑρμίας Ἑρμίας, Ἑρ[μ]ανοῦβις ἡ τροφός, Ἀθηναΐς ἡ δέσκα/λος, Κυρίλλα, Κασία, [. .]μ. . νις, Σ[. . .]ανος, Ἔμπις*.

[897] Βλ. και Cribiore, *Teachers and Students* 22-23.

περίοδο παρατηρείται μεγαλύτερος αριθμός γυναικών δασκάλων από την ελληνιστική. Από την άλλη μεριά, πληροφορίες για την ενασχόληση των γυναικών με την ανάγνωση βιβλίων δυστυχώς δεν παρέχουν οι πάπυροι.[898] Ενδιαφέρουσα περίπτωση, η οποία προέρχεται από χριστιανικό περιβάλλον, αποτελεί ο P.Oxy. LXIII 4365. Ο αποστολέας αυτής της επιστολής του τετάρτου αιώνα ζητάει από την αγαπημένη του αδελφή να του δανείσει τον *Έσδρα*, ενώ εκείνος/η της δάνεισε νωρίτερα τη *Γένεσι*.[899]

Επομένως, παρατηρήθηκε ότι η μόρφωση για τις γυναίκες ήταν συνήθως άρρηκτα δεμένη με την ικανότητα διαχείρισης της περιουσίας τους και άρα με τη χειραφέτηση από τον επίτροπό τους. Ωστόσο, η γνώση γραμμάτων επιτελούσε μια σημαντικότερη λειτουργία, καθώς επέτρεπε στις γυναίκες να αποτελούν ολοκληρωμένα και αξιοσέβαστα μέλη της κοινωνίας. Οι γυναίκες της ανώτερης συνήθως τάξης ενδιαφέρονταν για την απόκτηση ουσιαστικής μόρφωσης, πέρα από τη στοιχειώδη, την οποία μπορούσαν να διαθέτουν και κορίτσια των χαμηλών ή μέσων κοινωνικών τάξεων. Εξάλλου, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι δασκάλες της βασικής εκπαίδευσης συνήθως προέρχονταν από οικογένειες με χαμηλή κοινωνική στάθμη ή ανήκαν ακόμη στην τάξη των απελεύθερων.[900] Δυστυχώς όμως τα ποσοστά μορφωμένων γυναικών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο θεωρούνται μικρά, γεγονός που σίγουρα περιορίζει τον ρόλο τους στην κοινωνική ζωή της χώρας.

3. Σχέσεις στο πλαίσιο του οίκου

Αφού αναλύθηκαν ορισμένες όψεις της κοινωνικής ζωής των γυναικών της Αιγύπτου, θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστούν και ορισμένες προσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του οίκου, οι οποίες, σε συνδυασμό με τους διάφορους οικογενειακούς ρόλους, φωτίζουν την κοινωνική θέση της γυναίκας. Η πρώτη σχέση που θα εξετάστεί είναι αυτή μεταξύ των κυρίων και των δούλων.

Α. Δεσμοί φιλίας μεταξύ κυρίων και δούλων

Αν και σε προηγούμενη ενότητα αναλύθηκε η ιδιοκτησία δούλων ως τμήματος της κινητής περιουσίας των γυναικών, οι δούλοι και οι δούλες, που πολύ συχνά γεννιόνταν

[898] Αξίζει να αναφέρουμε ότι με βάση τον Bagnall, η Αυρηλία Πτολεμαΐς, πιθανόν κόρη του Ερμογένη, κατείχε διάφορους λογοτεχνικούς παπύρους που κληρονόμησε από τον πατέρα της. Ωστόσο δεν είναι γνωστό αν η ίδια διάβαζε λογοτεχνία. Αναλυτικά βλ. Bagnall, *Owner of Literary Papyri* 137-140.
[899] Για το επίθετο λεπτή (στ. 5: *λεπτὴν Γένεσιν*) βλ. και Hagedorn, *Kleine Genesis* 147-148.
[900] Cribiore, *Gymnastics of Mind* 75.

και μεγάλωναν στο σπίτι του κυρίου τους, δεν έπαυαν να είναι έμψυχα όντα και συχνά συνδέονταν μαζί τους με δεσμούς φιλίας και αγάπης. Έτσι, μερικές φορές επικοινωνούν με τον κύριο ή την κυρία τους, με τους οποίους διατηρούν πολύ καλές σχέσεις. Εξάλλου, δεν ήταν σπάνιο στην κοινωνία της Αιγύπτου ένας δούλος ή μία δούλη να λογαριάζονται σαν μέλη της οικογένειας, στην οποία ζουν και εργάζονται για μεγάλο χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ηλικιωμένη Ταεύς, μια πιστή δούλη της μητέρας του Απολλωνίου Ευδαιμονίδος, η οποία τον δεύτερο αιώνα γράφει στον Απολλώνιο με μεγάλη οικειότητα φανερώνοντας ότι είχε στενή σχέση μαζί του.[901] Καλή σχέση, όμως, η Ταεύς διατηρεί και με την σύζυγο του Απολλωνίου Αλίνη, την οποία ευχαριστεί σε μια επιστολή για την αποστολή ενός χιτώνα (*κιθῶναν*).[902] Όπως είναι λογικό, ο κύριος και η κυρία εκτός από δικαιώματα στους δούλους είχαν και ορισμένες υποχρεώσεις απέναντί του, όπως αυτή της τροφής και της ένδυσης.

Οι γυναίκες συνήθως συνδέονται πιο συχνά με τους δούλους ή τις δούλες του σπιτιού και μερικές φορές εκδηλώνουν την ανησυχία τους γι' αυτούς. Σε μια επιστολή[903] από τον δεύτερο αιώνα, η Ηραΐς ενημερώνει την αδελφή της Λουκρητιάδα για διάφορα οικογενειακά θέματα. Κεντρική θέση στο κείμενο κατέχει το πρόβλημα του δούλου Έρωτα, τον οποίο κρατάει κλειδωμένο ο αδελφός των δύο γυναικών, διότι χρωστούσε τα χρήματα της *αποφοράς* σε κάποια ορφανά παιδιά, βλ. στ. 10-14: *ἦκα κάτω/ καὶ εὗρον Ἔρωτα κρατούμενον καὶ ἀπῆλθα πρὸς τὸν ἀδελ/φόν σου, καὶ⟦ πόσα αὐτὸν ἠρώτησα, καὶ οὐκ ἠθέληκε αὐτὸν ἀ/πολῦσαι λέγων ὅτι ἢν θέλῃ ἀναβῆναι, ἀποφορὰν χορη\[γ]ή[σ]ε[ι] τοῖς ὀρφανοῖς*. Η συντάκτρια του κειμένου εμφανίζεται ιδιαίτερα προβληματισμένη με την κατάσταση του δούλου, κάτι που υποδηλώνει πιθανόν την καλή σχέση που υπήρχε μεταξύ τους. Παράλληλα, σε μια αίτηση εναντίον ενός βίαιου συζύγου,[904] μια γυναίκα αναφέρει ότι ο τελευταίος κακομεταχειρίζεται και βασανίζει τους δούλους, τόσο τους δικούς του, όσο και τους δικούς της. Ωστόσο, πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με το αν το παρόν κείμενο αποτελεί αληθινό

[901] P.Giss. I 17, P.Alex.Giss. 50. Η στενή σχέση της δούλης με τον κύριό της είναι πιο σαφής στην επιστολή P. Giss. I 17, όπου ενδιαφέρεται να μάθει για την ασθένειά του, ενώ παράλληλα του ζητάει να πάρει εκείνην και πιθανόν κάποιους άλλους δούλους κοντά του (στίχοι 11-12: *εἰ ἐδ̣υνάμ̣εθα πετᾷ̣σθαι καὶ ἐ̣λθεῖν καὶ προσκυνῆσαί σε·*). Καθώς το χέρι του γραφέα φαίνεται κατώτερο από τις υπόλοιπες επιστολές του αρχείου του Απολλωνίου, συμπεραίνουμε ότι πιθανόν η λαχτάρα και η αγωνία της γυναίκας σε συνδυασμό με τον επείγοντα χαρακτήρα της επιστολής την οδηγούν να τη γράψει μόνη της.
[902] P.Giss.Apol. 15.
[903] P. Bingen 74 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 367; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B8.4, αρ. 260).
[904] P.Oxy. VI 903.

περιστατικό ή προϊόν φαντασίας.

Συνακόλουθα, σε μια ακόμη αίτηση από τον πρώτο με δεύτερο αιώνα μ.Χ.,[905] η Θερμουθίων αναφέρει ότι κάποιος γάιδαρος χτύπησε τη δούλη της, με αποτελέσμα να τραυματιστεί σοβαρά το χέρι της, αλλά και άλλα μέρη του σώματος.[906] Όπως περιγράφει η γυναίκα, η νεαρή δούλη είναι το μόνο στήριγμά της τώρα στα γηρατειά και δυστυχώς ο τραυματισμός την εμποδίζει να βοηθάει την Θερμουθίονα, στ. 4-10: *θεραπαινίδιόν μου οἰκογενέ[ς],/ οὗ ἔστιν ὄνομα Πεῖνα, ἠγάπη/σα καὶ ἐτημέλησα ὡς θυγάτριο(ν)/ ἐπ' ἐλπίδι τοῦ ἡλικίας γενόμε/νον ἔχειν με γηροβοσκόν,/ γυναῖκα ἀβοήθητον οὖσαν/ καὶ μόνην.* Αναφέρθηκε και λίγο παραπάνω ότι η νεαρή Πείνα τραυματίστηκε, ενώ πηγαινε στην απελεύθερη Ευχαρίονα, η οποία είναι παιδαγωγός της. Η Θερμούθιον μπορεί να έχει ανάγκη τις υπηρεσίες της δούλης της και γι'αυτό να ανησυχεί για τον τραυματισμό της, ωστόσο φαίνεται ότι την αγαπά σαν να ήταν κόρη της και ενδιαφέρεται για τη μόρφωσή της. Την ανάγκη του δούλου της εξαιτίας των γηρατειών εκφράζει και η Πρωταρούς στον SB XXII 15345 (= P.Coll.αρ.ευρ. 518), ο οποίος σώζει δωρεά αιτίᾳ θανάτου της γυναίκας, στην οποία αναφέρεται ότι ο δούλος της Εύπορος θα απελευθερωθεί μετά τον θάνατό της και πριν από την εκφορά της. Ο όρος, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, έχει απασχολήσει τους μελετητές και πιθανόν υποδεικνύει τη μεταφορά του νεκρού σώματος, η οποία συνήθως πραγματοποιούνταν την τρίτη μέρα μετά τον θάνατο. Σε αυτήν την περίπτωση πιθανόν ο Εύπορος απελευθερώνεται, ώστε να λάβει μέρος στην κηδεία της κυρίας του ως απελεύθερος και να την θρηνήσει, όπως αρμόζει. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν αυτός ο όρος εκφράζει την αγάπη και την τρυφερότητα της Πρωταρούτος ή απλώς την ανάγκη της να έχει κάποιον δικό της άνθρωπο να την τιμήσει και να την θρηνήσει. Δεν είναι όμως απίθανο σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως η παρούσα, να είχε αναπτυχθεί μια οικογενειακή σχέση μεταξύ του δούλου και της κυρίας του.

Ο P.Oxy. XXVII 2474 του τρίτου αιώνα μαρτυρεί και πάλι ότι πολλές φορές οι δούλοι του σπιτιού αποτελούσαν το στήριγμα του κυρίου ή της κυρίας τους κατά τα γηρατειά. Ένας Ρωμαίος πολίτης κληροδοτεί στην σύζυγό του Αυρηλία Χαιρημονίδα την κυριότητα σε σπίτια, γη αλλά και δούλους και ορίζει ότι η σύζυγος θα έχει στις υπηρεσίες της τους δούλους για όσο ζει, ενώ μετά τον θάνατο του συζύγου της και διαθέτη θα πρέπει να τους απελευθερώσει. Παράλληλα, δεν είναι σπάνιο στις επιστολές

[905] P.Oxy. L 3555
[906] Σχετικά με τον τραυματισμό της δούλης Βλ. και Hagedorn, *Bemerkungen zu Urkunden* 88.

της περιόδου να βρεθούν χαιρετισμοί και εκφράσεις αγάπης προς κάποια δούλη ή δούλο του σπιτιού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιστολή P.Oxy. XII 1494 από τον τέταρτο αιώνα, στην οποία ο αποστολέας μεταξύ άλλων στέλνει χαιρετισμούς στην Διονυσοδώρα και την δούλη της Αχιλλείδα.

Η διαθήκη του Γάιου Λογγίνου Κάστορα,[907] βετεράνου του ρωμαϊκού στρατού, από τον δεύτερο αιώνα, η οποία αναφέρθηκε και παραπάνω, αποδεικνύει και πάλι ότι μεταξύ κυρίων και δούλων μπορούσαν να αναπτυχθούν σχέσεις αγάπης και στοργής. Ο Γάιος Λογγίνος εκφράζει το ενδιαφέρον του για τις δύο δούλες συζύγους του, τις οποίες απελευθερώνει με τη διαθήκη του, καθώς και για την κόρη που έχει αποκτήσει με τη μία από τις δύο γυναίκες. Παρόμοια είναι και η διαθήκη του Γάιου Ιούλιου Διογένη,[908] επίσης από τον δεύτερο αιώνα, ο οποίος απελευθερώνει δύο δούλες του και τις καθιστά κληρονόμους του σε ορισμένες άρουρες γης που του ανήκουν, ενώ ενδιαφέρεται επίσης και για τη μη νόμιμη κόρη που έχει αποκτήσει από την απελεύθερή του Ιουλία Πριμίλλα.

Β. Ενδοοικογενειακές σχέσεις και ρόλοι

1. Η σχέση της μητέρας με τα παιδιά: συναισθηματικές πτυχές

Μια οικογενειακή σχέση, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονα συναισθήματα αγάπης και ενδιαφέροντος είναι αυτή της μητέρας με τα παιδιά της. Στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο η μητέρα είχε σημαντικά δικαιώματα στη ζωή του παιδιού της, όπως το δικαίωμα να το εκθέτει ή να το παραχωρεί στην υπηρεσία άλλου, καθώς και να εμπλέκεται στον γάμο ή το διαζύγιο της κόρης της, πάντα με τη συμφωνία, όμως, του πατέρα. Εξάλλου, τις περισσότερες φορές η συναίνεσή της στον γάμο της κόρης ήταν απαραίτητη, όπως και αυτή του πατέρα. Μετά τον θάνατο του τελευταίου, τα δικαιώματα της μητέρας πάνω στα παιδιά γίνονταν πιο ισχυρά. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, η χήρα μητέρα μπορεί να γίνει ακόμη και νόμιμη επίτροπος των τέκνων της, όσον αφορά ζητήματα περιουσίας. Σε περίπτωση διαζυγίου, το ρωμαϊκό δίκαιο όριζε ότι τα παιδιά έμεναν συνήθως μαζί με τον πατέρα τους, χωρίς αυτό να προκαλεί όμως

[907] BGU I 326.
[908] P.Select. 14.

ρήξη του μητρικού δεσμού.[909]

Οι επιστολές γυναικών από την ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο προβάλλουν ποικίλες πτυχές της σχέσης της μητέρας με τον γυιό ή την κόρη της, και κυρίως όσες σχετίζονται με την έκφραση συναισθημάτων. Το μητρικό ενδιαφέρον, ειδικά προς τον γυιό, είναι κάτι το οποίο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και είναι έκδηλο σε πολλά από αυτά τα κείμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αλληλογραφίας γεμάτης συναισθήματα αγάπης και στοργής αποτελεί αυτή της Ευδαιμονίδος, της οποίας σώζονται αρκετές επιστολές από το αρχείο του Απολλωνίου που χρονολογείται στον πρώιμο δεύτερο αι. μ.Χ. Στον P.Alex.Giss. 58 (= P.Giss.Apol. 10) (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 141; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A7.3., αρ. 33) (113-120 μ.Χ.) η Ευδαιμονίς εκφράζει την ανησυχία της για τον γυιό της Απολλώνιο λόγω της ιουδαϊκής επανάστασης, βλ. στ. 4-6: *καρτε[ρ]ῶ νυκτ[ὸ]ς ἡμέρας ε[ὐ]χ[ο]|/μένη τοῖς θεο[ῖ]ς πᾶσι καὶ π[άσαις]/ [ὅ]πως [σε] δ[ι]ασυ[λ]λα[β]ῶσι.* Παρομοίως, στους παπύρους P.Giss. I 22[910] και P.Giss. I 24,[911] η Ευδαιμονίς εκφράζει τις ευχές της για την υγεία και την ασφάλεια του Απολλωνίου, και διατρανώνει την πίστη της ότι οι θεοί ανταμοίβουν την ευσέβειά της προς αυτούς, με τη σωτηρία και την ευτυχία του γυιού της, βλ. P.Giss. I 22 στ. 6-9: *ὄντως ἀμοιβ[ὴ]ν [ἤδη] τῆς εὐσεβείας μου ἀ[πολ]αμβανούσ\ης| σε ἀπρόσ-[κοπ]ον καὶ ἱλαρώτατον*.

Στον πάπυρο BGU II 380,[912] μια μητέρα ανησυχεί για τον γυιό της Ηγέλοχο, καθώς πληροφορήθηκε από έναν βετεράνο ονόματι Σεραπίωνα, ότι ο Ηγέλοχος τραυματίστηκε στο πόδι του. Η γυναίκα ζητάει από τον γυιό της να την ενημερώσει για την υγεία του και σε περίπτωση που την χρειάζεται δηλώνει πρόθυμη να πάει κοντά του για να τον φροντίσει,[913] βλ. στ. 15-18: *εἰ δὲ οἶ/δες σατῷ, ὅτι ἔχει σέ τι/ γράψον μοι, καὶ χαταβένω/ περπατῶ μετὰ οὗ ἐὰν εὕρω*. Αγωνία για την υγεία του γυιού της εκφράζει και η Ισιδώρα σε μια επιστολή[914] του δευτέρου με τρίτο αιώνα, στην οποία παρακαλά τον σύζυγό της Ερμία να επιστρέψει στο σπίτι τους, γιατί το παιδί τους είναι πολύ

---

[909] Ωστόσο, στον P.Stras. VII 666 από τον δεύτερο αιώνα η μητέρα μετά το διαζύγιο κρατάει τον μικρό γυιό και ο πατέρας της παρέχει τα έξοδα συντήρησής του.

[910] P.Giss. I 22 (= P. Giss. Apoll. 2) (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 155; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A7.17, αρ. 47) (113-120 μ.Χ.).

[911] P.Giss. I 24 (= P. Giss. Apoll. 7) (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 157; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A7.19, αρ. 49) (30 Ιουνίου 115 μ.Χ.).

[912] BGU II 380 ((Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 258; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B1.1, αρ. 138) (3ος αι. μ.Χ.).

[913] Για το μητρικό άγχος εξαιτίας ασθένειας του γυιού βλ. και τον λογοτεχνικό πάπυρο P.Oxy. XI 1381.120-7.

[914] PSI III 177 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 280; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B1.19, Nr. 156).

άρρωστο, έχει χάσει βάρος και φοβάται μήπως πεθάνει. Για να τον πείσει να πάει κοντά τους, δεν διστάζει να απειλήσει σε μια δραματική αποστροφή του λόγου της, ακόμη και με αυτοκτονία, εάν δεν έλθει και το παιδί πεθάνει, βλ. στ. 3-5: *πᾶν ποίησον, πάντα ὑπε[ρτιθέ]μενος ἐλθὲ αὔριον. τὸ π[αι-]| δὶν νοσεῖ· λεπτὸν γέγον[εν·* και στ. 8-10: *μάθε δὲ ὅτι, ἐὰν ἀ[ποθάνῃ]/ σου μὴ ὄντος ὧδε φεῦγ[ε μή]/ με εὑρήσῃ ἀπαγχομέ[νην*. Η τελευταία αυτή δραματική έκκληση είναι ενδιαφέρουσα από πλευράς ψυχολογίας της γυναίκας, που νιώθει αδύναμη στην αντιμετώπιση του κινδύνου για το παιδί της. Είναι ενδεικτική, τόσο για το μητρικό φίλτρο, όσο και για την προσμονή στήριξης και προστασίας από τον σύζυγο-πατέρα. Από την άλλη, ο στρατιώτης Θέωνας[915] από τον δεύτερο αιώνα καθησυχάζει τη μητέρα του Τεθεύτι ότι δεν είναι σοβαρά άρρωστος, αλλά παρέλειψε να της γράψει, διότι βρισκόταν στο στρατόπεδο, στ. 1-4: *Θεωνᾶς Τεθεῦτι τῆι μητρὶ καὶ κυρίᾳ πλεῖστα χαί(ρειν)./ γεινώσκειν σ[ε] θέλω ὅτι διὰ τοσούτου χρόνου οὐκ ἀ/πέσταλκά σοι ἐπιστόλιον διότι ἐν παρεμβολῇ ἠμι καὶ/ οὐ δι' ἀσθένε[ι]αν, ὥστε μὴ λοιποῦ*. Μάλιστα κατηγορεί το άτομο που διέδωσε τη ψευδή φήμη της ασθενείας του και αναστάτωσε τη μητέρα του.

Ενδιαφέρον για εύρεση εργασίας στον γυιό της δείχνει και η Άπια, η οποία τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. σε μια επιστολή[916] προς τον αδελφό της Ζώιλο, του ζητάει να προσφέρει δουλειά στον νεαρό Σαραπίωνα και παράλληλα να τον προσέχει, στ. 4-7: *ἐρωτηθεὶς, ἄδελφέ,/ Σαραπίωνα μὴ ἀφῇς ἀργεῖν/ καὶ ῥέμβεσθαι, ἀλλὰ εἰς ἐργασί/αν αὐτὸν βάλε.* Η αγωνία μιας μητέρας για τον γυιό της εμφανίζεται και σε ένα κείμενο με αίτημα χρησμού προς τον θεό Σάραπι που χρονολογείται τον πρώτο αιώνα.[917] Η γυναίκα ρωτάει αν είναι καλύτερο για τον γυιό της Φανία και τη σύζυγό του να πάνε ενάντια στη θέληση του πατέρα του και να μην συνάψουν κάποιο δάνειο. Η μητέρα προφανώς προσπαθεί με το αίτημα χρησμού να βρει το καλύτερο για τον γυιό της και παράλληλα να επιλύσει την ενδεχόμενη διαφωνία μεταξυ του τελευταίου και του πατέρα του.

Το μητρικό ενδιαφέρον, το οποίο ωστόσο μερικές φορές καταλήγει υπερβολικό, είναι το θέμα και μιας ακόμη επιστολής από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Πρόκειται για την επιστολή[918] μιας γυναίκας προς τον σύζυγό της Σαραπίωνα, στην οποία τον κατηγορεί ότι κακώς συμβούλευσε τον γυιό τους να καταταγεί στον στρατό (*οὐ καλῶς ἐπο[ί]ησας συνβουλεύσας αὐτῷ στρατεύσασθαι*). Μέσω των παραπόνων της

[915] P.Oxy. XII 1481.
[916] P.Oxy. XII 1581.
[917] P.Oxy. VIII 1148.
[918] BGU IV 1097.

για τον ρόλο του άνδρα της στην στράτευση του γυιού τους, εκφράζεται η τεράστια αγωνία της για τη ζωή του παιδιού και προβάλλεται το πρότυπο της μητρικής αγάπης. Παράλληλα, αξίζει να αναφέρουμε και τον P.Mert. II 81 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 383; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B10.2, αρ. 270). Η Εποήρις γράφει στον γιό της Δημήτριο πληροφορώντας τον για διάφορα θέματα, μέρος των οποίων δεν είναι απολύτως κατανοητό, λόγω της αποσπασματικής κατάστασης, στην οποία διασώθηκε ο πάπυρος. Ανάμεσα στις συμβουλές, ιδιαίτερη θέση έχει η αγωνιώδης έκκληση της μητέρας στον γυιό της (στ. 36–38) να προσέχει αυτούς με τους οποίους συναναστρέφεται ή πρόκειται να συναναστραφεί (να τρώει και να πίνει, όπως είναι η χαρακτηριστική διατύπωση της συντάκτριας της επιστολής), στ. 36-38: *μεθ' ὧν δὲ ἐσθί/εις καὶ πεί[ν]εις, ⟦φ⟧ φυλάσσου σεαυ/ τὸν ἀπ' αὐτῶν.*

Μια μητέρα μπορεί όμως πέρα από την αγάπη και τη στοργή για το τέκνο της να εκδηλώνει και την χαρά της για ορισμένα ζητήματα της καθημερινής ζωής, τα οποία το αφορούν. Στην επιστολή UPZ I 148 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 113; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A2.9, αρ. 15) του δευτέρου αιώνα π.Χ. μια μητέρα εκφράζει στον γυιό της την ευχαρίστηση και την περηφάνεια της, επειδή ο τελευταίος μαθαίνει αιγυπτιακά. Όπως εξηγεί, η εκμάθηση των αιγυπτιακών θα βοηθήσει τον γυιό της να διδάξει στους δούλους του οίκου (πιθανόν σχετικά με κάποια ιατρικά θέματα), και να έχει ένα εφόδιο το οποίο μελλοντικά θα μπορεί να τον βοηθήσει σε επαγγελματικό επίπεδο, βλ. στ. 1-9: *πυνθανομένη μανθά/νειν σε Αἰγύπτια/ γράμματα συνεχάρην σοι/ καὶ ἐμαυτῆι, ὅτι/ νῦγ γε παραγενόμενος/ εἰς τὴν πόλιν διδάξεις/ παρα Φαλου ῆτι \ἰατροκλύστηι/ τὰ| παιδάρια καὶ ἕξεις/ ἐφόδιον εἰς τὸ γῆρας.* Το μητρικό ενδιαφέρον για την κόρη εμφανίζεται και σε επιστολές προς τρίτους και ειδικά με θέμα τον επικείμενο τοκετό της κοπέλας. Ενδεικτικά, στον P. Oxf. 19 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 272; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B1.11, αρ. 148) (μετά το 208 μ.Χ.) η Σεραπιάς γράφει σε κάποιον Ερμίνο να της στείλει την κόρη της για να γεννήσει κοντά της. Αποκαλεί τον αποδέκτη γυιό της (στ. 1-2: *Σεραπιὰς Ἑρμίνε τῷ υἱῷ/ χέριν*). Μάλλον όμως, δεν πρέπει να εννοήσουμε αυτήν την προσφώνηση κυριολεκτικά (έτσι και Bagnall – Cribiore, ό.π.). Ίσως όμως πρόκειται για άτομο του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος, πιθανόν τον σύζυγο της κόρης της.

Η τρυφερή σχέση μεταξύ μητέρας και κόρης μπορεί να διακριθεί και σε επιστολές, τις οποίες στέλνουν οι κόρες με διάφορες ευχαριστίες προς τη μητέρα τους. Ενδεικτικά, στον P.Oxy. VI 963 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 333;

Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B4.21, αρ. 220) (2ος/3ο αι. μ.Χ.) συναντάμε τις ευχαριστίες της Ωφελίας προς τη μητέρα της Θεαρού[919] για μια πολυθρόνα, που η τελευταία της έστειλε (η έκδοση δεν διακρίνει επί μέρους στίχους): *χάριν δέ σοι οἶδα, μῆτερ, ἐπὶ τῇ σπουδῇ τοῦ καθεδραρίου, ἐκομισάμην γὰρ αὐτό*. Το κείμενο χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα συναισθηματικό τόνο, καθώς η συντάκτρια προσπαθώντας να εκφράσει τις τρυφερές ευχαριστίες της προς τη μητέρα της εξυμνεί και το ηθικόν του χαρακτήρα της τελευταίας: *οὐκ ἀλλότριο[ν γὰρ] τοῦ ἤθους ποιεῖς, φιλ[τάτη μῆτερ, σ]πουδάζουσα*.

Ωστόσο, πολλές επιστολές μαρτυρούν τα παράπονα, τα οποία είχε συχνά μια μητέρα από τον γυιό της ή την κόρη της. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μαρία,[920] η οποία τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. παραπονιέται στον γυιό της Παπνούθιο, επειδή αμέλησε να στείλει τα λεφτά που του ζήτησε και να της απαντήσει σε διάφορα ζητήματα, για τα οποία του έγραψε στο παρελθόν. Η επανάληψη των όρων *ἀμελείᾳ και ἀμελῇς* αποδεικνύουν ότι η μητέρα έχει ορισμένες απαιτήσεις από τον γυιό της, τις οποίες ο ίδιος όφειλε να εκπληρώνει. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στον ρωμαϊκό νόμο η *reverentia* (σεβασμός) και το *obsequium* (υπακοή) οφείλονταν από τα παιδιά στον πατέρα, αλλά και στη μητέρα τους, η οποία είχε το καθήκον να τα φροντίζει. Έτσι, εάν κάποιος Ρωμαίος προσέβαλε έναν από τους γονείς του, οι τοπικές αρχές το θεωρούσαν ως δημόσια προσβολή.[921] Μάλιστα τα παιδιά είχαν την υποχρέωση να συντηρούν τους ηλικιωμένους γονείς τους ως ανταπόδοση για την ανατροφή που τους παρείχαν εκείνοι. Στην προκειμένη περίπτωση, η Μαρία γράφει στον γυιό της και εκ μέρους της συμβίας του, η οποία επίσης περιμένει την οικονομική βοήθειά του.

Έκκληση για στήριξη στις ανάγκες μιας γυναίκας προχωρημένης ηλικίας απαντά στον προερχόμενο από τον τέταρτο αιώνα πάπυρο P.Abinn. 34 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 358; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B7.1, αρ. 251) (346 μ.Χ.). Η μητέρα κάποιου Μουσή – για του οποίου το status δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, θα μπορούσε να είναι όμως στρατιώτης – ζητάει από τον Αβινναίο, τον πραιπόσιτο κάστρων της Διονυσιάδος, να δώσει μερικές μέρες άδεια στον άλλο γυιό της, τον Ήρωνα ο οποίος φαίνεται ότι μόλις στρατολογήθηκε. Σε ένα

---

[919] Ο Gonis υποστήριξε ότι πρόκειται για το όνομα *Θεανοῦς* αντί για Θεαροῦς. Βλ. Gonis, *Two Female Ghost-Names* 155.
[920] P.Oxy. XLVIII 3403.
[921] Βλ. Huebner, *Family in Roman Egypt* 81 και Evans-Grubbs, *Pietas* 377-392. Για τις υποχρεώσεις των παιδιών προς τους γονείς τους στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. και άρθρο της ιδίας το οποίο βρίσκεται υπό έκδοση με τον τίτλο “ Obsequium et reverentia: Legal obligations of children to care for their parents in Roman Egypt: The Case of Wills, Letters and Contracts”.

γλωσσικά μάλλον προβληματικό κείμενο, η γράφουσα θεμελιώνει το αίτημά της στο ότι τον χρειάζεται για την εκτέλεση επειγουσών γεωργικών εργασιών. Η ίδια αναφέρει ότι, με την εξαίρεση του θεού, δεν έχει άλλο βοηθό και στήριγμα, στ. 7-9: *μετὰ τὸν θεὸν οὐδιναν ἔχομεν ἡμῆς βοηθὸν ὑμῶν*.

Την αγάπη προς τη μητέρα της και τη φροντίδα προς αυτήν κατά τα γηρατειά συναντάμε και στην αίτηση της Αυρηλίας Τεχώσιος, η οποία κατηγορεί δύο γείτονές της ότι έκλεψαν περιουσία που ανήκε στη μητέρα της και τώρα σε εκείνη ως νόμιμη κληρονόμο της, καθώς τη φρόντισε στα γεράματά της, στ. 8-12: *ἡ προ/κειμένη μου μήτηρ Τεχῶσις νόσῳ κατα[β]ḷ[η]θεῖσα κατὰ τὴν ἐμαυτῆς/ μετριότητα ταύτην ἐνοσοκόμησα καὶ ὑπηρέτησα καὶ οὐκ ἐ/παυσάμην τὰ πρέποντα γείνεσθαι ὑπὸ τέκνων γονεῦσι ἀναπλη/ροῦσα*. Επίσης, στον BGU III 948 μια ακόμη μητέρα, που παραπονιέται στον γυιό της για την αδιαφορία του, είναι και η Κοφαήνα, η οποία ζει κατά τον τέταρτο με πέμπτο αιώνα μ.Χ. Η Κοφαήνα κατηγορεί τον γυιό της Θεόδουλο ότι, αν και γνώριζε την ασθένειά της, δεν ενδιαφέρθηκε να μάθει νέα της. Κεντρική θέση στην επιστολή της, όμως, κατέχει το αίτημα της αποστολής κάποιων αγαθών και κυρίως μαλλιού για την κατασκευή ρούχων δικών της, αλλά και του ίδιου. Η Κοφαήνα είναι πιθανόν χήρα ή διαζευγμένη, καθώς στην επιστολή δεν γίνεται καμία αναφορά στον πατέρα του Θεόδουλου. Στον επίσης προερχόμενο από τον 4ο αι. μ.Χ. SB XIV 11588,[922] η Άρια παραπονιέται εντόνως στον γυιό της Δωρόθεο για την αδιαφορία του απέναντι στα οικονομικά της προβλήματα (πβ. στ. 31: *θαυμάζω ποζ ἠμέλησάς μου*). Στην επιστολή περιγράφεται η επίπονη προσπάθεια της γυναίκας να εξασφαλίσει τα χρήματα που της χρειάζονται, δεδομένου ότι φροντίζει και κάποιο ορφανό παιδί (βλ. στ. 22-25: *εἵνα καὶ τοῦτο/ καὶ οὐδας, ὅθει τὸ πεδείον τὸ ὀρφα/νεικὸν παρ᾽ ἐμ[οί] ἐσθειν καὶ χερι/ αν ἔχω ἀναλωμάτων αὐτή*).

Μπορεί μια μητέρα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο να μην ήταν πάντα ευχαριστημένη από τη συμπεριφορά των παιδιών της, μπορούσε όμως να συμβεί και το αντίστροφο. Οι επιστολές και πάλι ρίπτουν φως στο ζήτημα, μαρτυρώντας πληθώρα παραπόνων από κόρες και γυιούς προς τη μητέρα τους εξαιτίας της αδιαφορίας της. Ενδεικτικά, στον P.Mich. III 221 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 294; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B2.8, αρ. 171) (296 μ.Χ.), η Πλουτογένεια παραπονιέται εντόνως στη μητέρα της, επειδή αδιαφορεί για εκείνην και δεν

[922] SB XIV 11588 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 302; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B2.18, αρ. 181).

επικοινωνεί μαζί της σαν να είναι εχθρός της, βλ. στ. 5-8: *οὐδὲ/μίαν μοι ἐπιστολὴν ἔγραψας. πάλι οὖν/ οὐκ ἐχις με ὡς θυγατέραν σου <ἀλλὰ> ὡς ἐχθράν/ σου*. Παρομοίως, στον SB XVI 12326 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 285; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), B1.23, αρ. 160) από τα τέλη του τρίτου αιώνα μ.Χ., η Ηλιοδώρα εκφράζει επίσης τα έντονα παράπονά της στη μητέρα της Ισιδώρα για την αδιαφορία της να επικοινωνήσει μαζί της και να πληροφορηθεί τα νέα της, βλ. στ. 1-4: *Ἡλιοδώρᾳ \τῇ/ μητρί μου πολλὰ χαίρ[ειν. εὐ]/τόνω[ς] πικρένομέ σοι ὅτι οὐτὲ φάσις [λαβεῖν]/ διὰ γραμμάτων σου κατηξίωσάς με [ἀφ' ὅτε] /ἐξῆλθα ἀπὸ σοῦ*. Συγκεκριμένα, η συντάκτρια περιγράφει στη μητέρα της τα προβλήματα που αντιμετωπίζει, εξαιτίας της κόρης της και εγγονής της Ισιδώρας. Όπως φαίνεται, η κόρη της Ηλιοδώρας όχι μόνο προκάλεσε με την συμπεριφορά της την οργή του σταθμούχου και των γειτόνων τους, αλλά επίσης έκλεψε τα χρυσά κοσμήματα της γράφουσας, βλ. στ. 5-8: *εἰδὲ δὲ πόσον [ὀργίσασα]/ τὸν σταθμοῦχον καὶ τοὺς γείτονας α[ὐτοῦ ἠγανά]/κτησε κατ' αὐτοῦ. ἐξέδυσέν με σύμπ[α]ν καὶ/ ἦρκεν μου τὰ χρυσάφια καὶ τὰ ἐ[νώ]τια.* Ο πάπυρος είναι ενδεικτικός των κακών σχέσεων που μπορούσαν μερικές φορές να δημιουργηθούν μεταξύ μητέρας και κόρης στην κοινωνία της Αιγύπτου. Παράπονα από τη μητέρα του συναντάμε και στην επιστολή του Αλκιβιάδη στον SB XII 10876. Συγκεκριμένα, ο νεαρός γράφει στη μητέρα του Νίκη, παραπονούμενος ότι δεν του έχει απαντήσει σε τρεις επιστολές που της έστειλε, ενώ ταυτόχρονα της ζητάει να του στείλει έναν χιτώνα, στ. 6-12: *ἤδη σοι τρίτην/ ἐπιστο[λ]ὴν ταύτην πέμ/πω καὶ σὺ οὐδεμίαν μοι ἔπεμ/ψας, καλῶς οὖν ποιήσεις πέμ/ψασά μοι ἕνα τῶν χιτωνί/ ων μου, πέμπουσα δὲ τὸν/ λευκόν.*

2. Η σχέση με την πεθερά : σχέση αντιζηλίας ή αγάπης;

Εκτός από μητέρα, η γυναίκα στην Αίγυπτο, όπως είναι φυσικό, έχει παράλληλα και τον ρόλο της πεθεράς. Η σχέση της πεθεράς με τη νύφη ή τον γαμπρό αποτελεί μια οικογενειακή σχέση που μπορεί να χαρακτηρίζεται από ορισμένη ένταση[923] στις κοινωνίες όλων των εποχών. Ειδικά στη σχέση με τη νύφη, δεν είναι σπάνιο να αναπτύσσεται κάποιου είδους ανταγωνισμός μεταξύ τους. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο η αναγκαστική πολλές φορές συμβίωση μεταξύ γονιών και νεαρότερων ζευγαριών

[923] Για λογοτεχνικά στερεότυπα στη σχέση μεταξύ πεθεράς και νύφης βλ. και Απουλήιον, *Μεταμορφώσεις* 4.28-6.24 για τον μύθο του Έρωτα και της Ψυχής και τον ρόλο της πεθεράς στην ιστορία. Πβ. και Πλουτάρχον, *Ηθικά* 138a-146a.

οδηγούσε σε διαμάχες και προβλήματα, καθώς οι μεγαλύτεροι σε ηλικία είχαν την τάση να επιβάλλονται στους νεότερους.[924] Ωστόσο, με βάση τα στοιχεία των απογραφών, στην Αίγυπτο των ρωμαϊκών χρόνων μόνο ένα μικρό ποσοστό των παντρεμένων γυναικών μένουν μαζί με τους γονείς των συζύγων τους.[925] Οι επιστολές και πάλι μπορούν να φωτίσουν το θέμα, καθώς σε αυτές πολλές φορές αποτυπώνονται τα καθημερινά προβλήματα μεταξύ νύφης και πεθεράς.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κακών σχέσεων μεταξύ πεθεράς και νύφης συναντάται στην επιστολή SB III 6264 από μια μητέρα προς τον γυιό της Κοπρήτα, με την οποία κατηγορεί τη νύφη της ότι στρέφει τον γιο της εναντίον της μητέρας του εξαιτίας ορισμένων οικονομικών θεμάτων, στ. 1-21: *τῷ Κοπρῇ χαίρειν./ τὸ μὲν γοργόν/ σου οἶδα, ἡ δὲ/ γυν[ή] σε κάει/ λαλο[ῦσα] πᾶσαν/ ὥρ[αν], ὅτι σοι/ οὐδὲν δίδω. ἀνερ/χόμενος δὲ ἔδω/κά σοι ̣κερμάτιον,/ ὅτι δέξασα τὰ/ σιτάρια ἐν αὐτῷ/ γὰρ τῷ μηνὶ [οὐ-]/ χ εὗρον δῶναί ̣σ[οι]./ οὐδέν σε γὰρ/ ὑποστέλλομε,/ πάντ̣α σοι γὰρ/ πιστεύω, ἡ γὰρ/ γυνή σου λέγι, ὅτι/ οὐδὲν πιστεύη/ πο̣λ̣̣. . ι. . . υ/ [---]*. Δυσαρμονική σχέση μεταξύ νύφης και πεθεράς διακρίνεται και στον P.Petaus 29 από τον δεύτερο αιώνα, όπου η Διδυμάριον με επιστολή της στον αδελφό του γαμπρού της Πανίσκο εκφράζει τους φόβους της πως η πεθερά της κόρης της την καθιστά δυστυχισμένη σε σημείο που η τελευταία σκέφτεται μέχρι και να αυτοκτονήσει στ. 6-13: *γεινω[σ]κιν σε [θ]έλω ὅτι ἡ θυγάτηρ μου/ κάκῃ παροχλῖτα[ι] ὑπὸ τῆς μητρός σου. ἔ[γ]ραψέ/ μοι γὰρ λέγου̣σ̣α ὅτι ἐὰν ἔτι μῆνα οὕτω πο̣ι̣ ̣πο̣ι̣σ̣ῃ ἐχόνομά μ̣ου βάλλω ἐματ[ὴ]ν/ ἰς θάλασ/σαν τὰ νῦν οὗ\ν/ γ̣ράφω σοι ἐπεὶ ὡς̣ πατὴρ αὐτῶ\ν/ εἶ σύ. ἰδὲ τὸ ὧν τί ἐστιν; ο\ὐ/κ ἐμέμψατο γὰρ τὸν/ ἀδελφόν σου μέχρι τούτου, ἀλλὰ λέγω μὴ ἐν/κακή[σῃ]*. Όπως φαίνεται, η νεαρή κοπέλα μένει μαζί με την πεθερά της στο ίδιο σπίτι και οι σχέσεις μεταξύ τους κάθε άλλο παρά αρμονικές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν.

Παρόμοια περίπτωση συναντάμε πιθανόν και στον P.Lips. I 29, στον οποίο η Αυρηλία Ευστόργις με τη διαθήκη της ονομάζει νόμιμη κληρονόμο την κόρη της, ενώ ταυτόχρονα καθιστά σαφές ότι η νύφη της δεν έχει καμία νόμιμη αξίωση στην ακίνητη περιουσία της. Όπως φαίνεται, ο γυιός της Σαρμάτης πέθανε πρόσφατα και η μητέρα του τον κληρονόμησε εξ αδιαθέτου. Η σύζυγός του Αυρηλία Ταμείς προσπάθησε να

[924] Βλ. και Huebner, *Family in Roman Egypt* 141.

[925] Συχνότερα οι παντρεμένες γυναίκες ζούσαν μαζί με τα αδέλφια των συζύγων τους παρά με τους γονείς. Βλ. αναλυτικά Huebner, *Family in Roman Egypt* 145, 150. Το ότι πολλές γυναίκες, λίγο πριν από τον τοκετό, αποφάσιζαν να μετακομίσουν στο πατρικό τους ίσως σχετίζεται με το μεγαλύτερο αίσθημα ασφάλειας που ένιωθαν κοντά στη μητέρα ή την αδελφή τους παρά κοντά στην πεθερά. Πβ. SB XIV 11580.

διεκδικήσει την περιουσία πιθανόν με έντονο τρόπο, ο οποίος οδήγησε σε διαμάχη με την πεθερά της. Η διαθέτης την κατηγορεί επίσης ότι δεν της συμπεριφέρθηκε καλά, στ. 8-14: *μήτε τὴν γενομένην σύμβιον τοῦ ἀπογενομένου μου υἱοῦ/ Σαρμάτου Α[ὐ]ρ[η]λίαν Ṭα̣μεὶν {μὴ} ἐπ[ι]βῆναι τῇ ἡμετέρα̣ οἰ[κ]ίᾳ/ [οὔσῃ ἐ]π̣’ ἀμφόδου Φρο[υρίο]υ Λιβός, μηδὲ παρακ[ύ]π̣[τ]ε̣ιν ᾧτινιοῦν/ πράγμα[τι] δια[φ]έρον[τ]ί μοι ἢ καὶ αὐτῷ τῷ ἀπογενομένῳ/ [κηδεμ]ονείας τοῦ σώματος αὐ[τ]οῦ ἕνεκεν, αὐταρκούσης σου τῆς τε/ προδεδηλωμένη[ς μ]ου θυγατρὸς καὶ κλη[ρο]νόμου καὶ τῶν ἡμε/[τέρων καὶ αὐτ]ο[ῦ] τοῦ Σαρμάτου φ[ί]λ[ων.*

Αδιευκρίνιστη σχέση μεταξύ πεθεράς και νύφης περιγράφεται σε μια ακόμη επιστολή που χρονολογείται στον τέταρτο με πέμπτο αιώνα. Στον P.Oxy. XXXIV 2731 ο Μάξιμος γράφει στη μητέρα του Ζηνοβία και της ζητάει επίμονα να στείλει κοντά του τη γυναίκα του, ενώ αυτή προφανώς αρνείται, στ. 9-13: *ἅπαξ καὶ δὶς/ καὶ τρὶς ἐδήλωσά σου τοῦ σε ἀποστεῖλ[αι]/ τὴν σύμβιόν \μου/ καὶ οὐκ ἐβουλήθης νῦ[ν δὲ]/ μὴ ἀμελήσῃς νυκτὸς καὶ ἡμέρας/ τοῦ σε ἀποστεῖλαί με τὴν σύμβιόν μ[ου]*. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν η μητέρα του χρειάζεται τη νύφη της κοντά της για να την εξυπηρετεί ή αν αρνείται να την στείλει στον γυιό της από ζήλεια. Μερικές φορές, η ανάμιξη της πεθεράς στον γάμο μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στις σχέσεις του ζευγαριού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αίτηση[926] του Αυρήλιου Σερήνου προς τους *ριπάριους*[927] του Ερμοπολίτη νομού, με την οποία κατηγορεί την πεθερά του ότι, όσο απουσίαζε εκείνος από το σπίτι, πήρε τη σύζυγό του με την αιτιολογία ότι την κατέλαβε δαίμονας και στη συνέχεια την πάντρεψε με άλλον άνδρα, στ. 10-15: *ἡ δὲ μήτηρ τῆς ἐνγεγραμμένης/ συνέπεξέν με ὡς τῆς γυναικός μου πῖραν λαβοῦ-/ σαν δέμονος. ἐμοῦ οὖν ἀποδημησας εἰς τὸ ἴδιον/ ἔργον, ὅπως εὑρῶ ἐξυπερετῆσαι τὸν βίον, ἑτέρῳ/ἀνδρὶ ἐξέδωκεν τὴν αὐτὴν σύμβιον ὀνόματι Πεεῦτι/ἀπὸ κώμης Ἀχιλλευς τοῦ αὐτοῦ Ἑρμοπολείτου.*

Από την άλλη, νύφες και πεθερές μπορούσαν να ζήσουν αρμονικά, όπως αποδεικνύει μια επιστολή[928] που προέρχεται από τον δεύτερο αιώνα με αποστολέα την Ευδαιμονίδα, τη μητέρα του Απολλωνίου, και παραλήπτη τη νύφη της Αλίνη. Η Ευδαιμονίς επικοινωνεί με τη νύφη της για διάφορα οικογενειακά ζητήματα, μεταξύ των οποίων είναι και το ενδιαφέρον της για την επικείμενη γέννηση του εγγονιού της,

[926] P.Cair.Preis. 2.
[927] Οι *ριπάριοι* ήταν αστυνομικές δυνάμεις της Αιγύπτου, οι οποίοι αναλάμβαναν πλήθος διαφορετικών υποθέσεων και δέχονταν ποικίλες αιτήσεις. Βλ. και Torallas-Tovar, *Police in Byzantine Egypt* 115-117.
[928] P.Brem. 63 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 145; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), A7.11, αρ. 41) (117 μ.Χ.).

το οποίο εύχεται να είναι αγόρι βλ. στ. 1-3: *εὔχομαί σε πρὸ πάντων εὐ/καίρως ἀποθέσθαι τὸ βάρος/ καὶ λαβεῖν φάσιν ἐπὶ ἄρ- ρεν[ο]ς.* Μια ασυνήθιστα τρυφερή σχέση μεταξύ πεθεράς και γαμπρού διασώζει και ο P.Ant. II 93 (= Naldini 80) από τον τέταρτο αιώνα. Συγκεκριμένα, ο Παπάις γράφει στην Νόννα, τη μελλοντική πεθερά του, με κεντρικό θέμα της επιστολής την κατοικία των μελλονύμφων, καθώς ο αποστολέας ελπίζει ότι η πεθερά του θα τους εξασφαλίσει την απόκτηση κάποιου σπιτιού κοντά στο δικό της. Παράλληλα, στην επιστολή γίνεται λόγος για τις προετοιμασίες του γάμου. Το όλο ύφος διακρίνεται από τρυφερότητα και ευγένεια. Είναι ενδιαφέρον το ότι γίνεται λόγος για κάποια κοσμήματα, τα οποία έπρεπε να παραλάβει η Νόννα, προκειμένου να αγοράσει αρώματα, στ. 6-13: *ὡς ἵνα/ σπουδάσῃς καὶ προνοήσῃ μου/ οἰκίας, μόνον ἐγγὺς σοῦ τοῦ τόπο[υ]·/ ὡς γὰρ καὶ πρέπι ἵνα μὴ ἀποχωρισ/θῶμεν ἀλλήλων μετὰ γὰρ τὸν θεό(ν)/ σε ὡς μητέρα ἔχῳ καὶ ὡς ἀδελφὴ(ν)/ καὶ πάντα ὑγιενούσης μοι τῆς/ νύμφης.*

3. Σχέσεις μεταξύ συζύγων: Συναισθήματα και παράπονα

Πρωταρχική οικογενειακή σχέση είναι αυτή μεταξύ των συζύγων, η οποία συχνά αντικατοπτρίζεται στις επιστολές της ρωμαϊκής περιόδου σκιαγραφώντας και τον ιδιαίτερο ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια. Στόχος της παρούσας ενότητας είναι να εξεταστούν με συντομία οι συναισθηματικές πτυχές της σχέσης μεταξύ των συζύγων, όπως αυτές αποτυπώνονται στα παπυρικά έγγραφα της περιόδου και ειδικά στις επιστολές.

Η αγάπη και η αφοσίωση της προς τον σύζυγό της ήταν το επιθυμητό προσόν μιας συζύγου, ένα προσόν αναμφισβήτητης αξίας ανά τους αιώνες. Η εγκυρότητα εξάλλου ενός γάμου εξαρτώταν από τη συνεχή θέληση του ζευγαριού να παραμένει παντρεμένο, δηλαδή τη λεγόμενη *affectio maritalis*.[929] Η Αλίνη, σύζυγος του στρατηγού Απολλωνίου, αποτελεί πρότυπο συζύγου της εποχής, καθώς οι επιστολές της προς τον άνδρα της ξεχειλίζουν από αγάπη και τρυφερότητα. Συγκεκριμένα στην επιστολή P.Giss. I 19 κατά τις αρχές του δευτέρου αιώνα μ.Χ., η κοπέλα αποτυπώνει την αγωνία της για την τύχη του Απολλωνίου, όσο απουσιάζει από τον οίκο τους και βρίσκεται στην Ερμούπολη λόγω της εβραϊκής επανάστασης.[930] Η στενοχώρια της

[929] Βλ. Treggiari, *Divorce Roman Style* 33.

[930] Η δεύτερη εβραϊκή επανάσταση ξέσπασε στα 115 μ.Χ. σε Αίγυπτο και Κυρήνη και εξαπλώθηκε σε Κύπρο, Ιουδαία και Μεσοποτομία. Αιτία της επανάστασης υπήρξε η συνεχής εχθρικότητα και διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Ιουδαίων στην Αλεξάνδρεια, η αφορμή δόθηκε όμως με την απόσυρση των

είναι τόση που χαρακτηριστικά αναφέρει στους στίχους 6-7: *ἀγρυπνοῦσα νυκτὸς ἡμέρας μίαν μέριμναν ἔχω*.[931] Αυτή η αγωνία την οδηγεί μέχρι την *ἀσιτία*.

Με παρόμοια τρυφερότητα μιλάει και η Διδύμη τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. στον συζυγό της Απολλώνιο γράφοντας στην επιστολή της χαρακτηριστικά *οὐ γάρ ἔχω ἄλλον ἥλιον εἰ μὴ σέ.*[932] Είναι αξιοπρόσεκτο το ότι στην επιστολή αυτή η κοπέλα αποκαλεί τον Απολλώνιο αδελφό, προκαλώντας προβληματισμό σχετικά με τη σχέση που τους συνδέει. Η τάση όμως να αποκαλούν τον σύζυγο αδελφό είναι αποδεκτή στην Αίγυπτο, όπου ο όρος *σύζυγος* ή *συμβίος* ήταν περισσότερο σπάνιος.[933] Αν λάβουμε υπόψη μας ότι η Διδύμη στην επιστολή της αναφέρεται στον πατέρα και στον αδελφό του Απολλωνίου,[934] συμπεραίνουμε ότι η κοπέλα δεν συνδέεται με δεσμούς αίματος με τον Απολλώνιο, αλλά μόνο με αυτούς του γάμου. Ας αναφέρουμε συντόμως ότι η συνήθεια του γάμου μεταξύ αδελφών προέρχεται από την εποχή των Πτολεμαίων, οι οποίοι θεωρούσαν ότι αυτή η ενδογαμία διατηρούσε ορισμένες σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές δομές, οι οποίες κινδύνευαν να καταστραφούν.[935] Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο παρατηρούνται πολυάριθμοι γάμοι μεταξύ αδελφών κυρίως τους τρεις πρώτους αιώνες μ.Χ., ενώ σταδιακά από τον τρίτο αιώνα και μετά οι παπυρολογικές μαρτυρίες τέτοιων γάμων εξαφανίζονται.[936] Υπό την επίδραση του χριστιανισμού, η ενδογαμία θεωρείται απαράδεκτη και οι αυτοκράτορες Διοκλητιανός και Μαξιμιανός στα 295 μ.Χ. καταδικάζουν την αιμομιξία και καλούν τους Ρωμαίους πολίτες να συνάπτουν γάμους με βάση τον ρωμαϊκό νόμο.[937] Παρόμοια περίπτωση είναι και αυτή της Σαραπιάδος που στέλνει μια επιστολή στον αδελφό ή συζυγό της Ισχυρίωνα κατά τον δεύτερο με τρίτο αιώνα μ.Χ. εκφράζοντας τη χαρά της, επειδή θα

στρατιωτικών ομάδων από την Αίγυπτο για τον πόλεμο του Τραϊανού εναντίον των Πάρθων. Αναλυτικότερα βλ. Lewis, *Life in Egypt* 30.

[931]Αξίζει να σημειώσουμε ότι παρόμοια έκφραση συναντάται και στην επιστολή της μητέρας του Απολλωνίου Ευδαιμονίδος P.Alex.Giss. 58.4.

[932] Βλ. P.Oxy. XLII 3059.5.

[933]Αναλυτικότερα σχετικά με τη χρήση του όρου αδελφός στην περίπτωση του συζύγου βλ. Bagnall – Cribiore, *Womens' Letters* 86.

[934] Βλ. P.Oxy. XLII 3059. 6-7 *εὐχαριστῶ δὲ Θεωνᾶτι τῷ ἀδελφῷ σου/ [. .] αι ἃ ἔπεμψα τῷ πατρί σου*.

[935] Βλ. Bowman, *Egypt after Pharaohs* 136. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου γάμου είναι αυτός μεταξύ του βασιλιά Πτολεμαίου του Β' του Φιλάδελφου στα 278-7 π.Χ. και της αδελφής του Αρσινόης, η οποία επονομάστηκε επίσης Φιλάδελφος.

[936] Βλ. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* 112. Οι γάμοι αυτοί είναι πιο συχνοί μεταξύ των κατοίκων των πρωτευουσών των νομών ή των μητροπόλεων, όπου υπήρχαν περισσότεροι ιδιοκτήτες γης. Βλ. και Lewis, *Life in Egypt* 43. Έξι συγγραφείς, Έλληνες και Λατίνοι, παρουσιάζουν τους γάμους μεταξύ αδελφού και αδελφής ως τυπικό αιγυπτιακό έθιμο. Βλ. Διόδωρον 1.27.1, Φίλωνα, *De spec. leg*. 3.22-4, Σενέκα *Apocolocyntosis* 8, Παυσανία 1.7.1, Σέξτον Εμπειρικό, *Πυρρωνείων Ὑποτυπώσεων* 3.205, Minucium Felicem, *Octavius* 31.

[937] Βλ. και Hopkins, *Brother – Sister Marriage* 353-354.

έρθει κοντά τους και την αγωνία της, επειδή για πολύ καιρό δεν είχε νέα του.[938]

Σε μερικές επιστολές όμως που ανταλλάσσονται μεταξύ συζύγων, αντί για αγάπη και τρυφερότητα μπορούμε να συναντήσουμε τα παράπονα και την αγωνία των γυναικών. Καθώς τα περισσότερα γράμματα που σώζονται δίνουν έμφαση στην αντιμετώπιση πρακτικών αναγκών, έτσι και οι επιστολές μεταξύ συζύγων δεν αποτελούσαν εξαίρεση σε αυτό. Ακόμη όμως και όταν η επιχειρηματολογία είναι κατά βάση συναισθηματικού χαρακτήρα, υπόκειται το παράπονο που σχετίζεται με πρακτικές ανάγκες οι οποίες δημιουργούνται λόγω της απουσίας του συζύγου. Ας παραθέσουμε ως παράδειγμα τον UPZ I 59 (Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2006), σ. 111; Bagnall - Cribiore, *Women's Letters* (2008), αρ. 14) του δευτέρου αιώνα π.Χ. (168 π.Χ.), στον οποίο η Ισιάς σε ένα εκτενές κείμενο εκφράζει στον σύζυγό της Ηφαιστίωνα τη δυσαρέσκειά της, επειδή απουσιάζει πολύ καιρό απο το σπίτι τους και έχει αναλάβει εκείνη όλες τις ευθύνες, μεταξύ των οποίων και τη φροντίδα του παιδιού τους. Όπως πληροφορούμαστε από την επιστολή, ο Ηφαιστείων βρίσκεται στη Μέμφιδα, όπου εκτελεί θρησκευτικά καθήκοντα στο Σαραπείο απουσιάζοντας για μεγάλο χρονικό διάστημα (πβ. στ. 6-9: *κομισαμένη τὴν παρὰ σοῦ ἐπιστολὴν/ παρ᾽ Ὥρου, ἐν ᾗι διεσάφεις ε\ἶ/ναι/ ἐν κατοχῆι ἐν τῶι Σαραπιείωι τῶι/ ἐν Μέμφει*). Ενώ οι υπόλοιποι που βρίσκονταν στη Μέμφιδα για τον ίδιο λόγο έχουν επιστρέψει στα σπίτια τους (στ. 11-12: *ἐπὶ δὲ τῶι μὴ παραγίνεσθαί σε [π]ά[ντ]ων/τῶν ἐκεῖ ἀπειλημμένων παραγεγο[νό]τω\ν/*), εκείνος παραμένει εκεί χωρίς ουσιαστικό λόγο σύμφωνα με πληροφορία που της έδωσε ο μεταφορέας της επιστολής Ώρος (βλ. στ. 24-26: *ἔτι δὲ καὶ Ὥρου τοῦ τὴν ἐπιστολὴν παρακεκο/μικότος ἀπηγγελκότος ὑπὲρ τοῦ ἀπολελύσθαι ἐκ τῆς κατοχῆς*). Η επιχειρηματολογία της συντάκτριας εκτείνεται κυρίως στους στ. 11-23: *ἐπὶ δὲ τῶι μὴ παραγίνεσθαί σε [π]ά[ντ]ων/τῶν ἐκεῖ ἀπειλημμένων παραγεγο[νό]τω`ν΄ἀηδίζομαι ἕνεκα τοῦ ἐκ τοῦ τούτου/ καιροῦ ἐμαυτήν τε καὶ τὸ παιδίο[ν σ]ου/ διακεκυβερνηκυῖα καὶ εἰς πᾶν τι/ ἐληλυθυῖα διὰ τὴν τοῦ σίτου τιμὴν/ καὶ δοκοῦσα νῦγ γε σοῦ παραγενομένου/ τεύξεσθαί τινος ἀναψυχῆς, σὲ δὲ/ μηδ᾽ ἐντεθυμῆσθαι τοῦ παραγενέσθαι/ μηδ᾽ ἐνβεβλοφέναι εἰς τὴν ἡμετέραν περί/`στασιν΄ ὡς ἔτ[ι] σοῦ παρόντος πάντων ἐπεδεόμην,/ μὴ ὅτι γε τοσούτου χρόνου ἐπιγεγονότος/ καὶ τοιούτων καιρῶν `καὶ μηθέν σου ἀπεσταλκότος*. Τα επιχειρήματα είναι σχεδόν αποκλειστικά συναισθηματικά, αλλά ο πρακτικός χαρακτήρας των δυσκολιών είναι ευδιάκριτος, πβ. στ. 14-16: *ἐμαυτήν … τιμήν*. Ένα τελευταίο επιχείρημα, επίσης συναισθηματικού χαρακτήρα, βρίσκουμε

[938] Βλ. P.Oxy. LIX 3991.

στους στίχους 27-30. Πρόκειται για το επιχείρημα ότι η μητέρα του αποδέκτη της επιστολής είναι στεναχωρημένη και τον έχει επίσης ανάγκη: *οὐ μὴν ἀλλ[ὰ] ἐπεὶ καὶ ἡ μήτηρ σου τυγχάνει/ βαρέως ἔχουσα, καλῶς ποιήσεις καὶ διὰ ταύτην/ καὶ δι' ἡμᾶς παραγ[ε]νόμενος εἰς τὴν πόλιν εἴπερ μὴ /ἀναγκαιότερόν σ[ε] περισπᾶι*.

Η έγγαμη ζωή πολλές φορές όμως δεν ήταν καθόλου αρμονική και κατέληγε σε διαζύγιο. Οι αίτησεις προς τις αρχές φέρνουν στο φως πλήθος παραπόνων και κατηγοριών μεταξύ συζύγων, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα. Συναντάμε συζύγους που κακομεταχειρίζονται τη γυναίκα τους και σπαταλούν την προίκα της,[939] καθώς και γυναίκες που εγκαταλείπουν τους συζύγους τους παίρνοντας μαζί και προσωπικά τους αντικείμενα ή έγγραφα.[940] Ωστόσο, ακόμη και σε αυτές τις αιτήσεις μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένα επιχειρήματα συναισθηματικού χαρακτήρα. Ως παράδειγμα να αναφέρουμε τον P.Tebt. II 334, όπου η Ηράκλεια αναφέρει ότι ο σύζυγός της άρχισε να την κακομεταχειρίζεται μετά τον θάνατο των γονιών της και ως κεντρικό επιχείρημα της έχει το γεγονός ότι απέκτησε δύο παιδιά από εκείνον, καθώς και ότι δεν έχει άλλον άνδρα στο μυαλο της, στ. 8-9: *ἐξ οὗ καὶ <ἐ>παιδο/ποιησάμην [πα]ιδία δύο, μ[ὴ] ἔχουσα κατὰ νοῦν ἄλλον.* Από την άλλη, μια ιδιαίτερα συναισθηματική επιστολή εγκατάλειψης ενός άνδρα συναντάμε σε έναν πάπυρο από τον δεύτερο αιώνα.[941] Ο Σερήνος θρηνεί την εγκατάλειψή του από κάποια γυναίκα με το όνομα Ισιδώρα και της εξηγεί ότι από τότε που έφυγε δεν έχει λουστεί, ως ένδειξη πένθους. Δυστυχώς ο πάπυρος δεν καθιστά σαφές, αν πρόκειται για τη σύζυγό του ή κάποια ερωμένη, η οποία τον άφησε στ. 6-14: *γινόσκειν/ σε θέλω ἀφ' ὡς ἐκξῆλθες ἀπ' ἐμοῦ/ πένθος ἡγούμην νυκτὸς κλέων/ ἡμέρας δὲ πενθω. ιβ Φαῶφι ἀφ' ὅτε/ ἐλουσάμην μετ' ἐσοῦ οὐκ ἐλουσάμην/ οὐ̣κ ἥλιμε μέχρει ιβ Ἀθύρ, καὶ ἔπεμ/σας μυ ἐπιστολὰς δυναμενου λίθον/ σαλεῦσε, οὕτως ὑ λόγυσου καικίνη/κάν με.*

Συμπεράσματα Γ΄ Κεφαλαίου

Καταλήγοντας, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η γυναίκα στην Αίγυπτο είχε ευκαιρίες να κοινωνικοποιηθεί και να συμμετάσχει στην κοινωνική ζωή της χώρας, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης. Οι γυναίκες έπαιρναν μέρος σε διάφορες εορτές, θρησκευτικού ή μη

[939] Βλ. ενδεικτικά P.Oxy. II 281, PSI VIII 944.
[940] Βλ. ενδεικτικά P.Oxy. II 282, P.Heid. III 237, P.Lond. V 1651.
[941] P.Oxy. III 528.

χαρακτήρα, ενώ ειδικά όσες προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικά και οικονομικά τάξεις είχαν την ευκαιρία να οργανώσουν και οι ίδιες αντίστοιχες εορτές. Παράλληλα, η μόρφωση των γυναικών δεν ήταν καθημερινό φαινόμενο στη ρωμαϊκή Αίγυπτο και συνήθως συνδέεται με οικονομική ευπορία και κοινωνικό κύρος. Η ιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας σε συνδυασμό με τη γνώση γραμμάτων και την καλλιέργεια παρείχε στις γυναίκες μια μοναδική ευκαιρία να διεκδικήσουν μια θέση σχεδόν ισάξια με αυτήν των αντρών και να παρακάμψουν τις όποιες νομικές αδυναμίες τους επέβαλλε ο νόμος.

Παράλληλα, η έρευνα των παπυρικών πηγών, που μαρτυρούν διάφορες όψεις των ποικίλων σχέσεων εντός του οίκου, κατέδειξε σημαντικές πλευρές της γυναικείας ψυχοσύνθεσης, η οποία είναι ίδια στις κοινωνίες όλων των εποχών. Οι επιστολές είναι πολύ διαφωτιστικές, όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας. Οι γυναίκες της Αιγύπτου συνδέονται με δεσμούς φιλίας και αγάπης με τους δούλους τους, παρά το γεγονός ότι αυτοί αποτελούν μέρος της κινητής τους περιουσίας. Συχνά εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους για τους δούλους τους και τους υπολογίζουν ως μέλη της οικογένειας. Επίσης, οι ρόλοι που αναλαμβάνει η γυναίκα μέσα στο πλαίσιο του οίκου καθορίζουν πολλές φορές την κοινωνική της θέση και ζωή. Η μητέρα κατέχει πάντα πρωταγωνιστική θέση και οι σχέσεις της με τα παιδιά της ή τη νύφη και τον γαμπρό της είναι ενδεικτικές του γενικότερου ρόλου της στην οικογένεια. Συνακόλουθα, οι επιστολές παρέχουν επίσης σημαντικές μαρτυρίες για την καθημερινή ζωή των παντρεμένων ζευγαριών, καθώς πληθώρα παραπόνων, αλλά και έκφραση τρυφερών συναισθημάτων, συνθέτουν την εικόνα της συναισθηματικής πλευράς του γάμου στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου.

Επίλογος

Με την παρούσα έργασία έγινε προσπάθεια να σκιαγραφηθούν βασικές όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της γυναίκας στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, οι οποίες συμβάλλουν στην κατανόηση της θέσης της στην κοινωνία της χώρας και στον μετακλασικό κόσμο γενικότερα. Η διερεύνηση της θέσης της γυναίκας στην χώρα του Νείλου θεωρείται δύσκολο εγχείρημα, καθώς κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους συνυπάρχουν τρία ή περισσότερα νομικά συστήματα και παραδόσεις, με αποτέλεσμα γυναίκες διαφορετικής εθνικής προέλευσης να έχουν συχνά και διαφορετικά δικαιώματα. Παράλληλα, η έρευνα των διασωθεισών ως τώρα παπυρολικών πηγών δεν μπορεί να οδηγήσει σε απολύτως βέβαια συμπεράσματα, διότι πάντα θα παραμένει ένα μεγάλο μέρος ανέκδοτων κειμένων, που θα μπορούσαν να δώσουν νέες κατευθύνσεις στη μελέτη του θέματος.

Η γενικότερη εικόνα που αποκτά όποιος ασχοληθεί με τις παπυρικές πηγές της Αιγύπτου είναι ότι οι γυναίκες, ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης, διαθέτουν περιορισμένα δικαιώματα, συγκριτικά με τους άντρες, στις διάφορες εκφάνσεις του βίου τους, και συχνά η οικονομική, κοινωνική και οικογενειακή τους ευημερία εξαρτάται από κάποιον άνδρα. Η γυναίκα στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο κρίνεται πνευματικά και ηθικά ανεπαρκής από τον νόμο, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να λάβει μόνη της σημαντικές αποφάσεις σε θέματα τόσο οικονομικά, όσο και κοινωνικά. Ο επίτροπος που τη συνοδεύει σε όλες τις επίσημες πράξεις συχνά αποφασίζει με γνώμονα το προσωπικό του συμφέρον, ακόμη και αν είναι σύζυγος, πατέρας, γυιός ή αδελφός. Οι πάπυροι διασώζουν πλήθος περιπτώσεων στις οποίες μια γυναίκα πέφτει θύμα εκμετάλλευσης ή κακοποίησης από τον ίδιο τον σύζυγό της, ο οποίος την αντιμετωπίζει σαν μέρος της ιδιοκτησίας του.

Ωστόσο, σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπως αυτή της ρωμαϊκής Αιγύπτου, η γυναίκα καταφέρνει να ασκεί τη δική της επιρροή και να διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο. Η παρουσία της σε πλήθος νομικών και λοιπών ιδιωτικών εγγράφων σχετικών με ποικίλες οικονομικές συναλλαγές φανερώνει ότι η γυναίκα συμμετέχει ενεργά στην οικονομική ζωή της χώρας, παρά τους νομικούς περιορισμούς που υφίσταται. Η ιδιοκτησία μεγάλης ακίνητης περιουσίας, που σε μερικές περιπτώσεις –κυρίως από τον τρίτο αιώνα και μετά– της χαρίζει τον τίτλο της *matrona stolata*, οδηγεί στην ισχυροποίηση της κοινωνικής και νομικής θέσης της. Όπως είναι φυσικό, η οικονομική ευημερία εξασφαλίζει συχνά και την αντίστοιχη πνευματική καλλιέργεια

στη γυναίκα, ένα εφόδιο απαραίτητο για να προστατεύσει τα οικονομικά, κοινωνικά και προσωπικά της συμφέροντα.

Μια διδακτορική διατριβή πρέπει από τη φύση της να φέρει στοιχεία πρωτοτυπίας και να προσφέρει όσο το δυνατόν περισσότερο στην έρευνα. Με την παρούσα εργασία προσπάθησα να αξιοποιήσω επαρκώς το άφθονο πρωτογενές υλικό των παπύρων, που χρονολογούνται από τον πρώτο ως τα μέσα του τετάρτου περίπου αιώνα μ.Χ., αντλώντας πληροφορίες για τη ζωή και τη θέση της γυναίκας. Τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξα άλλοτε επιβεβαιώνουν τη μέχρι τώρα εικόνα για τη θέση της γυναίκας στη ρωμαϊκή Αιγύπτο και άλλοτε φέρνουν στο φως νέα στοιχεία σχετικά με την οικονομική και κοινωνική ζωή της, τα οποία μπορούν να φωτίσουν περισσότερες πτυχές του θέματος.

Η έρευνα των πηγών απέδειξε ότι η γυναίκα της ρωμαϊκής και ελληνικής ελίτ της Αιγύπτου απολαμβάνει, όπως είναι λογικό, μια σειρά μεγαλύτερων προνομίων από τη γυναίκα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Η ακίνητη και κινητή περιουσία αποτελεί σημαντικό εφόδιο στα χέρια αυτών των γυναικών. Αυτό τις βοηθά να κερδίζουν κοινωνικό κύρος και να συντελούν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Οι αγροτικές εκτάσεις έρχονται συνήθως στα χέρια των γυναικών μέσω προίκας, κάτι που δεν ίσχυε για την πτολεμαϊκή εποχή, ενώ σημαντική είναι και η παραχώρησή τους μέσω κληρονομιάς. Η παντρεμένη γυναίκα εξαρτάται σημαντικά από τον σύζυγό της για τη διάθεση της ακίνητης αυτής περιουσίας, ωστόσο έχει το δικαίωμα να εκφράσει τη βούλησή της. Μπορεί ο άνδρας να διαχειρίζεται την προίκα της, αλλ'όμως υπάρχουν διάφοροι μηχανισμοί προστασίας αυτής και επιστροφής της σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας.

Ωστόσο, πιο πολλές είναι μαρτυρίες για γυναίκες που αγοράζουν γη μόνες τους ή μαζί με τον επίτροπό τους. Με βάση τα συμβόλαια διαζυγίου, αλλά και τις ομολογίες επιστροφής προίκας, η γη που αγοράζεται κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου από τη γυναίκα ανήκει αποκλειστικά στη σφαίρα επιρροής της. Έχοντας το ως δεδομένο και λαμβάνοντας υπόψη ότι η παρουσία των γυναικών στα συμβόλαια αγοράς γης είναι ιδιαίτερα υψηλή μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι ένα σημαντικό ποσοστό των αγροτικών εκτάσεων της Αιγύπτου βρίσκεται στα χέρια και τον έλεγχο των γυναικών.

Γυναίκες με ιδιοκτησία γης συναντήσαμε πολλές στα κείμενα, ελάχιστες όμως από αυτές την καλλιεργούσαν μόνες τους. Εξάλλου, αναφέρθηκε ότι από τα αρχαία χρόνια οι γυναίκες δεν ασχολούνταν συνήθως με τις αγροτικές εργασίες, εκτός αν

υπήρχε μεγάλη ανάγκη ή απουσίαζαν οι άνδρες του σπιτιού. Ωστόσο, η μελέτη των παπύρων έφερε στο φως ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες οι γυναίκες μισθώνουν γη για να την καλλιεργήσουν, όπως χαρακτηριστικά οι γυναίκες στους P.Kron. 19, P.Oxy. VI 913 και P. Sakaon 67) και είναι ενδιαφέρον το ότι οι παραπάνω γυναίκες δεν ανήκουν σε χαμηλή οικονομική τάξη. Οι γυναίκες της Αιγύπτου συνήθως εκμισθώνουν τη γη τους σε γεωργούς και με αυτόν τον τρόπο διαδραματίζουν τον δικό τους ρόλο στην αγροτική παραγωγή της χώρας.

Παράλληλα, εξίσου σημαντική είναι η παρουσία των γυναικών και στην ιδιοκτησία σπιτιών και δωματίων που προέρχονται από προίκα, κληρονομιά ή αγορά. Είναι άξιο αναφοράς το ότι στις απογραφές, που σώζονται από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο, συναντάμε αρκετές παντρεμένες γυναίκες να δηλώνουν το σπίτι, στο οποίο μένουν με την οικογένειά τους και το οποίο τους ανήκει. Έτσι, δεν είναι παράξενο το ότι στο στις μισθώσεις σπιτιών εμφανίζονται συνήθως γυναίκες χωρίς κύριο ή με κύριο κάποιον συγγενή πλην του συζύγου. Πρόκειται επομένως είτε για χήρες, οι οποίες δεν διέθεταν εξαρχής σπίτι είτε για ελεύθερες γυναίκες, οι οποίες δεν είχαν λάβει κάποιο σπίτι ή δωμάτιο ως προίκα. Ακόμη, παρατηρήθηκε ότι στα γαμήλια συμβόλαια είναι συνήθως η μητέρα που δίνει στην κόρη με το θεσμό της προσφοράς σπίτια ή δούλους, ενώ ο πατέρας αγροτικές εκτάσεις. Μια επιστολή από τον τέταρτο αιώνα, η P.Ant. II 93 (= Naldini 80), μαρτυρεί ότι ο γαμπρός συχνά είχε την προσδοκία ότι η πεθερά του θα εξασφαλίσει την απαραίτητη στέγη σε εκείνον και τη σύζυγό του. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που παρατηρείται στις κοινωνίες όλων των εποχών, δηλαδή η σύζυγος να διαθέτει σπίτι για τη στέγαση του ζευγαριού.

Πέρα από την ακίνητη περιουσία, η μελέτη των πηγών απέδειξε ότι και η κινητή περιουσία παρείχε στις γυναίκες σημαντική οικονομική δύναμη. Οι δούλοι αποτελούν πολύ συχνά περιουσία των γυναικών παρέχοντας σε αυτές ποικίλες υπηρεσίες, τόσο στον χώρο του σπιτιού, όσο και εκτός, εξασκώντας κάποια τέχνη που είχαν διδαχθεί. Παράλληλα, και η *αποφορά* που πλήρωναν μετά την απελευθέρωσή τους αποτελεί ένα σταθερό έσοδο, το οποίο οι γυναίκες πολύ συχνά βλέπουμε να διεκδικούν. Από την άλλη, ζώα συναντάμε σε μικρότερο αριθμό στα χέρια των γυναικών, καθώς η ιδιοκτησία τους συνδέεται συνήθως με ιδιοκτησία αγροτικής περιουσίας. Οι προίκες σπάνια περιλαμβάνουν ζώα, ενώ ο συνηθέστερος τρόπος απόκτησής τους είναι η αγορά, με σημαντικό εμπορικό κέντρο αγοραπωλησιών ζώων το χωριό Σοκνοπαίου Νήσο. Μπορεί η παντρεμένη γυναίκα να αντιμετωπίζει περιορισμούς από τον ρόλο του συζύγου της ως επιτρόπου κατά τη διάθεση της ακίνητης περιουσίας, που δόθηκε με

προίκα, ωστόσο έχει ένα σημαντικό πλεονέκτημα: τα ποικίλα κινητά είδη που τις περισσότερες φορές βρίσκονται στα χέρια της. Ειδικά τα πολύτιμα κοσμήματα και ρούχα, που τους παραχωρούνταν ως φερνή και παράφερνα, αποτελούσαν ένα σημαντικό κεφάλαιο, το οποίο επέστρεφε στα χέρια της γυναίκας μετά την διάλυση του γάμου.

Η μελέτη των διαθηκών και των δωρεών φανέρωσε ότι οι σύζυγοι κληρονομούν σπανιότερα εκτάσεις γης από τους άντρες τους, ενώ όσον αφορά στα σπίτια και δωμάτια λαμβάνουν συνήθως το δικαίωμα χρήσης ή επικαρπίας. Αυτό έχει υποστηρίξει και ο Yiftack-Firanko στο άρθρο του *Spouses in Wills*. Ωστόσο, με την παρούσα έρευνα παρατηρήθηκε επίσης ότι κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τους δούλους, καθώς συνήθως η σύζυγος λαμβάνει από τον άνδρα της το δικαίωμα να έχει τον δούλο ή τη δούλη στις υπηρεσίες της, για όσο ζει ή να λαμβάνει την αντίστοιχη *αποφορά*. Άρα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η κόρη κληρονομεί πιο συχνά από τον πατέρα την κυριότητα γης, σπιτιών ή δούλων και συνεπώς βρίσκεται σε καλύτερη θέση από τη μητέρα της.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ακίνητη ή κινητή περιουσία αποτελούσε ένα σημαντικό πλεονέκτημα για τη γυναίκα στην κοινωνία της ρωμαϊκής Αιγύπτου. Όσες μάλιστα από αυτές διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης ή σπίτια και λοιπά κτίσματα μπορούσαν να εξασφαλίσουν ένα σημαντικό εισόδημα εκμισθώνοντάς τα και έτσι δεν υπήρχε λόγος να ασκήσουν κάποιαν άλλη εργασία. Όμως, η πλειοψηφία των γυναικών της Αιγύπτου δεν ήταν ιδιοκτήτριες μεγάλης ακίνητης περιουσίας. Οι γυναίκες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων αναγκάζονταν να εργαστούν με ποικίλους τρόπους, προκειμένου να επιβιώσουν. Η συμβολή, όμως, και των γυναικών αυτών στην οικονομία της Αιγύπτου είναι αξιοσημείωτη, αν σκεφτούμε ότι παρέχουν πολύ σημαντικές υπηρεσίες, όπως για παράδειγμα αυτές της τροφού, της μαίας, της *νεκροτάφης* ή της πόρνης, ενώ παράλληλα συντελούν στην παραγωγή και πώληση διαφόρων προϊόντων. Η συμμετοχή τους στην βιομηχανία δεν είναι τόσο μεγάλη, με μια μικρή εξαίρεση τις εργαζόμενες στον χώρο της υφαντουργίας, καθώς και αυτές που διαθέτουν διάφορα εργαστήρια, τα οποία εκμισθώνουν σε τρίτους. Ωστόσο, η μελέτη του παπυρολογικού υλικού κατέδειξε ότι οι γυναίκες υφαντουργοί στη ρωμαϊκή Αίγυπτο δεν είναι πολλές, σε σύγκριση με τους άντρες, παρά το γεγονός ότι παραδοσιακά από τα αρχαία χρόνια η ύφανση και κατασκευή ενδυμάτων θεωρείται γυναικεία υπόθεση και αρετή. Είναι επίσης σημαντικό ότι οι περισσότερες γυναίκες στο επάγγελμα αυτό είναι δούλες, οι οποίες είχαν διδαχθεί την τέχνη αυτή κοντά σε κάποιον δάσκαλο. Παράλληλα, οι μαρτυρίες για γυναίκες που εργάζονται στον χώρο

της παραγωγής και πώλησης προϊόντων είναι πολύ λίγες, σε σύγκριση με τις μαρτυρίες που προέρχονται από την κλασική Αθήνα. Στην πώληση αρωμάτων και την αρτοποιία οι πηγές φανερώνουν περισσότερους άντρες από γυναίκες. Επίσης, η διδακτορική έρευνα κατέδειξε ορισμένα σπάνια επαγγέλματα γυναικών, όπως αυτό της ιατρού, της φοροεισπράκτορος, της θησαυροφύλακος και της καμηλοτρόφου. Παρόλο που οι μαρτυρίες είναι πολύ λίγες, αποδεικνύουν όμως ότι οι γυναίκες μπορούσαν να εισέλθουν και σε χώρους καθαρά αντρικούς, παρά τις όποιες νομικές αδυναμίες αντιμετώπιζαν. Πρέπει να επισημανθεί ότι στα επαγγέλματα αυτά συναντώνται κυρίως γυναίκες αιγυπτιακής καταγωγής.

Οι γυναίκες που εμφανίζονται λοιπόν στα διάφορα επαγγέλματα προέρχονται συνήθως από τα κατώτερα και μεσαία στρώματα της κοινωνίας, αλλά και αυτές καταφέρνουν να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους με τον θεσμό της αίτησης προς τις διοικητικές και δικαστικές αρχές. Από την εποχή του Αυγούστου, ο οποίος εγκαθίδρυσε το δίκαιο των τριών τέκνων, η γυναίκα έχει την ευκαιρία να απαλλαγεί από την ανδρική κηδεμονία και να αποκτήσει έναν πιο ισχυρό κοινωνικό ρόλο. Σταδιακά από τον τρίτο αιώνα και μετά παρατηρείται ορατή βελτίωση ειδικά της θέσης της χήρας στην κοινωνία, η οποία μπορεί πλέον να γίνει επίτροπος των ανήλικων τέκνων της, αλλά και να ασκήσει τα δικαιώματα που έχει ο πατέρας στα παιδιά του. Εξάλλου, το όψιμο ρωμαϊκό δίκαιο εκφράζει έντονο ενδιαφέρον για την αισθητή αδυναμία των γυναικών και προσπαθεί να τις προστατεύσει από την οικονομική και σωματική εκμετάλλευση.[942] Η επίδραση του αιγυπτιακού δικαίου, το οποίο ήταν περισσότερο ευνοϊκό απέναντι στη γυναίκα, αλλά και η σταδιακή εξάπλωση των χριστιανικών αρχών στον ελληνορωμαϊκό κόσμο θα επιφέρουν σταδιακά σημαντικές αλλαγές στη γυναικεία θέση. Σιγα σιγά ο θεσμός της κηδεμονίας θα αρχίσει να εξαφανίζεται και η εξουσία των γυναικών να γίνεται μεγαλύτερη στις διάφορες πτυχές της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Οι αλλαγές αυτές αποτυπώνονται και στην οικονομική ζωή, καθώς οι γυναίκες πρωταγωνιστούν στις καθημερινές οικονομικές συναλλαγές. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία τους στον χώρο των δανείων. Μπορεί να εμφανίζονται σε περισσότερα κείμενα ως οφειλέτες, όμως εξίσου σημαντική είναι και η παρουσία τους ως δανειστών και ειδικά σε δάνεια μεταξύ συζύγων, όπου η γυναίκα παραχωρεί στον άντρα της ένα χρηματικό ποσό, το οποίο παίζει ταυτόχρονα τον ρόλο της προίκας.

---

[942] Βλ. Clarck, *Όψιμη Αρχαιότητα* 60.

Οι παραπάνω αλλαγές παρατηρούνται και στην κοινωνική ζωή, καθώς σταδιακά, από τον πρώτο αιώνα και μετά, η γυναίκα συμμετέχει σε πολυάριθμες θρησκευτικές και κοινωνικές εορτές, ενώ όσες ανήκουν στην ανώτερη τάξη των πόλεων οργανώνουν και οι ίδιες εορτές και εκδηλώσεις, στις οποίες δίνονται ευκαιρίες κοινωνικοποίησης και σύσφιξης των κοινωνικών σχέσεων. Στο πλαίσιο της οικογένειας, οι γυναίκες συνδέονται συχνά με τους δούλους ή τις δούλες τους, τους οποίους αξιοποιούν μεν οικονομικά, αλλά παράλληλα αντιμετωπίζουν ως μέλη της οικογένειας. Τα συναισθήματα των γυναικών που ανιχνεύονται στις διάφορες επιστολές σκιαγραφούν τον ρόλο και τη θέση τους στην οικογένεια. Οι ιδιωτικές επιστολές των γυναικών και ανδρών της Αιγύπτου είναι κείμενα που έχουν αναλυθεί και αξιοποιηθεί, όσο το δυνατόν περισσότερο από τους μελετητές. Ωστόσο, η παρούσα διατριβή προσπάθησε να αναδείξει τα συναισθήματα (αρνητικά και θετικά) που αποτυπώνονται στις επιστολές αυτές, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, με στόχο τη σκιαγράφηση των ψυχολογικών, ηθογραφικών και συναισθηματικών χαρακτηριστικών των γυναικών στους διάφορους οικογενειακούς και κοινωνικούς τους ρόλους. Η γυναίκα είτε ως μητέρα-πεθερά είτε ως συζύγος μπορεί να οφείλει υπακοή ενώπιον του νόμου στον άνδρα-νομικό της επίτροπο, η συμβολή της όμως στην οργάνωση της οικογένειας και της καθημερινής ζωής είναι καθοριστική. Οι επιστολές αποτυπώνουν τα ποικίλα συναισθήματα και τις σκέψεις των γυναικών, οι οποίες στις κοινωνίες όλων των εποχών ενδιαφέρονται, ανησυχούν ή παραπονιούνται στους αγαπημένους τους και είναι εκείνες που μπορούν να συντελέσουν στην ευτυχισμένη ή μη ζωή του οίκου.

Γενική βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

Για τις παπυρολογικές συντομογραφίες των εκδόσεων των παπύρων και των οστράκων, καθώς και για τα πρακτικά παπυρολογικών συνεδρίων παραπέμπω στην Cheklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets, ed. J.F. Oates, R.S. Bagnall, S.J. Clackson, A.A. O'Brien, J.D. Sosin, T.G. Wilfong and K.A. Worp, 5η έκδοση, BASP Suppl. 9 (2001), (Oxbow), η οποία είναι προσβάσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html

Τα κείμενα των παπύρων και οστράκων προέρχονται από τη διαδικτυακή βάση δεδομένων Duke Databank of Documentary Papyri (DDbDP), η οποία είναι ελεύθερα προσβάσιμη στον ιστότοπο papyri.info, ο οποίος παρέχει τη δυνατότητα χρήσης διαφόρων βάσεων δεδομένων, όπως είναι η *HEIDELBERGER GESAMTVERZEICHNIS DER GRIECHISCHEN PAPYRUSURKUNDEN ÄGYPTENS einschließlich der Ostraka usw., der lateinischen Texte, sowie der entsprechenden Urkunden aus benachbarten Regionen.*

Για τις συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθείται το σύστημα της *Année philologique*.

el Abbadi, *Alexandrian Citizenship* = el Abbadi, M.A.H. (1962), "The Alexandrian Citizenship", *JEA* 48: 1-6-123.

Aboualy, *Wet-Nursing* = Aboualy, A. (1995), "Wet-Nursing in Medical Literature and Greek Papyri", *BACPS* 12: 97-119.

Adams, *Land Transport* = Adams, C. (2007), *Land Transport in Roman Egypt A Study of Economics and Administration in a Roman Province*, Oxford.

Adams – Gonis, *Two Custom-House Receipts* = Adams, C.E.P. − Gonis, N. (1999), "Two Custom-House Receipts from the Bodleian Library", *ZPE* 126: 213-218.

Alston, *Houses and Household* = Alston, R. (1997), "Houses and Household in Roman Egypt" στο R. Laurence – A.Wallace-Hadrill (επιμ.), *Domestic Space in the Roman World: Pompei and Beyond*, Portsmouth, σσ. 25-39.

Alston, *Soldier and Society* = Alston, R. (1995), *Soldier and Society in Roman Egypt: A Social History*, New York.

Alston, *Trade and City* = Alston, R. (1998), "Trade and the City in Roman Egypt" στο H. Parkins – C. Smith (επιμ.), *Trade, Traders and the Ancient City*, London – New York, σσ. 168-202.

Anagnostou-Canas, *Juge et Sentence* = Anagnostou-Canas, B. (1991), *Juge et Sentence dans l'Égypte Romaine*, Paris.

Arjava, *The Guardianship of Women* = Arjava, A. (1997), "The Guardianship of Women in Roman Egypt", στο B. Kramer – W. Luppe – H. Maelher – G. Poethke (επιμ.), *Akten des 21. Internationalen PapyrologenKogresses*: *Berlin, 13-19.8.1995*, vol. I, Stutgart – Leipzig, σσ. 25-30.

Arjava, *Women and Law* = Arjava, A. (1996), *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford.

Arzt-Grabner, *Sale of Slaves in Roman Egypt* = Arzt-Grabner, P. (2010), "Neither a Truant nor a Fugitive: Some Remarks on the Sale of Slaves in Roman Egypt and Other Provinces", στο T. Gagos (επιμ.) *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor July 29-August 4 2007*, Ann Arbor, σσ. 21-32.

Bagnall, *A Mandate* = Bagnall, R. S. (1997), "A Mandate from the Great Oasis", *ZPE* 116: 149-151.

Bagnall, *An Arsinoite Landowing Family* = Bagnall, R.S. (1993), "An Arsinoite Metropolitan Landowing Family of the Fourth Century" στο M. Capasso (επιμ.), *Papiri Documentari Greci*, Galatina, σσ. 97-101.

Bagnall, *Camel, Wagon and Donkey* = Bagnall, R.S. (1985), "The Camel, the Wagon and the Donkey in Later Roman Egypt", *BASP* 22: 1-6.

Bagnall – Frier, Demography = Bagnall, R.S. – Frier, B. W. (1994), The Demography of Roman Egypt, Cambridge.

Bagnall, *Egypt* = Bagnall, R. S. (1993), *Egypt in Late Antiquity*, New Jersey.

Bagnall, *Egyptian Census Declarations* = Bagnall, R.S. (1990), "Notes on Egyptian Census Declarations I", *BASP* 27: 1-14.

Bagnall, *Notes on Documents* = Bagnall, R.S. (1991), "Notes onf Roman and Byzantine Documents", *CdÉ* 66: 282-296.

Bagnall, *Owner of Literary Papyri* = Bagnall, (1992), "An Owner of Literary Papyri", *CPh* 87: 137-140.

Bagnall, *Slavery and Society* = Bagnall, R.S. (1993), "Slavery and Society in Late Roman Egypt" στο B. Halpern − D.W. Hobson (επιμ.) *Law, Politics and Society in Ancient Mediterranean World*, Sheffield, σσ. 220-240.

Bagnall − Cribiore, *Women's Letters* = Bagnall, R.S.− Cribiore, R. (2008), *Women's Letters from Ancient Egypt, 300 B.C.− A.D. 800,* Michigan.

Barker, *Residence of Divorced Wife* = Barker, D. C. (1997), “The Place of Residence of the Divorced Wife in Roman Egypt”, στο B. Kramer – W. Luppe – H. Maelher – G. Poethke (επιμ.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*: *Berlin, 13-19.8.1995,* vol. I, Stutgart – Leipzig, σσ. 59-66.

Bassiouni, *Calpurnia Heraclia* = Bassiouni, S.Z. (1994), “The Heiress Calpurnia Heraclia” στο A. Bülow-Jacobsen (επιμ.), *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists Copenhagen 23-29 August 1992,* Copenhagen – New York, σσ. 522-524.

Bassiouni, *The Position of Women* = Bassiouni, S. Z. (1992), “The position of Women in Egypt after the Constitutio Antoniniana”, στο A. A. H. El. Mosalamy (επιμ.), *Proceedings of the XIXth Int. Congres. Of Papyrology: Cairo, 2-9 September 1989,* vol. 2, Cairo, σσ. 231-244.

Battaglia, *Artos* = Battaglia, E. (1989), *Artos Il lessico della panificazione nei papyri greci,* Milano.

Beaucamp, *Le Statut de la Femme* = Beaucamp, J. (1993), *Le Statut de la Femme à Byzance (4e-7e siècle).* I, *Le droit impérial*; II, *Les pratiques sociales,* Paris.

Benaissa, *Two Slaves sales* = Benaissa, A. (2011), “Two Slaves sales from first-century Oxyrhynchus”, *ZPE* 177: 222-228.

Bennett, *The Exposure of Infants* = Bennett, H. (1923), “The Exposure of Infants in Ancient Rome”, *CJ* 18: 341-451.

Bergamasco, *Διδασκαλικαί* = Bergamasco, M. (1995), “Le διδασκαλικαί nella ricerca attuale”, *Aegyptus* 65: 95-167.

Berger, *Dictionary of Roman Law* = Berger, A. (1953), *Encyclopedic Dictionary of Roman Law American Philosophical Society vol.43 (2),* Philadelphia.

Biezunska-Malowist, *Achat d’une esclave* = Biezunska-Malowist, I. (1976), «Acte d’achat d’une esclave» στο A. E. Hanson (επιμ.) *Collectanea Papyrologica Texts Published in Honour of H.C.Youtie*, Bonn, σσ. 505-509.

Biezunska-Malowist, *αποφορά* = Biezunska-Malowist, J. (1965), «Les esclaves payant l’αποφορά dans l’Égypte Greco-Romaine», *JJP* XV: 65-72.

Biezunska-Malowist, *La traité d’esclaves* = Bienzuska-Malowist, I. (1975), “La traité d’esclaves en Égypte”, στο R. A. Coles – P. J. Parcons – J. R. Rea – E. G. Turner (επιμ.), *Proceedings of XIVth International Congress of Papyrology: Oxford 24-31 July 1974,* London, σσ.11-18.

Biezunska-Malowist, *L'esclavage* = Biezunska-Malowist, I. (1972), *L'esclavage dans l'Égypte Gréco-Romaine* (μτφρ. J. Wolf – J. Kasinska), Wrocław.

Biezunska-Malowist, *Les esclaves nés dans la maison* = Bienzuska-Malowist, I. (1961), «Les esclaves nés dans la maison du maître (οικογενείς) et le travail des esclaves en Égypte Romaine», *Studii Classice* III: 147-162.

Biezunska-Malowist, *Le Recensement et le Contrôle des Esclaves* = Biezunska-Malowist, I. (1970), «Le Recensement et le Contrôle Public des Esclaves dans l'Égypte Greco-Romaine», στο D. H. Samuel (επιμ.) *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology, American Studies in Papyrology 7*, Toronto, σσ. 29-34.

Bingen, *Papyrus de la Fondation Égyptologique* = Bingen, J. (1949), «Les Papyrus de la Fondation Égyptologique Reine Élisabeth XIII», *Chronique d'Égypte* 24: 306-312.

Bogaert, *Les opérations des banques* = Bogaert, R. (2000), «Les opérations des banques de l'Égypte Romaine», *Ancient Society* 30: 135-269.

Bonneau, *Régime Administratif* = Bonneau, D. (1993), *Le Régime Administratif de l'eau du Nil dans l'Égypte Grecque, Romaine et Byzantine*, Leiden – N. York – Köln.

Bonneau, *Terre arrosée* = Bonneau, D. (1979), "La terre arrosée par le Nil: Neilobrochos", *BASP* 16: 13-24.

Boswinkel – Pestman, *Les archives privées de Dionysios* = Boswinkel, E. – Pestman, P. W. (1982), *Les archives privées de Dionysios, fils de Kephalas Textes Grecques et Demotiques*, Leiden.

Bowman, *Agricultural Production* = Bowman, A. K. (2013), *Agricultural Production in Egypt* στο A. Bowman – A. Wilson (επιμ.) *The Roman Agriculture Economy: Organization, Investment and Production*, Oxford, σσ. 219-253.

Bowman – Rathbone, *Cities and Administration* = Bowman, A. K. – Rathbone, D. (1992), "Cities and Administration in Roman Egypt", *JRS* 82: 107-127.

Bowman, *Egypt after the Pharaohs* = Bowman, A. K. (1990), *Egypt after the Pharaohs 332 BC-AD 642: from Alexander to the Arabic Conquest*, Oxford – New York.

Bowman, *The economy of Egypt* = Bowman, A. K. (1980), "The economy of Egypt in the earlier fourth century" στο C. E. King (επιμ.) *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth century A.D. The Fifth Oxford Symposium of Coinage and Monetary History*, Oxford, σσ. 23-40.

Bradley, *Child Labour* = Bradley, K. R. (1985), "Child Labour in the Roman World", *Historical Reflections* 12 (2): 311-330.

Bradley, *Sexual Regulations* = Bradley, K. R. (1980), “Sexual Regulations in Wet-Nursing Contracts from Roman Egypt”, *Klio* 62 (2): 321-325.

Bradley, *Slaves and Masters* = Bradley, K. R. (1987), *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*, New York – Oxford.

Bradley, *The Nurse and the Child* = Bradley, K. R. (1994), “The Nurse and the Child at Rome: Duty, Affect and Socialisation”, *Thamyris* 1 (2): 137-156.

Bradley, *The Social Role of the Nurse* = Bradley, K. R. (1991) “The Social Role of the Nurse in the Roman world” στο K. R. Bradley (επιμ.), *Discovering the Roman family Studies in Roman Social History*, Oxford, σσ. 13-35.

Bradley, *Wet-Nursing* = Bradley, K. R. (1986), “Wet-Nursing at Rome: A Study in Social Relations” στο K. R. Bradley (επιμ.) *Discovering the Roman family Studies in Roman Social History*, Oxford, σσ. 201-229.

Brewster, *A Weaver of Oxyrynchus* = Brewster, T. H. (1927), “A weaver of Oxyrynchus sketch of a Humble Life in Roman Egypt”, *TAPA* 58: 132-154.

Brock, *Labour of Women* = Brock, R. (1994), “The labour of Women in classical Athens”, *CQ* 44 (II): 336-346.

Browne, *Aurelia Senpasis* = Browne, G. M. (1976), “Property Belonging to Aurelia Senpasis and Aurelius Petearbeschinis”, στο A. E. Hanson (επιμ.), *Collectanea Papyrologica Texts Published in Honour of H.C.Youtie*, Bonn, σσ. 489-500.

Buckland, *Roman Law of Slavery* = Buckland, W. W. (1908), *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge.

Bullough − Bullough, *Women and Prostitution* = Bullough, V. – Bullough, B. (1987), *Women and Prostitution: A Social History*, New York.

Burkhalter, *Statuettes en bronze d’Aphrodite* = Burkhalter, F. (1990), «Les Statuettes en bronze d’Aphrodite en Égypte Romaine d’après les documents papyrologiques», *Revue Archéologique N.S.* Fasc.1: 51-60.

Butzer, *Hydraulic Civilization in Egypt* = Butzer, K. W. (1976), *Early Hydraulic Civilization in Egypt*: *A Study in Cultural Ecology*, Chicago.

Calderini, *Θησαυροί* = Calderini, A. (1924), *Θησαυροί*, Milano.

Cameron, *The Exposure of Children* = Cameron, A. (1932), “The Exposure of Children and Greek Ethics”, *CR* 46: 105-114.

Cantarella, *Γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας* = Cantarella, E. (1998), *Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας* (μτφρ. Π. Δ. Δημάκη), Αθήνα.

Capponi, *Augustan Egypt* = Capponi, L. (2005), *Augustan Egypt: the creation of Roman province*, New York – London.

Carcopino, *Le droit d'exposition* = Carcopino, J. (1928), *Le droit d'exposition des enfants et le Gnomon de l'Idiologue*, Paris.

Casarico, *ΕΟΡΤΗ e ΠΑΝΗΓΥΡΙΣ* = Casarico, L. (1984), "ΕΟΡΤΗ e ΠΑΝΗΓΥΡΙΣ nei Papiri", *Aegyptus* 64 (1-2): 135-162.

Casson, *Ships and Seamanship* = Casson, L. (1971), *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton.

Castelli, *Parapherni nei papiri* = Castelli, I. (1913), *I Parapherni nei papiri greco-egizei e nelle fonti romane*, Milano.

Champlin, *Final Judgments* = Champlin, E. (1991), *Final Judgments. Duty and Emotions in Roman Wills, 200 B.C. to A.D. 250*, Berkeley.

Chrétien-Vernicos, *Le contrat de nourrice* = Chrétien-Vernicos, G. (1997), «Le contrat de nourrice en droit hellénistique», *Revue Historique de droit français et étranger*, 75 (4): 587-615.

Christopoulos, *Αθανατος* = Christopoulos, A. (1950), "Αθανατος en droit grec", *RID*A 3: 297-301.

Clarck, *Όψιμη Αρχαιότητα* = Clarck, G. (1997), *Οι Γυναίκες στην Όψιμη Αρχαιότητα* (μτφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα.

Clarysse – Sijpesteijn, *A Dancer of Boubastis* = Clarysse, W. – Sijpesteijn P. J. (1995), "A letter from a dancer of Boubastis", *AFP* 41: 56-61.

Cockle, *Manufacture in Roman Egypt* = Cockle, H. (1981), "Manufacture in Roman Egypt: A New Papyrus", *JRS* 71: 87-97.

Coles, *Papyri* = Coles, R. A. (1967), "More Papyri from the British Museum", *JEA* 53: 121-130.

Corbier, *Divorce* and *Adoption* = Corbier, M. (1991.), "Divorce and Adoption as Roman Familial Strategies", στο B. Rawson (επιμ.), *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, Oxford, σσ. 47-78.

Cottica, *Spinning in the Roman World* = Cottica, D. (2007), "Spinning in the Roman world: from everyday craft to metaphor of destiny", στο C. Gillis – Marie-Louise B. Nosch (επιμ.), *Ancient Textiles Production, Craft and Society: Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Textiles Lund – Copenhagen 19-23 March 2003*, Oxford, σσ. 220-228.

Cribiore, *Education* = Cribiore, R. (2013), “Education in the Papyri” στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford, σσ. 330-331.

Cribiore, *Grammarian’s Choice* = Cribiore, R. (2001), “The Grammarian’s Choice: The Popularity of Euripides’ Phoenissae in Hellenistic and Roman Education” στο Y. L. Too (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden – Boston – Koeln, σσ. 241-259.

Cribiore, *Gymnastics of Mind* = Cribiore, R. (2001), *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton – Oxford.

Cribiore, *Teachers and Students* = Cribiore, R. (1996), *Writing, Teachers and Students in Graeco-Roman Egypt*, Atlanta.

Croom, *Roman Clothing* = Croom, A. T. (2000), *Roman Clothing and Fashion*, United Kingdom.

Cuvigny, *Femmes Tournantes* = Cuvigny, H. (2010), «Femmes Tournantes: Remarques sur la prostitution dans les garnisons romaines du desert de Bérénice», *ZPE* 172: 159-166.

Cuvigny, *La route de Myos Hormos* = Cuvigny, H. (2005), *La route de Myos Hormos. L’ armée Romaine dans le desert Oriental d’Égypte, IFAO* 48 (2): 361-387.

Damen – Priest, *Deed of Sale* = Damen, M. L. – Priest, N. E. (1982),”Registration of a Deed of Sale”, *BASP* 19: 129-141.

Daniel – Sijpesteijn, *Camel-Tax in Roman Egypt* = Daniel, R. W. – Sijpesteijn P. J. (1986), “Remarks on the Camel-Tax in Roman Egypt”, *CdÉ* 61 (fasc.121): 111-115.

Daremberg – Saglio, *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines* = Daremberg C.V. – Saglio, E. (1873), *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, Paris.

Dasen, *Chilbirth and Infancy* = Dasen, V. (2011), “Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity” στο B. Rawson (επιμ.), *Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Oxford, σσ. 291-314.

Davison, *Study of Homer* = Davison, J. A. (1955), “The Study of Homer in Graeco-Roman Egypt” στο H. Gerstinger (επιμ.), *Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie Wien 1955, Mitteilungen Aus der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien, σσ. 51-58.

Davoli, *Soknopaiou Nesos* = Davoli, P. (2007), “The Temple Area of Soknopaiou Nesos”, στο M. Capasso – P. Davoli (επιμ.), *New Archaeological and Papyrological*

Researches on the Fayyum. Proceedings of the International Meeting of Egyptology and Papyrology Lecce 8-10 June 2005, Galatina, σσ. 97-124.

Defelice, *Women of Pompeii* = Defelice, J. (2001), *Roman Hospitality: The Professional Women of Pompeii*, Pensylvania.

Delia, *Alexandrian Citizenship* = Delia, D. (1991), *Alexandrian Citizenship during the Roman Principate*, Atlanta.

Derda, *Necropolis Workers* = Derda, T. (1991), "Necropolis Workers in Graeco-Roman Egypt in the light of the Greek papyri", *JJP* XXI: 13-36.

De Ste Croix, *Class Struggle* = De Ste Croix, G. E. M. (1981), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London.

De Ste Croix, *Property rights of Women* = De Ste Croix, G. E. M. (1970), "Some Observations on the Property Rights of Athenian Women", *Classical Review* 20: 273-278.

Dittenberger, *OGIS* = Dittenberger, W. (1903-1905), *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, Leipzig.

Dunand, *Les Necrotaphes* = Dunand, F. (1978), «Les Necrotaphes de Kysis», *CRIPE*L 7: 117-127.

Dunbabin, *Mosaics* = Dunbabin, K. (1999), *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.

Eck, *Freilassungssteuer in Ägypten* = Eck, W. (1977), "Zure Erhebung der Erbschafts – und Freilassungssteuer in Ägypten im 2. Jahrh n. Chr.", *ZPE* 27: 201-209.

Edwards, *Three Unspeakable Professions* = Edwards, C. (1997), "Three Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome", στο J. P. Hallet – M.B. Skinner, (επιμ.), *Roman Sexualities*, Princeton – New Jersey, σσ. 66-95.

Engels, *Female Infanticide* = Engels, D. (1980), "The Problem of Female Infanticide in the Greco-Roman World", *Classical Philology* 75: 112-120.

Erdman, *Die Ehe* = Erdman, W. (1934), *Die Ehe im alten Griechenland* (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antikenrechtsgeschichte* 20), München.

Evans-Grubbs, *Exposure and Infanticide* = Evans-Grubbs, J. (2013) "Infant exposure and infanticide" στο J. Evans-Grubbs – R. Parkin – R. Bell (επιμ.) *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford, σσ. 83-107.

Evans-Grubbs, *Pietas* = Evans-Grubbs, J. (2011), "Promoting Pietas through Roman Law" στο B. Rawson (επιμ.), *A Companion to Families in Greek and Roman Words*, Oxford, σσ. 377-392.

Evans-Grubbs, *Virgins and Widows* = Evans-Grubbs, J. (2001), “Virgins and Widows, Show-Girls and Whores: Late Roman Legislation on Women and Christianity” στο R. H. Mathisen (επιμ.), *Law, Society and Authority in Late Antiquity*, Oxford, σσ. 220-241.

Evans-Grubbs, *Women and the Law* = Evans-Grubbs, J. (2002), *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, London - New York.

Eyben, *Family Planning* = Eyben, E. (1980-81), “Family Planning in Graeco-Roman Antiquity”, *Ancient Society* XI-XII: 5-82.

Farr, *Manumission* = Farr, J. (1993) “Manumission in the form of a Donatio Mortis Causa”, *BASP* 30 (3-4): 93-104.

Fikman, *Sklaven und Sklavenarbeit* = Fikman, I. F. (1973), “Sklaven und Sklavenarbeit im Spätrömischen Oxyrhynchus”, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* II: 149-206.

Fisher, *Greek Associations* = Fisher, N. R. E. (1988), “Greek Associations, Symposia and Clubs” στο M. Grant – R. Kitzinger (επιμ.), *Civilization of the Ancient Mediterranean: Greece and Rome II*, New York, σσ. 1167-97.

Forbes, *Education and Training of Slaves* = Forbes, C. A. (1955), “Supplementary Paper: The Education and Training of Slaves in Antiquity”, *TAPha* 86: 321-60.

France, *Vineyards and Gardens* = France, J. (2000), “Vineyards and Gardens in second-century Theadelpeia” στο L. Mooren (επιμ.), *Politics, Administration and Society in Hellenistic and Roman World Proceedings of the International Colloquium Bertinoro 19-24 July 1997 Studia Hellenistica 36*, Leuven, σσ. 91-105.

Gagos − Koenen − McNellen, *Oxyrhynchite Loan Contracts* = Gagos, T.− Koenen, L.− McNellen, B. E. (1992), “A first century archive from Oxyrhynchos or Oxyrhynchite loan contracts and Egyptian marriage” στο J. J. Johnson (επιμ.), *Life in a Multi-cultural Society: Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond Studies in Ancient Oriental Civilization 51*, Chicago − Illinois, σσ. 181-208.

Gardner, *Women in Law and Society* = Gardner, J. E. (1986), *Women in Roman Law and Society*, Great Britain.

Garnsey, *Grain for Rome* = Garnsey, P. (1983), “Grain for Rome” στο P. Garnsey – K. Hopkins – C. R. Whitakker (επιμ.), *Trade in the Ancient Economy*, London, σσ. 118-130.

Gascou, *Les ἀλλόφυλοι* = Gascou, J. (1997), «Les ἀλλόφυλοι», *REG* 110: 285-294.

Gilliam, *Sale of a Slave* = Gilliam, J. F. (1971), “The Sale of a Slave”, *JJP* 16-17: 69-70.

Glazebrook, *Porneion* = Glazebrook, A. (2011), “Prostitution Porneion in Athenian Civic Space” στο A. Glazebrook – M. M. Henry (επιμ.), *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean 800 BCE-200 CE*, Wiscosnin, σσ. 34-59.

Gonis, *Private Letters* = Gonis, N. (2003), “Remarks on Private Letters II”, *ZPE* 142: 163-175.

Gonis, *Two Female Ghost-Names* = Gonis, N. (1997), “Two Female Ghost-Names”, *ZPE* 119: 155-156.

Häge, *Ehegüterrechtliche Verhältnisse* = Häge, G. (1968), *Ehegüterrechtliche Verhältnisse in der griechischen Papyri Ägyptens bis Diokletian*, Köln – Graz.

Hagedorn, *Bemerkungen zu Urkunden* = Hagedorn, D. (1986), “Bemerkungen zu Urkunden”, *ZPE* 65: 85-92.

Hagedorn, *Kleine Genesis* = Hagedorn, D. (1997), “Die “Kleine Genesis” in P.Oxy. LXIII 4365”, *ZPE* 116: 147-148.

Hanson, *Declarations of Sheep and Goats* = Hanson, An. E. (1989), “Declarations of Sheep and Goats from the Oxyrhynchite Nome”, *Aegyptus* 69: 61-69.

Harrill, *Manumission of Slaves* = Harrill, J. A. (1995), *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen.

Harris, *Infanticide in the Greco-Roman World* = Harris, W. V. (1982), “The Theoretical Possibility of Extensive Infanticide in the Greco-Roman World”, *Classical Quarterly* 32 (1): 114-116.

Haslam, *Deeds of Manumission* = Haslam, M. W. (1976), “Notes on Deeds of Manumission”, *ZPE* 20: 58-60.

Hauben, *Jewish Shipowner* = Hauben, H. (1974), “A Jewish Shipowner in third-century Ptolemaic Egypt”, *Ancient Society* 10: 167-170.

Heilporn − Worp, *Wet-Nurse Contract* = Heilporn, P. – Worp, Kl. A. (2007), “A Wet Nurse Contract with an Unusual Provenance”, *CdÉ* 82: 218-226.

Hermann, *Ammenverträge* = Hermann, J. (1959), “Die Ammenverträge in den gräko–ägyptischen papyri”, *ZSS RA* 76: 490-499.

Hirt-Raj, *Médecins et maladies* = Hirt-Raj, M. (2006), *Médecins et maladies de l’Égypte Romaine. Étude socio-légale de la profession médicale et de ses praticiens du 1er au IVe siècle ap. J.C.*, Leiden – Boston.

Hobson, *Role of Women* = Hobson, D. W. (1984), “The Role of Women in the Economic Life of Roman Egypt: A Case Study from First Century Tebtynis”, *EchCl 28= N.S. 3*: 373-390.

Hobson, *Women Property Owners* = Hobson, D. W. (1983), “Women as Property Owners in Roman Egypt”, *TAPA* 113: 311-321.

Holtheide, *Matrona Stolata* = Holtheide, B. (1980), “Matrona Stolata-Femina Stolata”, *ZPE* 38: 127-134.

Hombert – Préaux, *Recensement* = Hombert, M. – Préaux, C. (1952), *Recherches sur le Recensement dans l’Égypte Romaine*, Leyden.

Hoogendijk – Muhs, *Sixty-five Papyrological Texts* = Hoogendijk, F.A.J. − B.P. Muhs (2009), “Review: Sixty-five Papyrological Texts Presented to Klaas A. Worp in the Occasion of his 65ht Birthday (P.L.Bat.33),” *BASP* 46: 199-208.

Hopkins, *Brother – Sister Marriage* = Hopkins, K. (1980), “Brother–Sister Marriage in Roman Egypt”, *Comparative Studies in Society and History* 22: 303-354.

Huebner, *Family in Roman Egypt* = Huebner, S. (2013), *The Family in Roman Egypt A Comparative Approach to Intergenerational Solidarity and Conflict*, Cambridge.

Hübner, *Four Oxyrhynchos Papyri* = Hübner, R. (1978), “Four Oxyrhynchos Papyri”, *ZPE* 30: 195-207.

Husselman, *Donationes Mortis Causa* = Husselman, E.M. (1957), “Donationes Mortis Causa from Tebtynis”, *TAPhA* 88: 135-154.

Husselman, *Granaries* = Husselman, E. M. (1952), “The Granaries of Karanis”, *TAPhA* 83: 56-79.

Husselman, *Pawnbrokers’Account* = Husselman, E.M. (1961), “Pawnbrokers’ Account from Roman Egypt”, *TAphA* 92: 251-266.

Husson, *OIKIA* = Husson, G. (1983), *Oikia*: *Le Vocabulaire de la maison privée en Égypte d’après les papyrus grecs*, Paris.

Johnson − Coleman − Bourne, *Ancient Roman Statues* = Johnson, C.− Coleman, P. R.− Bourne, F. C. (1961), *Ancient Roman Statues, The Corpus of Roman Law*, vol. II, Austin.

Johnson, *ἐπιβολὴ of land* = Johnson, A. C. (1952), “The ἐπιβολὴ of land in Roman Egypt”, *Aegyptus* 32: 61-72.

Jonhson, *Roman Egypt* = Jonhson, A. C. (1936), *An economic Survey of Ancient Rome: Roman Egypt to the reign of Diocletian*, vol. II, Michigan.

Jones, *Cloth Industry* = Jones, A. H. M. (1960), “The Cloth Industry under the Roman Empire”, *The Economic History Review NS* 13 (2): 183-192.

Jones, *Roman Economy* = Jones, A. H. M. (1974), *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford.

Jördens, *Sozialstrukturen* = Jördens, A. (1995), “Sozialstrukturen im Arbeitstierhandel des kaiserzeitlichen Ägypten”, *Tyche* 10: 37-100.

Jouguet, *Médamoud* = Jouguet, P. (1931), «Dédicace grécque de Médamoud», *BIFAO* 31: 1-29.

Israelowich, *Patients and Healers* = Israelowich, I. (1972), *Patients and Healers in the High Roman Empire*, Baltimore.

Καλλέρης, *Υφαντουργία* = Καλλέρης, Ι. (1952), *Αι πρώται ύλαι της υφαντουργίας εις την Πτολεμαϊκή Αίγυπτο*, Αθήνα.

Kanavou − Papathomas, *Alexandrian Murder Case* = Kanavou, N. − Papathomas, A. (2016), “An Alexandrian Murder Case Revisited (P.Philammon [= BGU IV] 1024, pp. 6.3-8.21)”, *ZPE* 200: 453-469.

Karabelias, *Condition de la fille unique* = Karabelias, E. (2004), *Recherches sur la condition juridique et sociale de la fille unique dans le monde Grec ancien excepté Athènes*, Athènes.

Keenan − Manning − Firanko, *Law and Legal Practice* = Keenan, J. G.− Manning, J. G.− Yiftach-Firanko U. (2014), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest. A Selection of Papyrological Sources in Translation, with Introductions and Commentary*, Cambridge − New York.

Keenan, *Loans from Tebtynis* = Keenan, J. G. (1970), “Two Loans from Tebtunis”, *BASP* 7 (2-3): 77-86.

Kehoe, *Legal Institutions* = Kehoe, D. (1995), “Legal Institutions and the Bargaining Power of the Tenant in Roman Egypt”, *AFP* 41: 232-262.

Kehoe, *Management and Investment* = Kehoe, D. P. (1992), *Management and Investment on Estate in Roman Egypt during the Early Empire*, Bonn.

Kehoe, *Roman Agrarian Economy* = Kehoe, D. (2013), “The State and Production in The Roman Agrarian Economy” στο A. Bowman – A. Wilson (επιμ.), *The Roman Agriculture Economy: Organization, Investment and Production*, Oxford, σσ. 33-53.

Khrostov, *Očerki organizacii promyšlennosti* = Khrostov, V. M. (1914), *C Očerki organizacii promyšlennosti i torgovli v grekorimskon Egipte I, TekstiInaja promyšlenost´´ v greko-rimskom Egipte*, Kazan.

Kreller, *Erbrechtliche Untersuchungen* = Kreller, H. (1919), *Erbrechtliche Untersuchungen auf Grund der gräko-Ägyptischen Papyrusurkunden*, Leipzig.

Kreuzsaler, *Der Rechtsalltag von Frauen* = Kreuzsaler, C. (2005), "Der Rechtsalltag von Frauen im Spiegel der Wiener Papyri" στο H. Froschauer – H. Harrauer (επιμ.), *Emanzipatin am Nil Frauleben und Frauenrecht in den Papyri*, Wien, σσ. 1-17.

Kurtz – Boardman, *Burial Customs* = Kurtz, D. C. – Boardman, J. (1971), *Greek Burial Customs*, London.

Larrson-Loven, *Wool Work* = Larrson-Loven, L. (2007), "Wool Work as a Gender Symbol in Ancient Rome. Roman Textiles and Ancient Sources", στο C. Gillis – Marie-Louise B. Nosch (επιμ.), *Ancient Textiles Production, Craft and Society: Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Textiles Lund – Copenhagen 19-23 March 2003*, Oxford, σσ. 229-236.

Legras, *Prostitution feminine* = Legras, B. (1997), «La prostitution feminine dans l'Égypte Ptolémaïque» στο G. Thür – J. Velissaropoulos-Karakostas (επιμ.), *Symposion 1995 Vorträge zur Grieschischen und Hellenischen Rechtsgeschichte Korfu 1-5 September 1995*, Böhlau – Verlag – Köln – Weimar – Wien, σσ. 249-264.

Leone, *Gli Animali da Lavoro* = Leone, A. (1992), *Gli Animali da Lavoro da Allevamento e gli ἵπποι nell'Egitto Greco-Romano e Bizantino*, Napoli.

Leontsini, *Prostitution* = Leontsini, S. (1989), *Die Prostitution im frühen Byzanz*, Wien.

Lerouxel, *Banque privée Romaine* = Lerouxel, F. (2008), «La Banque privée Romaine et le Marché du credit dans les tablettes de murecine et les papyrus d'Égypte Romaine» στο K. Verboven − K. Vandorpe −V. Chankowski (επιμ.), *Pistoi dia tèn technèn: Bankers, Loans and Archives in the Ancient World Studies in Honour of Raymond Bogaert, Studia Hellenistica 44*, Leuven, σσ. 169-197.

Lesquier, *Actes de divorce* = Lesquier, J. (1906), «Les Actes de divorce Gréco-Égyptiens, Étude de formulaire», *Revue de Philologie* 30: 5-30.

Lewis, *Compulsory Public Services* = Lewis, N. (1997[2]), *The Compulsory Public Services of Roman Egypt*, Firenze.

Lewis, *Ἐνσχήμονες* = Lewis, N. (1993), "Ἐνσχήμονες in Roman Egypt", *BASP* 30: 105-113.

Lewis, *Interplay of Jurisdictions* = Lewis, N. (1999), "The Interplay of Jurisdictions in P.Oxy. XLXV 4481", *CdÉ* 74: 327-28.

Lewis, *Life in Egypt* = Lewis, N. (1983), *Life in Egypt Under Roman Rule*, Oxford – New York.

Lewis, *Meaning of ἡμιολία* = Lewis, N. (1945), “The Meaning of *ἡμιολία* and kindred expressions in loan contracts”, *TAPA* 76: 126-139.

Lewis, *P.Tebt. II 327* = Lewis, N. (1998), “The Conundrum of P.Tebt. II 327”, *CdÉ* 73: 121-24.

Lippert, *Chapels, Chambers and Gateways* = Lippert, S. L. (2015), “Chapels, Chambers and Gateways. The Religious Architecture of Soknopaiou Nesos according to the Demotic Documentary Papyri”, στο M. Capasso – P. Davoli (επιμ.), *Soknopaios The Temple and Worship, Proceedings of the First Round Table of The Centro di Studi Papirologici of Universita del Salento Lecce 9 October 2013,* Lecce, σσ. 155-165.

Litinas, *Sale of a Donkey* = Litinas, N. (1999), “P.Lond. III 1128: Sale of a Donkey”, *ZPE* 124: 195-204.

Litinas, *Sales of Houses* = Litians, N. (2002), “Three Sales of Houses at Sockopaiou Nesos”, *BASP* 39: 63-96.

MacDowel, *Oikos* = MacDowel, D. M. (1989), “The Oikos in Athenian Law”, *CQ New Series* 39 (1): 10-21.

Macnamee, *Marriage Agreement* = Macnamee, K. (1982), “Marriage Agreement with Property Division to Take Effect after Death”, *BASP* 19: 149-158.

Mactoux, *Travail au féminin* = Mactoux, M. (1994-5), «Autour du travail au féminin», *Metis* 9-10: 307-14.

Maehler, *Greek, Egyptian and Roman Law* = Maehler, H. (2005), “Greek, Egyptian and Roman Law”, *JJP* 35: 121-140.

Manca-Masciadri – Montevecchi, *Baliatico* = Manca-Masciadri, M. – Montevecchi, O. (1984), “I contratti di baliatico” στο *Corpora Papyrorum Graecarum I,* Milano.

Manca-Masciadri − Monvececchi, *Vendite Fiduciarie* = Manca-Masciardi, M. – Montevecchi, O. (1982), “Contratti di Baliatico e Vendite Fiduciarie”, *Aegyptus* 62: 148-161.

Marshall – Ripat, *Enjoying a slave woman* = Marshall, C. W.− Ripat, P. (2014), “Enjoying a slave woman in P.Oxy. LXXIV 5019”, *ZPE* 191: 231-234.

Mathieson, *Christian Women* = Mathierson, E. A. (2014), *Christian Women in the Greek Papyri of Egypt to 400 CE Studia Antiqua Australiensia 6*, Belgium.

Mayerson, *Economic status of potters* = Mayerson, Ph. (2000), “The Economic status of potters in P.Oxy. L 3595-3697 and XVI 1911, 1913”, *BASP* 37: 97-100.

Meerson, *Gifts after death* = Meerson, M. (2007), "Gifts after death in the Greco-Roman Egypt" στο J. Frösén – T. Purola – E. Salmenkivi (επιμ.), *Proceedings of the 24th Congress of Papyrology Helsinki 1-7 August 2004*, Helsinki, σσ. 709-728.

Mertens, *Services de l'État Civil* = Mertens, P. (1958), *Les Services de l'État Civil et le Contrôle de la Population à Oxyrhynchus au IIIe siècle de notre ère*, Bruxelles.

McGin, *Caligula's Brothel* = McGinn, T. A. J. (1998), "Caligula's Brothel on the Palatine", *Echos du Monde Classique/ Classical Views* XLII n.s 17: 95-107.

McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law* = McGinn, T. A. J. (1998), *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York – Oxford.

McGinn, *The Economy of Prostitution* = McGinn, T. A. J. (2004), *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel*, Ann Arbor.

McGinn, *The taxation of Roman prostitutes* = McGinn, T. A. J. (1989), "The taxation of Roman prostitutes", *Helios* 16 (1): 79-110.

Migliarti-Zingale, *Testamenti Romani* = Migliardi-Zingale, Livia (1988), *I testamenti romani nei papiri e nelle tavolette d'Egitto. Silloge di documentidal I al IV secolo d.C.*,Torino.

Modrzejewski, *Droit Grec* = Modrzejewski, J. M., (2012), *Le droit Grec après l'Alexandre*, Paris.

Modrzejewski, *Tutelle des Femmes* = Modrzejewski, J. (1974), «A propos de la Tutelle dative des Femmes dans l'Égypte Romaine» στο E. Kiessling – H. A. Rupprecht (επιμ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses*: *Marburg/Lahn, 2-6 August 1971*, Munchen, σσ. 263-292.

Monson, *Land Tenure and Taxation* = Monson, A. (2010), "Land Tenure and Taxation from Ptolemaic to Roman Egypt", *Tyche* 25: 55-71.

Montevecchi, *BGU IV 1139* = Montevecchi, O. (1985), "BGU IV 1139: Paramone e Trophitis", *BASP* 22: 231-241.

Montevecchi, *Compra-Vendita di Terreni* = Montevecchi, O (1943), "Richerche di Sociologia nei Documenti dell' Egitto Greco-Romano III. I Contratti di Compra-Vendita c) Compra-Vendita di Terreni", *Aegyptus* 23: 38-44.

Montevecchi, *Contratti di matrimonio* = Montevecchi, O (1936), "Richerche di Sociologia nei documenti dell' Egitto Greco-Romano II. I contratti di matrimonio e gli atti di divorzio", *Aegyptus* 16: 3-83.

Montevecchi, *Richerche di Sociologia* = Montevecchi, O. (1946), "Richerche di Sociologia nei documenti dell' Egitto Greco-romano. V", *Aegyptus* 26: 111-129.

Montevecchi, *Testamenti* = Montevecchi, O. (1935), “Richerche di Sociologia nei Documenti dell’ Egitto Greco-Romano I: I Testamenti”, *Aegyptus* 15: 67-121.

Montserrat, *Hermione grammatike* = Montserrat, D. (1997) “Heron Bearer of philosophia and Hermione grammatike”, *JEA* 83: 223-226.

Montserrat, *Kline of Anubis* = Montserrat, D. (1992), “The Kline of Anubis”, *JEA* 78: 301-307.

Montserrat, *Mallocouria and Therapeuteria* = Montserrat, D. (1991), “Mallocouria and Therapeuteria: Rituals of Transition in a Mixed Society?”, *BASP* 29: 43-49.

Montserrat, *Sex and Society* = Montserrat, D. (1996), *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, London – New York.

Mossé, *Ancient World at Work* = Mossé, Cl. (1969), *The Ancient World at Work* (μτφρ. J. Loyd), London.

Mueller, *Lower-Class Widows* = Mueller, I. (2002), “Lower-Class Widows and their Social Relationship: A Comparative Study of Roman Tombstone Inscriptions and Papyri From Roman Egypt”, in H. Melaerts – L. Mooren (επιμ.), *Le role et le statut de la femme en Égypte Hellenistique, Romaine et Byzantine: Actes du colloque international*: *Bruxelles – Leuven 27-29 Novembre 1997* (*Studia Hellenistica* 37), Leuven – Paris – Sterling – Virginia, σσ. 265-281.

Nagel, *Lettre chrétienne* = Nagel, M. (1975), «Lettre chrétienne sur papyrus», *ZPE* 18: 317-323.

Nielsen, *A woman of property* = Nielsen, B. E. (1994), “A Woman of property: Techosous alias Eudaimonis”, *BASP* 31: 129-136.

Ξενίδου-Schild, *Οι γυναίκες στην αρχαιότητα* = Ξενίδου-Schild, B. (2001), *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα* (μτφρ. Κ. Μπούρας), Αθήνα.

Oertel, *Die Liturgie* = Oertel, F. (1917), *Die Liturgie. Studien zur ptolemaïschen und kaiserlichen Verwaltung Aegyptens*, Leipzig.

Ogden, *Roman-Egyptian gold jewellery* = Ogden, J. (1996), “Weight Units of Roman-Egyptian gold jewellery”, στο D. M. Bailey (επιμ.), *Archaeological Research in Roman Egypt the Proceedings of the Seventheeth Classical Colloquium of the department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Ann Arbor, σσ. 191-196.

Olson, *Matrona and Whore* = Olson, K. (2006), “Matrona and Whore: Clothing and Definition in Roman Antiquity” στο C. A. Faraone – L. K. MacClure (επιμ.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Wisconsin, σσ. 186-204.

Paoli, *Die Frau* = Paoli, U. E. (1955), *Die Frau im alten Hellas*, München.

Παπαθωμάς, *Παπυρολογία* = Παπαθωμάς, Α. (2014[2]), *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*, Αθήνα.

Papathomas, *P.Oxy. XXXIV 2713* = Papathomas, A. (2006), "Literarische und Rhetorische Elemente in P.Oxy. XXXIV 2713", *APF* 52: 244-255.

Parassoglou, *Imperial Estates* = Parassoglou, G. M. (1978), *Imperial Estates in Roman Egypt*, Athens.

Parassoglou, *Sale of House* = Parassoglou, G.M. (1970),"Sale of a Part of a House", *BASP* 7: 52-58.

Paul, *Bried der Therpe an Ihren Vater* = Paul, M. (1992), "CPR VIII 52 Komplettiert: Bried der Therpe an Ihren Vater", *Analecta Papyrologica* 4: 75-78.

Pearl, *Transport Charges in Egypt* = Pearl, O. M. (1952), "Transport Charges in Egypt in the Era of Inflation", *TAPhA* 83: 74-79.

Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypt* = Perpillou-Thomas, F. (1993), *Fêtes d'Égypte Ptolémaique et Romaine d'après la documentation papyrologique Grecque* (*Studia Hellenistica 31*), Lovanii.

Pestman, *Loans* = Pestman, P.W. (1971), "Loans Bearing no interest?", *JJP* 16-17: 7-30.

Pestman, *Marriage and Matrimonial Property* = Pestman, P. W. (1961), *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt: A contribution to establishing the legal position of the woman*, Leiden.

Πετρόπουλος, *Πάπυροι* = Πετρόπουλος, Α. Γ. (1939), *Πάπυροι της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα.

Phang, *Marriage of Roman Soldiers* = Phang, S. E. (2001), *The Marriage of Roman Soldiers (13 BC − AD 235): Law and Family in the Imperial Army. Columbia Studies in the Classical Tradition 24*, Leiden.

Pleket, *Physicians in Graeco-Roman World* = PLeket, H. W. (1995), "The Social Status of Physicians in the Graeco-Roman World", στο P. J. van der Eijk (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, Amsterdam – Atlanta, σσ. 26-34.

Pollard, *Roman Army* = Pollard, N. (1996), "The Roman Army "as total Institution" in The Near East? A case-study from Dura Europos" στο D. Kennedy (επιμ.). *The Roman Army in the East: Journal of Roman Archaeology. Supplement 18*, σσ. 211-227.

Pomeroy, *Goddesses and Slaves* = Pomeroy, S. B. (1975), *Goddesses, Whores, Wifes and Slaves*, New York.

Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt* = Pomeroy, S. B. (1984), *Women in Hellenistic Egypt from Alexander to Cleopatra*, New York.

Pomeroy, *Women in Roman Egypt* = Pomeroy, S. B. (1981), "Women in Roman Egypt: A Preliminary Study Based on Papyri", στο H. P. Foley (επιμ.), *Reflections of Women in Antiquity*, New York – Paris – London – Montreux – Tokyo, σσ. 303-322.

Pomeroy, *Xenophon Oeconomicus* = Pomeroy, S. B. (1994), *Xenophon Oeconomicus: A social and Historical Commentary*, Oxford.

Préaux, *Acte de divorce* = Préaux, Cl. (1962), «Acte de divorce du Brooklyn Museum (P.Brooklyn gr.4)», *CdÉ* 37: 323-333.

Préaux, *L'économie des Lagides* = Préaux, C. (1939), *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles.

Pringsheim, *Greek Law of Sale* = Prigsheim, F. (1950), *The Greek Law of Sale*, Weimar.

Rabel, *Neue Vollmachtsurkunde* = Rabel, E. (1933), "Eine Neue Vollmachtsurkunde", *Aegyptus* 13: 374-380.

Rabinowitz, *Lease of a House and Workshop* = Rabinowitz, A. (2001), "Lease of Part of a House and Workshop", *BASP* 38: 51-62.

Rathbone, *Economic Rationalism* = Rathbone, D. (1991), *Economic Rationaslism and Rural Society in third Century A.D. Egypt: The Heroninus Archive and the Appianus Estate*, Cambridge – N. York – Port Chester – Melbourn – Sydney.

Rathbone, *Roman Egypt* = Rathbone, D. (2013), "Roman Egypt" στο W. Scheidel. – I. Morns – R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, σσ. 698-719.

Rea, *Market Taxes* = Rea, J. R. (1982), "P.Lond.Inv. 1562 Verso: Market taxes in Oxyrhynchus" *ZPE* 46: 191-209.

Reekmans, *Treasure-Trove and Parapherna* = Reekmans, T. (1975), "Treasure-Trove and Parapherna" στο J. Bingen – G. Cambier – G. Nachtergael (επιμ.), *Le Monde Grec Hommage à Claire Préaux*, Bruxelles, σσ. 748-759.

Reil, *Hellenistischen Ägypten* = Reil, T. (1913), *Beiträge zur Kenntnis des Gewerbes im hellenistischen Ägypten*, Leipzig.

Reinmuth, *Edict of Tiberius Julius Alexander* = Reinmuth, O. W. (1934), "The Edict of Tiberius Julius Alexander", *TAPhA* 65: 248-259.

Robert, *Pantomimen* = Robert, L. (1930), "Pantomimen im griechischen Orient", *Hermes* 65: 106-122.

Rossi, *ΨΙΛΟΙ ΤΟΠΟΙ* = Rossi, R. (1950), "ΨΙΛΟΙ ΤΟΠΟΙ", *Aegyptus* 30: 42-56.

Rostovtzeff – Bellinger – Brown – Welles, *Excavations at Dura* = Rostovtzeff, M. I. – Bellinger, A. R. – Brown, C. Welles, C. B. (1944), *Excavations at Dura: Preliminary report on the Ninth Season of Work : Part I*, New Haven Con.

Rostovtzeff, *Social and Economic History* = Rostovtzeff, M. (1957[2]), *The Social and Economic History of the Roman Empire*, vol.1, Oxford.

Rowlandson, *Agricultural Tenancy in Roman Egypt* = Rowlandson J. (1999), "Agricultural Tenancy and Village Society in Roman Egypt", στο A. K. Bowman – E. Rogan (επιμ.), *Agriculture in Egypt: From Pharaonic to Modern Times. Proceedings of the British Academy 96*, Oxford, σσ. 139-158.

Rowlandson, *Landowners and Tenants* = Rowlandson, J. (1996), *Landowners and Tenants in Roman Egypt: The Social Relations of Agriculture in the Oxyrhynchite Nome*, Oxford.

Rowlandson, *Sales of Land* = Rowlandson, J. (1981), "Sales of Land in their Social Context" στο R. S. Bagnall – G. M. Browne – A. E Hanson – L. Koenen (επιμ.), *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology New York 24-31 July 1980*, Michigan, σσ.371-378.

Rowlandson, *Women and Society* = Rowlandson, J. (1998), *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook*, Cambridge.

Russo, *Gioielli* = Russo, S. (1999), *I Gioielli nei Papiri di Età Greco-Romana*, Firenze.

Russo, *Note e Correzioni* = Russo, S. (2006), "Note e Correzioni a Papiri Documentari", *ZPE 155*: 191-199.

Russo, *Oggetti Metallici nei παράφερνα* = Russo, S. (2005), "Gli Oggetti Metallici nei παράφερνα", *MBAH* 24 (2): 213-241.

Saller, *Household and Gender* = Saller, R. P. (2007), "Household and Gender" στο W. Scheidel – I. Morns – R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of The Greco-Roman World*, Cambridge, σσ. 87-112.

Saller, *Roman Dowry* = Saller, R. (1984), "Roman dowry and the devolution of property in the Principate", *CQ* 34: 195-205.

Saller, *The Roman family* = Saller, R. (2010), "The Roman family as productive unit" στο B. Rawson (επιμ.), *A companion to families in the Greek and Roman worlds*, Malden, σσ. 116-128.

Salomons, *Testamentaria* = Salomons, R. P. (2006), "Testamentaria", *ZPE* 156: 217-241.

Salzman-Mitchell, *Breast-feeding Mothers* = Salzman-Mitchell, P. (2012), "Tenderness of Taboo: Images of Breast-feeding Mothers in Greek and Latin Literature" στο L. Hackworth – P. Petersen – M. Salzman (επιμ.) *Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome*, Texas, σσ. 141-164.

Samuel, *Greeks and Romans* = Samuel, D. H. (1981), "Greeks and Romans at Soknopaiou Nesos", στο R. B. Bagnall −G. M. Browe – An. E. Hanson −L. Koenen (επιμ.), *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology New York 24-31 July 1980*, Michigan, σσ. 389-403.

Samuel, *Paramone Clauses* = Samuel, A. E. (1965), "The role of Paramone Clauses in Ancient Documents", *JJP* 15: 221-311.

Sánchez –Moreno Ellart, *À propos de Ryl. II 125* = Sánchez – Moreno Ellart, C. (2003), «À propos de Ryl. II 125: une affaire de trésor et de parapherna», *RIDA* 50: 21-33.

Sànchez-Moreno Ellart, *Pherne and Parapherna* = Sànchez-Moreno Ellart, C. (2006), "Pherne and Parapherna in the documents of Augustus's reign: on the subject of P.Ryl. II 125 once again", *Aegyptus* 86: 177-193.

Sandy, *Ptolemaic Oils* = Sandy, D. B. (1988), "A Social and Economic History of Ptolemaic Oils" στο Β. Γ. Μανδηλαράς (επιμ.), *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology Athens 25-31 May 1986*, vol. II, Athens, σσ. 237-242.

Sarris, *Rehabilitating the Great Estate* = Sarris, P. (2004), "Rehabilitating the Great Estate: Aristocratic property and economic growth in the late Antique East" στο W. Bawden – L. Lavan – C. Machado (επιμ.) *Recent Research in the Late Antique Countryside*, Leiden, σσ. 55-71.

Schaps, *Economic Rights* = Schaps, D. M. (1979), *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburg.

Scharz, *Hypothek und Hypallagma* = Scharz, A. B. (1911), *Hypothek und Hypallagma*, Leipzig.

Scheidel, *Most Silent Women* = Scheidel, W. (1995), "The most silent women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's life in the Ancient World (I)", *Greece and Rome* XLII 2 202-217.

Schwarz, *Oeffentliche und Private Urkunde* = Schwarz, A. B. (1920), *Die öffentliche und private Urkunde im römischen Ägypten. Studien zum hellenistischen Privatrecht (Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften XXXI/3*), Leipzig.

Sharp, *Theadelphia of Fayum* = Sharp, M. (1999), “The Village of Theadelphia in the Fayum: Land and Population in the Second Century”, στο A. K. Bowman – E. Rogan (επιμ.), *Agriculture in Egypt: From Pharaonic to Modern Times. Proceedings of the British Academy 96*, Oxford, σσ. 159-192.

Shaw, *The Camel* = Shaw, B. D. (1974), “The Camel in Roman North Africa and the Sahara: History, Biology, Economy”, *BIFAN* 41 (B4): 663-721 (reprinted in *Environment and Society in Roman North Africa*, Aldershot 1995).

Sheridan, *Literate Women* = Sheridan, J. S. (1998), “Not at a Loss for Words: The Economic Power of Literate Women in Late Antique Egypt”, *TAPA* 128: 189-203.

Sijpesteijn, *Female βουλευτής* = Sijpesteijn, P.J. (1987), *A female βουλευτής*, *BASP* 24 (3-4): 141-42.

Sijpesteijn, *Female Tax Collector* = Sijpesteijn, P. J. (1985), “A female Tax Collector”, *ZPE* 61: 71-3.

Sijpesteijn, *KOKXOC* = Sijpesteijn, P.J. (1987), “KOKXOC in P.Hamb. I 10,36”, *ZPE* 68: 142.

Sijpesteijn, *Marriage Agreement* = Sijpesteijn, P. J. (1996), “Marriage Agreement with Property Division to Take effect After Death and Other Documents”, *ZPE* 111: 163-170.

Sijpesteijn, *Sale of Two Slaves* = Sijpesteijn, P. J. (1996), “Sale of Two Slaves”, *BASP* 33(1-4): 15-20.

Sijpesteijn, *SB VIII 9827 and 9828* =Sijpesteijn, P.J. (1983), “Some Remarques on SB VIII 9827 and 9828”, *ZPE* 52:285-287

Sijpesteijn, *Transportation of entertainers* = Sijpesteijn, J. P. (1976), “Transportation of entertainers in Roman Egypt” στο J. M. Bremer – S. L. Radt – J. Marten – C. J. Ruijgh (επιμ.), *Miscellanea Tragica in Honorem J. C. Kamerbeek*, vol. 2, Amsterdam, σσ.425-429.

Sirks, *Food for Rome* = Sirks, B. (1991), *Food for Rome: The Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*, Amsterdam.

Solin, *Griechishcen Personnenanmen* = Solin, H. (2003), *Die Griechishcen Personnenanmen in Rom: Ein Namenbuck*, Berlin – New York.

Straus, *Activités exercées par les esclaves* = Straus, J. A. (1977), «Quelques activités exercées par les esclaves d’après les papyrus de l’Égypte Romaine», *Historia: Zeitschrift für Alte Geshcichte*, Bd. 26 H. 1: 74-78.

Straus, *L'Achat et la vente des esclaves* = Straus, J. A. (2004), *L'achat et la vente des esclaves dans l'Égypte romaine. Contribution papyrologique à l'étude de l'esclavage dans une province orientale de l'Empire romain,* München – Leipzig.

Straus, *L'Affranchissement* = Straus, J. A. (1973), «Deux Notes sur l'affranchissement», *ZPE* 11:143-145.

Straus, *Quelques contrats de vente d'esclaves* = Straus, J.A. (1994), «Remarques sur quelques contrats de vente d'esclaves», *ZPE* 104: 227-229.

Straus, *Vente d'une esclave* = Straus, J. A. (1981), «P.Oxy. II 336 Descr.: Enregistrement de la vente d'une esclave», *L'antiquité Classique* 50(1): 753-58.

Strong, *Working Girls* = Strong, A. K. (2012), "Working Girls: Mother-Daughter Bonds among Ancient Prostitutes" στο L. Huchkworth Petersen – P. Sulzman Mitchell (επιμ.), *Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome,* Texas 121-139.

Tacoma, *The Urban Elites* = Tacoma, L.E. (2006), *The urban elites of third-century Roman Egypt,* Leiden-Boston.

Takahashi, *Kronion Family's Loans* = Takahashi, R. (2012), "The Kronion Family's Loans: An Egyptian peasant family declining under Roman rule?", *Ancient Society* 42: 71-88.

Taubenschlag, *La compétence du κύριος* = Taubenschlag, R. (1959), «La compétence du *κύριος* dans le droit Gréco-Égyptien», στο R. Taubenschlag (επιμ.), *Opera Minora,* Warszawa, σσ. 353-377.

Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt* = Taubenschlag, R. (1955), *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri: 332 B.C. – 640 A.D.*, Warszawa.

Temin, *Roman Market Economy* = Temin, P. (2013), *The Roman Market Economy,* Oxford.

Tenney, *Ancient Rome* = Tenney, F. (1940), *An Economic Survey of Ancient Rome,* vol. V, Baltimore.

Thomas, *Claudia Isidora Called Apia* = Thomas, D. (2004), "Notes on Papyri Relating to Claudia Isidora Called Apia", *BASP* 41: 139-153.

Thomas, *Re-edition of P.Oxy. II 320* = Thomas, J. D. (1975),"A Re-edition of P.Oxy. II 320", *ZPE* 16: 309-314.

Thomas, *SB X 10728* = Thomas, J. D. (2007), "A Note on SB X 10728 and Some Uses of συντάσσω", *ZPE* 160: 208-210.

Torallas-Tovar, *Police in Byzantine Egypt* = Torallas-Tovar, S. (2000), "The Police in Byzantine Egypt: The Hierarchy in the Papyri from the Fourth to the Seventh

Centuries” στο A. McDonald – C. Riggs (επιμ.), *Current Research in Egyptology BAR International Series 909*, Oxford, σσ. 115-123.

Treggiari, *Divorce Roman Style* = *Treggiari, S. (1991),* “Divorce Roman Style: Ease and Frequency”, στο B. Rawson (επιμ.), *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, Oxford, σσ. 31-46.

Treggiari, *Jobs for Women* = Treggiari, S. (1976), “Jobs for Women”, *American Journal of Ancient History* 1: 76-104.

Treggiari, *Lower Class Women* = Treggiari, S. (1979), “Lower Class Women in the Roman Economy”, *Florilegium* 1: 65-86.

Treggiari, *Freedmen* = Treggiari, S. (1969), *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford.

Tsantsanoglou, *Lady from Samos* = Tsantsanoglou, K. (1973), “The memories of a lady from Samos” *ZPE* 12: 183-195.

Van Bremen, *Women and Civic Life* = Van Bremen, P. (1996), *The Limits of Participation Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman periods*, Amsterdam.

Vandersleyen, *Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς* = Vandersleyen, C. (1988), «Suggestion sur l’origine des Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς» στο Β. Γ. Μανδηλαράς (επιμ.), *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology Athens 25-31 May 1986,* vol. 2, Athens, σσ.191-201.

Van Minnen, *Agriculture and Taxes-and-Trade* = Van Minnen, P. (2000), “Agriculture and the ‘Taxes-and-Trade΄ Model in Roman Egypt”, *ZPE* 133: 205-220.

Van Minnen, *Archaeology and Papyrology* = Van Minnen, P. (2010), “Archaeology and Papyrology: Diggins and Filling Holes?” στο K. Lembke − M. Minas-Nerpel − S. Pfeiffer (επιμ.), *Tradition and Trasformation: Egypt under Roman Rule Proceedings of the International Conference Hidlesheim, Roemer and Pelizaeus-Museum, 3-6 July 2008*, Leiden-Boston, σσ. 437-474.

Van Minnen, *A woman ναύκληρος* = Van Minnen, P. (1986), “A woman ναύκληρος in P. Tebt. II 370”, *ZPE* 66: 91-92.

Van Minnen, *Beer, Wine and Oil* = Van Minnen, P. (2001), “Dietary Hellenization or Ecological Transformation? Beer, Wine and Oil in later Roman Egypt”, στο I. Andorlini − G. Bastianini − G. Menci (επιμ.), *Atti del XXII Congresso Internaziotale di Papirologia Firenze 23-29 Agosto 1998*, vol.2, Firenze, σσ. 1265-1280.

Van Minnen, *Berenice a Business Woman* = Van Minnen, P. (1998), "Berenice a Business Woman from Oxyrhynchos: Appearance and Reality", στο A. M. F. W. Verhoogt – S. P. Vleeming (επιμ.), *The Two faces of Graeco-Roman Egypt: Greece and Demotic and Greek-Demotic Texts and Studies*, Leiden – Boston – Köln, σσ. 59-70.

Van Minnen, *Oxyrhynchite Textile Trade* = Van Minnen, P. (1986), "The volume of the Oxyrhynchite Textile Trade", *MBAH* 2: 88-95.

Van Minnen, *SB XVIII 13305* = Van Minnen, P. (1998), "Did Ancient Women Learn a Trade outside the Home? A note on SB XVIII 13305", *ZPE* 123: 201-3.

Vanoueke, *Prostitution* = Vanoueke, V. (1990), *La prostitution en Grèce et à Rome*, Paris.

Velissaropoulos-Karakostas, *Droit Grec* = Velissaropoulos-Karakostas, J. (2011), *Droit Grec d'Alexandre à Auguste* (*Personnes – Biens – Justice*), I-II, Athènes.

Velissaropoulos, *Les nauclères grecs* = Velissaropoulos, J. (1980), *Les nauclères grecs: recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellenistique*, Paris.

Verboven, *The Economy of Friends* = Verboven, K. (2002), *The Economy of Friends. Economic Aspects of Amicitia and Patronage in the Late Republic, Collection Latomus* 269, Bruxelles.

Vernant, *Arbeit und Natur* = Vernant, J. P. (1973), "Arbeit und Natur in der griechischen Antike" στο K. Eder (επιμ.) *Die Entstehung der Klassengesellschaft*, Frankfurt-Main, σσ. 246-270.

Vesterinen, *Professional Dancers* = Vesterinen, M. (2007), *Dancing and Professional Dancers in Roman Egypt*, Helsinki.

Wagner, *Les Oasis d'Egypte* = Wagner, G. (1987), *Les Oasis d'Egypte à l'époque Grecque, Romaine et Byzantine d'après les documents Grecs*, Caire.

Wallace, *Taxation in Egypt* = Wallace, S. L. (1938), *Taxation in Egypt: From Augustus to Diocletian*, Princeton.

Webb, *Demons and Dancers* = Webb, R. (2008), *Demons and Dancers: Performance in Late Antiquity*, Massachusetts.

West – Johnson, *Currency in Egypt* = West, L. C. – Johnson, A. C. (1944), *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, Princeton.

Westermann, *Apprentice Contracts* = Westermann, W. L. (1914), "Apprentice contracts and the Apprentice system in Roman Egypt", *Classical Philology* 9 (3): 298.

Westermann, *Entertainment in Egypt* = Westermann, W. L. (1932), “Entertainment in the Villages of Graeco-Roman Egypt”, *JEA* 18: 16-27.

Westemann, *The Castanet Dancers* = Westemann, W. L. (1924), “The Castanet Dancers of Arsinoe”, *JEA* 10: 134-44.

Westermann, *The Paramone* = Westermann, W. L. (1948), “The Paramone as General Service Contract”, *JJP* II: 9-50.

Westermann, *The Slave Systems in Antiquity* = Westermann, W. L. (1955), *The Slave Systems in Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia.

Whitehorne, *BGU IV 1065* = Whitehorne, J. E. G., (1983), “A Reintepretation of BGU IV 1065”, *Anagennesis* 3: 331-339.

Whitehorne, *Gold Dowry Objects* = Whitehorne, J.E.G. (1986), “The Valuation of Gold Dowry Objects in Papyri of the Roman Period”, *APF* 32: 49-53.

Whitehorne, *Sex and Society* = Whitehorne, J. E. G. (1979), “Sex and Society in Greco-Roman Egypt”, στο *Actes du XVE Congress Internationale de Papyrologie IV*, Brussels, σσ. 240-6.

Whitehorne, *Tryphon’s Second Marriage* = Whitehorne, J.E.G. (1984), “Tryphon’s Second Marriage”, στο *Atti del XVII Congresso Internationale di Papirologia*, vol. II Naples, σσ. 1267-74.

Wilcken – Mitteis, *Chrestomathie* = Wilcken, U. – Mitteis, L. (1963), *Grundzgüge* 1, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, Hildsheim.

Wilcken, *Griechische Ostraka* = Wilcken, U. (1979), *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien*, New York.

Wild, *Tarsikarios* = Wild, J. P. (1969), “The Tarsikarios A Roman Linen-Weaver in Egypt”, *Latomus* 104: 810-819.

Willets, *Code of Gortyn* = Willets, R. F. (1967), *The Law Code of Gortyn*, Berlin.

Willis, *Oxyrhynchite Documents* = Willis, W. H. (1988), “Oxyrhynchite Documents among the Robinson Papyri”, *BASP* 25: 99-127.

Winkler −Zellmann-Rohrer, *Bilingual Petition* = Winkler, A.−Zellmann-Rohrer, M. (2016), “A Bilingual Petition from the Priests of Roman Tebtunis”, *ZPE* 197: 195-203.

Wipszycka, *Les impôts professionnels* = Wipszycka, E. (1971), «Les impôts professionnels et la structure de l’industrie dans l’Egypte Romaine. A propos de la κοπὴ τριχός», *JJP* 16-17: 117.

Wipszycka, *L’industrie Textile* = Wipszycka, E. (1965), *L’industrie Textile dans l’Egypte Romaine*, Wroclaw-Warsawa-Krakow.

Wolff, *Beaufsichtigung des Sklavenhandels* = Wolff, H. J. (1966), “Neue Juristische Urkunden III, Beaufsichtigung des Sklavenhandels im Römischen Aegypten: Die Anakrisis”, *SZ* 86: 340-49.

Wolff, *Oxyrhynchus Receipt* = Wolff, H. J. (1940)6, “An Oxyrhynchus Receipt for Repayment of Loans”, *TAPA* 71: 616-622.

Wolff, *Written and Unwritten Marriages* = Wolff, H. J. (1939), *Written and Unwritten Marriages in Hellenistic and post-classical Roman law Apa Philological Monograph 9*, Pensylvania.

Worp, *Female Professionals* = Worp, K. A. (2011), “Female Professionals in the Hellenistic World” στο *Palabras bien dichas: Estudios filológicos dedicados al P. Pius-Ramon Tragan*, Barcelona, σσ.77–87.

Yiftack-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements* = Yiftack-Firanko, U. (2003), *Marriage and Marital Arrangements*: *A History of the Greek Marriage Document in Egypt 4th Century BC–4th Century CE, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 93, München.

Yiftack-Firanko, *Spouses in Wills*= Yiftack-Firanko, U. (2006), “Spouses in wills: A diachronic survey III BCV- IV AD”, *JJP* 36: 153-166.

Youtie, *Critical Trifles* = Youtie, H. C. (1976), “Critical Trifles V”, *ZPE* 22: 43-52.

Youtie, *Παράληψις ἰδιωτικῶν ὄνων* = Youtie, H. C. (1978), “P.Mich. Inv.974: Παράληψις ἰδιωτικῶν ὄνων”, *ZPE* 28: 243-248.

Zingale, *Arte della tessitura* = Zingale, L. M. (2007), “Riflessioni in terma di apprendistato femminile e arte della tessitura: in margine a P.Oxy. LXVII 4596”, *Aegyptus* 87: 199-208.